TOŠ • MÜLLER ured.

PRIMERJALNO DRUŽBOSLOVJE
METODOLOŠKI IN VSEBINSKI VIDIKI

E - D O K U M E N T I S J M

NIKO TOŠ • KARL H. MÜLLER, ured.

PRIMERJALNO DRUŽBOSLOVJE
METODOLOŠKI IN VSEBINSKI VIDIKI

E-DOKUMENTI SJM/Ljubljana, 2021

NIKO TOŠ/KARL H. MÜLLER, ured.

PRIMERJALNO DRUŽBOSLOVJE
METODOLOŠKI IN VSEBINSKI VIDIKI

1. elektronska izdaja

Izdajatelj in založnik:
Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, IDV – CJMMK
Kardeljeva ploščad 5, Ljubljana

Zbirka:
E-Dokumenti SJM 5

Urednik:
Slavko Kurdija

Recenzenti:
Zdenko Roter,Ivan Bernik

Likovna oprema:
Polonca Mesec Kurdija

To delo je ponujeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji 4.0 Mednarodna licenca. / This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License.

Dostopno prek: https: //knjigarna.fdv.si/ in www.cjm.si

DOI: 10.51936/9789612359690

Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili
v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

COBISS.SI-ID 60158723

ISBN 978-961-235-969-0 (PDF)

Knjigo je sofinancirala Agencija za knjigo RS.

KAZALO

Predgovor

Niko Toš 7

Karl H. Müller 11

PRVI DEL
Primerjalna metoda: nove raziskovalne paradigme

1 Od Durkheima do Descartesa:
Primerjalna metoda v temelju družboslovnega raziskovanja
Niko Toš 17

2 Primerjalno raziskovanje in razvojni procesi
Zdravko Mlinar, Slavko Splichal 35

3 Longitudinalno in primerjalno raziskovanje
kot učinkovita strategija opazovanja družbenih pojavov
Brina Malnar 53

4 K novim mejam v primerjalnem anketnem raziskovanju
Karl H. Müller, Niko Toš 71

DRUGI DEL
Mednarodno primerjalno raziskovanje: ključni projekti

5 Longitudinalni projekt slovenskega empiričnega družboslovja:
SJM 1966-2010
Niko Toš 119

6 Evropska družboslovna raziskava –
poskus kvalitativnega preskoka v primerjalnem raziskovanju
Brina Malnar, Slavko Kurdija 163

7 Program Slovensko javno mnenje v okviru mednarodnega
družboslovnega anketnega programa ISSP
Mitja Hafner-Fink 187

8 Primerjalno raziskovanje vrednot – Vrednote Slovencev in Evropejcev
Veljko Rus, Niko Toš 213

9 Primerjalno raziskovanje vrednot:
Evropska raziskava vrednot, Svetovna raziskava vrednot
Niko Toš 225

10 Ali je CSES raziskovalni program slovenske
nacionalne raziskave volitev?
Janez Štebe 235

TRETJI DEL
Druga področja in novi raziskovalni pristopi

11 Kulture političnega komuniciranja v zahodni Evropi
Slavko Splichal 247

12 Mednarodna razsežnost raziskovanja na obramboslovnem področju
Marjan Malešič, Iztok Prezelj, Maja Garb 265

13 Tretja pot k primerjalnemu raziskovanju - Morfološki načrti
Christoph Bischof, Vlado Miheljak, Karl H. Müller, Niko Toš 287

14 Časovna distanca kot statistična mera v primerjalni analizi
Sicherl Pavle 325

15 Pristranskost zaradi neodgovorov v Evropski družboslovni raziskavi
Vasja Vehovar, Ana Slavec 349

16 Razvoj in značilnosti telefonskega anketiranja -
primerjalni vidiki metode
Slavko Kurdija 377

Avtorji 399

Viri 405

Pregled mednarodnih primerjalnih raziskav, izvedenih v okviru
programa Slovensko javno mnenje v letih 1991–2011 431

Stvarno in imensko kazalo 435

Primerjalno družboslovje
Predgovor

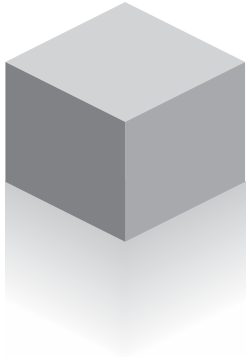

Predgovor

NIKO TOŠ

»Much could be written about international social science; some has been, and much more will be. But over the years the capacity to compare nations has been improved, one of the results of many people learning a lot of little things. The question is whether that capacity will be well used. At the moment the potential considerably exceeds the product.« (Teune, 1990)

Gornjo misel je izrekel Henry Teune na posvetu o stanju in perspektivah primerjalnega družboslovnega raziskovanja leta 1989 v Ljubljani.[1] In vsaj od Durkheima dalje je nesporno, da je primerjalna metoda imanentna sociologiji, da je njen spoznavni temelj in da je torej mogoče pisati o primerjalnem družboslovnem raziskovanju, da je veliko že bilo napisanega in še več bo. V tem času se je mednarodno primerjalno raziskovanje močno razširilo, pridobljena so bila nova znanja in nove izkušnje, zamišljeni in izvedeni so bili mnogi novi primerjalni projekti; razvili so se novi primerjalni longitudinalni programi, ki vključujejo številne nacije, kulture; izoblikovane so obsežne družboslovne evidence, datoteke in arhivi... In zastavlja se vprašanje, ali so bile izkoriščene vse možnosti, saj se zdi, da te še vedno močno presegajo rezultate. Ker gre za misel družboslovca, ki je v šestdesetih letih postavljal izhodišča sodobnega mednarodnega primerjalnega raziskovanja[2], sta tem vrednejši njegovo opozorilo in napotilo.

Tudi slovensko empirično družboslovje je od sredine šestdesetih let do danes naredilo velik korak – pravzaprav dva z vmesnim postankom – v prostor mednarodnega primerjalnega raziskovanja. V prvem koraku, od sredine šestdesetih do začetnih sedemdesetih, ko se je slovenska (tudi jugoslovanska) sociologija profesionalno in institucionalno razvila in utrdila, ko se je zdelo, da so ji politične razmere naklonjene, Jugoslavija pa je s svojimi sistemskimi posebnostmi pritegovala zanimanje ameriške in evropske sociologije…, se je to izrazilo v njenem odpiranju v mednarodni prostor. Sprožila se je vrsta mednarodnih projektov, ki so vključevali Jugoslavijo – in prav slovenski sociologi so imeli pri tem

1. Posvet o primerjalnem raziskovanju je potekal v okviru zasedanja Research Council, International Sociological Association, jeseni 1989 v soorganizaciji FSPN, v Ljubljani. Gradivo iz posvetovanje je bilo objavljeno v knjižni zbirki SAGE (Teune, 1990).
2. The logic of comparative social inquire, Przeworski/Teune, 1970. Knjiga se uvršča med »klasiko« primerjalne literature.

pomembno vlogo (Mlinar, 2006 a). V začetku sedemdesetih je prišlo do zastoja. Politične omejitve niso prizadele le primerjalnega, temveč družboslovno raziskovanje nasploh. Ponovno sproščanje razmer za raziskovanje je sovpadalo s poglabljanjem družbene krize in razpadanjem sistema v osemdesetih letih. Slovenski sociologi smo si v drugi polovici osemdesetih prizadevali ponovno vstopiti vanj, v začetku devetdesetih pa se je to v veliki meri zgodilo. Pridružili smo se vsem pomembnim infrastrukturnim družboslovnim empiričnim raziskovalnim programom, ki so v mednarodnem družboslovju nastajali koncem sedemdesetih in bili v osemdesetih že v polnem zagonu. To so predvsem: Evropska (EVS, 1991) in Svetovna (WVS, 1991) raziskava vrednot, Mednarodna družboslovna raziskava (ISSP, 1990) in Primerjalna raziskava volilnih sistemov (CSES, 1993); sodelovali smo pri zasnovi Evropske družboslovne raziskave (ESS, 2000). S tem smo razširili in poglobili možnosti za mednarodno primerjalno raziskovanje in za vključitev Slovenije (kot referenčne enote) v prostor mednarodnih primerjalnih analiz.

Seveda pa ob tem ostaja odprto vprašanje, kaj nam je ta vključitev omogočila in ali smo te nove možnosti tudi v celoti izrabili. Glede na intenzivnost in širino vključevanja v ta prostor (mednarodnega primerjalnega raziskovanja) v zadnjih dveh desetletjih in ob dejstvu, da svet v tem času zaznamujejo intenzivni procesi globalizacije, Slovenijo pa znotraj njih še posebej procesi svojskega strukturnega preobražanja in vrednotnega prilagajanja, t.i. procesi tranzicije, ter glede na obseg in globino opravljenih opisovanj, prepoznav in poglobljenih analiz ter njihovih teoretičnih umestitev, je odgovor nikalen. Možnosti je več – in dolg ostaja še nepoplačan.

Mednarodne primerjalne raziskave, ki temeljijo na konceptu družboslovne ankete (»social survey«), so po svojem spoznavnem dometu in moči pomembna, konjunkturna in vendar omejena orodja in vzvodi. So le ena od možnosti v raziskovanju sodobnih kultur in družb, njihovih struktur in vrednotnih sistemov – in zdaleč ne edina in dokončna. In prav ta zvrst raziskav v zadnjih treh desetletjih dosega takšno razširjenost in pogostost, zgoščenost in prekrivanje raziskovalnih projektov (v polju družboslovnega raziskovalnega delovanja) ter takšno razprostrtost in vključenost sodobnih kultur, družb, držav, regij, celin … in oblikovanje velikih raziskovalnih »podjetij«, da vse to več kot terja in opravičuje nadaljnjo poglobljeno metodološko-kritično obravnavo in raziskovanja. Opravičuje in terja metodološko teoretsko kritiko vsega, kar se je v tem obdobju dogajalo (v mednarodnem primerjalnem raziskovanju) zato, da bi družboslovna analiza lahko sledila in prispevala k razumevanju osnovnih (in njim nasprotnih) razvojnih tokov globalizacije sodobnih svetovnih družb in njihovo umeščenost (tudi umeščenost Slovenije) v teh tokovih.

Naslov Primerjalno družboslovje obeta mnogo več kot ponuja gradivo, ki je zbrano v tej knjigi. Ponuja predvsem informacije in alternativne poglede na stanje in razvoj tistega dela empiričnega primerjalnega družboslovnega raziskovanja (v Sloveniji), ki temelji na konceptu družboslovne ankete in na njegovo vključenost v širša prizadevanja in skupne infrastrukturne projekte. Pokaže tudi na pomen sistematičnega longitudinalnega empiričnega raziskovanja, ki je v Sloveniji potekalo vse od konca šestdesetih let (vse do danes) v okvirih projekta SJM. In prav to je bilo dobro izhodišče za vključevanje v mednarodne projekte.

Sedemnajst avtorjev v šestnajstih prispevkih, umeščenih v tri poglavja knjige, odpira metodološka in vsebinska vprašanja primerjalnega raziskovanja, deloma na obči spoznavno-teoretski ter razvojni ravni, deloma na ravni konkretnih projektov in programov. Dalje, podajajo še informacije o vključenosti slovenskih raziskovalcev v osrednje mednarodne sociološke ter izbrane komunikološke in obramboslovne projekte in programe. Dodaja še poglede na uvajanje morfološkega pristopa kot alternativne poti primerjalne analize, izkušnje iz analize časovnih vrst, uporabe alternativnih raziskovalnih postopkov in tehnik v primerjalnem raziskovanju itd. Zavzetemu bralcu knjiga odpira dostop do pomembnih metodoloških in raziskovalnih virov, usmerja ga k izvorom podatkov, k datotekam, v arhive družboslovnih podatkov in k obsežnim bibliografijam ob velikih primerjalnih projektih itd.

Za tematsko zasnovo knjige sta odgovorna urednika, zasluge za posamezne monografije pa imajo predvsem avtorji, saj so v njih posredovali svoja dognanja, izkušnje in informacije. Ob avtorjih je še vrsta vztrajnih sodelavk, ki so omogočile izid knjige. Med njimi gre za posredovanja in koordinacijo med avtorji ter urejanje in umeščanje gradiv zasluga gospe Ivi Kecman, sodelavki CJMMK; prav tako tudi lektorici, gospe Ireni Androjna Mencinger, ki je poskrbela, da so teksti berljivi, in ki seveda ne odgovarja za njihovo – ponekod težko – razumljivost. Posebna zahvala gre gospe Poloni Mesec - Kurdija, ki je tekste uredila in priredila za tisk ter knjigi dala njeno estetsko podobo. Zahvala velja tudi tiskarjem in redaktorjem v Present, d. o. o., in še posebej gospodu Francu Toriju, ki že četrt stoletja skrbi za knjižno zbirko Dokumenti SJM; Agenciji za knjigo, ki je Primerjalno družboslovje podprla, kar nam je omogočilo, da smo poplačali tiskarske stroške. Vsem iskrena hvala.

Opomba urednikov

V drugo izdajo knjige smo dodali (1) Pregled mednarodnih primerjalnih raziskav, ki so bile izvedene v okviru programa Slovensko javno mnenje v letih 1991–2011 in (2) Stvarno in imensko kazalo.

Ljubljana, september 2011

Predgovor – iz avstrijskega zornega kota

KARL H. MÜLLER

Gledano iz avstrijskega zornega kota nas vedno znova preseneti, s kako obsežnimi in bogatimi podatkovnimi viri razpolaga slovensko primerjalno družboslovje in s kakšnimi izjemnimi dosežki se lahko pohvali.

Zdi se, da za tem stoji obsežen inštitut, podoben nekdanjemu Mannheimskemu družboslovnemu raziskovalnemu centru (ZUMA – ta danes deluje v okviru GESIS), kjer deluje več sto raziskovalcev, ki imajo na voljo dolgoročne finančne vire.

Presenetljivo pri tem je, da je slovensko podatkovno bogastvo in pestro paleto različnih primerjalnih analiz mogoče pripisati eni osebi, prvemu uredniku te knjige Niku Tošu. V okviru programa Slovensko javno mnenje je s svojo skupino v zadnjih petih desetletjih razvil program trajnega raziskovanja slovenske družbe in s tem vključil Slovenijo v vse pomembne mednarodne družboslovne raziskave, od *International Social Science Program* (ISSP) do *European Social Survey* (ESS).

Slovenija ima kot edina t. i. tranzicijska dežela na voljo visoko razvit podatkovni sklad, ki zajema vse ključne stopnje prehoda od republike nekdanje Jugoslavije, prek osamosvojitve in razvoja samostojne državnosti, do njene vključitve v evropsko skupnost narodov – EU.

Pri tem se slovenskemu družboslovju z udeležbo v pomembnih mednarodnih raziskovalnih programih odpirajo možnosti evropskih in zunajevropskih primerjav, hkrati pa se Slovenija kot referenčna točka vključuje v primerjalne analize drugih raziskovalcev.

Gledano z avstrijskega vidika se ob avstrijsko-slovenskem sodelovanju potrjuje obratno sorazmerje: Slovenija je na področju empiričnega družboslovnega raziskovanja uveljavljena kot evropski »*best practice*« primer, Avstrija pa, po pravilu, ostaja umeščena brez »prednosti iz relativne zaostalosti« (Alexander Gerchenkron). Ostaja na ravni ponavljajočih se slabosti.

Vesel sem, da lahko kot sourednik sodelujem pri tej pomembni zbirki sestavkov in študij. Povabilo v uredništvo te knjige je posledica dvajsetletnega – v zadnjih letih zelo tesnega sodelovanja med N. Tošem, njegovo skupino in menoj ter dunajskim Inštitutom za družboslovno dokumentacijo in metodiko (WISDOM), ki je v avstrijskem območju osrednja ustanova družboslovne raziskovalne infrastrukture.

Pričujoča knjiga torej sodi v vrsto knjižnih objav, ki so del projekta slovensko-avstrijskega sodelovanja. Spodnja slika ponazarja štiri dosedanje skupne raziskovalno-knjižne projekte, ki so nastali in izšli v kratkem obdobju od leta 2005 do 2010. Ta knjiga je že peta po vrsti iz te povezave na področju empiričnega družboslovnega raziskovanja.

SLIKA 1:
Dosedanje skupne publikacije na področju primerjalnega družboslovnega raziskovanja

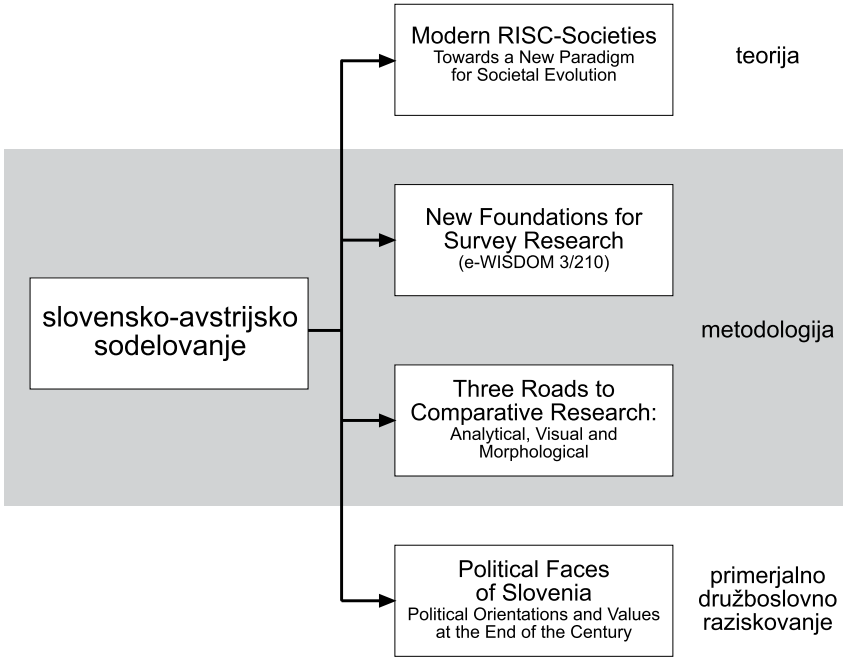

Slika 1 pokaže, da doslej izdane knjige zajemajo celoten prostor družboslovja: teorijo, metodologijo in primerjalno družboslovno raziskovanje.

- S področja družboslovne teorije je bila leta 2010 objavljena knjiga »Modern RISC-Societies«, ki predstavlja bistvena dognanja inter- in transdisciplinarnega raziskovalnega projekta ljubljanske univerze. Angleška kratica RISC (Rare Incidents, Strong Consequences) zajema mnoštvo družbenih in naravnih procesov, ki zaradi svojskih porazdelitev vključujejo številna obrobna (marginalna) dogajanja in le majhno število zelo velikih dogodkov z izjemnimi, včasih usodnimi družbenimi posledicami in učinki. Takšne porazdelitve učinkov doživljamo prav v zadnjem obdobju, po velikih

naravnih nesrečah, potresih in cunamijih, kakor tudi ob tehnoloških inovacijah, ob pojavih in krizi finančnega sektorja, ob množičnih migracijah, ob modelih gradnje mest – pa tudi na temeljni ravni, kot na primer pri pogostosti rabe nekaterih besed v jeziku itd. Program RISC se je kot projekt razvijal v letih od 2007 do 2009 na ljubljanski univerzi ob podpori takratnega prorektorja Ivana Svetlika in v sklepni fazi tudi Lučke Kajfež Bogataj. Oba sta poleg Nika Toša in mene soizdajatelja knjige.

- Na področju metodologije sta bili doslej izdani dve knjigi. Leta 2009 je izšla knjiga »Three Roads to Comparative Research«, v kateri so poleg prikazov znanih metod primerjalne analize nakazane nekatere nove poti primerjalnega družboslovnega raziskovanja. Morfološka metoda dopušča neprimerno izčrpnejšo uporabo množtva dostopnih sekundarnih virov, seveda če njihov temelj zajema sorodna področja in če omogoča njihove neposredne primerjave. V knjigi je prikazana vizualna metoda kot samostojna analitična pot, ki odpira nove možnosti v primerjalni analizi.
- Tretja knjiga kot posledica sodelovanja je elektronska publikacija e-WISDOM, objavljena konec leta 2010 pod naslovom »New Foundations for Survey Research«. Pri tem gre predvsem za prikaz učinkovanj in posledic izrazitejšega upoštevanja kognitivnih znanosti na področju družboslovnega raziskovanja, posebej anketnega (social survey).
- Končno je tu še knjiga, ki je izšla leta 2005 z naslovom »Political Faces of Slovenia«. V njej je predstavljena situacija Slovenije v evropskem kontekstu. Knjiga zajema vsebinske vidike in jih ponuja na različnih tematskih ravneh; kot taka predstavlja zanimive, evropsko usmerjene preseke slovenske družbe.

»Primerjalno družboslovje« je tako peta knjiga tesnega slovensko-avstrijskega sodelovanja. Če se vrnemo na začetek tega predgovora, postane očitno: iz avstrijskega zornega kota je vedno znova presenetljivo, s kako obsežnimi podatkovnimi viri in s kako velikimi dosežki se lahko izkaže slovensko primerjalno družboslovno raziskovanje ...

Dunaj, december 2010

PRVI DEL
Primerjalna metoda: nove raziskovalne paradigme

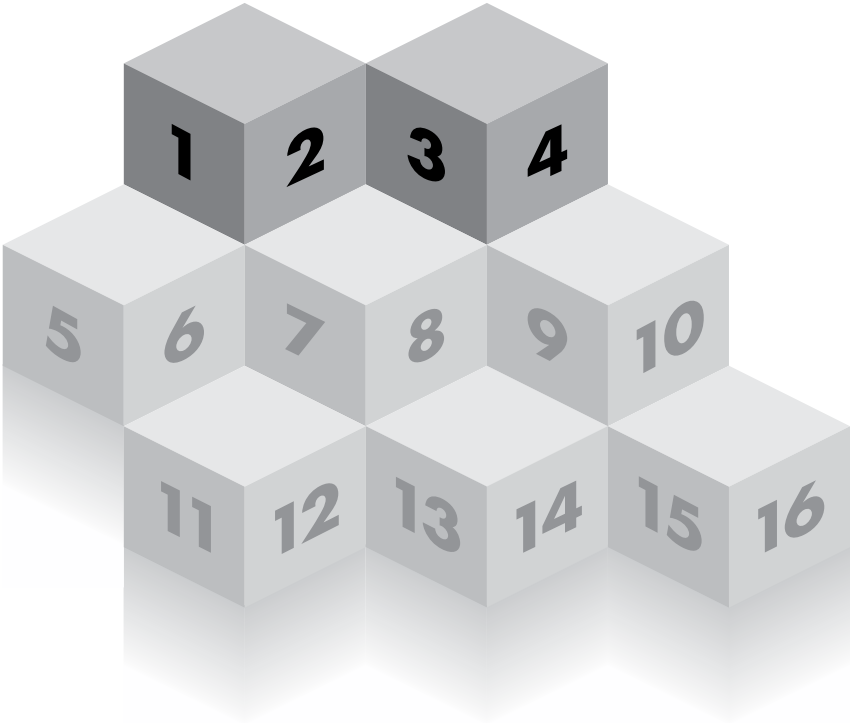

1
Od Durkheima do Descartesa: Primerjalna metoda v temelju družboslovnega raziskovanja

NIKO TOŠ

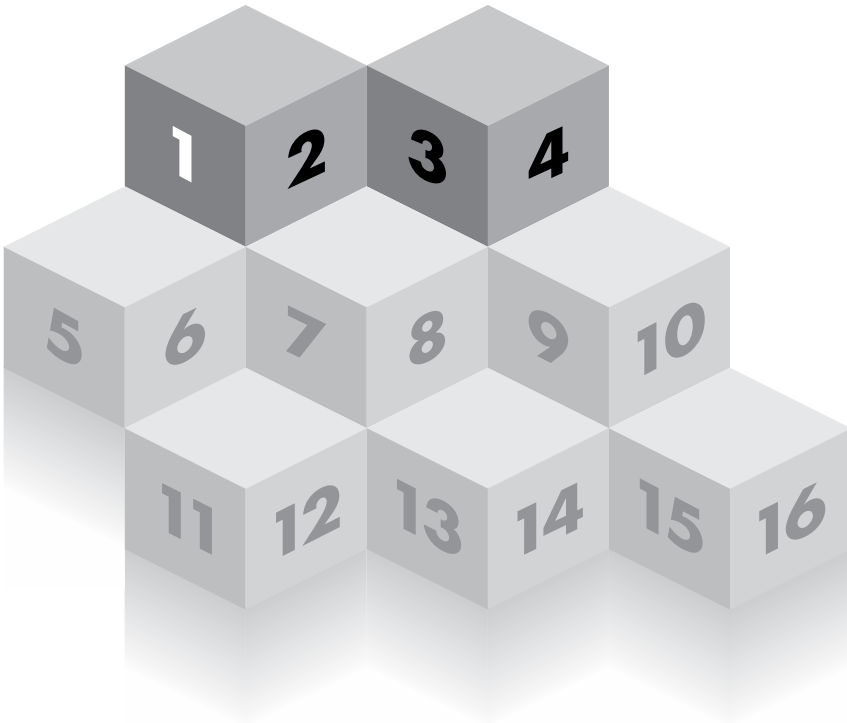

Povzetek

Prispevek prikaže pomen primerjalne metode v razvoju znanosti nasploh, osredotoči pa se na prikaz spoznavnega pomena primerjalnega raziskovanja na področju družbenih znanosti in še posebej sociologije. Pri tem se opre na Durkheimova Pravila socioloških metod in ugotovi, da je primerjalna metoda imanentna družboslovju. V bistvu gre za primerjalno družboslovje, ki svoj razmah opira na razvoj informatiziranih statističnih sistemov, na uveljavitev empiričnega družboslovnega raziskovanja – in na potek demokratizacije kot nujnega pogoja in značilnosti opazovanih družb (držav). Novejši razvoj v primerjalnem družboslovju ponazori s prvimi mednarodnimi projekti, ki pomenijo prodor v teoretskem oz. metodološkem pogledu (Almond/Verba, The Civic Culture, 1963; Przeworski/Teune, The Logi cof Comparative Social Inequiry, 1970; European Value Survey; Believes in Government, 1995 itd.). V nadaljevanju pokaže na velike mednarodne infrastrukturne projekte, kot so ISSP, EVS, WVS in ESS.

1 Uvod

Zdi se, da je takšna uvrstitev imen dveh velikanov, Durkheima in Descartesa, ki sta vsak na svojem področju in v svojem času s svojimi dognanji odpirala nove horizonte razvoja sodobne znanosti nasploh in sodobne znanosti o družbi, sociologije, anahrona, kot da ne upošteva njune področne ter časovne, zgodovinske umestitve in pomena. Emile Durhkeim, filozof in sociolog, velja skupaj s Karlom Marxom in z Maxom Webrom za začetnika sodobnega družboslovja. S svojimi raziskavami samomorilnosti[1] ter, kot sam pravi, delitve družbenega dela[2] in še posebej s svojo filozofsko poglobljeno obravnavo epistemološko-logičnih temeljev družboslovnega raziskovanja in postavitvi »pravil sociološke metode« (1895) ga zgodovina družboslovne teoretske misli uvršča v vlogo očeta sodobne sociologije. Živel in deloval je ob koncu 19. in začetku 20. stoletja. Dobri dve stoletji in pol pred njim je naravoslovec in filozof Rene Descartes špekulativno, teološko razlago sveta nadomeščal z racionalistično in empirično. V obravnavo naravnih pojavov je vstopal kot racionalist, o njih je sklepal na podlagi tega, kar je očitno, na podlagi izkustva, vseskozi ga je vodilo načelo dvoma[3]. Descartes velja za pionirja sodobnih znanosti sploh.

Čeprav navajanje Durkheima in Descartesa v tem zaporedju deluje metahrono, vendarle ni izraz nerazumevanja razvoja znanosti, saj je v naš razmislek,

1. Le suicide: Etude de sociologie, Paris, 1897.
2. De la division du travail social …, Paris, 1893
3. Descartes: Dubito, ergo cogito, ergo sum.

poleg Durkheima, Descartes umeščen metaforično. Evropska unija je namreč po njem poimenovala priznanje, ki ga podeljuje za najpomembnejše znanstvene dosežke in za spodbujanje mednarodnih raziskovalnih projektov, še posebej tistih, ki prispevajo k tehnološkemu razvoju. In leta 2005 se je dogodilo prvič, da je neki družboslovni mednarodni projekt prejel Descartovo nagrado: Evropska družboslovna raziskava (ESS). V utemeljitvi je bilo zapisano, da so udeleženi raziskovalci v okviru ESS razvili nove metode za spremljanje in ugotavljanje mnenj in vrednot ljudi v sodobnih evropskih družbah, v državah članicah EU. Razvili so koncept in raziskovalne instrumente, ki omogočajo medčasovno (longitudinalno) primerljivost rezultatov raziskav v posameznih državah – in med vsemi njimi. Raziskava tako ponuja zanesljive vire podatkov o spreminjajočih se družbenih vrednotah evropskih družb. V ta (vselej) descartovski koncept, metaforično, lahko umestimo prizadevanja in dosežke velikega števila družboslovnih raziskovalcev, sociologov, ki so utemeljeni na postulatu, da je spoznavanje bistva družbenih pojavov mogoče le ob širitvi opazovanj in raziskovanj istih ali sorodnih pojavov v družbeno, zgodovinsko, razvojno, kulturno, ekonomsko, torej strukturno različnih okoljih; da je razkrivanje determinizmov in bistev družbenih pojavov mogoče s širitvijo raziskovalnih konceptov in pristopov, z alterniranjem raziskav v prostoru in času; skratka, da se sodobno raziskovanje družbenih pojavov uspešno razvija znotraj konceptov primerjalnega družboslovja. Z nakazanim razponom od Descarta do Durkheima oz. od Durkheima do Descarta pa so dodatno izpričane tesna povezanost in prepletenost v razvoju sodobnih (naravoslovnih in družboslovnih) znanosti in zavest o tem, da le sočasno prodiranje v bistvo (naravnih in družbenih) pojavov in procesov ustvarja razmere (humanega) razvoja sodobnih družb.

V nadaljevanju tega sestavka bomo sledili zgolj družboslovnemu vidiku, torej razvoju primerjalnega družboslovja od Durkheima in njegovih Pravil sociološke metode[4] do označevanja aktualnega stanja v primerjalnem družboslovju, kot se kaže skozi mednarodne primerjalne družboslovne programe in projekte. Razvoj primerjalnega družboslovja in uveljavljanje primerjalne metode bosta v tem sestavku zgolj ponazorjena. To ne bo celovit prikaz, temveč zgolj točkovna oz. presečna ilustracija z opisi značilnih, z vidika razvoja primerjalne metode pomembnih raziskovalnih dosežkov in premislekov.

4. Pri tem se opiramo na srbohrvaško izdajo: Emil Dirkem (1963): Pravila sociološke metode, Savremena škola, Beograd.

2 Pravila sociološke metode

V drugi, razširjeni izdaji Pravil sociološke metode se Durkheim v šestem poglavju (113–128) izrecno ukvarja s primerjalno metodo. Durkheim pravi, da imamo samo en način, da dokažemo, da je en pojav vzrok drugemu, namreč da primerjamo pojave glede na to, ali se pojavljajo sočasno ali ne, ter da raziščemo, ali spremembe, ki se kažejo v različnih kombinacijah okoliščin, dokazujejo njihovo medsebojno odvisnost. Če lahko spremembe sproži raziskovalec po svoji volji, gre za eksperiment v pravem pomenu, če pa možnosti za uvajanje sprememb nima na voljo in lahko med seboj primerja le pojave in dejstva, kot so nastali sami po sebi, je lahko koristna metoda posrednega eksperimenta, torej primerjalna metoda. Po Durkheimu uporaba primerjalne metode nadomešča prednosti, s katerimi delno razpolagajo naravoslovne vede, ki lažje sprožajo in preizkušajo medsebojno učinkovanje pojavov ter tako prodirajo do bistva njihove vzročne povezanosti. Po Durkheimu je sociološka razlaga oz. pojasnitev usmerjena v ugotavljanje razmerij vzročnosti, kar se kaže bodisi z odkrivanjem povezav med pojavi in njegovimi vzroki bodisi z razkrivanjem povezav med vzroki in njihovimi (koristnimi) posledicami. Ker se družbeni pojavi očitno izmikajo vplivu opazovalca, je primerjalna metoda edina, ki ustreza sociologiji. Ob tem se Durkheim opre na Comta, ki ugotavlja, da primerjalna metoda sama ne zadošča. Dopolniti jo je treba z zgodovinsko metodo. Za razkrivanje zakonitosti namreč ne zadošča primerjalni pristop; primerjati je treba različne oblike družbenih pojavov, kot se kažejo v različnih kulturnih okoljih, pri različnih narodih in razkrito ločiti od časovnih nizov, ki jim pripadajo. Če pa začnemo s takšnim členjenjem človeškega razvoja, ne moremo spoznati njegovega celovitega toka. Potrebna je široka sinteza. Zaporedna stanja v razvoju človeštva moramo približati druga drugim in jih strniti, da bi lahko opazili »neprekinjeno« rast vsake telesne, intelektualne, moralne in politične sposobnosti. In prav to je razlog za obstoj metode, ki jo Comte poimenuje zgodovinska.

Durkheim se seveda ukvarja predvsem z vprašanjem epistemološkega pomena primerjalne metode kot nadomestila za eksperiment pri proučevanju družbenih determinizmov (vzročnosti). Pri tem prikaže in zameji tri metodološke pristope: metodo ostanka, metodo soglasja in nesoglasja ter metodo korelativnih sprememb. Za prvo, metodo ostanka, ugotavlja, da pri proučevanju družbenih pojavov ni uporabna. Po njegovem mnenju so družbeni pojavi prezapleteni in kompleksni, da bi lahko pri proučevanju vzročnosti izključili učinkovanje vseh možnih vzrokov, razen enega. Isti razlogi omejujejo uporabo metode soglasja in nesoglasja. Ta metoda namreč predpostavlja skladnost ali neskladnost pri merjenjih opazovanih pojavov na eni sami točki. Nikoli ne moremo biti prepričani, da nismo prezrli kakega antecedenta, ki se ujema ali ne ujema kot

konsekvent v istem trenutku in na enak način kot edini znani antecedent. O uporabnosti te metode sklene, da takšna pot dokazovanja ponuja le ugibanja, ki so omejena na sebe in brez vsakršnega znanstvenega pomena. Končno govori o metodi korelativnih sprememb. Da bi z njo prišli do dokazov, ni nujno vseh sprememb, ki so različne od primerjanih, strogo izključiti. Vzporednost kvantitativnih sprememb, skozi katere prehajajo pojavi, je zadosten dokaz, da med njimi obstaja odnos le, če je potrjen v zadostnem številu različnih opazovanih primerov. Ob razčlenjanju uporabe te metode navede primer: če ne moremo najti dveh družb, ki se razlikujeta ali ki sta podobni, sorodni samo na eni točki, lahko vsaj ugotovimo, da se dejstvi pogosto spremljata ali pa izključujeta. Da pa bi to imelo kako znanstveno vrednost, moramo to storiti mnogokrat; prepričani moramo biti, da smo pregledali vsa dejstva. Seveda tak popolni inventar ni mogoč, pa tudi dejstev, ki se kopičijo pred nami, ne moremo spoznati s takšno natančnostjo prav zato, ker so zelo številna. Pri tem je namreč nevarno, da prezremo pomembna dejstva, ki so nasprotna tistim, ki jih poznamo, nezanesljivost pa ostaja tudi glede slednjih. Družbeno življenje je neprekinjen tok oz. neprekinjen niz sprememb, neprimerljivih z drugimi spremembami, kot se kažejo v razmerah kolektivnega življenja. In mi imamo na voljo ne le tiste (spremembe), ki se nanašajo na nedavno obdobje, temveč je do nas »dospelo« veliko število onih, skozi katere so prešli že izginuli narodi. Kljub svojim prazninam je zgodovina človeštva jasnejša in popolnejša od zgodovine živalskega sveta. Obstaja množica družbenih pojavov, ki se kažejo in uveljavljajo v celotnem obsegu družbe, izražajo pa se v različnih oblikah glede na pokrajine, poklice, verovanja itd. Takšni pojavi, pravi Durkheim, so npr. kriminal, samomorilnost, število porodov, število porok, varčevanje itd. Iz njihovih raznovrstnosti v različnih družbah izhajajo za vsako od teh dejstev novi nizi sprememb, poleg onih, ki jih spodbuja zgodovinski razvoj. Če torej sociolog ne more z enako učinkovitostjo uporabiti eksperimentalnega raziskovalnega pristopa, je edina metoda, na katero se lahko opre, skoraj ob polni izključitvi preostalih, primerjalna. Durkheim meni, da je ta metoda lahko plodna in da v uporabi lahko družboslovcu ponudi neprimerljive možnosti in prednosti.

Durkheim ponazori tudi uporabnost primerjalne metode pri raziskovanju ustanov oz. pravnih in moralnih pravil ter pri opazovanju običajev, ko ta pravila in običaji delujejo enako znotraj neke družbe in se spreminjajo postopoma, torej s časom. Pri takem proučevanju se ne moremo omejiti zgolj na proučevanje ene same družbe, naroda, saj bi kot dokazno gradivo služili le pojavi, tako kot se izražajo skozi zgodovinski tok opazovanega pojava – in predpostavljen vzrok, vendar v samo eni družbi. Seveda je odkrita vzporednost, če je stalna, že sama po sebi pomembno dejstvo, vendar sami sebi ne more služiti kot dokaz. Če pa vključimo v opazovanje več družb, narodov, družb iste vrste, si širimo polje

opazovanja. Zgodovino enega naroda lahko najprej primerjamo z zgodovino drugih narodov in pri tem spoznamo, ali so se enaki pojavi razvijali v času in v odvisnosti od enakih pogojev; nato pa lahko opravimo primerjave teh različnih razvojev itd. V sklepnem delu svojega razmišljanja o uporabi primerjalne metode Durkheim ugotavlja, da zapletena družbena dejstva lahko pojasnimo le pod pogojem, da jih spremljamo skozi celoten razvoj in skozi različne družbene vrste. Pri tem izrecno ugotavlja, da primerjalna sociologija ni posebna veja sociologije, temveč sociologija sama, ko se od ravni opisne vede vzpenja na raven razumevanja dejstev in pojasnjevanja vzročnosti. Da bi presodili o smeri razvoja opazovanega pojava, kdaj pa kdaj dogajanje ob izteku nekega obdobja primerjamo s pojavi na začetku naslednje faze, obdobja. Če ravnamo tako, pa seveda zlahka tudi napačno sklepamo. Zdelo se je npr. sprejemljivo, da slabljenje verskih prepričanj in tradicionalizmov ni nič drugega kot prehoden pojav v življenju naroda, le zaradi tega, ker se pojavlja v zadnjem obdobju njihovega življenja, in da bo s kasnejšim razvojem slabitev verskih prepričanj izginjala. S tako metodo sklepanja se izpostavimo nevarnosti, da za reden in nujen tok napredka štejemo nekaj, kar je posledica povsem drugega vzroka. Stanje, v katerem se znajde mlada družba, namreč ni enostavno nadaljevanje stanja, ki je nastalo ob koncu predhodnega obdobja. To stanje vsaj deloma izhaja prav iz mladosti, ki preprečuje prenos prej pridobljenih izkušenj iz predhodnih faz razvoja. Te izkušnje niso neposredno sprejemljive in uporabne v novem obdobju razvoja; privedejo nas do napačnega sklepanja. Itd.

Za razumevanje bistva Durkheimovega koncepta »primerjalne sociologije« se torej moramo vrniti k njegovim Pravilom – in obsežni literaturi o njih.

3 Zgodnejše uporabe primerjalne metode

Prve sledi razvoja racionalno kritične in znanstvene misli o družbi odkrijemo, ko preučevalci in raziskovalci različne pojave v lastni družbi začnejo primerjati z analognimi pojavi v drugih družbah (Milić, 1965, 1977).[5] Dokler svoje družbe ne primerjamo z drugimi, je do nje težko oblikovati samostojno in kritično stališče. Primerjalna analiza je temelj vsakega racionalnega in znanstvenega proučevanja družbe. Zavest o pomenu primerjalnega raziskovanja se pokaže že pri Aristotelu, ki je poskušal sistematično zbrati podatke o državnih ureditvah številnih grških državic. Na taki zanesljivi, izkustveni podlagi je razvil teorijo o državi. Aristotel je imel jasno zamisel o tem, pod kakšnimi pogoji nastajajo in kakšne razvojne težnje kažejo različne oblike državne ureditve. Njegova zgodnja raziskovanja državne in družbene ureditve v razmerah antične Grčije

5. V. Milić v svoji knjigi: Sociološki metod, Nolit, Beograd, 1965 in 1977, v poglavju XVI obsežno prikaže razvoj primerjalne metode v družbenih vedah.

so zgledna in segajo vse v današnji čas. V okviru paradigme, ki jo je razvil Sokrat, v sodobni politologiji govorimo o primerjalni raziskavi državnih in političnih sistemov; izoblikovala se je posebna disciplina, ki primerjalno proučuje ustavne sisteme in primerjalno ustavno pravo (comparative government). Ukvarja se z analizo ustavnopravno in zakonsko utemeljenih struktur oblikovanja političnih odločitev, pri tem pa v očeh kritikov zanemarja resnično delovanje političnih sistemov. Iz istega vira črpa tudi sodobnejša usmeritev, znana v anglosaški literaturi kot comparative politics, ki ne ostaja na ravni normativne analize političnih sistemov in torej zgolj na proučevanju ustav in zakonodaj različnih držav kot normativnega vira, temveč je usmerjena k proučevanju delovanja teh sistemov in njihovi primerjalni analizi.

Prodori, ki jih je primerjalna metoda omogočila na področju biologije, še posebej na področju primerjalne anatomije, se izrazijo tudi v polju družboslovnega raziskovanja. Tu se je primerjalna metoda najprej izkazala v primerjalnem lingvističnem proučevanju, pa tudi v primerjalnem proučevanju religije, mitologij, prava, družinskih pojavov, običajev – in vse bolj izrazito vstopala v prostor politične ekonomije in sociologije. Že Comte je v primerjalni metodi kot osnovni metodi sociologije (v primerjalnozgodovinskem pristopu, ki omogoča razkrivanje splošnega toka zgodovinskega razvoja) videl najpomembnejšo teoretično nalogo sociologije. Uporabnost oz. koristnost primerjalne metode je po njegovem mnenju to, da omogoča proučevanje zgodnejših faz splošnega zgodovinskega razvoja na primerih sodobnih nerazvitih družb. Meni, da je mogoče s proučevanjem posebnosti posameznih družb raziskati, koliko na odstopanja od zgodovinske razvojne smeri učinkujejo nekateri podredni dejavniki. Primerjalna metoda je bila v 19. stoletju nasploh najtesneje povezana s poenostavljenim evolucionizmom, ki se je izražal v razumevanju, da se vse družbe razvijajo po istih vzorcih in da je tako naloga primerjalne metode zbiranje podatkov, ki lahko osvetlijo splošen zgodovinski razvoj v celoti oz. razvojne oblike posameznih družbenih pojavov, kot so npr. jezik, družina, religija, lastnina, običaji itd.

4 Omejitve in slabosti pri uporabi primerjalne metode

Milić (1977) v svojem prikazu razvoja in uporabe primerjalne metode v drugi polovici 19. stoletja kot ključne omejitve in slabosti pri njeni uporabi navaja nepopolnost, nezanesljivost in fragmentarnost virov ter njihovo časovno in družbeno neopredeljenost. Splošna raziskanost družb, še posebej neevropskih, je bila konec 19. stoletja majhna, slaba. Zaradi pomanjkanja monografskih študij so raziskovalci kot vire informacij običajno uporabljali različne potopise pomorcev, trgovcev, popotne spomine, poročila misijonarjev in kolonialnih administratorjev itd. Seveda pa ti »izvirni« dokumenti niso ponujali vselej objektivne slike

stanja življenja posameznih narodov oz. družb ter njihove kulture. V tem času so se šele porajale pobude za oblikovanje celovitejših sistemov in organizacij za zbiranje izvirnih podatkov. Dotlej dostopni podatki so bili nepopolni, neceloviti; omejeni viri niso bili izpostavljeni kritični analizi. Veliki zagovorniki primerjalne metode pogosto niso imeli dovolj osebnih izkušenj, pridobljenih v neposrednem raziskovanju in opazovanju družb in pojavov, ki so jih proučevali. Tako med pomembnimi komparativisti najdemo posameznike, ki v času svojega življenja niso vstopili niti v eno tako družbo. Med njim je prevladoval kabinetni način dela.

Konec 19. stoletja, še posebej pod vplivom Durkheima in njegovih Pravil sociološke metode, pa se v polju sociološkega, etnološkega in socialno-antropološkega raziskovanja vse bolj uveljavi kritičen pogled na pomanjkljivosti pri uporabi primerjalne metode. Jasno je postalo, da brez zanesljivih in popolnejših empiričnih virov ter brez dostopa do kompleksnih podatkov o posameznih družbenih pojavih oz. družbah primerjalna metoda sama po sebi ne more zagotoviti znanstvenega napredka.

5 Sodobna statistika: neizčrpen vir primerjalnega družboslovja

Spoznanje o potrebi izgradnje enovite organizacije za zbiranje zanesljivih podatkov o stanju sodobnih evropskih družb se izrazi v zahtevi po oblikovanju (enotnega) sistema (mednarodno) primerljivih statističnih evidenc in sistemov zbiranja podatkov. Prvi s tako idejo nastopi (na mednarodnem statističnem kongresu, 1855) ugleden belgijski statistik Quetelet.[6] Od tedaj vse do današnjega časa, s prekinitvami v obdobju I. in II. svetovne vojne, potekajo prizadevanja za poenotenje ciljev, pojmovnih izhodišč in metodologij nacionalnih statističnih ustanov in sistemov. Obseg primerljivih statističnih podatkov, ki označujejo pomembna stanja in procese v sodobnih družbah, hitro narašča. Razvije se poenoten vseobsegajoč statistični sistem združene Evrope, Eurostat. Statistika se s svojimi evidencami iz prostora demografije in ekonomije vse bolj širi in uveljavlja v delovanju političnih in socialnih sistemov. Aktualno statistično opazovanje posega v ključne družbene podsisteme, kot so izobraževanje, zdravstvo, kultura, oblike participacije v političnem sistemu, volitve, politične stranke, pa tudi v področja inovacij, tehnološkega razvoja, stanja in sprememb v naravnem okolju, vse do polja zavesti, vrednot, družbene blaginje, socialnega kapitala – in s tem nakazuje smer in dinamiko razvojnih sprememb sodobnih družb. Bogastvo podatkovnih virov že presega spoznavni domet primerjalnega družboslovja.

6. Adolphe Quetelet, belgijski astronom, matematik, statistik in sociolog, velja za začetnika sodobne statistike.

Pojavljajo se nove pobude, programi in ustanove, ki spodbujajo zbiranje, urejanje, analizo – in posredovanje informacij o bistvenih družbenorazvojnih procesih. Kot ponazoritev lahko navedemo npr. poročilo o človekovem razvoju,[7] ki ga že dve desetletji (od 1990) spodbuja Organizacija združenih narodov in ki sledi težnji po humanizaciji, ter npr. poročila Freedom House[8], ki spremlja procese demokratizacije v sodobnih družbah. Da si sodobni statistični sistemi določajo nove izzive, ilustrira nedavni posvet o merjenju in uporabi podatkov o družbenem napredku,[9] kjer je bila potrjena misel, da so stališča in vrednote prebivalstva prav tako pomembni za analizo družbe kot npr. spremembe demografskih, ekonomskih in socialnih okoliščin (Malnar, 2010).

6 Anketni pristop kot vzgon primerjalnega raziskovanja

Že v prvi polovici minulega stoletja se nakaže, v drugi polovici, po II. svetovni vojni, pa povsem uveljavi anketni pristop (survey aproach) kot univerzalni dostop v primerjalnem družboslovju. Metoda spraševanja kot »kraljevska pot družboslovnega raziskovanja« (Scheuch, 1973) se uveljavi v okviru koncepta social survey. Uporaba vprašalnika kot standardiziranega instrumenta za zbiranje podatkov (o definiranih in vzorčno dostopnih populacijah) ustvarja obilje podatkov. V okviru raziskovalnih načrtov zbrane podatkovne baze omogočajo testiranje hipotez. Čeprav je metoda spraševanja v temelju novodobnega primerjalnega raziskovanja, pa se slednje ne odreka dodatnih podatkovnih virov, npr. agregatnih podatkov, ekspertnih ocen in drugih kvalitativnih virov, ki jih s pridom vključuje v analitične načrte. Tak razvoj družboslovja in še posebej empiričnega družboslovnega raziskovanja še dodatno podkrepi pomen Durkheimovega enačenja sociološke metode s primerjalno. Sociološko spoznavanje družbe torej temelji na primerjalni metodi, družboslovje je po svojem metodološkem bistvu primerjalno družboslovje. Primerjalni pristop pri tem zajame vse vidike proučevanja družbenih pojavov, procesov in struktur; torej raziskovanje njihovih značilnosti v konkretnem (posameznem) družbenem okolju, med družbami, ter njihovih sprememb v času.

O tem ter o možnosti, dometu, o metodoloških omejitvah in teoretskih implikacijah uporabe primerjalne metode govori izjemno obsežen zaklad družboslovne literature. Tako lahko med izbranimi avtorji navedemo H. D. Las-

7. Human development Report, United Nations Development Program – UNDP, poteka v obliki nacionalnih poročil od leta 1990.
8. Freedom House, dolgotrajno spremljanje procesov demokratizacije v sodobnem svetu. Glej npr. Index demokratizacije, ki temelji na opazovanju uveljavljanja političnih pravic in državljanskih svobošč in.
9. Posvet v organizaciji Statističnega urada RS in OECD, Brdo, november 2010.

swella (1968), ki v okviru razmisleka o prihodnosti primerjalne metode posebej obravnava vidik mednarodnih primerjav; R. M. Marsha (1967), ki v svojem delu o primerjalni sociologiji predlaga kodifikacijo meddružbenih analiz (Cross--societal Analysis); N. Smelserja (Comparative Methods in the Social Sciences, 1976), ki celostno obdela uporabo primerjalne metode v družbenih vedah; R. Charlesa, ki v svojem sistematičnem delu »The Comparative Method« (1987) opozarja, da v različnih disciplinah obstajajo različne paradigme primerjalnih pristopov; S. P. Huntingtona (1993), ki na podlagi primerjalne analize razvije tezo o spopadu civilizacij, itd. Nianse v pristopih se kažejo npr. že med sociologijo in politologijo. Če je za prvo značilen predvsem pristop, utemeljen na spremenljivkah (variablah), je za politične vede značilen pristop študije primerov (Ragin, 1987; Golthorpe, 1997). Pri tem Smelser (1976) opozarja, da sta obe empirično raziskovalno družboslovni disciplini v svojem bistvu bolj nomotetično kot ideografično usmerjeni (»mode od eksplanation«, Smelser, 1976).

7 Veliki primerjalni družboslovni projekti

Razvoj primerjalne metode in primerjalnega družboslovja, še posebej v razsežju mednarodnega primerjalnega raziskovanja, od šestdesetih let preteklega stoletja izrazito spodbujajo in zapolnjujejo pomembni projekti empiričnega družboslovja. Pogled na različice in metodološke referenčne točke mednarodnih primerjav jasno pokaže, da se družboslovno empirično raziskovanje ne more opreti in osredotočiti zgolj na eno primerjalno metodo. Pri snovanju raziskav, ki vključujejo več različnih držav in različnih kultur, terjajo visoko tematsko, kulturno specifično in metodološko občutljivost. To lepo ponazarja raziskava pojava participacije v lokalnih skupnostih, ki jo je zasnovala skupina raziskovalcev iz ZDA, Poljske, Jugoslavije in Indije v sredini šestdesetih let. Metodološke probleme, kot so jih ob tem reševali, sta opisala Adam Przeworski in Henry Teune (The Logic of Comparative Social Inequiry, 1970). Problem identičnih oz. ekvivalentnih indikatorjev v mednarodnem primerjalnem raziskovanju, ki vključuje države iz različnih zgodovinsko-kulturnih regij in ki je obdelan v njuni knjigi, ostaja odtlej viden, a rešljiv metodološki problem mednarodnega primerjalnega raziskovanja.

Prodor mednarodnega primerjalnega raziskovanja poteka (v času po II. svetovni vojni, po razpadu diktatur in razpadanju kolonialnih sistemov) nekako skladno s procesom demokratizacije svetovnih družb. V šestdesetih in sedemdesetih letih tako nastanejo pomembni primerjalni družboslovni projekti. V tem času steče raziskovanje G. Almonda in S. Verbe, ki sta proučevala politično kulturo v petih »povojnih« državah na dveh celinah: ZDA, Veliki Britaniji, Italiji, Zvezni republiki Nemčiji in Mehiki. Študija, ki je izšla pod naslovom The Civic

Culture (1963), je medtem postala klasičen vir v raziskovanju političnih stališč in procesov demokratizacije, postavlja izhodišča za družboslovno, politološko obravnavo pojma politična kultura. Na rezultatih empiričnega raziskovanja sta avtorja s kvantitativnimi obdelavami empiričnega gradiva izoblikovala osnovne tipe politične kulture in jih teoretično utemeljila. Njuna tipologija temelji na »zgodovinsko-konfigurativnem utemeljevanju« na podlagi razkritih struktur vlog ljudi, državljanov v razmerah konkretnega političnega sistema. Njun koncept politične kulture v poznejšem empiričnem raziskovanju služi kot vodilo, kot definirani izhodiščni pojem sodobne politologije. Projekta Almont-Verba in Przeworski-Teune sta prav zaradi temeljite teoretske in metodološko kritične obravnave pomembna temeljna kamna v razvoju mednarodnega primerjalnega družboslovja – vse do danes. Teoretski in metodološki problemi, ki jih ta dva projekta nakazujeta in rešujeta, pa se postavljajo vedno znova.

Med pomembne pobude in mejnike v razvoju mednarodnega primerjalnega raziskovanja sodi iniciativa J. Kerkovsa in R. de Moora: European Values Study groupe, ki se kasneje uveljavi kot Evropska raziskava vrednot (EVS)[10] ter projekt[11] raziskovanja procesov demokratizacije v Zahodni Evropi, ki neposredno sledi konceptu Almonda in Verba in ob katerem kot nosilna avtorja nastopata S. H. Barnes in M. Kaase, skupaj z R. Inglehartom, H. D. Klingemannom in vrsto drugih raziskovalcev. Oba projekta sta stekla v sredini sedemdesetih let. Prvi je medtem prerasel in se uveljavil kot pomembna longitudinalna družboslovna infrastruktura v polju longitudinalnega raziskovanja vrednot.[12] V istem obdobju, konec sedemdesetih let, na pobudo raziskovalcev iz ZDA, Velike Britanije in Zvezne republike Nemčije nastane projekt mednarodne družboslovne raziskave, International Social Survey Programme.[13] Že v tem času in vse do danes se je koncept primerjalnega družboslovja, kot prevladujoči pristop v raziskovalnem in spoznavnem delovanju sociologov in politologov, uveljavil in dograjeval kot pomembna družboslovna infrastrukturna osnova. Povezano delovanje družboslovcev iz različnih držav in mnogih univerzitetnih središč, izmenjava metodološkega znanja in raziskovalnih izkušenj, skupne konceptualizacije in poenoteni

10. Koncept in razvoj European Value Survey (EVS) je opisan v samostojnem sestavku v tej knjigi.
11. Projekt (in knjiga) Political Action. Mass participation in five Western Democraties, Barnes/Kaase, SAGE, 1979
12. Na pobudo R. Ingleharta je bil projekt razširjen v t. i. Svetovno raziskavo vrednot (World Value Survey), ki deluje kot evropski raziskavi vzporedni sistem trajnega raziskovanja procesov oblikovanja in spreminjanja vrednot v sodobnih svetovnih družbah. Projekt je opisan v nadaljevanju te knjige.
13. ISSP – mednarodni raziskovalni projekt, ki vključuje danes že več deset sodelujočih držav z vseh celin. Projekt je opisan v nadaljevanju.

raziskovalni pristopi v raziskovanje izbranih osrednjih tem, oblikovanje povezanih podatkovnih arhivov itd. – vse to in vrsta vzporednih pobud v zadnjih dveh desetletjih minulega stoletja[14] se izrazi v izjemni širini tematsko pomembnih in pestrih podatkovnih baz in podatkovnih nizov, ki omogočajo primerjalno, medkulturno, medregionalno in medsistemsko raziskavo in analizo sodobnih družb. V presečišču polja sociološkega in politološkega raziskovanja se kot osrednje teme uveljavljajo človekove pravice in demokratizacije kot prevladujoče značilnosti v razvoju sodobnih družb v preteklih desetletjih. Pluralistični koncept demokracije, kot se izrazi skozi oblike pravne države, se vzpostavlja kot najboljša rešitev, kot postulat. Lahko rečemo, da je takšno mnenje razširjeno, ne pa splošno sprejeto, kajti tudi na Zahodu še ni docela izključena možnost vrnitve, bodisi k avtoritarnemu ali pa k totalitarnemu načinu vladanja (Huntington, 1991). To velja za t. i. nove demokracije v Vzhodni in Srednji Evropi – in še posebej za države Azije in Afrike. Demokracije torej ni mogoče sprejeti kot nekaj povsem samoumevnega; pomembno je (primerjalno!) raziskovati, kaj lahko demokratične institucionalne sisteme spodjeda oz. spodnaša, zakaj demokracija lahko propade (Linz, Stepen, 1978) oz. se ne uveljavi itd. Angažirano primerjalno družboslovje si v tem času postavlja nalogo: če hočemo razumeti pogoje politične stabilnosti in spreminjanja, moramo hkrati raziskovati različne ravni (nadnacionalne in regionalne) političnega sistema (M. Kaase, K. Newton, 1995).

Najobsežnejša raziskava in analiza, ki je vključevala na mikroravni posameznike, na srednji, intermediarni ravni organizacije ter na makroravni politične sisteme, je potekala konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let kot projekt Evropske znanstvene fundacije (ESF) oz. njenega Stalnega komiteja za družbene vede. Raziskava je vključevala vse relevantne nacionalne in mednarodno primerjalne podatkovne vire iz sedemdesetih in osemdesetih let, med njimi tudi datotečne baze infrastrukturnih projektov, kot so Eurobarometer, Evropska raziskava vrednot, Svetovna raziskava vrednot, Mednarodna družboslovna raziskava in vrsta drugih; v analizi je sodelovalo 65 najbolj izkušenih in uglednih družboslovnih raziskovalcev iz vseh zahodnoevropskih držav. Rezultat njihovega analitičnega napora je izražen v petih knjigah pod skupnim naslovom Believes in Government (1995), ki je hkrati naslov pete knjige (Kaase, Newton, 1995), v kateri so povzeta in teoretsko osmišljena dognanja, zapisana v prvih štirih knjigah. Seveda brez razvitih družboslovnih podatkovnih arhivov in njihove neposredne podpore pri posredovanju in analitični obdelavi datotek, zbranih v državah Evropske unije, tak primerjalni projekt ne bi bil mogoč. Da je bilo to

14. Kot npr. poenotenje statističnih raziskovalnih pristopov, pod vplivom različnih agencij Organizacije združenih narodov, Unesca, FAO, OECD in vse močneje povezane Evropske unije (Eurostat).

izjemno obsežno primerjalno raziskovalno in primerjalno analitično početje in podjetje mogoče in uspešno, je povezano z vrsto okoliščin. Sodelujoči raziskovalci so projekt gradili na predhodnem znanju in dognanjih; k uspehu projekta so prispevali vsi akterji primerjalnega raziskovanja, od »Durkheima do Descartesa«. Torej še posebej Almond, Verba, Przeworski, Teune itd. Raziskovalci so posegali po tematsko pomembnih in zanesljivih podatkovnih skladih, pridobljenih oz. zbranih s pomočjo standardiziranega anketnega raziskovanja na vzorčno izbranih in opredeljenih populacijah – in to v okviru primerljivih ali poenotenih konceptov in opredelitev. K uspešnosti izpeljave je prispevalo tudi dejstvo, da je analiza zajela le države članice Evropske unije, torej države in družbe oz. sisteme, ki so si v preizkusu dveh svetovnih vojn sicer stali nasproti, in vendar njihov razvoj (še posebej v zadnjega pol stoletja) označujejo skupen kulturno-zgodovinski izvor, skupni razvoj in sobivanje znotraj zahodnoevropske kulturnozgodovinske in politične regije, prevladujoče krščanska vrednotna podstat, sočasnost v tehnološkem in gospodarskem razvoju itd. Hkrati pa se razlikujejo po izkustvu z demokratičnimi in totalitarnimi sistemi in njihovimi razpadanji. Glede na stanje v procesu demokratizacije in gospodarskega razvoja zahodnoevropskih družb konec osemdesetih let je bilo torej upravičeno pričakovanje, da bodo sicer analize v posameznih državah pokazale na značilnosti v razvoju, da pa obseg razkritih razlik med njimi ne bo velik – ostajal bo na kvantitativni ravni. Gre vendarle za družbe v isti fazi kulturnozgodovinskega razvoja, za izrazito bližnje, sorodne družbe. In prav zato konceptualno metodološki problemi pri zajemanju in vrednotenju podatkov iz različnih držav niso izstopali tako zaostreno, kot sta to nakazala Przeworski in Teune. Odpiranje širših medkulturnih primerjav, primerjav med deželami iz različnih kulturnozgodovinskih regij in v različnih razvojnih etapah, tudi v tej kompleksni raziskavi in v mednarodnih primerjalnih raziskavah, ki ji sledijo, npr. WVS, ISSP, CSES[15] itd., pa vedno znova terja metodološko-teoretske premisleke in ustrezne operacionalne rešitve. K uspehu projekta Believs in Government je prispevalo tudi dejstvo, da sta se anketno raziskovanje in koncept social surevy (survey aproach) metodološko, operacionalno in akcijsko razvila do vrhunca ter da sta temu razvoju sledili in ga omogočali statistična analiza ter informatizacija raziskovalnih in analitičnih postopkov (Müller, Toš, 2010). K vsemu povedanemu dodajmo, da je sodelovanje evropskih raziskovalcev v projektu »Believes« utrdilo potrebo po trdnejšem vsebinskem, metodološkem in organizacijskem povezovanju nacionalnih arhivov družboslovnih podatkov, torej po njihovem poenotenju. Razvil – in uveljavlja se projekt CESDA.[16]

15. CSES, Comparative Study of Electoral Systems; projekt je opisan v tej knjigi.
16. CESDA, Council of European Social Sciences Data Archives, pridobiva status Evropske (meddržavne, pogodbene) družboslovne infrastrukture. Arhiv družboslovnih podatkov (FDV-ADP) je član CESDA.

8 Primerjalno raziskovanje slovenskih sociologov do 90. let in po osamosvojitvi do danes

Seveda v tem kratkem zapisu nismo niti hoteli niti mogli predstaviti podrobnega in popolnega pogleda na uporabo metode primerjalnega raziskovanja v polju družbenih ved oz. na konceptualizacijo primerjalnega družboslovja. Z nekaj poudarki, preseki in označitvami pa smo pokazali stanje v razvoju družboslovnega, sociološkega, politološkega raziskovanja sodobnih družb, ki temelji na primerjavah, kar terja in predpostavlja sočasno raziskovanje oz. vključevanje rezultatov raziskovanja v več (mnogih), sorodnih in različnih, družbah v enakih ali različnih razvojnih etapah, v podobnih ali različnih kulturno-zgodovinskih regijah itd. Sociologija kot veda in kot spoznavno prizadevanje je mogoča in se razvija le v odprtem družbenem okolju, kot primerjalna veda. To spoznanje in zavest o tem sta generacijo slovenskih sociologov že v šestdesetih letih usmerjala v prostor primerjalnega raziskovanja. V tem času je sociologija kot nova znanstvena disciplina dozorevala, gradila je svoje institucionalno okolje (raziskovalne institute, sociološke katedre), politične razmere so ji (vsaj na videz) bile naklonjene, zanimanje tujih sociologov (iz ZDA in Evrope) za sistemske posebnosti jugoslovanskega modela socializma (samoupravljanja) je bilo veliko – vse to skupaj je privedlo do vključevanja jugoslovanske sociologije v vrsto mednarodnih primerjalnih projektov[17] v katerih so vidno vlogo odigrali prav slovenski sociologi in sociologinje[18].

V začetku sedemdesetih let pa so se politične razmere močno spremenile.[19] Možnosti za snovanje lastnih primerjalnih raziskav so bile izrazito neugodne. Tovrstno raziskovanje je zastalo. Primerjalna prvino sociološkega pristopa, torej potreba po medsistemskih in medkulturnih raziskavah je bila nadomeščena s študijem v tujini, s posrednim in podrednim vključevanjem v primerjalne raziskave, z vabljenjem raziskovalcev iz drugih raziskovalnih središč, deloma pa z vzpostavljanjem medkulturnih primerjalnih raziskav znotraj »enotnega«, a druž-

17. Z. Mlinar v svoji študiji o zgodovini slovenske sociologije (Mlinar, 2006a) navaja imena tujih sociologov, ki so prinašali ali se vključevali v sociološke projekte v Jugoslaviji koncem šestdesetih let. Med njimi so: P. Jakob, H. Tuenne, R. Egger, S. Verba, J. Triska, A. Tannenbaum, J. Azrael, T. Buila in drugi.
18. Med slovenskimi sociologi in sociologinjami so v teh projektih vidno izstopali: V. Rus, Z. Mlinar, K. Boh, S. Saksida, M. Jezernik, J. Jerovšek, A. Barbič, A. Kranjc, B. Kavčič, J. Makarovič, S. Možina in drugi.
19. Obračun z liberalizmom; zakonsko omejevanje raziskovalnega delovanja tujih sociologov v Jugoslaviji, ipd.

beno pluralnega jugoslovanskega sistema.[20] Pa tudi tem raziskavam razmere niso bile posebej naklonjene.

Ena od vidnejših navezav v tok primerjalnega družboslovja v šestdesetih letih je povezana z raziskovanjem participacije v lokalnih skupnostih. Raziskava, ki je potekala v Indiji, na Poljskem, v Jugoslaviji in ZDA, je služila kot empirična podlaga za znano knjigo The Logic of Comparative Social Inequire (Przeworski, Teune, 1970).[21] Nekako v isti čas sega pobuda za raziskovalne projekte, usmerjene v problematiko distribucije vpliva v delovnih organizacijah (A. Tannenbaum idr.),[22] v začetku sedemdesetih let pa že propade poizkus vključitve Jugoslavije v mednarodno raziskavo t. i. mnenjskih voditeljev. Jugoslovanski in še posebej slovenski sociologi v tem času svojo nemožnost vstopanja v mednarodne primerjalne raziskave nadomeščajo z intenzivnim osebnim vključevanjem v raziskovalne komiteje Svetovne sociološke asociacije (ISA)[23]. V drugi polovici osemdesetih let se visoka povezanost slovenskih sociologov v program in delovanje ISA izrazi v organizaciji mednarodnega posveta na temo Primerjalno družboslovno raziskovanje, ki je potekal v Ljubljani leta 1989, in v snovanju Isinega mednarodnega sociološkega instituta,[24] ki naj bi v obliki podiplomske šole in raziskovalnega sveta deloval z alternativnima sedežema v Ljubljani in Parizu.

Poskusi vključevanja slovenskih sociologov v mednarodne primerjalne raziskovalne programe so tako v sedemdesetih in osemdesetih let zadevali ob ovire. Ob koncu osemdesetih je vključitev oviralo tudi dejstvo, da smo se v primerjalne projekte želeli vključiti z raziskovanjem v Sloveniji, mednarodne koordinacije pa bi nas bile pripravljene sprejeti le, če bi zagotavljali raziskave na področju celotne Jugoslavije. Tega pa tedaj nismo niti mogli, niti hoteli zagotoviti. Z osamosvojitvijo (1991) pa je bila vključitev mogoča, celo zaželena. In tu se odpre novo obdobje primerjalnega družboslovnega raziskovanja, tistega dela,

---

20. Raziskava »Razredna bit sodobne jugoslovanske družbe« je potekala 1986 s pomočjo standardiziranega vpašalnika na reprezentativnih vzorcih prebivalcev vseh republik in pokrajin v SRF Jugoslaviji.
21. Knjiga je medtem postala klasika primerjalne literature. Pri zasnovi in izvedbi raziskave v Jugoslaviji je sodeloval tudi Z. Mlinar.
22. Pri raziskavi so sodelovali A. Tannenbaum, V. Rus, J. Županov, J. Jerovšek, S. Možina, B. Kavčič in drugi.
23. Tako npr. vrsta slovenskih sociologov konec sedemdesetih in v osemdesetih letih vnaša v delovanje Svetovne sociološke asociacije pomembne pobude in prevzema pomembne koordinacijske vloge. Z. Mlinar v svojem sestavku Zgodovina slovenskega sociološkega društva (Družboslovne razprave št 51 / 2006) navaja imena sociologinj in sociologov in njihove vključitve v program ISA oz. v analogne programe na področju komunikologije, obramboslovja itd.
24. Pobuda Z. Mlinarja na omenjenem mednarodnem posvetu v Ljubljani, vendar pa je z razpadom SFRJ izgubila realno podlago.

ki temelji na družboslovni anketi, kar je opisano v naslednjih poglavjih te knjige. Slovenski raziskovalci se od tedaj vključujejo v vse pomembne mednarodne (infrastrukturne) programe.

9 Še enkrat: Od Durkheima do Descarta

S prispodobo z začetka lahko ta prikaz tudi končamo. Primerjalno družboslovje je uveljavljena, profesionalizirana spoznavna dejavnost z razvito raziskovalno infrastrukturo. Primerjalna analiza razvoja sodobnih družb je vse bolj spoznavno-teoretsko relevantna in uveljavlja se kot podlaga za usmerjanje in odločanje. Seveda pa sta tako njen spoznavni domet kot njen akcijski vpliv daleč od želenega. In vendar sta Descartes in Durkheim svoje dosegla.

2
Primerjalno raziskovanje in razvojni procesi

ZDRAVKO MLINAR • SLAVKO SPLICHAL

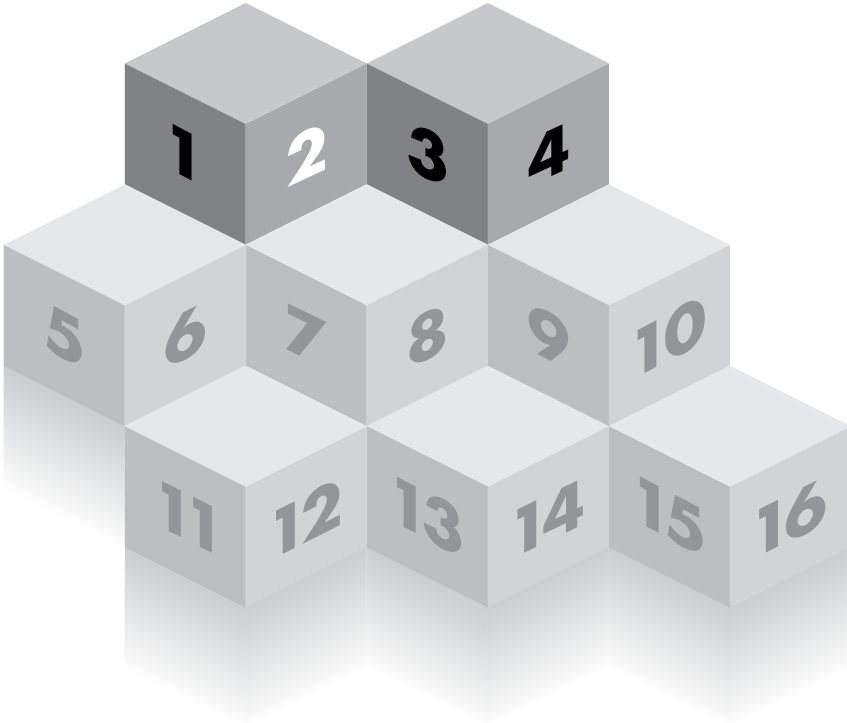

Povzetek

V primerjalnem raziskovanju ugotavljamo vse večje razhajanje med vedno širšimi teritorialnimi okviri medsebojne odvisnosti enot in vztrajanjem glavnega toka družboslovnega raziskovanja na tradicionalnih teritorialnih enotah. Procesov internacionalizacije in globalizacije v družbi ne spremljajo ustrezne spremembe v teoriji, metodah, projektih in organizaciji raziskovanja. V članku so obravnavani trije aspekti te problematike: 1. kontekstualne družbene spremembe, 2. spremembe, ki zadevajo akterje raziskovalnega procesa, in 3. spremembe z vidika kognitivne strukture raziskovalnega procesa..[1]

1 Uvod

Številne družbene spremembe in temeljna, kvalitativna družbena preobrazba na pragu »informacijske družbe« predstavljajo izziv in najširši okvir za ovrednotenje sedanje prakse in za opredelitev bodočih usmeritev v primerjalnem, medkulturnem in mednarodnem raziskovanju. Mnoga vprašanja v zvezi s primerjalnim raziskovanjem, obravnavana v specifičnih kontekstih ali na ad hoc način, je treba na novo interpretirati znotraj teoretične paradigme, ki spodbuja »makro-makro povezave«, v analizi po ravneh (cross-level analysis) ter prostoru in času. To bi nam moralo dati občutek za smer in poudarek na kvaliteto in selektivnost, namesto da sprejemamo obstoječo prakso, v kateri »skoraj vse uspeva, čeprav v omejenem obsegu«, in ko se »skoraj vsako novo idejo šteje za enako dragoceno kot vsako drugo« (Hubert Blalock, 1984, 158). Namesto da bi gledali na primerjalno raziskovanje ahistorično in omejili pozornost na nekaj izbranih vprašanj ali tehničnih podrobnosti, poizkušamo najprej identificirati njegovo spreminjajočo se vlogo in domet v raziskovanju dolgoročnih procesov in splošnih regularnosti prostorsko-družbenega razvoja.

Medkulturno in mednarodno sodelovanje razkriva različne segmentalne pristope in preokupacije (na primer prevladujoče osredotočenje na eno samo raven analize, kot jo predstavljajo nacionalne družbe v šestdesetih letih)[2]. Ker so bili takšni pristopi sprejeti kot samoumevno dejstvo, namesto da bi jih ocenjevali v širšem kontekstu, so pogosto neopazno izgubili svoj osrednji pomen. Takšne predpostavke pa postanejo vprašljive, če jih ovrednotimo s stališča dol-

---

1. Sestavek je bil objavljen v Družbosl. razpr., Ljubljana, 1988, letn. 5, št. 6, str. 33-42.
2. Kljub dejstvu, da »je bil izziv za zaprto, avtonomno spremembo že poprej formuliran v antropologiji kot Galtonov problem«, je večina »primerjalnih študij v petdesetih in šestdesetih letih predpostavljala, da so države dovolj zaprti sistemi za avtonomen razvoj in politično usmerjanje sprememb« (Henry Teune, 1987, 16).

goročne logike družbenega razvoja, na primer razporeditve raznovrstnosti v prostoru (homogenost znotraj – razlike med teritorialnimi enotami), predpostavke o avtonomiji posameznih teritorialno-političnih in družbenih enot oziroma posameznikov ipd.

V tem tekstu se bomo osredotočili na vprašanje, kako naj v primerjalnih raziskavah upoštevamo tista dolgoročna procesa, ki zadevata jedro protislovnosti razvojne dinamike: globalizacijo in individualizacijo. V socioloških odzivih na te procese je dvojna praznina: (a) zelo malo je sistematičnega raziskovanja, ki bi se ukvarjalo prav s temi procesi, in (b) malo se razmišlja o implikacijah za same raziskovalne operacije. Tako npr. lahko ugotovimo, da je simptomatično vse večje razhajanje med vedno širšimi teritorialnimi okviri družbene (medsebojne) odvisnosti – še posebej na podlagi informacijske tehnologije – in vztrajanjem glavnega toka družboslovnega raziskovanja v tradicionalnih teritorialnih enotah. Procesov internacionalizacije in globalizacije v družbi kot celoti ne spremljajo temu ustrezne spremembe v teoriji, metodah, projektih in organizaciji družboslovnega raziskovanja. Podobno pa velja, še zlasti v »socialističnih družbah«, tudi za procese individuacije oz. individualizacije.

Primerjalno raziskovanje predstavlja ekstremen in najbolj očiten primer protislovnih teženj: po eni strani gre za vključevanje vse večje človeške in družbene raznovrstnosti, po drugi strani pa za zmanjševanje kompleksnosti, s tem da uvajamo splošnejše, abstraktne kategorije in propozicije znanstvenih zakonitosti.

Torej lahko rezultati takšnega raziskovanja pokažejo bodisi najvišjo stopnjo integracije raznovrstnosti akterjev oziroma simbolov bodisi skrajne primere (dis)agregiranja raznovrstnosti v obliki fragmentacije ali »balkanizacije«.

V tej razpravi nam gre bolj za to, da razgrnemo relevantne konceptualne in teoretične okvire, kot pa da bi se spuščali v empirično dokumentirano analizo in preverjanje prav specifičnih hipotez.

2 Teoretsko izhodišče: paradigma individuacije in globalizacije

V širši obravnavi problematike primerjalnega, mednarodnega in medkulturnega raziskovanja lahko izpostavimo tri značilne pristope oziroma predmetna področja:

(a) kontekstualne družbene spremembe,
(b) spremembe, ki zadevajo akterje raziskovalnega procesa, zlasti njihovo avtonomijo (podrejenost) in (ne)povezanost;
(c) spremembe z vidika kognitivne strukture raziskovalnega procesa (diskriminacija in posploševanje).

Prvi vidik, ki zadeva družbeno preobrazbo nasploh, izpostavljamo le instrumentalno, da bi lažje pojasnjevali spreminjajoče se parametre primerjalnega družboslovnega raziskovanja. Zato se bomo na tem mestu omejili predvsem na nekatera vprašanja z drugega in tretjega vidika (o prvem, zlasti glede prostorsko-družbenih sprememb pod vlivom nove tehnologije, glej več v: Z. Mlinar, 1988). Pri vsem tem želimo poudariti, da pojasnjevanje vseh treh kompleksov opiramo na splošno paradigmo (prostorsko) družbenega razvoja. Tega pojmujemo kot protislovni proces, ki vključuje enotnost nasprotnosmernih tendenc spreminjanja h globalizaciji (razširjanju medsebojne povezanosti, k internacionalizaciji, socializaciji) in k individualizaciji (povečevanju samostojnosti delov – skupin, posameznikov – znotraj širše celote). Pri tem se spreminja tudi razmerje med tema procesoma; dolgoročno lahko sledimo prehajanju od medsebojne izključnosti (zero-sum game), ko korak naprej na eni strani pogojuje (določeno) nazadovanje na drugi strani, ki se v času zmanjšuje z upadajočimi amplitudami, dokler ne doseže točke kvalitativne preobrazbe od izključnosti k vzajemnosti (Z. Mlinar, 1986). Pri tem se povečuje »pozitivna vsota«, tako da višja stopnja povezanosti obenem povečuje možnosti individualizacije in obratno. V tem procesu prihaja do (a) polarizacije in krepitve dveh ekstremnih identitet: globalnega sistema (v svetovnem merilu) in posameznika ter (b) do zbliževanja obeh z intenzifikacijo neposrednih povezav, ki prehajajo in slabijo vse vmesne strukture oziroma nivoje (teritorialno) družbene organizacije.

Kot bomo videli, pa lahko na podlagi te splošne koncepcije pojasnjujemo tudi osrednjo problematiko (vlogo in povezovanje akterjev) mednarodnega primerjalnega raziskovanja. Avtonomija (podrejenost) in povezanost (ločenost) zadevata tako odnose med raziskovalci (v mednarodnem merilu) kot tudi njihov položaj in odnos do njihovega (ožjega) okolja. Isto paradigmo lahko – kot smo že nakazali – z nekaterimi prilagoditvami (npr. z uvedbo pojma generalizacija namesto globalizacija ter pojma diskriminacija namesto individualizacija) uporabimo tudi v pojasnjevanju spreminjanja kognitivne strukture primerjalnega raziskovanja.

3 Samostojnost in/ali povezanost v raziskovalnem procesu

Na podlagi naše razvojne paradigme ter analize polarizacije na globalizacijo in individualizacijo (oboje pa se izraža v deteritorializaciji) se sedaj osredotočimo na sam raziskovalni proces. Potrebo po osredotočenju na ta proces je z metodološkega stališča že pred časom nakazal Neil Smelser (1976, 195): »Če lahko upravičeno gledamo na raziskovalne operacije kot na vzročne procese, ki rojevajo indikatorje, in če te operacije v primerjalni analizi neenakih enot vodijo

do tolikih napak, kot se zdi, da se to dogaja, potem je očitno, da bi morali dati primerjalni raziskovalci prednost vpeljavi najboljših razpoložljivih znanstvenih metod, da bi prispevali k sistematični oceni samega raziskovalnega procesa, kot so to že storili v analizi vzročnih razmerij, za katere štejemo, da delujejo kot zunanji faktorji na raziskovalno dejavnost" (podčrtala Z. M., S. S.). Naš glavni cilj pri tem je, da nadaljujemo s takšno analizo v skladu z orisanim teoretičnim okvirom, pomembnim za razumevanje mnogih konkretnih vprašanj samega raziskovalnega procesa.

Kritične ocene predhodnih mednarodnih primerjalnih raziskav pogosto zadenejo ob vprašanje, kakšen je položaj raziskovalcev in kakšna so razmerja med njimi (npr. Stein Rokkan, 1970; Jan Berting, 1982; Michel Lesage, 1982 idr.). Ta vprašanja se zastavljajo največkrat glede praktičnih zadev, kot na primer v zvezi z delovanjem mednarodnih raziskovalnih skupin in organizacijo raziskovalnih projektov, ne pa v širšem teoretičnem okviru. Naš namen je dopolniti in na novo oceniti takšne študije s pomočjo analize njihovih skupin latentnih teoretičnih razsežnosti.

Najpogostejša tema razprav je dejstvo, da ni zagotovljena pariteta vlog v mednarodnih kooperativnih raziskavah. Pariteta pomeni, da "imata raziskovalec in njegov sodelavec podobno, če ne enako raziskovalno vlogo in enak vpliv na odločitve. Odločitve sprejemata na osnovi soglasja in medsebojnega prilagajanja; ne vsiljujeta jih eden drugemu" (Krishna Kumar, 1985,10).

TABELA 1:

Mednarodno (cross-national) raziskovanje: nivoji internacionalizacije

Tipi	I	II	III	IV	V	VI
Kriteriji	Nacionalna raziskava v več deželah	Imperialistična	Ponovljena raziskava	Represivna raziskava	Kooperativna raziskava	
Zasnova	N	N	N	I	I	I
Zbiranje podatkov	N	I	I	I	I	I
Analiza	N	N	I	N	I	I
Interpretacija	N	N	N	N	N	I

N = pretežno "nacionalno"
I = pretežno "internacionalno"

Če se angažirata obe strani, lahko pariteto dvignemo do enakopravnosti in prepovedi izkoriščevalskih razmerij (na primer, izvoz podatkov preko sodelavcev iz tujine se ocenjuje analogno kot izvoz surovin iz svetovnih "perifernih" v "osrednje" dežele). Drug pristop zadeva epistemološke implikacije in spoznavne

omejitve ter predsodke, ki izhajajo iz različnega položaja in vloge (dominantna, podrejena) raziskovalcev.

Najbolj obsežna shema, ki ni omejena le na vprašanje avtonomije (podrejenosti), temveč zadeva tudi stopnjo mednarodnega sodelovanja (povezanosti), je Rokkanova (1970) tipologija mednarodnih raziskovanj. Rokkan razlikuje med štirimi fazami raziskovalnega procesa: (a) zasnova, (b) zbiranje podatkov, (c) analiza in (d) interpretacija. Navaja tudi možnosti za različne delitve nalog, analogno znanim tendencam v mednarodni delitvi dela, ko gre za ločitev zasnove od izvedbe.[3]

Ekstremni tip neparitetne raziskave je »imperialistična« raziskava, v kateri sodelujejo vse udeležene dežele le pri zbiranju podatkov; zasnova, analiza in interpretacija pa so monopolizirane in jih opravijo raziskovalci iz osrednje države.[4]

Osrednje mesto ZDA na področju družboslovja v svetu, kot je bilo že večkrat ugotovljeno, daje ameriškim raziskovalcem privilegiran položaj v mednarodnem kooperativnem raziskovanju. »Gre za pripisan položaj, ki ne izraža predvsem individualnih dosežkov in uspešnosti raziskovalcev, temveč bolj njihovo nacionalnost« (Krishna Kumar, 1985,13). To pa sproži vprašanje individualizacije udeležencev glede na njihovo »domače« okolje. Trditev, da gre za pripisan (askriptiven) položaj, je v nasprotju s pričakovanjem, da so bolj razvite družbe dosegle višjo stopnjo individualizacije. Vloge raziskovalcev različnih nacionalnosti v medsebojnih odnosih, v okviru mednarodnega kooperativnega raziskovanja lahko razumemo kot rezultat tako vsebinskega prispevka sodelujočih (predlaganih teoretičnih in metodoloških koncepcij) kot tudi položaja narodov-družb v svetovnem sistemu. Oboje je lahko povezano. Vendar lahko eno zamenjamo z drugim: konceptualne in teoretične konstrukte omejene uporabnosti v mednarodnih in medkulturnih raziskavah lahko nadomestimo z bogatejšo materialno infrastrukturo, potrebno za takšno raziskovanje. Tu pa je še drugo vprašanje, ki terja proučevanje. V kolikšni meri je mednarodna družboslovna skupnost osiromašena, ker raziskovalci, ki pripadajo »perifernim družbam«, nimajo na voljo niti sredstev za diseminacijo svojih najpomembnejših izsledkov?

---

3. Za to delitev zasnove od izvedbe je tipično, da nastopa npr. znotraj (avtomobilske) industrije v času, "ko se razvite industrijske dežele vedno bolj osredotočajo na visoko tehnologijo, raziskovanje, oblikovanje in globalno upravljanje, medtem ko je proizvodnja po vsem svetu decentralizirana v skladu z globalno strategijo oskrbe z viri" (Richard Child HilI,1984,146).
4. Manfred Niessen (1982, 98) je poenostavil Rokkanovo tipologijo in razlikuje le še med dvema poloma: a) centralizirana organizacija raziskave, kar pomeni, da opravi oziroma nadzoruje in kontrolira vse štiri faze raziskave ena institucija ali raziskovalna skupina (to je t.i. "safari" ali "imperialistično" raziskovanje) in b) "decentralizirani" model, kjer opravijo del zasnove študije, zbiranje podatkov in v večji ali manjši meri tudi analizo in interpretacijo, neodvisne nacionalne raziskovalne skupine, ki pa pri tem tesno sodelujejo. To je "tip internacionaliziranih projektov", značilen za Vienna Centre.

Težnja po širšem vključevanju raznovrstnosti kot osnove za identifikacijo in bolj splošno formuliranje družbenih zakonitosti zahteva, da je ta raznovrstnost dejansko zastopana v raziskavi. Zagotovitev udeležbe raziskovalcev iz več nacionalnih družb (kultur) je vsaj korak naprej k bolj avtentični zastopanosti. Zaradi tega so običajno raziskovalne skupine večje; večja je raznovrstnost udeležencev v raziskavi, pa tudi raznovrstnost (a) vsebinskih interesov (kaj je predmet raziskave), (b) teoretičnih pristopov, (c) metodološke usposobljenosti, (d) ideoloških usmeritev in (e) kulturnih norm, jezikov in življenjskih stilov.

Tako večje število raziskovalcev kot njihova raznovrstnost pa povečujeta »ceno« integracijskega procesa. Čim večja je skupina in čim bolj je heterogena, tem večja je verjetnost, da bo lahko upoštevala dejansko raznovrstnost po državah; istočasno pa je tudi tem manjša verjetnost, da bo moč to raznovrstnost (različnost) integrirati v omejenem času, ki je na voljo raziskovalcem.

Kar zadeva stroške in razpoložljivost raziskovalcev za angažiranje v primerjalnih raziskovalnih projektih, je čas omejen. Imamo torej protislovne zahteve: v primerjavi z raziskovanjem znotraj posameznih dežel bi bilo potrebno več časa, na voljo pa ga je manj (ali pa je dražji).

Koliko truda bo potrebno, preden bo doseženo soglasje, je odvisno tudi od stopnje in distribucije vpliva (avtonomije) sodelujočih raziskovalcev. Čim večja je avtonomija raziskovalcev in čim bolj demokratična je razporeditev njihovega vpliva, tem več časa bo potrebnega, preden bo doseženo soglasje.[5] Težnja po kopičenju in ne po integriranju raznovrstnosti lahko obvelja kot najenostavnejša »rešitev«. Razumljivo je, da so kritična ovrednotenja dveh desetletij mednarodnih primerjalnih raziskav (M. Niessen, J. Peschar, 1982) pokazala, da večina uresničenih projektov navadno nima eksplicitne teoretične podlage, ali pa je ta zelo površna. Takšne raziskave so navadno deskriptivne in nimajo namena, da bi preverjale iz teorije izpeljane hipoteze. Na splošno velja, da so te raziskave le v zelo omejenem obsegu uspele kumulirati znanstvena spoznanja.[6]

---

5. To je tudi konkretna izkušnja iz večjih mednarodnih raziskovalnih projektov, kot na primer projekta "Cross-national Study of the Influence of Local Leadership" (Philip Jacob et al., 1971). Vključenost večjega števila raziskovalcev in konsultantov iz oddaljenih krajev (iz ZDA, Indije, Poljske in Jugoslavije), ki so vsi izražali svoje različne poglede na to, kaj in kako delati, ob tem ko je bilo treba upoštevati tudi časovne in finančne omejitve, je predstavljala velik pritisk v smeri kompromisa. Tako sicer raziskovalna skupina ostane skupaj, vendar na račun doslednosti raziskovalne zasnove in teoretične vrednosti rezultatov.
6. "Eden izmed sklepov nekega mednarodnega seminarja... pravi, da so mednarodne primerjalne raziskave iz zadnjih nekaj desetletij imele za rezultat le skromno akumulacijo znanstvenih spoznanj. Čeprav velja ta sklep tudi za druge tipe socioloških spoznanj, se zdi to pomanjkanje akumulacije znanja nekako bolj očitno v mednarodnem primerjalnem raziskovanju..." (Jan Berting,1982, 5).

Širjenje mednarodnega sodelovanja pa ni samo stvar odločitve, temveč proces, v katerem morajo biti izpolnjeni številni pogoji, na primer profesionalna usposobljenost, znanje tujih jezikov in vzpostavitev komunikacijske infrastrukture. Anticipacija in načrtovanje takšnega procesa se izkaže za bolj učinkovito pot, kako preseči nepariteto, kot pa je alternativa – da namreč nacionalne države s perifernih ali polperifernih območij a priori omejujejo udeležbo v mednarodnih raziskavah, da bi tako zaščitile svojo avtonomijo ali obvladovale svojo notranjo hierarhijo.[7]

To diskrecijsko moč je možno uporabiti za zaščito in izboljšanje avtonomije, pa čeprav na račun medsebojne povezanosti. Vendar pa v okviru paradigme o enotnosti nasprotij ni mesta za razvoj v znanosti in družbi, če to pomeni izločitev ene ali druge od njiju. Avtonomija in izolacija (»negativna svoboda«) je lahko enako restriktivna kot povezanost (internacionalizacija) brez avtonomije.

Protislovna situacija, v kateri »imperialistični tip« mednarodnih raziskav ni sprejemljiv, povsem »kolaborativen« pa naleti na velike praktične omejitve, kaže, da je potrebna postopnost in določnejša predstava o časovni razsežnosti procesa razreševana teh protislovij.[8] Zato ne obstaja ena sama rešitev, ne glede na razvitost družboslovja v konkretni deželi. V tem smislu trdi K. Kumar, da »v zgodnjih fazah rasti asimetrične transakcije niso nezaželene... Vendar pa začetni zagon in potem vključitev družboslovcev iz manj razvitih dežel v mednarodno znanstveno skupnost, ki jo obvladujejo industrijsko razvite dežele, lahko zavre uveljavljanje domačih teoretičnih perspektiv in metodologij« (1985, 3-4, str. 220). S tem smo se dotaknili teme, ki jo bomo obravnavali v naslednjem poglavju. Na tem mestu pa se zdi pomembno, da opozorimo na spremenljivost razmerja med avtonomijo in povezanostjo v toku časa. Kar je v neki fazi morda spodbuda, lahko postane v drugi ovira.

Informacijska in še posebno telekomunikacijska tehnologija lahko, kot smo rekli zgoraj, prinese določeno zbližanje kultur in nacionalnih družb kot tudi raziskovalcev v okviru globalnega svetovnega sistema. Še vedno pa ostaja

---

7. Na primer, po obdobju "odprtosti" v šestdesetih letih, ko so se jugoslovanski sociologi vključili v nekatere najbolj znane mednarodne raziskovalne projekte, spodbujene največkrat s strani sociologov in politologov iz ZDA, se je jugoslovanska vlada v zgodnjih sedemdesetih letih odzvala z restriktivnimi ukrepi, da bi tako preprečila nezaželene "tuje vplive". Sledilo pa je desetletje "sociološkega mrtvila".

8. Tega vsekakor ni bilo, ko je jugoslovanska vlada pred leti intervenirala z restriktivnimi ukrepi (več kontrole), da bi zaščitila nacionalno avtonomijo, ni pa upoštevala potreb in dinamike procesov učenja. Konkretni primeri mednarodnih raziskovalnih projektov in vloge jugoslovanskih sociologov v njih v poznih šestdesetih letih in kasneje pa kažejo, da se pariteta vlog vendarle postopoma izboljšuje (glede na večjo usposobljenost in pridobljene izkušnje ipd.).

vprašanje, v kolikšni meri to zbliževanje napreduje v obliki dominacije metropolitanskega jedra, namesto kot integracija avtonomnih sodelavcev, ki predstavljajo široko paleto raznovrstnosti po deželah.

V hitrem širjenju bank podatkov, v boljšem mednarodnem pokrivanju predmeta raziskovanja in v vzporednem širjenju transnacionalnega pretoka podatkov (Cees I. Hamelink, 1984; Rolf T. Wigand et al., 1984, OZN; 1982) ter v uporabi tehnik, ki v sociološkem raziskovanju še niso prišle v praktično rabo, vidimo simptomatične znake za krepitev globalne komunikacijske mreže in slabitev posredniških struktur in virov informacij v raziskovalnem procesu. To se odraža na primer v razširjanju angleščine, ki nastopa kot lingua franca v profesionalnih komunikacijah med sociologi. Ovire v komuniciranju pa premagujejo na račun manjših družboslovnih skupnosti (glej tudi Laponce, 1987). Nadalje lahko opazujemo polarizacijo v individualizaciji in globalizaciji tudi v opuščanju prakse nacionalnih socioloških združenj, da bi objavila skupaj v eni (zelo heterogeni) publikaciji vse prispevke svojih članov na svetovnem kongresu.[9] Med raziskovalci torej prevladujejo vedno bolj selektivne komunikacije.

Poglejmo na koncu še spremembe v odnosu med raziskovalcem in njegovim predmetom raziskovanja. Avtonomija raziskovalca predpostavlja vlogo subjekta glede na predmet raziskovanja. Če pride do individualizacije v družbi na splošno kot tudi v raziskovalnih procesih, potem tudi sociologija ne more vztrajati pri tradicionalni delitvi med subjektom in objektom raziskave. To se morda ne bo zgodilo na način, kot si Peter Park (198, 161, 169) predstavlja trend »k emancipativni sociologiji«, namreč z »opustitvijo univerzalnosti«. Ker individualizacija vodi k edinstvenim individualnim identitetam, kar – kot smo pokazali – pomeni, da jih ne more popolnoma predstavljati ali nadomestiti nihče drug, se bodo morale – tudi same – vključiti v raziskovalni proces. Toda, celo če »bodo ljudje sami raziskovali svoj lastni svet«, to še ne pomeni, da jih bodo vodile izključno »njihove lastne metode, teorije, epistemologije...« in tako naprej. Če spodbujamo »ljudi, da bi sodelovali v odkrivanju funkcioniranja svojega družbenega sveta in obenem aktivno ustvarjali družbeno stvarnost po lastni zamisli«, to še ne pomeni, da »ne bo nobenih abstraktnih teorij, ki bi imele moč zakonov« (ibidem), kot bomo videli še v naslednjem poglavju.

---

9. Jugoslovanski sociologi so to naredili vsi skupaj, na primer v posebni številki revije "Sociologija", ali pa celo po republikah (Srbija, Slovenija) za kongres v Uppsali leta 1982. Nekatere vzhodnoevropske dežele še vztrajajo pri takšni praksi. Drug primer opuščanja neselektivnega komuniciranja se kaže tudi v spremenjenem načinu obveščanja uporabnikov posameznih družboslovnih knjižic. Namesto predstavljanja vse pridobljene literature vsem uporabnikom, je npr. ODK J. Goričarja uvedla obveščanje posameznikov po "individualnih profilih".

4 Spreminjanje strukture spoznavnega procesa

Primernost naše koncepcije razvoja kot dialektike individualizacije in globalizacije za razumevanje sprememb v strukturi spoznavnega procesa, do katerih prihaja v primerjalnem in mednarodnem raziskovanju, se kaže v »dvojni napetosti«, o kateri govori Neil Smelser (1976,177): »Iskanje primernih primerjalnih kategorij odseva neke vrste dvojno napetost: na eni strani..., če je zaželena komparativna analiza neenakih sistemov, je raziskovalec pod pritiskom, da formira bolj abstraktne in inkluzivne koncepte; po drugi strani pa približevanje abstraktnejšim konceptom ustvarja protipritisk za respecifikacijo pravil, za identifikacijo empiričnih indikatorjev, kakršni lahko nastopijo v neenakih sistemih, ki jih zajamejo splošnejše kategorije... Na primerjalnega raziskovalca lahko torej gledamo, kot da bojuje neprestan boj med »kulturno omejenostjo« sistemsko specifičnih kategorij in »brezvsebinskostjo« sistemsko inkluzivnih kategorij« (podčrtala Z. M., S. S.). Po mnenju avtorja mnogo vprašanj in protislovij »primerjalne analize lahko razumemo, kot da izhajajo iz različnih naporov za razrešitev te dvojne napetosti« (ibidem).

Drugi obsežni epistemološki model, ki podpira naš pristop, je razvil Maruyama (1974, 1980). V njem izpostavlja dvojnost cikličnega procesa konceptualnega razvoja kot rezultat »simbioze« različnosti, ki poraja nove različnosti; torej se tudi razumevanje razvija skozi dvoumnost pojmov.

Tudi Gordon (1974) in Gharajedaghi (1983) vidita možnost za diferenciacijo med predmeti in zmožnost, da najdemo podobnost med njimi, kot komplementarno človekovi nagnjenosti do inovacij.

TABELA 2:

	Zmožnost najti podobnost med predmeti, ki se zdijo različni (Abstrakcija)	Zmožnost najti razlike med predmeti, ki se zdijo podobni (Re)specifikacija
	Nizka	Visoka
Visoka	Reševalci problemov	Inovatorji (Integratorji)
Nizka	Posnemovalci (Tehniki)	Opredeljevalci problemov

Z vidika Gordonovega in Gharajedaghijevega pristopa bi moral imeti Smelserjev idealni »primerjalni raziskovalec« obe sposobnosti, za identifikacijo razlik in podobnosti. To bi bili v resnici zaželeni (če že ne nujni) sposobnosti ne le za »primerjalne raziskovalce«, temveč tudi za vse družboslovne raziskovalce na splošno. Vendar pa ugotavljamo, da prav primerjalno raziskovanje ni dalo priča-

kovanega prispevka sociološkemu znanju in vse prepogosto ostaja na nizki ravni generalizacije. Kar bi torej potrebovali, je iskanje bolj inkluzivnih, obsežnih in abstraktnih kategorij, ki bi s tem postale bolj primerjalne. Takšne težnje niso omejene le na področje komparativnega raziskovanja; prisotne so kot splošen trend k nomotetičnemu znanju ali v okviru nomotetičnih (za razliko od ideografskih) disciplin. Ker pa je takšno raziskovanje odprto za veliko raznovrstnost, pomeni to dodatno spodbudo v tej smeri.[10]

Nekateri avtorji si prizadevajo »najti raven posploševanja, ki bi omogočala, da se istočasno izognemo tako sterilni teoriji kot nekoristni akumulaciji« (Alfred Grosser, 1972, 55). Vendar pa se zdi, da takšno iskanje ne daje rešitve. Ni ene same prave »ravni posploševanja«, ki bi zagotovila omenjeno istočasnost ne glede na obseg raznovrstnosti, ki naj bi jo pokrila primerjalna analiza. Gre bolj za vprašanje, kako maksimirati medsebojno vplivanje in medsebojno plemenitenje glede na cel spekter nivojev posploševanja. »Bolj ko so primerjane dežele med seboj oddaljene in različne, bolj je nujno dvigniti stopnjo abstrakcije« (Dogan, Pelassy, 1984, 27).

V razpravi o »bedi mednarodnih primerjav« s perspektive svetovnega sistema so bili izpostavljeni koncepti in metode, ki so omejeni oziroma vezani le na posamezne kulture. Enostavni vzročni modeli prepuščajo mesto »teorijam, ki upoštevajo holistične in sistemske koncepte, ki priznavajo paradokse in protislovja kot del naravnega stanja« (Robert Jackson, 1987, str. 47).

Primerjalna analiza pomeni večjo izpostavljenost različnosti in »nas sili, da izrazimo predpostavke, ki nam jih ni treba izrekati, kadar delujemo znotraj svoje lastne kulture« (Erwin Scheuch, 1968, 179). Torej lahko rečemo, da konfrontacija (povezanost) z različnostmi prispeva k opredelitvi naše lastne identitete. Ta odnos pa ni avtomatično zagotovljen. Novo raznovrstnost lahko zagotovi uvedba konceptov, teorije, metod, ali pa, na drugem nivoju, uvedba tujih

10. "V primerjalnih raziskavah političnih sistemov prihaja do tega, da odločanje, agregacija interesov, oblast in podobno, nadomeščajo parlamente, stranke in formalna sodišča kot konceptualni okvir. V primerjalni sociologiji religije začenja sistem verovanja nadomeščati magijo, znanost in religijo kot zaprte kategorije z mejami, ki jim je treba oporekati. Učinek teh širših operativnih terminov je širjenje obsega pojavov, ki jih mora sociolog upoštevati pri preučevanju določene variable..." (Geoff Payne, 1973, 25).

učbenikov... Tuje knjige, ki so jih napisali vidni znanstveniki, lahko zavrejo razvoj domačega založništva« (Krishna Kumar, 1985, 223).[11]

Razprava, organizirana na Svetovnem sociološkem kongresu v Ciudad Mexicu, je zastavila vprašanje o »univerzalizmu proti podomačenju (indigenization) v sociološki teoriji«.[12] To lahko štejemo kot poskus znotraj širšega konteksta »iskanja raziskovalnih modelov in konceptualnih okvirov, ki izražajo edinstvenost posameznih kultur« (Martin Albrow, 1987).[13]

Peter Park (1988, 167) trdi, da se zahteva po »podomačenju začne s priznanjem, da je sociologija, kakršno prakticiramo danes, v resnici dokaj omejena v metodah (npr. raziskovalne tehnike), teorijah (npr. teorije deviacij) in metateoretičnih epistemologijah (npr. dualizem) ..., ki v celoti odražajo kulturne predsodke Evrope in Severne Amerike... Namen podomačenja je, da bi vpeljali mnogovrstne tehnike raziskovanja, teoretične perspektive in epistemologije (...) in s tem v bistvu izboljšali spoznavne sposobnosti sociologije (...) ter utemeljili razne družbene stvarnosti«. V tem smislu so določene posebnosti (»jedra«, core) nominalno prevzele vlogo univerzalnosti. Zahteva po podomačenju se pojavi v imenu raznovrstnosti, ki je splošne kategorije še niso zaobsegle, ali zato, ker še ni bila jasno izražena, ali ker jo je zadušila zunanja univerzalnost, kot jo opredeljujejo »osrednja« (core) področja.

Takšno legitimno zanimanje pa lahko – če ga razumemo kot alternativno obstoječemu »univerzalizmu« – pripelje do drugega problema. Odvisno je seveda od razumevanja podomačenja. Jan J. Loubser je definiral podomačenje kot »razvoj nacionalnih družboslovnih skupnosti, ki se opirajo same nase, so samozadostne in se same usmerjajo – drugače rečeno, ki so avtonomne in neodvisne – z

---

11. To nas spominja na podobno protislovno zadevo, ki je povzročila veliko kritike v gospodarski sferi: kupovanje licenc pri tujih firmah je zavrlo lastne "raziskave in razvoj". Po drugi strani pa lahko ugotavljamo, kako tudi pomanjkanje tuje literature zavira razvoj znanosti.
12. Zastavljanju vprašanja na tak način lahko oporekamo iz več razlogov. Prvič, že nekateri udeleženci sami niso razumeli tega vprašanja kot alternativo. Drugič, univerzalizem in podomačenje kot koncepta (spet odvisno od definicije) ne predstavljata ubranega para. A. Muyinn Sance (1988,189-190) je zapisal: "Kot jaz razumem temo tega simpozija, sklepam, da se od nas pričakuje, da se opredelimo za eno od obeh tendenc v zgoraj omenjeni sociološki tradiciji, s tem da pazimo, da bomo omogočili sociologom iz tretjega sveta, da prispevajo k razvoju tradicionalnega družboslovja. Torej sem se odločil, da zagovarjam podomačenje v sociološki teoriji kot tradicijo sociološkega delovanja."
13. Albrow (1987) še bolj upraviči gibanje za podomačenje kot 'izravnalno silo, ki se je pojavila v odgovor na etnocentrizem Zahoda, ki si je dolgo časa umišljal, da formalna racionalnost modernizacije zagotavlja tako univerzalen okvir kot nadomestno kulturno vsebino, ki bo privedla do tega, da bodo postale lokalne različice perifernega in zanemarljivega pomena za neranljivo glavno usmeritev družbenih sprememb".

ozirom na vse vidike življenjskih funkcij skupnosti, vključno z njeno sposobnostjo, da se povezuje z drugim skupnostmi na enakopravni, recipročni podlagi«. Ob tem lahko pripomnimo naslednje: prvič, v nasprotju z Albrowom, ki se je osredotočil na »raziskovalne modele in konceptualne okvire«, razmišlja Loubser o avtonomiji »nacionalnih družboslovnih skupnosti«; z drugimi besedami, to je prej raven akterjev družboslovnega raziskovanja kot kognitivne strukture in procesov. Drugič, omenjena definicija izrecno navaja cilje, kot so »samozadostnost« in »samostojnost« itd. Avtor tu ne ostaja več znotraj naše paradigme o enotnosti nasprotij v »avtonomiji in povezanosti«, ampak daje očitno prednost prvi ter pušča ob strani (negativne) implikacije takšne odločitve. To je nadaljnji primer »rešitve«, ki pomeni avtonomijo (različnost) z ločitvijo (izolacijo).[14] V tem najdemo naslednje protislovje: na eni strani imamo mnoge kritične pripombe glede etnocentričnega značaja »grosistične« metropolitanske sociološke »produkcije«, na drugi strani pa zahtevo po samozadostnosti periferije.

Naša nedavna izkušnja v neke vrste kvazi-eksperimentalni situaciji je bila zahteva po podomačenju družboslovja v Jugoslaviji v sedemdesetih letih. Izhodišče je bilo morda drugačno: v prvi vrsti je šlo za ideološki ekskluzivizem, čeprav formuliran kot poskus zaščite prave identitete in specifičnosti oziroma edinstvenosti jugoslovanskega družbenopolitičnega sistema. Npr.: jugoslovanska občina je bila obravnavana, kot da je edinstven pojav v sodobnem svetu in je kot takšne ni mogoče primerjati z lokalnimi skupnostmi v drugih deželah; splošnega koncepta »lokalne samouprave« naj ne bi uporabljali v empiričnih raziskavah v okviru Jugoslavije; »komuna« in »komunalni sistem« sta bila opredeljena kot radikalno nova in kvalitativno drugačna pojava. Kritike so se osredotočile tudi na sociološki koncept – participacije kot splošnejše in obsežnejše kategorije, ki bi vključevala tudi razne samoupravne aktivnosti (Stojan Tomič, 1975). Bistvo kritik je bilo v trditvi, da je samoupravljanje pojav sui generis, v osnovi različen od drugih oblik delavske participacije (na primer »Mitbestimmung« v ZRN).

Čez nekaj časa in še posebno v kontekstu sedanje družbene krize je postalo očitno, da če je v jugoslovanski družbi obstajalo kaj specifičnega in edinstvenega, je to bila v prvi vrsti normativna ureditev in institucionalna struktura, medtem ko je družbenoekonomska stvarnost v bistvu ostala v starih okvirih.

14. Nekam nedosledno do svoje definicije podomačenosti zaključi referat tako, da pravi, da "ne bi moglo biti prave internacionalizacije družboslovja brez avtohtonizacije le--tega v velikem številu dežel in kultur na vseh koncih sveta" (1988,187).

5 Zaključek

Procesi invididualizacije in globalizacije rušijo – predvsem zaradi vpliva novih informacijskih tehnologij – tradicionalno teritorialno organizacijo družbe. Taka polarizacija se izraža v deteritorializaciji in v dolgoročnem trendu (včasih v nasprotju s kratkoročnimi spremembami) slabitve pojasnjevalne moči lokacije v prostoru. Fizična oddaljenost zmeraj manj pojasnjuje razlike med družbenimi skupinami in posamezniki. Razkrivamo spremembe, ki označujejo premik od lokacije k cirkulaciji (from the »space of places« to the »space of flows«).

Razlike med teritorialnimi enotami v kontekstu močne mobilnosti in medsebojne odvisnosti se zmanjšujejo, medtem ko se razlike znotraj teh enot, še posebej med posamezniki, večajo. Torej teritorialne enote izgubljajo na pomenu kot kontrolni agensi in prostori za hrambo, medtem, ko se globalni sistem krepi kot enota akumulacije.

Vse to predstavlja podlago za razumevanje samega bistva in spremenljive narave primerjalnega mednarodnega raziskovanja, tako v smislu vedenjske razsežnosti (vloge in interakcije akterjev v raziskavi) kot tudi samih spoznavnih procesov. Isto teoretično paradigmo smo uporabili (a) za pojasnjevanje sprememb v celotni družbi, (b) sprememb v zvezi z avtonomijo (podreditvijo) in povezanostjo (ločenostjo) raziskovalcev ter (c) sprememb v zvezi z diskriminacijo in generalizacijo znotraj spoznavnega procesa v primerjalnem raziskovanju.

Na podlagi te paradigme smo identificirali in interpretirali nekatere ključne probleme v okviru vsakega od treh pristopov; vendar smo se v tem tekstu osredotočili predvsem na točki (b) in (c). Ti problemi se značilno pojavijo ali v obliki avtonomije (različnosti, diskriminacije) na račun povezanosti (integracije, generalizacije) ali pa obratno. To ima posledice za nacionalno suverenost, pariteto med raziskovalci v mednarodnih raziskavah in za razmerje med univerzalizmom in podomačenjem. Namesto, da bi a priori sprejeli igro ničelne vsote (zero-sum game) kot vzorec medsebojnih odnosov, je bolje, da proučimo meje njene uporabnosti in proces prehajanja od izključenosti k vzajemnosti. Namesto domnevnega soglasja (Rokkanova tipologija) v koncepcijah, zbiranju podatkov, analizi in interpretaciji je bila predlagana za mednarodno raziskovanje »heterogenistična logika«, ki ne uveljavlja tendence univerzalne pojmovne homogenizacije, pač pa poudarja (pojmovno) heterogenost in diferenciacijo kot temelj generalizacij, ki pa ne v časovnem ne v prostorskem smislu nimajo absolutnega značaja, ampak znova sprožajo procese (pojmovne) heterogenizacije. V primerjalnem raziskovanju so se homogenistični in izolacionistični (kulturno omejeni) pojmi izkazali za pojasnjevalno nemočne. Poskuse, da bi razvojne spremembe, razlike in zakonitosti dojeli z enostavnimi vzročnimi pojasnitvami, je treba nadomestiti s teorijami ter holističnimi in sistemskimi koncepti, ki prizna-

vajo (upoštevajo) razlike, nasprotja in protislovja, če hočemo razkrivati sodobne tendence globalizacije in individualizacije. Ker primerjalno raziskovanje pomeni vključevanje večje variabilnosti in razlik, je prav v njem potrebno izoblikovati pojmovni instrumentarij, ki ga morda niti ne potrebujemo, kadar je raziskovanje omejeno na posamezno kulturo. Prav širše vključevanje variabilnosti in upoštevanje interkulturnih razlik lahko edino zagotavlja teoretsko univerzalizacijo in hkrati omogoča (re)definirati (kulturno) identiteto, specifičnost v globalnem okolju.

3
Longitudinalno in primerjalno raziskovanje kot učinkovita strategija opazovanja družbenih pojavov

BRINA MALNAR

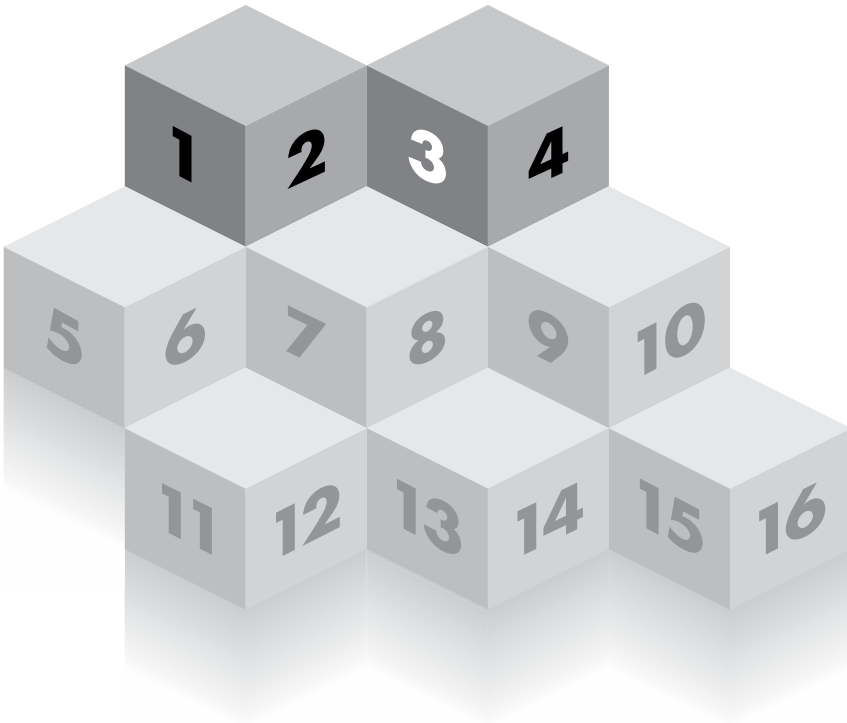

Povzetek

Članek obravnava dve strategiji raziskovanja, longitudinalno in primerjalno, pri čemer je poglavitna teza ta, da obe strategiji povečujeta domet razumevanja in vzročne razlage družbenih pojavov. Cilj longitudinalnega raziskovanja je opazovanje spremenljivke v času, torej merjenje trendov stališč in ravnanj v populaciji in njenih podskupinah ter iskanje vzročnih razlag. Ponavljajoča serija meritev omogoča razlikovanje med učinki starosti, dobe in generacije, pri čemer pa je potrebno zagotoviti medčasovno standardiziranost instrumenta. Ne le indikatorjev, pač pa celotne metodološkega zasnove, od načina vzorčenja do načina izvedbe in drugih vidikov. Primerjalno raziskovanje doda opazovanju še medkulturno razsežnost, cilj je iskanje razlik in podobnosti med družbami, ter preverjanje teorij o družbi oziroma izogibanje teoretskemu etnocentrizmu. V tem smislu je primerjalno raziskovanje nekakšna paralela naravoslovnemu eksperimentu, saj postavi opazovane spremenljivke v različne makro-družbene kontekste in s tem omogoči opazovanje vpliva strukturnih dejavnikov, ki so v nacionalnem prostoru praviloma poenoteni, kot npr. socialni in gospodarski sistem, prevladujoča kultura, religija, ipd.

1 Prednosti in značilnosti merjenja pojavov v času

Podatke o družbenih pojavih lahko zbiramo na treh ravneh, strukturni, primerjalni in medčasovni. Strukturna raven je tista, pri kateri nas predvsem zanima družba kot nehomogen prostor, zato opazujemo razlike med družbenimi skupinami, kot so sloji, razredi, generacijske skupine ipd. Druga raven je primerjalna, kjer nas primarno zanimajo razlike med družbami in kulturami kot specifičnimi in sorazmerno homogenimi agregatnimi celotami, tretja pa medčasovna, kjer opazujemo spremembe v času, bodisi na ravni celotne družbe ali njenih delov oziroma podskupin. Longitudinalno raziskovanje je torej tista vrsta raziskovanja, kjer nas še posebej zanima časovna razsežnost, gibanje spremenljivke oziroma pojava v času. Pri anketah splošnega tipa, kakršna je tudi raziskava Slovensko javno mnenje,[1] to pomeni predvsem opazovanje dinamike stališč in vrednot v obdobju nekaj let oziroma desetletij.

1.1 Opazovanje sprememb na individualni in agregatni ravni

Medtem ko v enkratni meritvi pojav izmerimo le v eni časovni točki, se v longitudinalni raziskavi meritve organizirajo kot kontinuiran proces, katerega

1. Raziskava Slovensko javno mnenje poteka na Fakulteti za družbene vede od leta 1968, praviloma vsako leto.

končna točka ni določena. Meritev se ponavlja bodisi na istih osebah (v tem primeru govorimo o panelu) ali na reprezentativnih vzorcih različnih oseb, vzetih iz iste ciljne populacije (ponovljena vzorčna meritev). Prednost panelne meritve, kjer vedno sodelujejo iste osebe, je predvsem v tem, da omogoča spremljanje sprememb na ravni posameznika (Menard, 1991: 28–30). Obenem pa je panelna oblika raziskovanja organizacijsko in motivacijsko zahtevnejša; problem je osip vzorca, v katerem sčasoma vse bolj ostaja predvsem aktivnejši, samoizbran del izvorne skupine sodelujočih. Lahko pride tudi do pojava reaktivnosti sodelujočih (panel conditioning), tj. situacije, ko sama ponavljajoča se merjenja oziroma vključenost v dolgotrajno raziskavo vplivajo na ravnanja ali stališča anketirancev in jih naredijo za manj 'tipične' in veljavne (Menard, 1991: 36–39). Tako so v eni od raziskav v ZDA ugotovili, da je udeležba v panelu povečala zanimanje anketirancev za politiko in tudi njihovo volilno udeležbo, v drugem primeru pa je udeležba v raziskavi o zadovoljstvu v zakonu pri anketirancih spodbudila nove načine razmišljanja o zakonski zvezi, kar je povzročilo ugodne spremembe v njihovem ravnanju in pogledih.

V obeh omenjenih primerih bi sicer lahko govorili o družbeno pozitivnih učinkih vključenosti v raziskavo, a z metodološkega vidika tu panelni format predvsem zmanjšuje veljavnost meritve, saj je ravnanje sodelujočih spremenjeno. Tudi iz tega razloga je ponovljena vzorčna meritev na področju spremljanja stališč in vrednot mnogo pogostejša oblika longitudinalnega raziskovanja kot panel. Ponovljena vzorčna meritev za razliko od panela meri le agregatne spremembe, torej spremembe na ravni družbe in nekaterih večjih podskupin. Pri tej vrsti meritve v vsaki meritvi sodelujejo druge osebe, a je vzorec kot celota reprezentativen za isto matično populacijo, če izvzamemo dinamiko starostnih kohort. V idealnem primeru meritev ponavljamo v enakomernih časovnih razponih, s čimer se tvori časovna vrsta, ki nam izriše sliko trenda. Splošne raziskave stališč in vrednot se praviloma ponavljajo v obdobju 1–7 let, kar ni odvisno le od raziskovalnega interesa, pač pa tudi od organizacijskega napora in finančnih zmožnosti, saj gre za delovno intenzivno vrsto raziskav. Nacionalne raziskave navadno potekajo vsako leto ali na dve leti, velike mednarodne primerjalne raziskave pa si pogosto ne morejo privoščiti toliko ponovitev, z nekaterimi izjemami.[2]

Omejitev ponovljene vzorčne meritve je torej ta, da spremembe merimo le na skupinski ravni, ne moremo pa slediti neposredno spremembam na ravni

2. Raziskava World Values Survey se izvaja v petletnih intervalih (1990, 1995, 2000 in 2005), raziskava European Values Study v približno desetletnih (1981, 1990, 2000, 2008), Raziskava International Social Survey Programme sicer poteka vsako leto (začetek 1985), a tematske module ponavlja v razponu 5–10 let. Novost je raziskava European Social Survey, ki longitudinalni del vprašalnika ponavlja vsaki dve leti (2002, 2004, 2006, 2008).

posameznika. Raziskava Slovensko javno mnenje na primer kaže, da se je v devetdesetih letih 20. stoletja delež 'zelo srečnih' gibal okoli 35%, v letih 2000 do 2002 pa je narasel na okoli 45% (Bernik, 2004: 182). Teh agregatnih premikov pa empirično ne moremo opazovati na individualni ravni, torej ugotavljati, kateri konkretni posamezniki so svojo držo spremenili in zakaj. Podobno je z vse večjim agregatnim sprejemanjem enakopravnosti spolov, izvenzakonske zveze ipd., kjer lahko predpostavimo, da gre tako za učinek 'dotoka' novih generacij z manj tradicionalnimi pogledi kot tudi za spreminjanje stališča starejših generacij, pri čemer pa pri slednjih teh prehodov ne moremo opazovati na individualni ravni (Menard, 1991: 26–28).

Ne glede na to pa pri obeh vrstah meritev z vpeljavo medčasovne razsežnosti postane bolj razvidno zaporedje nastanka pojavov, zato imamo pri longitudinalnih raziskavah na voljo več analitičnih orodij za vzročno razlago družbenih dejstev (Menard, 1991: 17–20). Obenem pa velja, da je longitudinalna zasnova raziskave strokovno, organizacijsko, finančno in administrativno zahtevnejša. Potrebna je npr. ponavljajoča se presoja veljavnosti instrumenta (vprašalnika), predvsem iskanje optimalnega ravnotežja med standardiziranostjo instrumenta v času in morebitno upadajočo veljavnostjo kazalcev, saj lahko anketiranci enako vprašanje v različnih časovnih obdobjih razumejo različno zaradi drugačnih družbenih okoliščin ali konkretnih dogodkov.

Treba je tudi zagotoviti in vzdrževati dolgoročno shemo financiranja, ohranjati organizacijske pogoje izvedbe na enaki kakovostni ravni itd. Longitudinalna zasnova raziskave izgubi smisel oziroma veljavnost, če se metodologija izvedbe pomembno spreminja, četudi sam vprašalnik ostaja enak. Tako morajo biti pri vseh meritvah uporabljene enake metode vzorčenja in načina zbiranja podatkov (osebni intervju, telefon itd.), sicer lahko nastane merski artefakt, situacija, ko med dvema meritvama opazimo spremembe v lastnostih pojava, ki so v resnici učinek spremenjenega načina merjenja in ne dejanske spremembe pojava.

1.2 Prospektivna in retrospektivna zasnova meritve

Longitudinalna zasnova raziskave načeloma ni nujni pogoj za opazovanje pojava oziroma spremenljivke v času, razlikovati moramo namreč med longitudinalnimi podatki in longitudinalnimi raziskavami (Menard, 1991: 4–5). Medčasovne primerjave lahko pridobimo tudi z zgolj enkratno meritvijo, vendar pa tu lahko naletimo na dokajšnje težave, kar zadeva veljavnost podatkov, saj jih od informantov pridobivamo retrospektivno, torej 'za nazaj'.

Prospektivni dizajn je z vidika veljavnosti podatkov v mnogočem optimalen. Gre za zasnovo, kjer na neki časovni točki izvedemo prvo meritev (na

primer stališč in vrednot), ki jo nato ponavljamo v rednih časovnih obdobjih. Velika prednost je predvsem točnost meritev, saj sodelujoče sprašujemo o dogodkih, stanjih in stališčih v sedanjem trenutku, zato so informacije, ki nam jih posredujejo, sveže, niso okrnjene zaradi težav s priklicem. To je še zlasti pomembno pri merjenju 'mehkih' pojavov, kot so stališča, subjektivne ocene in perspektive, identiteta in podobno. Slabost prospektivnega dizajna je predvsem dolgotrajnost obdobja zbiranja podatkov oziroma oddaljenost točke, ko ti postanejo pojasnjevalno učinkoviti in analitično zanimivi za akademske in druge uporabnike. Časovna vrsta namreč nastaja sorazmerno počasi, in če nas zanimajo pojavi s počasno dinamiko, kot so na primer spremembe vrednot ali analiza življenjske poti, lahko zares zanimive izsledke pričakujemo šele v drugem ali tretjem desetletju raziskovanja.

Zato je prav hitrost pridobivanja podatkov najbolj privlačen vidik retrospektivne zasnove raziskave, podatke namreč tu pridobimo v eni sami meritvi oziroma časovni točki za nazaj. Dinamiko spremenljivke v času torej opazujemo tako, da nam anketiranci opišejo svoja ravnanja ali poglede za neko (daljše) preteklo obdobje oziroma za več časovnih točk v preteklosti. Tako pridobimo bolj ali manj takojšen oziroma zelo hiter dostop do podatkov za dolga obdobja posameznikove 'zgodovine', za katere bi v prospektivnem dizajnu morda potrebovali več desetletij.

Prospektivna in retrospektivna metoda sta za nekatere vrste podatkov sorazmerno enakovredni, za nekatere pa nikakor ne. Očitna slabost retrospektivne zasnove je nezanesljivost oziroma netočnost podatkov in s tem njihova zmanjšana veljavnost (Menard, 1991: 39–42). Težave s priklicem preteklih dogodkov in stanj namreč praviloma močno popačijo sporočeno naravo dogodkov, čas njihovega nastanka, trajanje, zaporedje in podobno. Daljše ko je obdobje merjenja za nazaj, manj točen je spomin ljudi. V eni od raziskav je bilo npr. ugotovljeno, da je tretjina anketirancev, ki leta 1980 niso imeli zaposlitve, čez pet let navajala, da so jo imeli, čeprav obdobje priklica ni bilo pretirano dolgo in čeprav gre za faktografski podatek (Scott in Alwin, 1998: 120). To nam lahko da približno predstavo o (ne)točnosti priklica in s tem (ne)veljavnosti meritve v retrospektivnem panelu. Pri nekaterih vrstah raziskav, zlasti na primer študijah življenjske poti, lahko točnost priklica bistveno izboljšamo z uporabo posebnih tehnik priklica, spremljajoče dokumentacije, posvetovanji z drugimi informanti, izvedbo daljšega intervjuja itd., a te rešitve predvsem pridejo v poštev pri kvalitativnem raziskovanju.

Težave s priklicem nakazuje tudi izkušnja iz raziskave Slovensko javno mnenje, kjer je bil leta 1998 izveden retrospektivni volilni panel o volilnem ravnanju za predhodne tri državnozborske volitve (Toš in dr., 1999: 863). Sorazmerno velik del anketirancev se ni spominjal, kako so volili, deleži odgovorov

'ne vem' so znašali med 22 in 38 %, a tudi za tiste, ki so odgovorili, je točnost navedb lahko vprašljiva. Še manj zanesljiv kot priklic objektivno preverljivih dogodkov v življenju posameznika je priklic mehkejših podatkov, kamor sodijo tudi spremembe stališč in vrednot. Če nas na primer zanima učinek odhoda na porodniški dopust na poklicno kariero ženske, bomo z retrospektivno zgodovino dogodkov verjetno dobili precej točne podatke o tem, kakšen je bil zaposlitveni status ženske pred porodniškim dopustom in kakšna je bila njena poklicna kariera po njem. Če pa nas zanimajo *predstave* o karieri, ki jih je imela ženska pred recimo dvajsetimi leti, njen tedanji odnos do dela, družine in podobno, bodo takšni retrospektivni podatki zelo nezanesljivi, saj psihološki mehanizmi racionalizacije, zanikanja, pozabe lahko bistveno popačijo spomin posameznika (Scott in Alwin, 1998: 106). V takšnem primeru je veljavne podatke za nazaj skorajda nemogoče rekonstruirati, saj so vedno subjektivno določeni s sedanjo točko gledanja. Eden od dokumentiranih primerov teh učinkov je npr. raziskava iz leta 1984, v kateri je 45 % volivcev, ki so na predsedniških volitvah leta 1960 volili Nixona, leta 1984 trdilo, da so volili kandidata demokratske stranke, saj je Nixon medtem postal sporna zgodovinska figura (ibid: 121).

Spomin je torej poleg netočnosti priklica podvržen tudi procesu racionalizacije, v katerem je posameznikova zaznava preteklosti določena z željo, da bi bilo njegovo ravnanje z vidika sedanje časovne točke videti smiselno, smotrno, pravilno ipd. Izhajajoč iz povedanega tako ni presenetljivo, da je velika večina družboslovnih kvantitativnih raziskav zasnovana na način prospektivnega raziskovanja, kar velja tudi za raziskavo Slovensko javno mnenje.

1.3 Pojasnjevanje vzročnih učinkov

Poglavitna prednost longitudinalnega raziskovanja je torej v večji analitični moči in možnosti prepoznavanja vzročnih zvez. Tu gre predvsem za ločevanje treh vrst učinkov, starosti, kohorte oziroma generacije in dobe, pri čemer je njihovo delovanje praviloma tudi medsebojno prepleteno.

Generacijska razlaga razlik. Sprememba pojava med dvema ali več meritvami lahko nastane zaradi menjavanja generacij, kar je na primer ena poglavitnih osi razlag modernizacije vrednot (glej npr. Kotze in Lombard, 2003: 183–207; Schwartz, 2007). Tradicionalne vrednote se z dotokom novih generacij, socializiranih v drugačnih družbenih okoliščinah, umikajo modernejšim, mlajše generacije zahodnih družb imajo praviloma opazno liberalnejša stališča do predzakonske spolnosti, prekinitve nosečnosti, istospolne usmerjenosti ipd. Vsaka generacija je sicer notranje heterogena skupina, ki pa je obenem deležna skupnega 'makro' socializacijskega izkustva. Njeni pripadniki so namreč pri enaki oziroma podobni starosti izpostavljeni enakemu splošnemu družbenozgo-

dovinskemu kontekstu, pomembnim dogodkom ipd., ki sodoločajo in deloma poenotijo njihove vrednote, navade, okuse, pričakovanja, vedenjske vzorce ipd.

Glede na konkretno družbeno zgodovinsko dogajanje so posamezne generacije lahko bolj ali manj močno 'zaznamovane' s konkretnimi zgodovinskimi dogodki, oblikujejo bolj ali manj prepoznavno in ponotranjeno generacijsko identiteto. V ZDA je bila v 20. stoletju prepoznavna generacija velike krize, tj. otrok staršev, ki so izgubili premoženje v času borznega zloma leta 1930 (Kiecolt in Nathan, 1985: 49), in za katero je bilo značilno, da se je za razliko od drugih generacij vse življenje izogibala tveganim finančnim naložbam, kar je bila posledica travmatičnega izkustva opazovanja ekonomskega zloma staršev. Prepoznavne so tudi medvojna generacija, 'baby boom' generacija gospodarske in liberalnih nazorov, hipijevska protivojna generacija ipd.

V tranzicijskih državah se je v zadnjih dveh desetletjih vzpostavila dokajšnja razlika med izkustvi generacij, ki so živele ali odraščale v času socializma, in tistimi, ki te izkušnje nimajo. Za prve so značilna drugačna pričakovanja, kar zadeva enakost, socialno varnost, vlogo države, medsebojno solidarnost ipd. Razlik pa ne opažamo le na področju vrednot. Generacijsko zgodovinsko določeno je na primer tudi znanje tujih jezikov, saj je za predvojne generacije v Sloveniji značilno boljše obvladovanje nemškega jezika, za povojne pa angleškega. Z generacijskimi razlikami je mogoče pojasniti tudi različno razširjenost kulturno tehnoloških inovacij, kot je število računalnikov ali uporaba interneta, ki sta pri starejših generacijah bistveno manj pogosti praksi. Veščine, znanje in motivacija za njihovo uporabo niso bili del njihove primarne socializacijske izkušnje, zato sorazmerno velikemu delu starejših generacij te kulturne inovacije ni uspelo privzeti.

Obenem pa se, kot rečeno, generacije razlikujejo tudi znotraj sebe in kljub izpostavljenosti enakemu splošnemu družbenemu kontekstu na mnogih točkah ne predstavljajo socialno homogene tvorbe. Isti dogodki in procesi imajo lahko zelo različne učinke na različne skupine znotraj generacije, kot ilustrira primer 'zmagovalcev' in 'poražencev' tranzicije v nekdanjih socialističnih državah (Bernik in Malnar, 2005; Štebe, 2002).

Starost oziroma življenjski cikel. Če so generacijski atributi sorazmerno stabilni in posameznika določajo celo življenje, pa nam da starost razvojno razlago obnašanja. Pri učinku starosti (ali življenjskega cikla) gre za spremembo v vedenju ali mišljenju, ki je posledica starostnih sprememb in izkazuje enako ali podobno dinamiko pri vseh generacijah. Tako na primer slabšega fizičnega zdravja starejših ne moremo pripisati učinku generacije, pač pa življenjskega cikla, saj bodo vse generacije v starosti nad 60 let slabšega zdravja, kot so bile v mladosti. Mogoče pa je, da se generacijski učinki kažejo pri določenih vrstah zdravstvenih težav, vezanih na značilnosti določenih obdobij. Podobno velja za

gibanje kazalcev sreče, ki se z višanjem starosti praviloma znižujejo, zaradi spleta dejavnikov, kot so poslabšanje materialnega položaja, ki je posledica izstopa iz aktivne delovne kariere, krčenja socialnih vezi, izgube intimnih vezi, hujših zdravstvenih težav ipd.

Starostni učinek lahko deloma opazimo tudi na ravni vrednot, saj so anketiranci v starosti do 25 let edina skupina, ki zabavo na lestvici vrednot razvrsti pred delom. Mladi imajo v tem življenjskem obdobju tovrstne prioritete, pri čemer pa trenutna mlada generacija te hierarhije vrednot ne bo trajno ohranila, pač pa se prioritete po 25 letu z vstopom v poklicno in družinsko kariero zamenjajo 'v korist' dela. Podobno z zviševanjem starosti pri vseh generacijah narašča tudi pomen varnosti, tako ekonomske kot osebne.

Učinek dobe. O učinku dobe govorimo takrat, ko so spremembe vzorcev stališč in ravnanj povezane z širšim aktualnim družbenim dogajanjem, opažamo pa jih pri vseh generacijah hkrati. Doba nam torej daje zgodovinsko razlago sprememb, pri čemer pa učinki menjave generacij lahko okrepijo učinke dobe, saj so spremembe vrednot in vedenjskih vzorcev pri mladih generacijah močnejše in hitrejše. Med kombinirane učinke dobe in generacije lahko prištevamo na primer vse večjo sekularizacijo v 20. stoletju, saj je ta opazna v vseh generacijah, pri čemer pa je še bolj prisotna v mlajših (glej npr. Rus in Toš, 2005). Na področju kulturno-tehničnih inovacij in komunikacije je bil v zadnjem desetletju opazen hiter prodor mobilnih telefonov v vse generacijske skupine, deloma pa to velja tudi za internet in računalnike, saj se s poenostavitvijo uporabe ta tehnologija širi tudi v starejše starostne skupine, četudi počasneje kot v mlajše.

Na vrednotnem področju lahko v raziskavi Slovensko javno mnenje učinek dobe opazujemo tudi na primeru ekoloških orientacij (Malnar, 2002: 24). Tako je bila na sedemstopenjskem indeksu 'ekološke ozaveščenosti', kot bi ga lahko poimenovali, tik pred Černobilom (1986) izmerjena povprečna vrednost 1,62. Naslednje leto je povprečje naraslo na 3,26, 1990 pa na 3,88, nakar je zopet pričelo upadati. Leta 1986 je v enem letu s 45 % na 68 % narasel tudi delež tistih, ki v svojem življenjskem ali delovnem okolju zaznavajo vsaj eno nevarno ekološko tveganje, s 14 % na 37 % pa delež tistih, ki zaznavajo pet ali več nevarnih ekoloških tveganj. Tako hitre spremembe bi lahko imenovali 'učinek Černobila', saj je ta dogodek ustvaril zgodovinsko politično medijski kontekst, v katerem je prišlo do močno povečane zaznave ekoloških tveganj.

Razlikovanje učinkov starosti, dobe in kohorte je bolj učinkovito in včasih tudi edino mogoče v longitudinalni zasnovi raziskave (za podrobnejšo razpravo o treh učinkih glej npr. Menard, 1991: 6–15; Firebaugh, 1997: 6–7). Če na primer strukturna analiza pri enkratni meritvi pokaže, da je za starejše anketirance značilen večji politični konservativizem – manj podpirajo skupine z radikalnimi političnimi programi, manj so naklonjeni neformalnim oblikam političnih pro-

testov, višje postavljajo red in zakonitost ipd., se zastavlja vprašanje, koliko gre tu za učinek generacije in koliko življenjskega cikla.

V prvem primeru bi imeli opravka z generacijo, ki so jo v vseh obdobjih določale konservativne vrednote in bi se ta značilnost pokazala ne glede na to, pri kateri starosti bi jo opazovali. Pri starostni razlagi razlik pa bi izhajali iz predpostavke, da pripadniki vsake generacije s starostjo postanejo konservativnejši. Seveda je mogoče tudi, da gre za kombinacijo obeh učinkov, a pri zgolj eni meritvi je ocena o moči enega ali drugega učinka lahko le spekulacija. Nasprotno pa bi longitudinalna raziskava, ki bi segala več desetletij, dala dokaj zanesljiv odgovor. Ponovljena vzorčna meritev na isti populaciji bi namreč omogočila opazovanje neke generacije v več časovnih točkah in lahko bi primerjali, kako se je na istem kazalcu konservativizma razvrstila pred 20 leti in kako se razvršča danes. Če bi bila meritev panelna, pa bi dobili še vpogled v spremembe na ravni posameznikov.

2 Opazovanje razlik med družbami in kulturami

Druga strategija, ki poveča moč analitične razlage podatkov, je primerjalno raziskovanje. S tem imamo v mislih meritve pojavov, kot so stališča in vrednote v dveh ali več državah z enakim raziskovalnim instrumentom oz. anketo. V zadnjih dveh desetletjih je v evropskem in svetovnem merilu nastalo kar nekaj raziskav splošnega tipa, katerih cilj je kontinuirano in sistematično opazovanje družbenih stanj in procesov, pri čemer skušajo s svojo metodološko zasnovo dosegati čim višjo stopnjo ekvivalence merjenja.[3]

Poglavitni cilj primerjalnega raziskovanja je dokaj samoumeven, namreč primerjava družb, iskanje razlik in podobnosti med njimi, izdelovanje tipologij na različnih razsežnostih ipd., kar vse so analitično zanimivi cilji že sami po sebi. Naslednji korak je nato pojasnjevanje opaženih razlik med državami in morebitno prepoznavanje splošnejših družbenih zakonov. Primerjalno raziskovanje je skorajda nujno izhodišče za preverjanje teorij o družbi, saj tu odvisne spremenljivke, na primer odnos med svobodo, enakostjo in varnostjo, opazujemo v različnih strukturnih okoljih, bodisi gre za razlike v kulturi, religiji, ekonomskem, političnem, socialnem sistemu itd. V tem smislu je primerjalno raziskovanje nekakšna paralela naravoslovnemu eksperimentu, saj odvisni faktor opazujemo v različnih družbenih modelih. Primerjalne raziskave po drugi strani tudi preprečujejo 'teoretski etnocentrizem', tj. razglašanje nekega pojava, ki je specifičen

3. European Values Study (http://www.europeanvalues.nl/)
International Social Survey Programme (http://www.issp.org/)
World Values Survey (http://www.worldvaluessurvey.org/)
European Social Survey (http://www.europeansocialsurvey.org/)

za neko družbo ali civilizacijsko tradicijo, za univerzalnega, na primer neki koncept pravične ali demokratične družbe.

Država kot enota analize? Okvir oziroma enota analize pri primerjalnem raziskovanju je praviloma država. Razlogi so predvsem vsebinski, saj so mnogi pojavi, ki nas zanimajo, na primer politični sistem, gospodarstvo, zakonodaja, institucije, sistem blaginje, v okvirih nacionalne države, pogosto pa z državnimi mejami sovpadajo tudi etnična pripadnost, jezik, kultura, tradicije. Analitični problemi lahko nastanejo, če je neka država zelo heterogena v etničnem, ekonomskem, kulturnem pomenu, saj postane nesmiselna oziroma pojasnjevalno neučinkovita enota analize. Tak je bil primer nekdanje Jugoslavije, ki na mnogih razsežnostih ni predstavljala enovite družbe, pač pa konglomerat zelo različnih kultur in socialno ekonomskih realnosti. Deloma podobni primeri so tudi Belgija, Britanija, Izrael, Španija, sedanja združena Nemčija in drugi, kjer so razlike med regijami znotraj države lahko večje kot med državami.

Država je smiselna enota primerjave predvsem takrat, ko na ustreznih spremenljivkah predstavlja 'sistem', kar ne velja le za institucije, pač pa tudi za etnično-kulturno razsežnost. Lahko je torej preširoka enota opazovanja dinamike družbenih pojavov in v nekaterih primerih bi bila boljša izbira pokrajina ali regija. Zato vsaka kakovostna mednarodna raziskava praviloma ponuja tudi možnost regionalne analize. Država pa je lahko tudi preozka enota analize, kar se zgodi v primeru, ko je dinamika opazovane spremenljivke nadnacionalna oziroma globalna. To velja za številne procese ali dogodke na področju gospodarstva, ekologije, tehnologije, vojske, pa tudi vrednot. Potrebna je torej vsakokratna presoja o tem, ali je država kot enota analize optimalna izbira.

Kako izbrati države, ki jih primerjamo? Izbira mora biti seveda najprej teoretično upravičena glede na naše raziskovalno vprašanje oziroma predmet zanimanja. V analizo vključimo tipične države, zastopnike koncepta, ki ga opazujemo, bodisi gre za neki element kulture, religije, ustroja političnega ali blaginjskega sistema itd. Tako bomo na primer izbrali ZDA, Kanado ali Nizozemsko kot zastopnice držav s prevladujočo protestantsko delovno etiko, Nemčijo, Avstrijo kot zastopnici držav s korporativnim socialnim sistemom, Rusijo in Bolgarijo kot zastopnici pravoslavnih držav itd. Za večjo veljavnost analize moramo vključiti vsaj dve državi za zastopanje 'tipa', s čimer zmanjšamo nevarnost, da bi bila naša izbrana 'tipična' država v resnici 'netipična'. Ustreznih držav pa je lahko veliko (na primer tranzicijske ali katoliške) in v tem primeru je izbira odvisna tudi od nekaterih drugih vidikov. V analizo je iz vsebinskih razlogov najbolje vključiti tiste, ki jih najbolje poznamo, a izbira je lahko deloma odvisna tudi od ciljnega občinstva, interesa financerjev itd. Seveda je analitično lažje primerjati podobne države, saj bo vzorec razlik oziroma možnih prediktorjev v

modelu manj kompleksen, obenem pa je to vsebinsko lahko manj zanimivo kot primerjava bolj različnih držav (Kiecolt in Nathan, 1985: 51).

Koliko držav primerjati? Poglobljene primerjalne študije vključujejo majhno število držav, za katere pridobimo intenzivne informacije iz več podatkovnih virov, analogno logiki študije primera. Poleg mnenjskih podatkov lahko za analizo in razlago situacije uporabljamo tudi statistične in makroekonomske kazalce, pogosto je potrebno tudi poznavanje zgodovinskih in kulturnih značilnosti družb. Tako kompleksen sklop informacij najlažje pridobimo v sodelovanju z nacionalnimi eksperti. Če pa gre pri naši analizi za bolj površinsko, deskriptivno raven primerjav, lahko v analizo oziroma prikaz vključimo tudi več deset držav, pri čemer pa naša razlaga razlik med njimi verjetno ne bo pretirano poglobljena in bo služila predvsem kot izhodišče za nadaljnjo intenzivnejšo analizo.

Ob tem pa je treba omeniti, da nekatere mednarodne raziskave skušajo omogočiti bolj kakovostno raven tovrstnega širokega nabora primerjav s tem, da v svoje datoteke in spremno dokumentacijo poleg kazalcev stališč vključijo še druge vrste kazalcev in opisov, povezanih za posamezno državo, na primer osnovno informacijo o značilnostih gospodarskega, socialnega, izobraževalnega, zdravstvenega sistema ter podatke o pomembnejših javnih dogodkih v času raziskave.[4] Ta kombinacija javnomnenjskih in strukturnih kazalcev, zbranih na enem mestu, analitiku omogoči sorazmerno hiter pregled nad poglavitnimi značilnostmi večjega števila držav in s tem bolj kvalificirano sklepanje o tem, katere spremenljivke bi lahko pojasnile razvrščanje držav na opazovani spremenljivki.

Razlaga razlik v mednarodnih raziskavah. Ko poskušamo pojasniti opažene razlike, je v primerjalnem raziskovanju še bolj kot sicer potreben konservativen pristop. Še zlasti kadar se pokažejo 'nepričakovane', 'presenetljive' razlike med državami, moramo najprej izključiti metodološke dejavnike oziroma možnost merskega artefakta. Največji izziv pri mednarodnih raziskavah je namreč doseganje ekvivalentnosti merskega instrumenta (ankete) v vseh opazovanih državah in včasih ta cilj ni zadovoljivo dosežen (za podrobnejše analize problemov ekvivalence glej Saris in Gallhofer, 2007). Poenostavljeno rečeno, sorazmerno težko je pri anketirancu v Sloveniji, na Švedskem in v ZDA sprožiti enak ali vsaj močno podoben pomenski dražljaj s tako enostavnim instrumentom, kot je anketa, četudi gre načeloma za enak vprašalnik različnih jezikih. Pojem blaginja (*welfare*) bo na primer na Švedskem vzbudil povsem drugačne asociacije kot v ZDA. Anketiranec na Švedskem si bo priklical pozitivno podobo univerzalnih socialnih pravic iz pokojninskega in zdravstvenega zavarovanja ter druge soci-

4. Tu ima najbolj sistematičen pristop European Social Survey, kjer se nacionalni datoteki priloži tudi seznam medijsko odmevnih dogodkov v času izvajanja terena in mesec dni pred tem (za podroben opis glej Stoop 2007: 95–111).

alne transferje, anketiranec v ZDA pa si bo pod tem izrazom predstavljal predvsem ciljne programe za ozke skupine revnih upravičencev, matere samohranilk iz etničnih getov, ki da izkoriščajo socialne programe ali kako podobno negativno podobo. Če torej hočemo, da bi oba ocenjevala podoben koncept, moramo vprašanje zastaviti drugače (glej npr. Kiecolt in Nathan, 1985: 57).

V prvem koraku moramo torej preveriti, ali so bili uporabljeni koncepti v različnih državah res ekvivalentni ali je morda prišlo do kakšnega pomenskega neskladja, napake v prevodu ali celo tehnične napake, na primer drugače obrnjene lestvice. Ko primerjamo rezultate anketnih raziskav, je naša implicitna predpostavka seveda ta, da so imela vprašanja enak pomen za vse anketirance. Le tako razlike v podatkih res izvirajo iz razlik v odnosu do pojava in ne iz razlik v razumevanju, interpretaciji vprašanj. Različne kategorije anketirancev namreč lahko zelo različno razumejo isto vprašanje, zato je tudi ekvivalenca nacionalnih merskih instrumentov le predpostavka. Nobena družba ni homogena, kar zadeva porazdelitev kulturnega in kognitivnega kapitala ali socialno ekonomskih položajev, s katerih posameznik ocenjuje družbene pojave. Mednarodne raziskave dodajo problemu ekvivalence še številne dodatne razsežnosti, kot so razlike v političnem in gospodarskem sistemu, obsegu družbene neenakosti, če sploh ne omenjamo kulture in enega njenih glavnih atributov, jezika. S tem se pojavi tudi problem prevajanja instrumenta, ki je lahko eden od poglavitnih virov pomenskih odstopanj in s tem zmanjšanja ekvivalence instrumenta (za obširen opis problematike prevodov glej Harkness, 2007).

V tem smislu je z vidika veljavnosti meritve zelo pomembna tudi organizacijska zasnova mednarodne raziskave, kjer se pojavljata dva modela. Tako imenovani 'safari' ali nedemokratičen model predstavlja nekakšen prenos kolonialističnega vzorca na področje raziskovanja, njegova poglavitna značilnost pa je ta, da ožja skupina raziskovalcev iz držav z razvito empirično metodologijo in svojimi akademskimi interesi izbere raziskovalni problem, izdela instrument (vprašalnik) in ga izvede v množici tretjih držav. Pogosto gre tu za države 'drugega' in 'tretjega' sveta, katerih raziskovalci niso vključeno v vsebinsko zasnovo raziskave in njeno interpretacijo, ne povečuje se njihov akademski kapital, niso vključeni v analizo in publiciranje izsledkov. Gre torej za enostransko izmenjavo, kjer del držav prispeva le podatke oziroma 'surovine', v zameno pa niso deležni pretoka vsebinskega in metodološkega znanja.

Problem take zasnove raziskave ni le etični, ampak predvsem tudi metodološki, saj se pri 'centralistični' konstrukciji vprašalnika močno poveča možnost pristranskosti kazalcev, ki se pogosto izkažejo kot neustrezni ob prenosu v okolja z drugačno kulturno tradicijo ali strukturnimi značilnostmi od tistih, v katerih so avtorji instrument zasnovali. Ameriški družboslovci so na primer v zgodnejših raziskavah kazalce demokratičnosti oblikovali po svojem modelu in posledično

so se ZDA v teh raziskavah pokazale kot presežno demokratična država. Podobno npr. skandinavski sociologi ob proučevanju sistemov blaginje pogosto implicitno predpostavljajo, da so njihove rešitve najboljše, in jih postavljajo kot merilo za uokvirjanje konceptov. Če model konstrukcije mednarodnega vprašalnika ni participativen, je skorajda nemogoče predvideti tovrstne napake.

Temu nasproten je demokratični model, ki je v taki ali drugačni obliki značilen za vse največje mednarodne družboslovne raziskave (glej opombo 4). V tem modelu so predstavniki vseh sodelujočih držav vključeni v vse faze raziskave, od izbire tematike do operacionalizacije konceptov na raven indikatorjev, soodločajo tudi o metodologiji izvedbe. Tak pristop načeloma omogoča doseganje večje ekvivalentnosti meritve, saj predstavniki vsake od sodelujočih držav lahko pravočasno ocenijo, koliko bodo merjeni koncepti in kazalci ustrezni oziroma uporabni v njihovem družbenem prostoru. Za ta model so značilni tudi izmenjava izkušenj, pretok znanja, skupno publiciranje ipd. (za primer vodenja raziskave European Social Survey glej Mohler, 2007).

Ne glede na organizacijski model pa moramo sprejeti dejstvo, da je raven standardizacije instrumenta pri mednarodnih raziskavah nižja kot pri nacionalnih, saj ekvivalenco do določene mere vedno onemogočajo razlike v jeziku, kulturi in drugih strukturnih značilnostih družb, zaradi katerih imajo anketiranci različno izhodišče pri odgovarjanju na enako vprašanje. 'Priseljenci' v eni državi pomenijo drugačno konkretno skupino kot v drugi, z drugačno javno podobo in pripadajočo problematiko, ocene dohodkovnih neenakosti se v različnih državah lahko nanašajo tudi na večkratno različne razpone razlik itd. Prav zato moramo, kot rečeno, pri primerjalni analizi in poročanju o rezultatih nameniti ustrezno pozornost tudi prikazu kontekstualnih spremenljivk, saj le tako lahko mnenjske podatke umestimo v ustrezen kontekst in jih smiselno razumemo.

Izvor neekvivalentnosti pa niso le pomeni vprašanj, pomembni so tudi vsi drugi vidiki izvedbe. Bistvo kvantitativne metode je namreč v načelu standardizacije celotnega postopka merjenja, zato so problem tudi morebitne razlike v načinu zbiranja podatkov, metodah vzorčenja, neenaki uporabi vizualnih pripomočkov, različnih načinih usposabljanja anketarjev itd.[5] (Jowell, 2007). Kot rečeno je naš cilj, da so izmerjene razlike posledica razlik v odnosu do pojavov in ne posledica razlik v metodoloških postopkih, tj. neuspeha v konstrukciji primerjalnega instrumentarija.

---

5. Najvišjo stopnjo ekvivalence celotne metodologije nedvomno dosega European Social Survey, kjer se anketa v vseh sodelujočih državah izvaja na način osebnega intervjuja, kar je najbolj kakovosten in obenem najdražji pristop. Tudi sicer je za to raziskavo značilen najbolj temeljit nadzor nad standardiziranostjo izvajanja nacionalnih terenov (glej Jowell in dr., 2007), kar omogočajo finančni viri Evropske komisije in nacionalnih financerjev, v Sloveniji je to ARRS.

Na točki, ko se instrument pokaže kot neproblematičen, lahko začnemo iskati vsebinske razlage za razlike, pri čemer nam lahko pri iskanju pojasnjujočih dejavnikov pomagajo informacije nacionalnih ekspertov, če sami nismo dovolj dobri poznavalci relevantnih okoliščin v državah, ki jih analiziramo. Pogosta napaka pri interpretaciji primerjalnih podatkov je, da se razlike v stališčih pavšalno pripišejo 'razlikam v kulturi', četudi so lahko posledica razlik v institucionalnih rešitvah ali specifičnih medijsko izpostavljenih dogodkih, kot so npr. ekološke nesreče, etnični konflikti ipd. Treba je šele ugotoviti, kateri element razlike dejansko proizvede. Velja pa omeniti, da je lahko problematična tudi razlaga podobnosti, saj je enaka meritev lahko učinek različnih vzrokov. Na primer, visoka uvrstitev družine na lestvici vrednot je v eni državi lahko predvsem učinek ideoloških vzrokov oziroma neopatriarhalnih vrednot, v drugi pa so razlogi lahko pretežno ekonomsko instrumentalni, če družina na primer pomeni ključni podporni sistem v krizni gospodarski situaciji.

Zmanjševanje tveganja mednarodnih meritev. Tveganje tu razumemo predvsem kot možnost, da bi se bodisi v fazi merjenja ali interpretacije zmotili zaradi metodoloških napak ali preslabega poznavanja okoliščin. Kot rečeno je najpomembnejši pogoj za zmanjšanje možnosti vključitve neekvivalentnih konceptov participativna organizacijska zasnova mednarodne raziskave. Drugi pomembni pogoj je ustrezna konstrukcija oziroma operacionalizacije instrumenta, predvsem uporaba sestavljenih lestvic, ki teoretični koncept merijo s pomočjo večjega števila kazalcev. Če bi na primer 'ekološke orientacije' merili z enim samim kazalcem, bi obstajala velika verjetnost, da v delu držav ne bi ustrezno merili tega polja. Kazalec 'sortiranje odpadkov' bo ekološke orientacije podcenil v državah, kjer tovrstna mreža ni sistematično vzpostavljena, kazalec aktivnost v zelenih strankah in gibanjih bo pomanjkljiv v državah, kjer je takih akterjev malo in se ekološka orientacija izkazuje na drugačne načine. Podobno je s kazalci politične participacije. Če se ta v nekaterih državah tradicionalno izkazuje z udeležbo na manifestacijah ali nošenjem strankarskih priponk, v drugih pa z neformalnimi stiki s politiki ali peticijami, bo en sam kazalec v delu držav ta pojav neizogibno podcenil.[6] Če vključimo večje število kazalcev koncepta, obstaja tudi večja verjetnost, da nam ga bo v vseh sodelujočih državah uspelo ustrezno izmeriti.

Pravilo, da mora biti vsak teoretični koncept operacionaliziran z več kot enim kazalcem, torej pri mednarodnih raziskavah še toliko bolj velja. Za predhodno ali vsaj naknadno preverjanje enodimenzionalnosti sestavljenih lestvic uporabljamo običajne statistične tehnike, kot so faktorska analiza ali opazovanje

6. V European Social Survey 2002 je na primer vključenih 10 kazalcev neformalne politične participacije (Toš in dr., 2004: 406).

korelacij med mnenjskimi in demografskimi kazalci. Po teoretičnem pričakovanju je na primer egalitarizem v negativni korelaciji z izobrazbo ali slojem, tradicionalizem v pozitivni zvezi s starostjo in negativni z izobrazbo itd. Če so korelacije v kateri od držav drugačne, je to lahko kazalec neekvivalentnosti merjenih konceptov.

Tudi pri interpretaciji je priporočljiv konservativen pristop. Ne pripisujemo na primer prevelikega pomena majhnim razlikam med državami v frekvenčnih porazdelitvah enega samega vprašanja, namesto tega mora biti poudarek na širših vzorcih razlik, preverjanju pričakovanih zvez z demografski spremenljivkami ipd. Navsezadnje pa moramo pri mednarodnih raziskavah sprejeti tudi določene merske omejitve. Na primerjalni ravni, torej v različnih deželah in kulturah, je mogoče s kvantitativno metodo smiselno opazovati le omejeno število tem, predvsem pa le njihove določene vidike, in to na vsebinsko dokaj splošni ravni. Anketa lahko konkretno tematiko obdela le do ravni najnižjega skupnega imenovalca glede na število in značilnosti sodelujočih držav. Bolj ko so si države med seboj podobne, bolj konkretni in ekvivalentni so si lahko merjeni koncepti, in nasprotno.

Ne glede na to pa so mednarodne anketne raziskave močan instrument opazovanja dinamike vrednot v velikem številu držav, pojasnjevalno najmočnejša pa je prav kombinacija primerjalnega in longitudinalnega raziskovanja. Zato ni presenetljivo, da so vse pomembnejše mednarodne raziskave vrednot in stališč zasnovane longitudinalno. Obdobje, ko se bo pokazala njihova pojasnjevalna moč, pravzaprav šele prihaja, saj imajo vrednote sorazmerno počasno dinamiko, omenjene raziskave pa relevantno skupino držav merijo približno desetletje in pol. Odgovori, na katere čakamo, so na primer, ali bo modernizacija vrednot globalna ali ne, oziroma na katerih točkah se bo to zgodilo in katerih ne. Izziv je tudi geografska identiteta, saj se danes na primer le nekaj odstotkov ljudi opredeljuje za 'Evropejce', močno prevladujoči identiteti pa sta še vedno krajevna in nacionalna itd. Vsaka naslednja raziskava torej v spoznavnem smislu pomeni dodano vrednost in pričakujemo lahko, da bo analitični interes za longitudinalno primerjalno raziskovanje tako v akademski skupnosti kot tudi v drugih relevantnih javnostih vse bolj naraščal.

4
Nova obzorja v primerjalnem anketnem raziskovanju

KARL H. MÜLLER • NIKO TOŠ

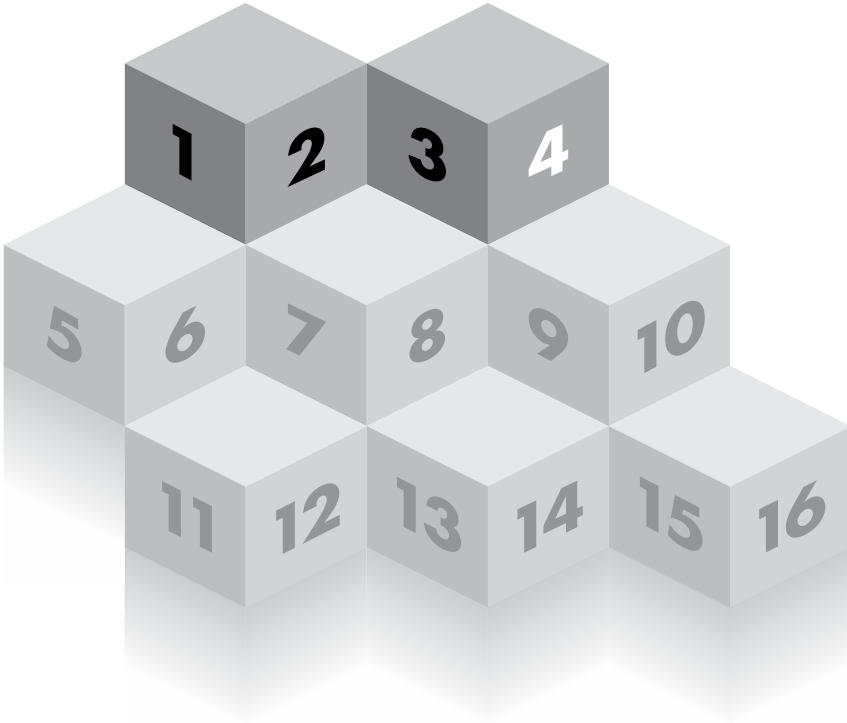

Povzetek

Ta sestavek se osredotoča na razširjajoča se obzorja in nastale spoznavne (kognitivne) krajine in išče nove poti in smeri v primerjalnem anketnem raziskovanju.[1] Postopki in pravila morfološkega pristopa[2] v primerjalnem raziskovanju tako pridobijo večjo kognitivno težo. Najprej na splošni ravni prikaže vse izrazitejše premike v smeri primerjalnega raziskovanja,[3] v nadaljevanju pa postopne prehode v spoznavni organiziranosti znanosti, in sicer prehode od Znanosti I k Znanosti II. Dalje, ukvarja se s posledicami in učinki tega postopnega prehoda, ki jih ima za družbene vede nasploh in primerjalno raziskovanje posebej. Bralčevo pozornost usmerja k (novi) organiziranosti in (novim) strukturam teoretičnega osnovnega znanja[4] in njunim pomenom za primerjalno anketno raziskovanje, pri čemer bi to moralo imeti precejšen vpliv na preoblikovanje metodologije teh raziskav. S tem, ko se primerjalno anketno raziskovanje prilagaja in sprejema to osnovno znanje, bi po sodbi avtorjev moralo in tudi bo ustvarilo nove zasnove raziskav in vpeljalo nove rutine in standardne postopke kot posebne primere, podobno, kot je newtonska fizika postala posebno področje sodobne fizike. Po mnenju avtorjev se bodo v naslednjih letih in desetletjih korenito spremenili osnovno pristopi k odkrivanju stališč,[5] opredeljevanja subjektivnih in objektivnih življenjskih razmer ali preučevanja posameznih življenjskih stilov. Poti primerjalnega anketnega raziskovanja v 20. stoletju in smeri, ki jih ubira v 21. stoletju, bodo potekale na značilno drugačnih kognitivnih osnovah in področjih.[6]

---

1. Izraz primerjalno anketno raziskovanje vključuje tri glavne elemente, in sicer: zagotovitev podatkov, analize posameznih podatkovnih baz in primerjalno analizo podatkovnih baz. V tem sestavku se izraz raziskovanje anket nanaša na postopek produkcije podatkov, izraz analiza pokriva statistične operacije s podatki ene same raziskave, primerjalna analiza pa pomeni analitične operacije z anketnimi podatki vsaj dveh različnih populacij.
2. Glej sestavek Bishof, Miheljak, et all, v tej knjigi.
3. Glede primerjalnega raziskovanja nasploh glej, denimo, Hantrais/Mangen, 1996, Harkness/Vijver/Mohler, 2003, Hoffmeyer/Wolf, 2003, ali Perry/Robertson, 2002.
4. Osnovno znanje, splošno znanje, predhodno znanje; Background Knowlege; hintergruntwissen…
5. Glede klasičnih pristopov do stališč glej, denimo, Ajzen, 1989, Ajzen/Fishbein, 1980, Eagly/Chaiken, 1993, ali Fishbein/Ajzen, 1975.
6. To poglavje je priredba in prevod sestavka istih avtorjev: Towards New Frontiers in Comparative Survey Research, v: Toš N. Müller K. H. (2009), 459-505 str; prevedel: Leo Petrovič Brecelj.

1 Vzpon in zaton tradicionalnega primerjalnega anketnega raziskovanja

Začenjamo z nekaj splošnimi razmišljanji o nejasnem statusu primerjalnega anketnega raziskovanja tako v znanosti kot tudi v družbi. Po eni strani je tovrstno raziskovanje postalo najpogostejši način za publiciranje znotraj družboslovnih znanosti. Spodnja tabela, sestavila sta jo Willem E. Saris in Irmtraud N. Gallhofer,[7] razkriva neverjeten porast anketnega raziskovanja na področju družbenih ved vključno s – česar ne bi pričakovali – socialno psihologijo in ekonomijo.

TABELA 1:
Vzpon anketnega raziskovanja

	Ekonomija	Sociologija	Politologija	Socialna psihologija	Javno mnenje
	(39,4 %)	(59,6 %)	(28,9 %)	(48,7 %)	(95,0 %)
1949/50	5,7 %	24,1 %	2,6 %	22,0 %	43,0 %
1964/65	32,9 %	54,8 %	19,4 %	14,6 %	55,7 %
1979/80	28,7 %	55,8 %	35,4 %	21,0 %	90,6 %
1994/95	52,3 %	69,7 %	41,9 %	49,9 %	90,3 %

Po drugi strani so primerjalno anketno raziskovanje v zadnjih desetletjih (iz kognitivnih, epistemoloških in družbenih razlogov) postavljali pod vprašaj z vidika najmanj treh pomembnih komponent, ki jih vključujejo postopki in operacije primerjalnega anketnega raziskovanja samega, in sicer z vidika družboslovnih raziskovalcev, respondentov in – vsaj posredno – osnovnih informacijskih in komunikacijskih tehnik. V našem času dobiva kombinacija teh treh prvin kognitiven vpliv in bi lahko v prihodnosti občutno zmanjšala zmogljivosti in možnosti za običajno primerjalno anketno raziskovanje. Možno je, da je primerjalno anketno raziskovanje doseglo najvišjo raven svoje razširjenosti in da kljub visoki ravni svojih dosežkov in dovršenosti že vstopa v fazo zatona.[8]

Nove možnosti za pridobivanje podatkov in vprašanje anketnih merjenj. V okviru polja empiričnih pristopov k preučevanju družbenega sveta je primerjalno anketno preučevanje pod pritiskom dveh razvojnih tokov znotraj

7. Glej povzetke avtorjev Saris/Gallhofer, 2007: str. 2.
8. K splošno znanim rezultatom inovativnega raziskovanja sodi to, da stare tehnike praviloma nadomeščajo nove na vrhuncu njihove učinkovitosti in sorazmerne prepričljivosti. Tako denimo analogne fotoaparate nadomeščajo z digitalnimi pri njihovih najvišjih stopnjah zmogljivosti. Glede te teme glej zlasti Utterbeck, 1989, 1996, ali von Foerster, 2003: 284.

družbenih ved samih, in sicer, prvič, pod pritiskom širjenja novih oblik tako imenovanega kvalitativnega raziskovanja in, drugič, pod pritiskom osredotočanja na še zmeraj nerešeno vprašanje anketnih merjenj.

V zvezi s prvim procesom smo bili v zadnjih dveh desetletjih priča valu novih pristopov k raziskovanju družbenih svetov pod geslom kvalitativnega družbenega raziskovanja.[9] Če pustimo ob strani vprašanje relativnih zaslug kvantitativnih ali kvalitativnih načrtov in metod, nova področja kvalitativnega družbenega raziskovanja ponujajo tudi nov način interakcije s posamezniki ali družbenimi skupinami. Ti novi kvalitativni pristopi pridobivanja in analize podatkov vidijo svoje respondente povsem drugače kot postopki standardiziranih raziskav javnega mnenja. Kvalitativne interakcije in metode poskušajo ohranjati odprt in prožen dostop do respondentov, poudarjati njihovo avtonomijo in razkriti ne le posamezne epizode in vidike posameznikov ali družbenih skupin, marveč tudi njihove biografske strukture ali sloge pripovedovanja. V številnih primerih dajeta kvalitativno in kvantitativno raziskovanje nepovezane ali celo protislovne rezultate, ti pa zahtevajo kompleksnejše oblike povezovanja in združevanja, denimo tako imenovano metodo triangulacije. Vstran od novega vala kvalitativnega raziskovanja so kvantitativni podatki, pridobljeni s tradicionalnim anketnim raziskovanjem, ves čas osrednja točka razprav in razlag. Od dvajsetih in tridesetih let XX. stoletja so stališča in zasnove vprašalnikov za ugotavljanje stališč postopoma zasedli osrčje analitičnega prizorišča, vrhunec pa je to doseglo s formulacijo Gordona W. Allporta, da je »pojem stališča verjetno najbolj značilen in neizogiben pojem sodobne ameriške socialne psihologije« iz leta 1937 [Allport, 1937: 3]. Ob uspešnem širjenju primerjalnega anketnega raziskovanja pa ugotovimo, da obstaja tudi drugačna perspektiva, diametralno nasprotna od prevladujočih anketnih načrtov in prevlade standardiziranega empiričnega raziskovanja. Richard T. La Piere je v odločilnih letih preučevanja anket in stališč nesporno, četudi ne za dolgo, dokazal, da stališča in delovanja ljudi ločuje nepremostljiv prepad. Njegova ocena iz leta 1934 je danes videti tako veljavna in sporna, kot je bila takrat.

> *Vprašalnik je poceni, lahek in mehaničen. Preučevanje človeškega vedenja je zamudno, intelektualno naporno, njegova uspešnost pa odvisna od raziskovalčeve sposobnosti … Kljub temu se zdi, da se veliko bolj splača pametno ugibati o tem, kaj je bistveno, kot pa natančno meriti to, kar se bo verjetno pokazalo kot dokaj nepomembno.* [La Piere, 1934: 237]

V okviru te nasprotne tradicije, ob prevladujočih oblikah primerjalnega anketnega raziskovanja, pomeni sestavek Petra Conversa o naravi sistemov pre-

9. Glede vse širšega področja kvalitativnega raziskovanja glej Flick/Kardorff/Steinke, 2005, Helferich, 2005, ali Lamnek, 2005.

pričanj v splošni javnostih iz leta 1964 prelomnico v pristopih k anketnim merjenjem in anketnim podatkom. Njegov članek o ne-stališčih je mogoče sprejeti kot drugo pomembno referenčno točko za drugačen (alternativen) pogled na postopek anketnega merjenja. Converse trdi, da se stališča, izmerjena z normalnim anketnim raziskovanjem, pokažejo kot zgolj ne-stališča in da so kot takšna izredno spremenljiva oziroma izpostavljena pogostim spremembam.

Vprašanje ne-stališč je posledično sprožilo nov odgovor predstavnikov običajnega anketnega raziskovanja: ti so opozarjali na »dejanske« meritve »dejanskih« stališč, četudi so priznavali možnost različnih stopenj napak pri merjenju. Tako so se ne-stališča spet kmalu spremenila v resnična stališča, le da rahlo meglena in nejasna.

Zato se verjetno splača poglobiti v vprašanje meritvenih procesov in vrst meritev ne le pri anketnem raziskovanju,[10] temveč na različnih znanstvenih področjih. Tabela 2 prikazuje osnovno razdelitev vrst meritev za merjenja po vseh naravnih in družbenih svetovih. Pri tem sta uporabljeni dve meritveni dimenziji – prva o ponovljivosti meritev (izčrpno/ponovljivo), druga o stopnji opazovalčeve odvisnosti.

- Izčrpne meritve zaradi meritvenega procesa izgubijo možnost ponovitve, ponovljive meritve pa je mogoče opravljati vedno znova.
- Podobno močna opazovalčeva odvisnost pomeni, da proces merjenja sam proizvede oziroma ustvari količino podatkov, ki jo je mogoče meriti, v kontekstih šibke opazovalčeve odvisnosti pa je mogoče merljive količine načelno meriti tako pred dejanskim postopkom merjenja kot po njem.

Praviloma je prva vrsta meritev v Tabeli 2 povezana s področji kvantne fizike, kjer so meritve tako izčrpne kot tudi znatno odvisne od opazovalca [gl. Zeilinger, 2005], medtem ko je četrta vrsta povezana z makro svetovi v naravi in družbi. V skladu s splošnim prepričanjem [gl. Hand, 2004, ali Henshaw, 2006] je mogoče meritve in opažanja na področju anket, če je vse ustrezno zasnovano (načrtovano) in vodeno, obravnavati kot meritve hitrosti, dolžine, temperature ali razdalj na makronaravnih prizoriščih. Skratka, meritve v anketnem raziskovanju, v primeru, če ustrezno upoštevajo napake pri merjenju, ustrezajo vrsti IV [Saris/Gallhofer, 2007].[11]

---

10. O merjenjih pri anketah glej Andrews, 1984, Blalock, 1968/1990, Edwards/Bagozzi, 2000, Esposito/Rothgeb, 1997, Hox, 1997, Krosnick/Abelson, 1991, Lass/Saris/Kaase, 1997, Lord/Novick, 1968, Miethe, 1985, ali Sniderman/Therbiault, 2004.
11. Merjenja vrste II so pridržana za primere, ko proces merjenja izniči možnosti za vnovična merjenja. Tako na primer merjenje skrajne točke za materiale onemogoči vnovično merjenje. Merjenja vrste III pridejo v poštev, ko proces merjenja sam ustvari merljivo količino. Močan opazovalec podobno kot krupje pri ruleti poskrbi za niz številk od 0 do 36 ob pravem času.

TABELA 2:
Vrste merjenj

	Močna odvisnost opazovalca	Šibka odvisnost opazovalca
Izčrpno	merjenje vrste I	merjenje vrste II
Ponovljivo	merjenje vrste III	merjenje vrste IV

Pozneje bomo v ostrem nasprotju z vzpostavljenim soglasjem o anketnih merjenjih pokazali, da sodijo merjenja v okviru anket oziroma raziskav javnega mnenja, če so opravljena v skladu s pravili in smernicami empiričnega družbenega raziskovanja,[12] k merjenjem tipa I in ne tipa IV.

Z upoštevanjem dimenzije izčrpno/ponovljivo enkratna zastavitev anketnega vprašanja izniči možnost, da bi vprašanje takoj zatem zastavili še enkrat. Zastavitev istega vprašanja dvakrat, trikrat ali večkrat zapovrstjo ustvari za anketirance nov kontekst. Podobno se ponovna zastavitev enakih anketnih vprašanj sooči z določenimi ovirami in pritiski pri respondentih.[13] Z vidika prve dimenzije torej merjenja pri anketnem raziskovanju nikakor niso podobna zaporednim in ponovnim merjenjem fizičnih makropredmetov in njihovih značilnosti, denimo hitrosti ali temperature.

Za dimenzijo šibke/močne odvisnosti opazovalca sta v anketnih interakcijah možni dve obsežni alternativi. Odgovori v anketnem raziskovanju v skladu s splošno vednostjo (zdravim razumom) temeljijo na trdnih ocenah, dobro zakoreninjenih v spoznavno-vedenjskem repertoarju in nevrokognitivni organiziranosti respondentov. Tako Jon A. Krosnick, Charles M. Judd in Bernd Wittenbrink vidijo stališča kot nekakšno skladišče oziroma polico s fascikli in menijo,

> *da je teoretično in praktično izredno pomembno … predpostavljati, da posamezno stališče obstaja v človekovih mislih: skupno ocenjevanje, povezano s predmetom.* [Krosnick, Judd/Wittenbrink, 2006: 26]

Po tem tradicionalnem gledanju temeljijo anketna merjenja na introspektivnem poročanju respondentov o njihovih trdnih dolgotrajnih stališčih in prepričanjih, dobro shranjenih v njihovem dolgoročnem spominu. Zato so lahko anketna merjenja izpostavljena merskim napakam, le da je te mogoče popraviti in prilagoditi.

12. Glej denimo priročnik anketne metodologije avtorjev de Leeuw/Hox/Dillman, 2008.
13. Vendar bi anketirance lahko vprašali, ali želijo sodelovati v tedenski ali celo dnevni anketi. Le da je takšno zahteva treba vnaprej jasno izraziti, respondenti pa jo morajo v celoti sprejeti. Spet pa bo v dnevnem vprašalniku izredno težko dvakrat zastaviti enako vprašanje. Poleg tega bodo anketiranci v dnevne ankete privolili le v primeru, ko se nanašajo na procese, ki se dnevno spreminjajo. Ta pogoj je običajno izpolnjen na področju potrošnje, spremljanju medijev v zadnjih 24 urah ali na področju socialnih stikov. Izredno težko pa bo mogoče respondente spraševati o njihovem zaupanju v institucije z dnevnimi presledki.

Z alternativnega vidika pa nastajajo anketni odgovori ob pravem času v okviru ankete same, brez prej določenih kvantitet ali specifičnih vrednosti v kognitivnem repertoarju in organiziranosti respondentov. Prej je zanje mogoče predpostavljati, da so spričo določenega seznama dovoljenih anketnih odgovorov kos temu neobičajnemu formatu s svojimi običajnimi jezikovnimi rutinami in – četudi spontano – z nekaj svojimi preteklimi izkušnjami. V tem pogledu so anketni odgovori ustvarjalni odzivi na neobičajna vprašanja, respondenti pa jih večinoma oblikujejo in dajejo spontano. Druga možnost v povezavi z izčrpnimi anketnimi merjenji po potrebi vodi k prvi vrsti merjenj iz Tabele 2. Naš namen je, da iz prvin kognitivnih znanosti in elementov splošnega znanja primerjalnega anketnega raziskovanja izoblikujemo dodatno podporo za utemeljitev predpostavke, da so anketni odgovori po naravi izčrpni in rezultat močnih odvisnosti opazovalca.

Vse bolj nenavadna družbena oblika anketnega spraševanja. Anketno raziskovanje postaja zunaj znanstvenega področja samega tudi tarča posrednih napadov anketirancev, in to na dveh pomembnih frontah.

Prvič, spričo družbenih diferenciacij in migracijskih procesov je v reprezentativne anketne vzorce vse težje vključevati posebne skupine. Vzemimo na primer migrante z velikimi jezikovnimi težavami v njihovih novih okoljih, mlade in izredno mobilne ljudi, zelo stare ljudi v domovih za ostarele – te tri družbene skupine so praviloma izključene iz raziskovalne baze podatkov. Zaradi vse večje mobilnosti in procesov individualizacije je mogoče pričakovati, da bo izvedba reprezentativnih raziskav javnega mnenja čedalje težja.

Drugič, kaže se, da se pri respondentih zmanjšuje pripravljenost sodelovati v običajnih postopkih anketnih pogovorov. Odziv pri telefonskih ali osebnih anketah se nenehno niža, anketiranci pa se še posebej radi izmikajo telefonskemu spraševanju.[14]

Vprašanje vse večje anketne apatije oziroma – alternativno – nepomembnosti je vredno podrobneje raziskati. Metodo za podrobno analizo je mogoče opredeliti kot različico običajne raziskave jezika, z njo pa si prizadevamo ugotoviti implicitna ali eksplicitna pravila, strukture, omejitve in prisile jezikovne igre, imenovane anketno spraševanje.[15]

Anketne interakcije, bodisi po telefonu ali face-to-face,[16] na splošno sodijo v veliko skupino součinkovanja vprašanj in odgovorov, ki so si utrle pot

14. Z vidika zagotavljanja kakovosti ocenjujejo, da so za telefonske intervjuje značilne najnižje stopnje zanesljivosti oziroma veljavnosti. Glej, denimo, Saris/Gallhofer, 2007.
15. Glede postopka ali jezikovne igre zastavljanja vprašanj glej, denimo, Groenendijk/Strokhof, 1997.
16. V razpravi, ki sledi, ne bomo upoštevali anket, ki jih respondenti izpolnjujejo sami, ker ne vključujejo drugih akterjev razen respondenta samega.

na različna družbena področja ali sisteme in tam igrajo svojo nepogrešljivo in nenadomestljivo vlogo.

Zelo široka delitev ločuje součinkovanje vprašanj in odgovorov v kontinuum simetričnih in asimetričnih primerov.

- Simetrično součinkovanje se približuje Habermasovi idealni govorni situaciji,[17] ko ima vsak udeleženec enako priložnost spraševanja in odgovarjanja in je zamenjava vlog nujni sestavni del simetričnega pogovora.
- Pri asimetričnem součinkovanju so vloge spraševalcev praviloma določene in zamenjave vlog niso dovoljene. Poleg tega je tu opazna jasna asimetrija moči med akterji, odgovornimi za zastavljanje vprašanj, in med respondenti.[18] Vse pomembne strateške poteze so tu pridržane za spraševalce, anketiranci pa so se dolžni prilagoditi tem zahtevam.

Simetrične rutine zastavljanja vprašanj in odgovarjanja nanje so sestavni del pogovorov v kontekstih civilne družbe in so se globoko zakoreninile tudi v virtualnih svetovih, kjer forumi, spletne klepetalnice in druge oblike spletnih diskusij uporabljajo ta odprt in vsem enako dostopen format. Hkrati se po spletu hitro širijo nove oblike izražanja mnenj o celi vrsti vprašanj in tem, denimo blogi, facebook skupine, twitter in podobni. In tudi tu so postale simetrične oblike izražanja mnenja in odzivanja nanje prevladujoča moda. Poleg tega je bloge mogoče med seboj povezovati, s tem pa vodijo k novim virtualnim skupnostim in podobnemu.

Značilne kontekste za asimetrično in močno součinkovanje vprašanj in odgovorov lahko med drugim najdemo v nacionalnih pravnih sistemih, v nacionalnih varnostnih sistemih, v nacionalnih izobraževalnih sistemih ali v nacionalnih sistemih terciarnega izobraževanja in poklicnega usposabljanja.[19] Beseda nacionalno ni naključno tolikokrat uporabljena, ker se je omenjeno součinkovanje pojavilo v procesih izgradnje skrbne in socialne države [Abraham de Swaan]. V zahodnih državah so te oblike asimetričnega součinkovanja izoblikovali na podlagi prejšnjih vzorcev nadzora v vojaških ali verskih kontekstih.

Če natančneje pogledamo omenjeno součinkovanje, ugotovimo, da je hkrati z asimetrijo moči zaznamovano s subjektivno poštenostjo in verodostojnostjo.

---

17. Glej denimo Habermas, 1981 in 1984.
18. Glede moči je mogoče kot uporabno referenčno točko uporabiti definicijo moči Maxa Webra. Glej Weber, 1980.
19. Nacionalni sistemi obsežnih področij, kakršna so izobraževanje, varnost, inovacije ali zdravje, z nadnacionalnega vidika vključujejo raznotero zbirko skupin z veliko različnimi akterji in značilnimi oblikami povezav ali vezi med njimi. Glede teoretičnega povzetka glej Hollingsworth/Müller/Hollingsworth, 2002.

Glede interakcij spraševanja in odgovarjanja v anketah je skoraj odveč navedba, da sodijo v asimetrični klaster (vzorčno skupino). Anketno zastavljanje vprašanj in odgovarjanje ne dovoljuje zamenjave vlog in kot *differentia specifica* ima izredno omejeno število možnosti za odgovarjanje. Za anketne interakcije je torej značilna praktična nujnost, da s seznama ponujenih odgovorov izbereš določen vnaprej definiran odgovor.[20] Večina anketirancev praviloma niti ne dobi na izbiro majhnega števila dopustnih odgovorov, saj so pozvani k uporabi številk in lestvic ali različnih stopenj strinjanja ali nestrinjanja. Anketne interakcije potekajo s šibko prisilo resnice v smislu iskrenosti, resničnosti in natančnosti, saj se kratko malo pričakuje, da bo tem značilnostim v okviru anketnih interakcij zadoščeno. Anket praviloma ne spremljajo zakonske oziroma kazenske sankcije, razen v izjemnih primerih, ko anketarji zagrešijo prevaro.[21]

V zadnjih letih so se v zahodnem svetu občutno namnožili načini izražanja mnenja, še zlasti po revoluciji na področju informacijsko-komunikacijskih tehnologij (IKT).

Zdaj smo priče poplave virtualnih spletnih skupnosti z neomejenimi oblikami izražanja in možnostjo svobodno oblikovanega samoizražanja. Zato postajajo anketne interakcije z vidika kognitivnih obzorij respondentov čedalje bolj preživete, z vidika repertoarja vsakdanjih izrazov pa bolj obrobna stvar.

Ekonomski pritiski in tehnološki napredek. Tretji dejavnik, ki slabi primerjalno anketno raziskovanje, izvira neposredno s področij pravkar omenjenih IKT-tehnologij in njihovih ekonomskih posledic. Še zlasti hitro širjenje novega vala informacijsko-komunikacijskih tehnologij[22] je povzročilo dva učinka: po eni strani so IKT-tehnologije znižale vstopne pragove za nove izvajalce tržnih in mnenjskih raziskav, medtem ko po drugi nove IKT-tehnologije ne le da ponujajo nove načine pridobivanja anketnih podatkov, marveč zagotavljajo tudi rešitve za alternativne načine organiziranja raziskav.

Prve točke ni težko opisati. Zaradi napredka IKT-tehnologij so se neverjetno zmanjšali stroški odprtja in ureditve majhnih in srednje velikih telefonskih studijev. Če se izrazimo natančneje: hitro padajoči stroški za strojno opremo prenosnih ali namiznih računalnikov, za računalniško podprto programsko opremo za ankete in pakete statistične programske opreme ter naposled vedno manjši stroški telefona ali centrov za klice v sili so ustvarili razmere, kjer lahko na polje tržnih in mnenjskih raziskav zlahka vstopajo nova podjetja z malo sred-

20. Ankete so v tem pogledu podobnem testom z več izbirami, ki se opravljajo na podlagi vnaprej dane serije mnenj, pri čemer mora anketiranec izbrati eno.
21. Popis prebivalstva (ljudsko štetje) je lahko izjema tega pogoja, pri čemer njegova neizpolnitev vsaj v nekaterih državah sproži kazenske sankcije tako za spraševalce kot za respondente.
22. Bolj sistematično to prikazuje Müller, 2008a.

stvi. Poleg tega se zaradi povečane konkurence hitro znižujejo tudi cene izvedbe raziskav javnega mnenja. To pa je povzročilo znatno razširitev izvajanja anket čez meje klasičnih področij tržnega raziskovanja ali družbenih ved. Zdaj tako tisk kot avdio-vizualni mediji pogosto uporabljajo ankete za napovedovanje volitev in pridobivanje mnenj o političnih vprašanjih, o katerih potekajo obsežne debate.

O značilnih omejitvah in posledicah tega tehnološkega napredka in ekonomskega razvoja ni kake obsežnejše razprave. Anketno raziskovanje običajno poteka pod čedalje močnejšimi ekonomskimi pritiski in omejitvami. V okviru teh novih okoliščin postaja bistven element anket čas. Ankete namreč praviloma opravljajo v hudi časovni stiski, saj anketarji niso redno zaposleni, njihov dohodek pa je običajno odvisen od števila uspešno opravljenih intervjujev. Zato se anketne interakcije vse bolj krčijo, medtem ko posameznike, s katerimi ni mogoče vzpostaviti stika, takoj nadomestijo z naslednjo dosegljivo osebo v vzorcu. Kakovost anketnih podatkov tako občutno pada in nobeno presenečenje ni, da veljajo telefonski intervjuji z vidika kakovosti za najslabše med vsemi možnimi anketnimi metodami.[23]

V zvezi z drugo točko je treba reči, da te nove informacijske in komunikacijske tehnologije omogočajo in podpirajo nov način anketnega raziskovanja, in sicer spletne ali e-ankete.[24] Pri njih obstaja znatno višja stopnja avtonomije respondentov, ker običajno ni časovne stiske, anketiranci pa se lahko – odvisno od tehnične izvedbe – vračajo oziroma pregledujejo svoje prejšnje odgovore. Te tehnološke inovacije vrh tega omogočajo vse boljše simulacije vprašalnikov za face-to-face intervjuje, in to z glasovi, ki govorijo respondentom, ali z virtualnimi karticami, ki posnemajo vse več sestavin osebnih interakcij.

Nove tehnološke možnosti pospešujejo razvoj novih vrst spletnih anket, ki denimo ubirajo pot posvetovalnim anketam.[25] Pri teh prejmejo anketiranci k vsakemu vprašanju obilje splošnih informacij, uporabnih za premislek pred odgovarjanjem na posamezno anketno vprašanje.

Če povzamemo: interakcijski procesi v anketah zdaj potekajo pod precejšnjimi ekonomskimi pritiski, kar pomeni tudi močne časovne omejitve. Poleg tega so procesi merjenj prek telefonskih intervjujev tako organizirani, da je vse manj možnosti za premišljeno odgovarjanje in bolj simetrične oblike interakcij, s tem pa se občutno poslabša kakovost anketnih podatkov. Naposled nove oblike[26] spletnih anket razširjajo možnosti anketnega raziskovanja daleč čez meje

23. Več o načinih anketiranja in kakovosti podatkov glej Saris/Gallhofer, 2007.
24. Glede povzetka glej, denimo, Couper, 2000, ali Dillman, 2000.
25. Glede posvetovalnih anket glej, denimo, Luskin, R. C., J. S. Fishkin, R. Jowell, 2002, za bolj splošno osnovo pa Carson/Hartz-Karp, 2005, ali Booth, 2006.
26. Glede vprašanja načinov anketiranja nasploh glej, denimo, Pruchno/Hayden, 2000.

običajnih modelov ter utirajo novo in hitro razvijajočo pot nestandardnemu (neobičajnemu) anketnemu raziskovanju.

2 Postopen prehod od Znanosti I k Znanosti II

TABELA 3:
Glavne razlike med Znanostjo I in Znanostjo II

Dimenzije	Znanosti I	Znanost II
glavna področja znanosti	klasična fizika	razvojna biologija in vede o kompleksnosti
teoretični cilji	splošni, univerzalni zakoni	oblikovanje vzorcev in prepoznavanje vzorcev
teoretične perspektive	aksiomatične, redukcijske	ugnezdeni in zakoreninjeni procesi
ključne metafore	ure	oblaki
osrednji filozofi	Rene Descartes (Cogito)	Ludwig Wittgenstein (Cogitamus)
epistemologija	opazovalec je izključen	opazovalec je vključen
ontologija	dualizem (Res cogitans/ Res extensa)	monizem, sposobnosti samoorganiziranja
generativni mehanizmi	trivialni mehanizmi	netrivialni mehanizmi
sposobnosti napovedovanja	znatne	slabe
kompleksnost	majhna	velika
možnosti sprememb	linearne, ravnotežje	nelinearne, daleč od ravnotežja
razdelitve	poudarek na rahlih	poudarek na drznih razdelitvah razdelitvah
potenciali za interdisciplinarno raziskovanje	majhni	veliki
kognitivne razdalje med družbenimi vedami in glavnim znanstvenim področjem	velike	srednje/majhne

Vendar pa bo najresnejša sprememba za primerjalno anketno raziskovanje v prihodnjih letih kognitivna. Znanstveni sistem kot celota je v minulih desetletjih vstopil v fazo korenitega preoblikovanja oziroma prehoda od starega režima,

imenovanega Znanost I, k novi ureditvi, poimenovani Znanost II.[27] Tabela 3 prikazuje nekatere izmed pomembnih premikov od tradicionalne spoznavne organiziranosti znanosti k njenim novim teoretskim strukturam.

Preden podrobneje predstavimo nekaj pomembnih sprememb v teoretičnem osnovnem znanju, navajamo kratko priliko (parabolo), ki metaforično prikazuje omenjene spremembe. Parabola, ki jo bomo opisali, se dogaja v letalih in njihovih pilotskih kabinah. V skladu z njo vsaka znanstvena disciplina deluje v lastnem letalu in posledično imamo dve veliki operativni floti, eno za naravoslovje in drugo za družboslovje.[28]

V tradicionalnih pilotskih kabinah je imel družboslovec ali naravoslovec kot podatkovni pilot ali podatkovni navigator na voljo veliko naprav in te so, ker so bile ustrezno skonstruirane, zagotavljale natančne meritve stanj njihovih letal. Instrumenti so omogočali neposreden dostop bodisi do naravnih ali družbenih procesov, merjenja pa so dajala zanesljive rezultate. Glavna naloga podatkovnih pilotov oziroma podatkovnih navigatorjev je bila zapisati in analizirati podatke ter svoje ugotovitve dostaviti kontrolnemu centru, glede katerega so predpostavljali, da nadzira usmerjevalne procese tako za naravo kot za družbo. Najboljše prakse, denimo v preučevanju družbe, so pomenile razumno branje in plodno sintezo teh različnih naprav, končni rezultat pa je bila zanesljiva in trdna podoba splošne notranje dinamike poleta.

Zasnove pilotskih kabin in pravila delovanja v njih so se odlično obnesli več stoletij. Nekaj časa je kazalo, da je zlasti letala pod zastavo narave mogoče skoraj nezmotljivo upravljati in nadzirati. Večja in manjša letala s področja družboslovnih ved so, četudi manj uspešno, delovala po enakih standardih in postopkih kot letala naravoslovja. Zato se je zvrstilo več poskusov, da bi razvili alternativne naprave in pravila, primerne za potrebe družbene flote.

Nenadoma in dokaj nepričakovano pa so glavne elemente zasnove pilotskih kabin in njihovih naprav za veliko floto pod zastavo narave skoraj povsem strmoglavili in nadomestili z novimi zasnovami, novimi instrumenti in novimi

27. Znanost I je bila prevladujoča oblika znanosti od začetka moderne znanosti I v 16. stoletju do obdobja 1900/1950. Znanost II se je torej pojavila v zadnjih desetletjih in se bo pokazala za nov vladajoč režim, četudi ne bo povsem nadomestila Znanosti I. Na vrsti področij in uporabnih možnosti bodo še naprej uporabljali modele in metode Znanosti I. Glede te razlike med Znanostjo I in Znanostjo II glej zlasti Hollingsworth/Müller, 2008, glede širše razprave o tej ločitvi pa glej Boyer, 2008, Mayntz, 2008, Nowotny, 2008, ali Sornette, 2008.

28. Dodati bi morali, da je bilo takrat na voljo veliko letal, tako za naravoslovne kot za družboslovne vede. Predpostavljamo lahko, da je svoje (transportno) letalo imela vsaka znanstvena disciplina, celo najmanjša. Torej je šlo pri letalih družboslovja oziroma naravoslovja za izredno veliki floti.

tehnikami delovanja. Ta nova okolja, takrat le deloma prepoznana in priznana, so se korenito ločevala od starih.

Toda pokazalo se je, da je odčitavanje novih naprav dvoumno, razlaganje njihovih podatkov pa težavno. Poleg tega stara pravila niso več delovala v zadostni meri, saj so usmerjala vhodne podatke k izhodnim, s čimer so se občutno zmanjšale možnosti napovedovanja. Vse pomembnejše so postajale tudi nove vrste podatkov o notranjih stanjih letalskih sestavnih delov ali okoljskih dejavnikov. Podatkovni piloti so zato začeli razvijati kompleksnejše modele za združevanje podatkov.

Te nove naprave in zasnove so si dokaj hitro utrle pot v čedalje več letal. Vendar pa je proces nadomeščanja potekal rahlo zmedeno, ker so tradicionalne pilotske kabine in naprave v njih ohranili in ker so bili novi instrumenti in druge naprave, ki so nadomestili stare naprave in tehnike delovanja, v vseh pomembnih pogledih neverjetno podobni starim različicam. Zato so nove razmere podatkovnim pilotom povzročale neznanske probleme, saj so od njih zahtevale interakcijo z njihovim letečimi objekti in njihovim okoljem, pa naj je šlo za potnike, živali, rastline ali oblake, ker so le tako lahko nadaljevali svoje delo. Torej so se podatkovni navigatorji v novi vrsti letal soočili z zbirko zapletenih naprav, za katere se je zdelo, da vsaj delno delujejo bolj samovoljno. Poleg tega so se letala pokazala tudi za samoorganizirajoča in so kazala vse značilnosti izredno kompleksnih samoorganizirajočih skupin, to pa je narekovalo premislek o vprašanjih nadzora in usmerjanja pod geslom »iluzija nadzora«.[29]

Podatkovni navigatorji, izurjeni za tradicionalne zasnove pilotske kabine in tehnike pilotiranja, se lep čas niso prav zavedali, da so se čedalje bolj zakoreninjali v kompleksne razmere. Še zlasti letala, ki so sestavljala floto, imenovano družba, so doživela obdobje resne krize. Uporaba tradicionalnih tehnik in omejitev podatkovnih navigatorjev za njihove tradicionalne pilotske kabine in naprave sta rodili hude napake in skrajno zavajajoče ocene. Družbeni podatkovni navigatorji zato, ker so bili ujetniki svojih starih metod analize in obdelave podatkov, niso zaznali najpomembnejših in celo dramatičnih sprememb smeri letal.

Le nadvse počasi in z majhnimi skoki so družbeni podatkovni navigatorji prešli na nove načine delovanja in nove oblike interakcij s svojimi potniki ali svojimi nevsakdanjimi napravami. In le postopoma so se bili sposobni prilagajati načinom delovanja samoorganizirajočega letala. Še zlasti za družbene podatkovne navigatorje se je pokazalo, da je bilo njihovo osvajanje značilnih načinov delovanja v teh novih zapletenih okoljih, in interakcije z njimi, dolgotrajen in skrajno kljubovalen proces.

---

29. Glede teme »iluzija nadzora« glej Piatelli-Palmarini, 1994, ali Pohl, 2004.

Ob tej kratki priliki se zavemo, da so sedanji temelji empiričnega družboslovnega raziskovanja sredi procesa preoblikovanja, ta pa vpliva tudi na teoretično epistemološko osnovno znanje družbenih ved in še zlasti na primerjalno anketno raziskovanje.[30]

3 Pomembne spremembe osnovnega znanja za primerjalno anketno raziskovanje v obdobju Znanosti II

Preden načnemo vsebinska vprašanja, je treba jasno in razumljivo uvesti pojem osnovnega znanja (OZ) za znanstveno disciplino D^i. Na splošno se teoretično, epistemološko in metodološko osnovno znanje za znanstveno disciplino D^i neposredno nanaša na glavno področje oziroma osrednjo znanstveno disciplino (GD_t) v določenem času t, na teoretične strukture GD_t, na njene prevladujoče epistemologije in njeno splošno metodologijo. V časih Znanosti I, s teoretično fiziko kot glavnim znanstvenim področjem, sta bila iskanje občih zakonov ali redukcionističen pogled na teoretične strukture, s fiziko kot njegovo osnovo, tipični prvini teoretičnega osnovnega znanja za družbene vede nasploh ali za primerjalno anketno raziskovanje posebej. Podobno so epistemološka ali metodološka pravila, povezana s teoretično fiziko, denimo objektivnost, znanstveni realizem ali spremljevalni zakonski način razlaganja, prav tako postala značilni gradbeni kamni za družbene vede.[31] Zdaj smo sredi širjenja Znanosti II z bioznanostmi kot glavnim področjem ter z ustreznimi epistemologijami in ontologijami.

V okviru Znanosti II se znatno spreminja teoretično, epistemološko in metodološko osnovno znanje za znanstvene discipline zunaj glavnega področja, torej bioznanosti. Prepoznati je mogoče vsaj sedem gradbenih kamnov, značilnih za znanost o življenjskih sistemih z življenjskimi sistemi. Ti kamni postajajo značilnost nastajajočega teoretičnega, epistemološkega in metodološkega osnovnega znanja v Znanosti II. Posledično bodo ti izvajali precejšen kognitivni pritisk na teorijo in organizacijo raziskovanja iz obdobja Znanosti I, hkrati pa bi morali voditi k novim teoretičnim strukturam in zasnovam raziskovanja za primerjalno anketno raziskovanje.

30. Glede splošnega znanja, pomembnega za Znanost I, glej Hollingsworth/Müller, 2008, ali Hollingsworth/Müller/Hollingsworth/Gear, 2008.
31. Dodati je treba, da so vse 19. in 20. stoletje v številnih tekstih in nenehnih diskusijah trdili, da standardov in teoretičnih struktur teoretične fizike ni mogoče in tudi ne bi smeli uporabiti v okviru družbenih ved. Glej predvsem ločitve in razlike med tako imenovanimi nomotetičnimi in idiografskimi znanostmi [Acham, 1974] ali – kar je še posebej pomembno vprašanje – tako imenovani »spor o pozitivizmu« [Adorno in drugi, 1978].

Tabela 4 in Slika 1 povzemata te spremembe, ki so posebnega pomena za primerjalno anketno raziskovanje. Glavne razlike med starim in novim osnovnim znanjem se nanašajo na celotno področje analiz, in sicer na subjekte raziskave, predmete analize in naposled na načine interakcije med subjektom in objektom analize. Vsa tri področja so v Znanosti I precej drugačna kot v Znanosti II. Znanost II je skratka postala znanost življenjskih sistemov (biosistemov) za življenjske sisteme, pri čemer so subjekti analize, ki so tudi sami življenjski sistemi, nepogrešljiv in vseobsežen sestavni del raziskave. Za predmete analize, torej za življenjske sisteme, se pokaže, da so veliko bolj kompleksni kot fizični objekti v okviru Znanosti I. In naposled potekajo interakcije med subjekti in objekti, kakor bomo pokazali pozneje, tako na zaprti triadni kot na ponavljajoči se (rekurzivni) način.

TABELA 4:
Spremembe v (teoretičnem, epistemološkem, metodološkem) osnovnem znanju Znanosti I in Znanosti II

Področja osnovnega znanja	Znanost I [teoretična fizika kot glavna disciplina (GD)]	Znanost II [življenjske znanosti kot GD]
predmeti raziskovanja	trivialni akterji	netrivialni akterji
	trivialno delovanje	zakoreninjena kognicija
	sheme	
	kognitivni izolacionizem	kognitivni holizem
	posamezno poročilo	potrebna raznolikost
	zadostno	potrebno
subjekti raziskovanja	izključenost opazovalca	vključenost opazovalca
interakcije (med subjekti in objekti)	sekvenčne, linearno ravnotežje	ponavljajoče se, nelinearne eigenforms
	diadne, asimetrične oblike	triadne, simetrične oblike

Metodološke in teoretične prvine novega osnovnega znanja izhajajo iz glavnega področja Znanosti II, in sicer iz široko pojmovanih kognitivnih življenjskih znanosti, nove epistemološke sestavine pa izvirajo iz drugačne skupine okvirov, ki so osredotočene na posebnosti življenjskih sistemov, denimo iz pristopov Roberta Rosena [2005] in Walterja M. Elsasserja [1998], iz radikalnega konstruktivizma ali, kjer sta še posebej pomembni podskupini radikalnega

konstruktivizma,[32] iz kibernetike druge stopnje[33] in avtopoietičnega pristopa.[34]

Ti in podobni vidiki so še posebej pomembni za oblikovanje osrednjih epistemologij za raziskovanje v okviru Znanosti II.[35] Z obeh strani, tako s teoretično-metodološkega kot z epistemološkega vidika, ne le da postavljajo pod vprašaj osnovno znanje družbenega raziskovanja glede njegovih osrednjih prvin in glavnih zasnov,[36] marveč primerjalno družbeno raziskovanje tudi močno spodbujajo k temu, da bi spremenilo svoje tradicionalne zorne kote, če hoče postati združljivo s krajinami nove Znanosti II.[37]

Kot prikazujeta Slika 1 in Tabela 4, se osnovno znanje Znanosti I in Znanosti II razlikuje po številu enot analize, to razliko pa odraža dihotomija predmetov (Znanost I) in življenjskih sistemov (Znanost II). Pokaže se, da so življenjski sistemi kot glavni igralci na odru Znanosti II precej drugače zgrajeni in organizirani kot fizični predmeti na stopnji Znanosti I. Življenjske sisteme lahko opišemo z atributi, kot so avtonomija, notranja določenost, večnivojska organiziranost, učenje in podobno. Najpomembnejše razlike glede na objekte v Znanosti I pa tičijo v odnosih med raziskovalcem in njegovim raziskovalnim področjem. V okviru Znanosti I so predmeti in raziskovalci sodili na različna ontološka področja, medtem ko so raziskovalci pod vladavino Znanosti II prav tako življenjski sistem in jih je mogoče opisati z že omenjenimi kategorijami, kot so avtonomija, notranja določenost (internal state-determination), večnivojska organiziranost, učenje in podobno. To dejstvo ima daljnosežne posledice in nekatere bomo obdelali v zvezi z vključenostjo opazovalcev (spet glej Sliko 1).

Po analitični različnosti v smislu živih akterjev je drugi novi element (teoretičnega osnovnega znanja) povezan z opisom okolij življenjskih sistemov, pri čemer je tudi tega treba drugače konceptualizirati. V Znanosti I je bilo mogoče fizične predmete preučevati kot zakoreninjene v fizičnem okolju in z neposredno zaznavnimi interakcijami med predmeti in njihovimi okolji. V Znanosti II se bodo spoznavni modeli in metodologije vse bolj držali poti ustaljenega ali

32. Glede radikalnega konstruktivizma nasploh glej v obliki povzetkov Watzlawick, 1981, Watzlawick/Krieg, 1991, Schmidt, 1987, ali Glasersfeld, 1997.
33. Glede kibernetike druge stopnje glej zlasti von Foerster, 2003.
34. Glede avtopoietičnega pristopa glej denimo Maturana (1985) ali Maturana/Varela, 1987.
35. Heinz von Foerster je kibernetiko drugega razreda izrecno razvil kot znanost življenjskih sistemov za življenjske sisteme. Glede von Foersterja in njegovega dela v Biološkem računalniškem laboratoriju glej zlasti Foerster, 2003, Müller/Müller, 2007, in Müller, 2008.
36. Zanimive preglede in pristope najdemo v delih Palombo, 1990, in Ryckman, 2000.
37. Morfološki pristop v sestavku Bishof, Miheljak, et all je mogoče imeti za značilen primer nove zasnove, ki se dokaj dobro ujema z novim teoretičnim osnovnim znanjem Znanosti II.

umeščenega spoznavanja.[38] Ta pot k ustaljenemu ali umeščenemu razumevanju je zato tako pomembna, ker posveča posebno pozornost distributivnosti spoznavanja, razmišljanju o okolju in vprašanju, zakaj razum ni glava (v skladu z znanim obratom Humberta R. Maturana). [Maturana, 1985]

SLIKA 1:
Nastajajoča epistemološka, metodološka in teoretska podlaga Znanosti II za primerjalno družboslovno raziskovanje

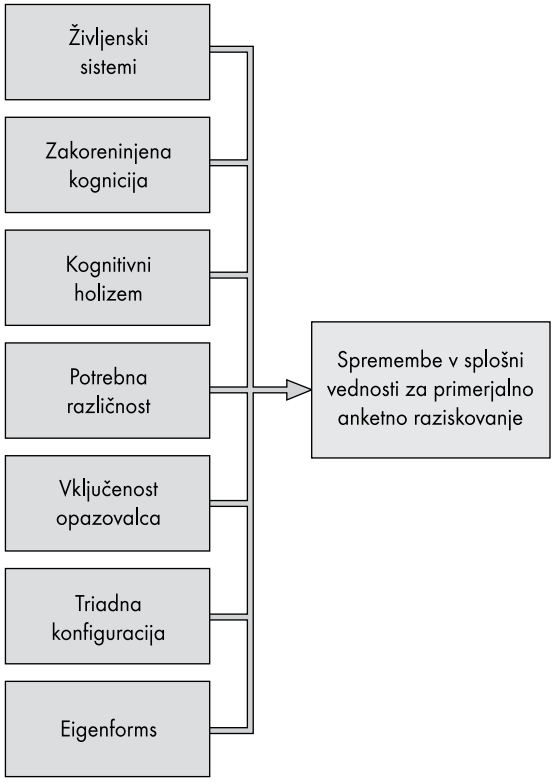

Pri procesu razumevanja možgani za svoje notranje kognitivne operacije ne potrebujejo le senzomotorično aktivnega organizma, marveč tudi odzivno okolje. S tega vidika postane okolje potrebna sorazvijajoča se dopolnitev posameznih ravnanj in interakcij. Tabela 5 prikazuje nekaj značilnih razlik med obema oblikama okolij v Znanosti I in Znanosti II.

38. Glede procesa razumevanja glej zlasti Adams/Aizawa, 2008, Bodenhausen/Lambert, 2003, Gibbs, 2005, Noe, 2009, ali Robbins, 2008.

Če sledimo razlikam med predmeti (objekti) in življenjskimi sistemi ter njihovemu ustaljenemu razumevanju, gre pri tretji razliki med starim in novim osnovnim znanjem predvsem za kompleksnost kognitivnih procesov v življenjskih sistemih. Preučevanje spoznavanja v okviru Znanosti II vse bolj opušča poti običajne ljudske psihologije oziroma značilnih izročil Znanosti I, denimo behaviorizma. Eno izmed zanimivih pravil raziskovanja spoznavnih procesov se imenuje kognitivni holizem in že leta 1969 ga je odločno propagiral Heinz von Foerster [Foerster, 2003].

TABELA 5:
Spremenjene vloge okolij v Znanosti I in Znanosti II

Okolja v Znanosti I	Okolja v Znanosti II
šibke meje	močne meje
neposredna križišča, krožišča	posredna križišča, krožišča
vzrok – posledica	trojiška razmerja
neposredni okoljski učinki	preoblikovanje mej, posredni učinki
zunanja dinamika	notranja dinamika
prilagajanje	premiki v notranji kompleksnosti

V skladu s tem pravilom je načelno mogoče v reki kognitivnih procesov konceptualno osamiti določene elemente, na primer sposobnost zaznavanja, sposobnost spominjanja,[39] sposobnost sklepanja ali številne druge tako senzokognitivne kot kognitivnomotorične sposobnosti.[40] Vendar pa pri tem ne bi smeli pričakovati, da bo to konceptualno ločevanje percepcije, spomina in sklepanja naletelo na ustreznost 1 : 1 v nevroorganiziranosti akterjev. To načelo je mogoče posplošeno takole opredeliti:

39. Praviloma bi bilo mogoče razlikovati med velikim številom teh sposobnosti, denimo med sposobnostjo sklepanja, sposobnostjo učenja, sposobnostjo vrednotenja, sposobnostjo komuniciranja ali sposobnostjo gibanja, če navedemo le še nekaj drugih sposobnosti.
40. Glede sedanjih povzetkov nevrokognitivne zgrajenosti teh različnih sposobnosti glej Gazzaniga/Bizzi/Black, 2004, ali Calvert/Spence/Stein, 2004. V mejah sveta kognitivne nevroznanosti zdaj obstajajo številna podpodročja in niše, kjer se posvečajo posebni senzomotorični, emocionalni ali kognitivni sposobnosti. Pestro literaturo o tem pomenijo dela Calvin, 1996, Calvin/Bickerton, 2000, Campbell, 1984, Damasio, 1994/2003, Deacon, 1997, Edelman, 1987/1990/1992/2007, Hofstadter, 1982, Hofstadter/Dennett, 1982, Hofstadter 1985/1995/1997, Holland, 1995, Lakoff/Nunez, 2000, Minsky, 1990, Norretanders, 1997, Pinker, 1997, Plotkin, 1997, Pollock, 1989, Ratey, 2001, Roth, 1999 in Sternberg/Wagner, 1994.

> *Če bi kdo želel te sposobnosti osamiti funkcionalno ali lokalno, bi bil obsojen na neuspeh. Če naj bi odkrili mehanizem, odgovoren za katerokoli teh sposobnosti, je treba preučiti celoto kognitivnih procesov ….* [von Foerster/Müller, 2003: 29f.][41]

Neločljivost teh sposobnosti je mogoče prikazati z *reduction ad absurdum*. Pokazati je mogoče, da predpostavljanje izoliranih neodvisnih sposobnosti poraja nesmisle. Še zlasti pa je mogoče pokazati, da v primeru, ko prezremo katero od teh sedmih omenjenih sposobnosti, celotni sistem oropamo kognicije. Preizkušanje poteka takole:

(1) Prezrtje percepcije: sistem ni zmožen prikazovati notranje okoljskih zakonitosti.
(2) Prezrtje spomina: sistem samo proizvaja.
(3) Prezrtje napovedovanja, torej sposobnosti sklepanja: percepcija vodi v občutek oziroma zabeležen spomin.
(4) Prezrtje učenja: sistem je omejen na določen način delovanja.
(5) Prezrtje vrednotenja: sistem ni sposoben izbiranja.
(6) Prezrtje komuniciranja: .....
(7) Prezrtje gibanja: sistem ni sposoben delovanja.

Četrta razlika med starim in novim osnovnim znanjem se odmika od opisnih zahtev za življenjske sisteme in njihova okolja oziroma od teoretične zahteve holistične organiziranosti kognitivnih teorij. Namesto tega ta točka opozarja na pomen potrebe po opisni in podatkovni različnosti. V okviru Znanosti II se osredotočenost z opisov in merjenj na posamezni ravni premakne na splošnejše oblike in predvsem na različne ravni opisne in podatkovne raznovrstnosti. Preučevanje življenjskih sistemov zahteva številne vire podatkov, zajete s celotnim razponom merjenj, pri čemer ta sega od celične in nevralne ravni in merjenj možganskih procesov na najvišji ravni do ravni notranjega ali zunanjega verbalnega poročanja ali opažanj delujočih in interaktivnih ljudi v primeru človeških družb. Vse te različne ravni, vrste merjenj in formati podatkov so potrebni, če želimo celoviteje razumeti življenjske sisteme v njihovih kontekstih oziroma okoljih.

Najpomembnejši izziv glede potrebne različnosti merjenj in opažanj bo

41. Poleg funkcionalne in lokalne teze bi lahko navedli še dve drugi tezi, in sicer tezo o genetskem holizmu in tezo o epistemološkem holizmu:
Genetska teza: Če bi hoteli te sposobnosti osamiti genetsko, bi bili obsojeni na neuspeh. Če želimo odkriti mehanizme, odgovorne za katerokoli teh sposobnosti, je posledično torej treba preučiti celoto genetskih procesov …
Epistemološka teza: Če bi hoteli te sposobnosti opisati z zunanjega, od opazovalca neodvisnega stališča, bi bili obsojeni na neuspeh. Če bi torej hoteli odkriti mehanizme, odgovorne za katerokoli teh sposobnosti, je treba način opisovanja spremeniti v notranji opazovalčev položaj.

premostitev sedanjega globokega prepada med opažanji vedenja in ravnijo računalniške tomografije lobanje (brain scans) in nevralnih merjenj. Vendar bo Znanost II drugače kot Znanost I ustvarila bogat tok nevralnih in možganskih podatkov ne le o različnih vrstah miselnih procesov, marveč tudi o dnevnih rutinah in praksah. Ta nova stopnja potrebne opisne in podatkovne različnosti bo za primerjalno anketno raziskovanje priskrbela obilje nevralnih vzorcev in podatkov za različne stopnje anketnih interakcij, to pa bo omogočilo, da se na nov način lotimo klasičnih tem in diskusij, denimo o ne-stališčih.

Petič, poleg potrebne opisne različnosti za raziskovanje nasploh v okviru Znanosti II je posebej pomembno neko drugo epistemološko vprašanje, in sicer vključenost opazovalcev oziroma – alternativno – raziskovalcev v njihovo raziskovanje. Če se osredinimo posebej na družboslovno raziskovanje, ugotavljamo, da se bodo raziskovalni načrti vse bolj preoblikovali iz izključevalnih v vključevalne načine, z raziskovalci družbe kot njihovim nepogrešljivim elementom.

V svetu Znanosti I so bili masa, prostor in energija temeljni gradbeni kamni za znanost o objektih. Warren McCulloch je verjetno prvi opazil nenavadnost, da preboji v fiziki zahtevajo izum presenetljivih pravilnosti ali izredno abstraktnih teoremov, toda konceptualna/pojmovna mašinerija za fizikalne objekte teh ne vključuje.

> *Prisilimo zdaj našega fizika, da se bo videl kot del fizikalnega sveta. Priznati je treba, da se mora držati svojih pravil in z maso, energijo, prostorom in časom pokazati, kako se je lahko zgodilo, da ustvarja teoretično fiziko*. [McCulloch, 1988: 73]

V Znanosti II smo torej nujno soočeni z bolj vključevalno nalogo. Če spet sledimo McCullochu,

> *mora fizik postati nevrofiziolog … toda če to stori, bo prisiljen odgovoriti, ali je teoretična fizika nekaj, o čemer lahko razpravlja kot o nevrofiziologiji … Odgovoriti z 'ne' pomeni, da ostane kot fizik neomadeževan. Odgovoriti z 'da' pomeni postati metafizik.* [tudi tam]

Povedano drugače, Znanost II je obdobje življenjskih sistemov, ki jih preučujejo življenjski sistemi. Ta nova ureditev vrača opazovalca oziroma raziskovalca kot nujno sestavino na njegovo/njeno raziskovalno področje. Znanost II torej v precejšnji meri postane samoreferenčna in samovključevalna oblika znanosti.

Šestič, še en element novega osnovnega znanja za primerjalno anketno raziskovanje je zaprta organiziranost odnosov in vanjo lahko (oziroma bi morali) vstopijo življenjski sistemi vključno z opazujočim znanstvenikom. V Znanosti II nova minimalna oblika za preučevanje življenjskih ali učnih sistemov, ki jih preučujejo življenjski sistemi, ni dvojiški odnos med subjektom in objektom,

značilen za običajno znanstveno metodo, marveč trojiško (triadno) razmerje z opazujočim znanstvenim raziskovalcem kot vozlom, z opazovanimi področji kot drugim vozlom, medtem ko tretji, zadnji vozel, ta dva vozla povezuje in zapira v trojiško skupino. Raziskovalne načrte v okviru Znanosti II je skratka treba v njihovi najmanjši obliki snovati ne z eno in tudi ne z dvema, marveč s tremi komponentami.[42] Znanost II bodo drugače kot Znanost I vse bolj zaznamovale zasnove in operacije v zaprtih trojiških oblikah, ki vključujejo opazujočega raziskovalca R, opazovano področje, običajno sestavljeno iz opazovanih življenjskih sistemov ali – alternativno – udeleženih opazovalcev (UO), in vmesni element, ki zapira R in UO, pri njem pa gre za sisteme pravil ali teorije o nevralni organiziranosti UO in R, ki deluje kot generativni mehanizem (GM) med R in UO.

Značilno je, da se vrste odnosov v trojiških oblikah spreminjajo od vzročnih odnosov v generativne odnose. Tako Slika 2 kot Tabela 6 opozarjata na značilne razlike med vzročnimi oblikami Znanosti I in generativnimi konfiguracijami Znanosti II.

SLIKA 2:
Trojiški in generativno zaprti raziskovalni načrti

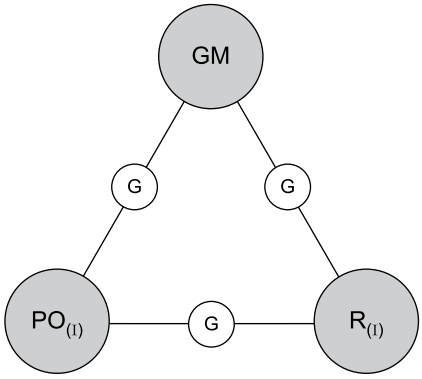

Sedmič, Tabela 6 že vključuje potrebne eigenforms, značilne za trojiške in generativne konfiguracije (oblike). Torej sedma sestavina novega osnovnega znanja poudarja tvorbo eigenforms. To pomeni, da ponavljajoče se interakcije med opazovalci oziroma raziskovalci in njihovimi življenjskimi področji raziskovanja, ob ustrezni organiziranosti na trojiški način, vodijo k novim stabilnostim

42. Glej tudi besedilo Francisca J. Varele iz leta 1976, v katerem začne z običajnimi dualističnimi primeri, denimo opazovalec/opazovano, subjekt/objekt, opisovalec/opisano, operator/operand in podobno, in nadaljuje:
Vendar je povsem jasno, da si ti poli v resnici ne nasprotujejo, marveč da so prej trenutki večje celote, ki leži na meta ravni in upošteva oba izraza. [Varela 1976: 65]

oziroma k eigenforms, če uporabimo izraz Heinza von Foersterja. Te oblike postajajo osrednji cilji raziskovalnih procesov v okviru Znanosti II.

TABELA 6:
Vzročni in generativni odnosi

Vzročni (A→ B)	Generativni [UO(A,B), R, GM]*
časovno asimetrični	časovno simetrični
ločeni v vzrok in posledico	ni vzrokov in posledic
vzrok je potreben, zadosten ali oboje	vzajemna odvisnost
opazovalci so izključeni	opazovalci so vključeni
neponavljajoči se	ponavljajoči se
odprtost	zaprtost
posploševanja	potrebne eigenforms

*A,B: dogodki, O: opazovalec, GM: generativni mehanizem,
UO: življenjski sistemi kot raziskovalno področje

Če povemo natančneje: ponavljajoče se zaprte interakcije med raziskovalci kot življenjskimi sistemi in življenjskimi sistemi kot raziskovalnim področjem nujno porodijo eigenforms. Ta rezultat, namreč pojavitev eigenforms, temelji na teoremu, poimenovanem Teorem o zaprtosti.[43] V vsakem operativno zaprtem sistemu skratka nastanejo eigenforms (eigenvalues, eigenbehaviors itd.).[44]

Ponavljajoče se zaprte interakcije in pojavitev eigenforms imajo vrsto splošnih in nadvse zanimivih značilnosti. Navedemo jih lahko v kratkem povzetku. Eigenforms so na številčnih področjih ločene celo v primeru, ko je področje primarnega argumenta neprekinjeno. Poleg tega eigenforms predstavljajo ravnotežja in ta ravnotežja so, odvisno od izbrane domene primarnega argumenta, lahko fiksne točke, funkcionalna ravnotežja, operativna ravnotežja, vedenjska ravnotežja, strukturna ravnotežja itd. Potem se eigenforms pojavljajo v generativnem odnosu, ko eno implicira drugo in *obratno*. Te eigenforms zaradi svoje samogenerativnosti vključujejo topološko zaprtost oziroma krožnost, topološka zaprtost pa ustvarja eigenforms. Dodatno je mogoče v ločenem socialnem kontekstu opazovalčevo doživetje lastne senzomotorične koordinacije imeti za simbol tega doživetja samega sebe kot »objekta« oziroma »stvari«, kar je hkrati »mogoče razumeti kot znamenje zunanjosti skupnega prostora«. [Foerster, 2003: 267]

43. Izmed številnih različic in parafraz tega osupljivega teorema si, denimo, poglej verzijo avtorjev Francisca Varele in Josepha Goguena, 1979.
44. Glej tudi von Foerster 2003: 316.

Ponavljajoči se jezik eigenforms je mogoče zlahka razširiti na molekularni družbeni kontekst in na konfiguracijo z dvema sistemoma, ki sta predmet opazovanja. Topologijo zaprtosti lahko uporabimo za celoten spekter opazovanih operacij, od ločenega konteksta z enim samim akterjem, od konfiguracije z dvema akterjema do skupin s številnimi akterji in do samoreferenčnih oblik. Naposled eigenforms niso odvisne od neskončnih ponavljanj, kakor je menil Heinz von Foerster.

> *Tvorjenje eigenforms … je možno brez idealiziranega izleta v neskončnost … z izumom, ki sta ga v 30. letih 20. stoletja odkrila Church in Curry in ga običajno imenujejo 'lambda račun'.* [Kauffman, 2005: 131]

TABELA 7:
Ponavljajoči se načrti v družbenem raziskovanju

Metode	Uporabe	Odnosi podobnosti	
		Ponavljajoče se operacije	Lastna vrednost Eigenvalues
krožno spraševanje[45]	socialne ali kognitivne perspektive, vidiki	ponavljajoči se, vodijo k homogenizaciji perspektiv, vidikov	stabilni pogledi družbenih ali kognitivnih skupin*
delphi metode[46]	scenariji, kognitivne ocene	ponavljajoči se, k oblikovanju soglasja	skupinsko soglasje*
generativne družbene vede[47]	na pravilih utemeljena dinamika	ponavljajoči se, k trdnim konfiguracijam	ravnotežje, mejni krogi*, nenavadni atraktorji itd.
meta analiza[48]	rezultati empiričnega raziskovanja	ponavljajoči se, k dobremu znanju	dobri rezultati empiričnih testov*
triangulacija[49]	uporaba različnih raziskovalnih metod	ponavljajoči se, k dobremu znanju	stabilni rezultati*

* Lastne oblikovne forme (eigenform) za določeno zasnovo

45. Glede krožnega spraševanja glej, denimo, Pfeffer, 2001.
46. Delphi metode so uvedli že v 50. letih prejšnjega stoletja. Glej, denimo, Rescher, 1998.
47. Generativne družbene vede je izraz za zasnove, temelječe na pravilih in akterjih, glej Epstein, 2006.
48. Meta analiza je postala splošen postopek v osemdesetih in devetdesetih letih 20. stoletja na več področjih, denimo v kliničnem raziskovanju in psihologiji. Za povzetek glej, denimo, Hunter in Schmidt, 2004.
49. Triangulacija je v zadnjem času postala priljubljen model za združevanje različnih skupin raziskovalnih metod po kvantitativnem in kvalitativnem spektru. Glej denimo Punch, 1998: 242–246.

Kar zadeva družbene vede, bodo raziskovalni načrti doživljali dolgotrajen premik k ponavljajočim se načrtom. Tabela 7 prikazuje kratek seznam sedanjih načrtov, pri čemer ti že kažejo to novo značilnost operativne zaprtosti in lastne oblikovne forme (eigenforms).

4 Štirje izvori temeljnih pomanjkljivosti anketnega raziskovanja v obdobju Znanosti II

Te nove prvine teoretičnega osnovnega znanja za primerjalno anketno raziskovanje bi morale postopoma voditi k pripoznanju niza štirih pomembnih pomanjkljivosti, ki skupaj napeljujejo k sklepu o temeljni pomanjkljivosti tradicionalnih anketnih načrtov.

Prva pomanjkljivost izhaja iz omejenega šifriranja, v katerem so predstavljene spremenljivke v raziskavi. Posamezna anketna vprašanja morajo biti sestavljena iz predstavitve, motivacijskega dela, podatkov o vsebini, navodil anketirancu, navodil anketarjem, zahtev glede odgovorov in odgovori s kategorijami oziroma lestvicami odgovorov. [Saris/Gallhofer, 2007: 121] Kakor smo pokazali v prvem delu tega sestavka, je praksa fiksnih odgovorov in asimetričnih interakcij z vprašanji in odgovori vse bolj marginalizirana. S tega vidika bi morali fiksne kategorije in lestvice odgovorov spremljati vsaj dodatni odgovori, po naravi odprti in pripovedni. Te pripovedi so lahko kodirane in torej od posameznega respondenta izvabijo pomembne dodatne podatke. V sklepnem delu sestavka bomo prikazali še neko drugo pot do dodatnih podatkov, in to z vizualnimi tvorbami, ki jih ustvarjajo anketiranci sami. Tudi te vizualne oblike vključujejo vrsto implicitnih mer, ki jih je mogoče odkriti.

Druga pomanjkljivost je ključna in izhaja iz opiranja zgolj na notranje ocene in notranje opise. Tukaj je treba izraza zunanji opis na eni strani in notranji opis na drugi uporabljati na naslednji način: zunanji opisi zajemajo vsak opis, ki ga opravi kompetenten opazovalec o očitnih manifestacijah in o rezultatih kognitivnih operacij opazovanega akterja. Nasprotno pa so notranji opisi povezani s samoopisovanjem in samovrednotenjem samega kompetentnega akterja. Natančneje je mogoče ta dva načina takole prikazati:

Notranji vedenjski opis N-VO akterja A temelji na kompleksni skupini odnosov Ω med notranjimi stanji S_A, vložki V_A, celotnim kontekstom K_A in preteklostjo P_A:

$$\text{N-VO}^A: \Omega_A\,[S_A, V_{A,} K_A, P_A]$$

Zunanji vedenjski opis Z-VO, ki ga za akterja A izvede opazovalec O, se pokaže veliko bolj zapleten, ker temelji na vrsti kompleksnih odnosov Ω med notranjimi stanji S_O opazovalca, vložki $V_{A,O}$ akterja (kakor jih zaznava opazo-

valec) in opazovalca, celotnim kontekstom $K_{A,O}$ za akterja (kakor jih zaznava opazovalec) in opazovalca ter naposled preteklostjo $P_{A,O}$ obeh, akterja (kakor jo zaznava opazovalec) in opazovalca:

$$Z\text{-}VO^{A,O} : \Omega_{A,O}\ [S_O, V_{A,O}, K_{A,O}, P_{A,O}]$$

Če se natančneje ozremo na kontekst anketnega raziskovanja, je treba ugotoviti, da notranji opis vsebuje vrsto odgovorov akterja A na vprašanja in teme dane ankete A_i,

$$N\text{-}A_iO^A : \Omega\ [S_A, V_A, K_{A,} P_A]$$

kjer S_A, $V_{A,}$ $K_{A,}$ P_A predstavljajo pomembne elemente, vključene v splošno oceno. Podobno je zunanji, na anketi temelječ opis $A_iO^{A,O}$, dosežen z bolj kompleksno obliko, in sicer *prek*

$$Z\text{-}A_iO^{A,O} : \Omega_{A,O}\ [S_O, V_{A,O}, K_{A,O}, P_{A,O}]$$

V primerjalnem anketnem raziskovanju v okviru Znanosti I je bila potrebna in zadostna ena sama notranja ocena N-VO respondenta kot osnova nadaljnjih analiz. Ta ocena je veljala za potrebno in zadostno za dve različni področji, in sicer za notranje preference, cilje, stališča, vrednotenja ... akterja, kakor je ta o njih sam poročal, in pa za delovanje akterja in interakcije kot izraz teh osnovnih preferenc, ciljev, stališč, vrednotenj itd. To osredinjenost na posamezne respondente je podpiralo pojmovanje, da so posamezniki nosilci trdnih notranjih preferenc, ciljev, stališč, vrednotenj, ki da jih je zaradi njihove vpisanosti v dolgoročni spomin mogoče neposredno meriti, četudi z določeno mero meritvenih napak. V običajnem anketnem raziskovanju (Znanosti I) je upravičeno predpostavljati, da na primer obstoječe velike razlike v razmerah dela med skandinavskimi in vzhodnoevropskimi deželami, odražajo različna delovna okolja (work settings), pri čemer ta v Skandinaviji veljajo za bolj ugodna, v Vzhodni Evropi pa dokaj neugodna.

Zunanja opažanja je mogoče na najrazličnejše načine dopolniti, denimo z vključitvijo pomembnih makro podatkov ali podatkov o dogodkih. Še posebej zanimiva oblika dodajanja zunanjih podatkov tiči v družbenih eksperimentih in dodatnih anketnih vprašanjih z zunanjimi podatki o ravnanju.[50] Nujnost zunanjih opažanj je mogoče okrepiti s tem, da niti kompleksnejši anketni vložki, denimo vinjete (vignettes, vignette surveys), ne pomagajo premostiti prepada med tradicionalnimi anketnimi konteksti in dejanskimi vedenji.[51] Potem pa

50. Zanimive primere na področju okoljske zavesti navajata denimo deli Diekmann/Preisendörfer, 2001, ali Dieckmann, 2007.

51. Dodati je treba, da si z vinjetnimi anketami (vignette surveys) prizadevajo zagotoviti kompleksnejši vzorec vložkov. Kljub temu pa tudi vinjetne ankete bremenijo znatna neujemanja z opažanji o dejanskih vedenjih. Glej, denimo, Gross/Börensen, 2009.

lahko potrebno raznolikost podatkov zagotovi vključitev medicinskih testov v okvir anket o zdravju. Drugačno pot, ki je doslej niso preučili, pomeni vključitev respondenta R_2, ki ga je mogoče v obliki krožnega spraševanja povprašati o najverjetnejših odgovorih respondenta R_1.

Tretja pomanjkljivost je povezana z odsotnostjo anketnih raziskovalcev pri anketnem raziskovanju. To nikakor ne pomeni, da bi anketni raziskovalci morali poročati o profilu svojih odgovorov v anketi, ko so jo zasnovali. Prej je poudarek na podrobni dokumentaciji ankete z vidika njenih ciljev, kakor jih vidi posamezen raziskovalec ali raziskovalna skupina, na dejanski sestavi vprašalnika, na izbiri postopkov, ki so pripeljali do končne različice, njenih podobnostih, razlikah in razmerju do obstoječe ankete in predvsem na nameravani novosti in »vrednosti« [Wilfried Sellars] pridobitve nove anketne zbirke podatkov.

SLIKA 3:
Nova osnovno znanje in temeljne pomanjkljivosti primerjalnega anketnega raziskovanja

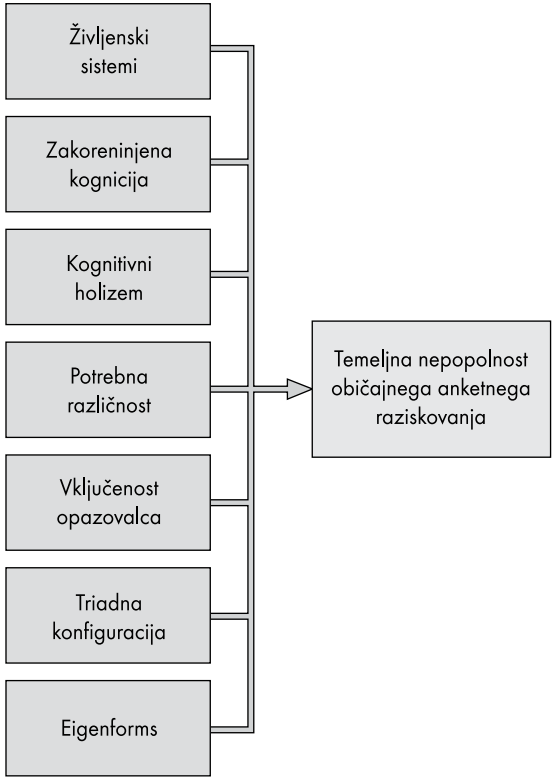

Pri tem bi zlahka pomislili na posebno anketo za ankete, ki bi vsebovala tako odprta kot zaprta vprašanja in ki bi zagotovila poglobljen vpogled v vsa zgoraj omenjena področja (domene).[52] Poleg tega bi takšna anketa anket lahko priskrbela celo novo skupino pomembnih meta podatkov, torej podatkov, ki zdaj manjkajo.[53] Pri tem je pomembno to, da bi lahko vključenost anketnih raziskovalcev, njihova pričakovanja in namere uporabili za empirično vodeno samorefleksivno raziskovanje anketnega raziskovanja.

Četrta in končna pomanjkljivost nas vodi k interakcijam med respondenti in raziskovalci: te so danes izredno omejene in skoraj naključne. Pri trojiških konfiguracijah zdaj noben generativni mehanizem anketnih raziskovalcev ne povezuje z respondenti, nobenih ponavljajočih se interakcij ni, s tem pa tudi ni možen premik k lastni vrednosti.

Slika 3 povzema pojavljajoče se gradbene kamne novega osnovnega znanja in njihovega vpliva na primerjalno anketno raziskovanje v tradicionalnih zasnovah.

5 K novim načrtom za primerjalno anketno raziskovanje v dobi Znanosti II

Potem ko smo v prejšnjih poglavjih podali epistemološki, metodološki in teoretični oris pomembnih elementov osnovnega znanja Znanosti II za družbeno primerjalno raziskovanje, je mogoče pričakovati, da bodo tudi raziskovalni načrti primerjalnega raziskovanja doživeli znatne spremembe, če naj se ujemajo s temi novimi splošnimi elementi. Najpomembnejši premik glede raziskovalnih načrtov je mogoče izraziti z znanim razlikovanjem v okviru radikalnega konstruktivizma, in sicer z ločevanjem med trivialnimi in netrivialnimi konfiguracijami, naj gre za stroje, mehanizme, akterje ali za raziskovalne načrte.

Razlikovanje med trivialnimi raziskovalnimi načrti (Znanost I) in netrivialnimi načrti (Znanost II) hkrati zadeva vrsto raziskovalnih dimenzij.[54] Netrivi-

52. V bistvu bi lahko takšno anketo anket organizirali kot spletno anketo s kopico dodatnih informacij in povezav.
53. Glede takšne dokumentacije lahko napotimo na Evropsko družboslovno (ESS), ki za zdaj velja za najboljši praktični primer in ki je prinesla veliko gradiva o snovanju anket, metodologiji ali splošnih specifikacijah (opisih). A je še zmeraj dolga pot od sedanjega seznama dokumentov do sklepne postaje podrobne dokumentacije z meta podatki pri anketnih raziskovalcih.
54. Dodati je treba, da sta trivialni in netrivialni način opisovanja splošna načina, v enaki meri uporabna za življenjske sisteme in objekte. Zato se soočamo z dvema vrstama napak, in sicer z uporabo trivialnega načina opisovanja za netrivialne skupine (trivializacijska napaka) in z uporabo netrivialne oblike opisa za trivialne konfiguracije (napaka poduhovljenosti).

alne načrte in njihove glavne razlike v odnosu do trivialnih strojev ali konfiguracij načrtov je mogoče povzeti s Tabelo 8.

TABELA 8:
Trivialni in netrivialni raziskovalni načrti[55]

Trivialne raziskovalne zasnove (»trde znanosti«)	Netrivialne raziskovalne zasnove (»mehke znanosti«)[56]
Modeli	
vložek/funkcija/rezultati (output)	funktorji (operatorji)
neodvisna spremenljivka/funkcija	delo s funkcijami
odvisna spremenljivka	determinirani sistemi
vzrok/zakon/učinek	z nelinearno dinamiko
spodbuda/živčni sistem/odgovor	(prekinjeni, kvalitativne spremembe, kaotično vedenje itd.)
cilj/sistem/delovanje	
okolje/organizem/vedenje	
motivacija/značaj/delovanje itd.	
Značilnosti modela	
predvidljiv	nepredvidljiv
neodvisen od predzgodovine	odvisen od zgodovine
sintetično/umetno določen	sintetično/umetno nedoločen
(funkcije so prepoznavne)	(funkcije niso prepoznavne)
analitično izračunljiv	analitično neizračunljiv
(vrednost funkcij je dejansko izračunljiva)	(vrednost funkcij ni dejansko izračunljiva)
redukcionističen	relacijski, sistemski
Metodologija	
zasnove prvega reda	zasnove drugega reda
neodvisno od opazovalca	odvisno od opazovalca
heteroreferenčen	samoreferenčen
Organiziranost	
samostojni raziskovalci	timi, skupine
opirajoči se na IT	opirajoči se na Bit

55. Diferenciacijo, prikazano v Tabeli 8, je v bistvu predlagal Heinz von Foerster, podobno kot v delu Foerster 1984: 8ff.
56. Trde in mehke znanosti je mogoče razlikovati na naslednji način: trde znanosti se ukvarjajo z razmeroma lahkimi ali mehkimi vprašanji, mehke znanosti pa se posvečajo trdim vprašanjem.

V (starih) časih Znanosti I so naravoslovne ali družboslovne vede delovale (delujejo) v spoznavnem okviru, ki bi ga lahko označili kot trivialno raziskovalno okolje, opirajoče se na trivialne modele, mehanizme in metode ter na trivialne raziskovalne zasnove.[57]

SLIKA 4:
Izhodiščne kognitivne krajine za nove vrste anket

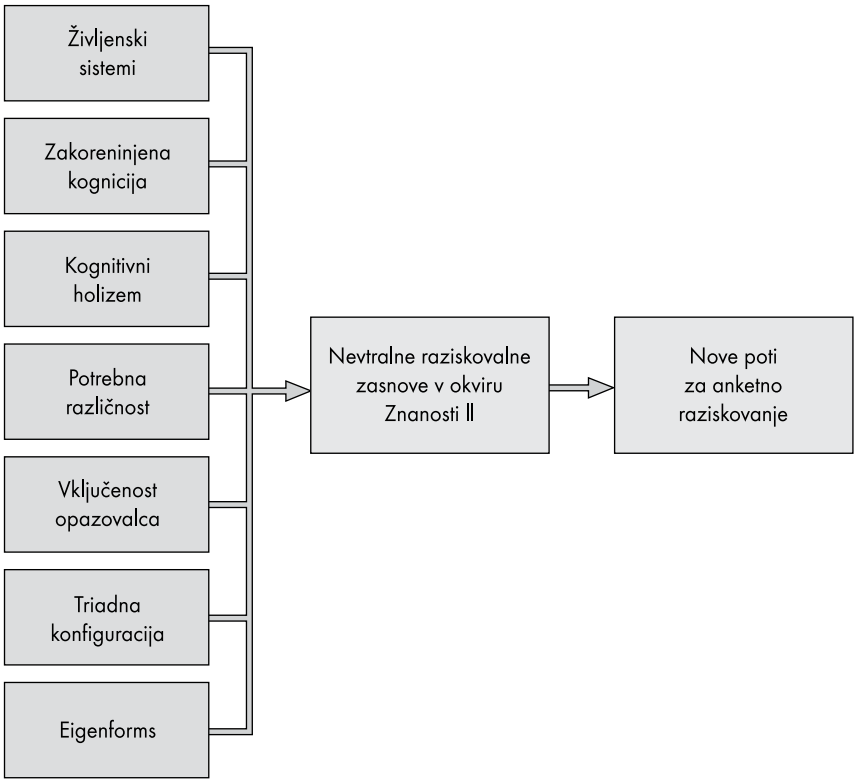

V sklepnem delu tega sestavka bomo predstavili tri skupine novih vidikov in zasnov na področju primerjalnega anketnega raziskovanja. Prvo skupino sestavljajo primerni kognitivni modeli, drugo skupino nove zasnove (načrti) anketnega raziskovanja in tretjo skupino nove metode primerjalne analize podatkov. Vse tri skupine (ponazorjene v Sliki 5) se ujemajo z novim teoretičnim, metodološkim in epistemološkim osnovnim znanjem in njegovo osredotočenostjo na

57. Da bi stvar poenostavili, smo celotno znanstveno krajino razdelili na dve veliki področji, imenovani naravoslovne in družboslovne vede (naravoslovje in družboslovje). Zadnje vključujejo družboslovne vede v običajnem pomenu besede in humanistične vede.

življenjske sisteme, ustaljene kompleksne kognitivne modele, vključenost opazovalca in podobno.

SLIKA 5:
Novi kognitivni modeli, novi anketni načrti in inovativne metode za kompleksno družboslovno mikroraziskovanje

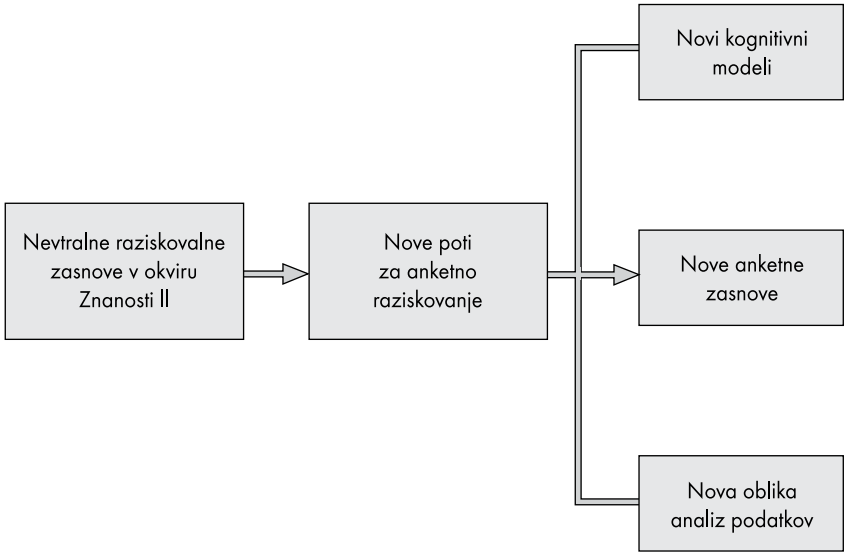

6 K novim kognitivnim modelom: snovanje logike odgovarjanja s presežkom in mankom vednosti

V tem delu podajamo kartek pregled primernih kognitivnih modelov za anketno raziskovanje v skladu z nastajajočim osnovnim znanjem Znanosti II. V zadnjih desetletjih so bioznanosti nasploh in širjenje kognitivnih znanosti posebej ustvarili množico kognitivnih modelov in poskusnih okvirov, ki predstavljajo primerno teoretično in vzorčno osnovo za globlje razumevanje spoznavnih (kognitivnih) interakcij in kognitivnih operacij anketnega raziskovanja.

Fenomenologija odgovarjanja z mankom in presežkom vednosti. Začenjamo z vpeljavo razlikovanja, ki bi se moralo pokazati koristno za interpretiranje podatkov, pridobljenih v okviru tradicionalnih anketnih načrtov. To osnovno razlikovanje pogosto uporabljajo pri raziskovanju spomina[58] in vsaj deloma

58. O dejstvih s presežkom in mankom vednosti v raziskovanju spomina glej med drugim Bower, 1977, ali Taylor, 2004.

tudi pri preučevanju ustaljenega razumevanja.[59] Tukaj je mogoče razlikovati med konteksti s presežkom in konteksti z mankom vednosti. V preučevanju spomina se izraza presežek vednosti in manko vednosti nanašata predvsem na trajanje in pogostost učnih procesov ali na naravo učenja »vse ali nič«.[60] V ustaljenem razumevanju je za kontekst s presežkom ali mankom vednosti značilna stabilnost ali nestabilnost zaporedja dejanj. V kontekstih s presežkom vednosti najdemo bodisi istovetna, zaporedno fiksirano ali pa stalno dejanje, ne glede na spreminjajoče se kontekste ali različne preteklosti. V konfiguracijah s presežkom vednosti je zahtevana, pričakovana in ob kršitvah včasih celo sankcionirana posamezna fiksirana operacija ali pa fiksirana vrsta operacij. V kontekstih z mankom vednosti pa praviloma najdemo spreminjajoče se, nestabilne, od konteksta odvisne in tekoče (fluidne) operacije, in to resnično inovativne, sprožene na kraju samem in nadvse spremenljive, odvisno od stopnje odprtosti v konkretnem primeru.

Ko gre za poseben primer kontekstov s presežkom in mankom vednosti, še zlasti odgovorov, so možna naslednja osnovna razlikovanja:

Odgovor ob presežku vednosti je sprožen z vprašanjem, ukazom in podobnim in ga zaznamujejo beseda, število, stavek, zaporedje števil ali kratka pripoved/prikaz, ki kratkoročno v glavnem ostajajo nespremenjeni in se dolgoročno spremenijo le v izjemnih okoliščinah.[61]

Značilni primeri odgovorov s presežkom vednosti vključujejo ime človeka, njene oziroma njegove rojstne podatke, stopnjo izobrazbe, zaposlitveni status ipd. Odgovore s presežkom vednosti je mogoče razdeliti na splošne in specifične. Prvi vsebujejo številne prvine, ki sodijo v spoznavni repertoar najmanj kompetentnih ljudi, denimo človekovo (rojstno) ime, drugi pa so odvisni od stopenj vednosti in dosežkov konkretnega posameznika.[62]

Nasprotno so odgovori z mankom vednosti skrajno spremenljivi celo kratkoročno, so predmet pogostih sprememb v kratkih časovnih presledkih in občutljivi (podvrženi) na oboje, na kontekste in na preteklosti. Podobno kot odgovori s presežkom vednosti so tudi odvisni od kognitivne organiziranosti in repertoarja posameznikov. Druga, bolj očitna značilnost odgovorov z mankom vednosti je to, da so v zelo kratkem času zlahka pozabljeni. Tabela 9 prikazuje več osnovnih razlik med odgovori z mankom in odgovori s presežkom vednosti.

59. Glej denimo Underwood, 1996.
60. Glej denimo Glass/Lian, 2008.
61. Omeniti je treba, da je tvorba odgovorov s presežkom vednosti značilnost tradicionalnih izobraževalnih sistemov.
62. Specialist za drugo svetovno vojno in izvedenec za pomorstvo denimo bosta imela izredno veliko enakih splošnih in specifičnih odgovorov s presežkom vednosti.

TABELA 9:
Pregled odgovorov s presežkom in odgovorov z mankom vednosti

Odgovori s presežkom vednosti	Odgovori z mankom vednosti
posamezna rešitev	možnost več rešitev
stabilni, nespremenljivi	izredno spremenljivi, nestabilni
trivialni	netrivialni
ponavljajoči se	ustvarjalni
samo ključni vložek	izredno selektivni vložki (Inputs)
kodirani v dolgoročni spomin	samo kratkoročni spomin
nenehno reproduciranje skozi čas	tvorjenje v konkretnem trenutku
neodvisni od konteksta	občutljivi na kontekst
neodvisni od poti	odvisni od poti
neodvisni od stanja	odvisni od stanja
globalna skladnost	globalna neskladnost
napake opazovanja so prepoznavne	možne so samo trivialne napake opazovanja

Zadnja pomembna razlika med odgovori s presežkom in odgovori z mankom vednosti se nanaša na opazovanje in napake pri merjenju. Pri odgovorih s presežkom vednosti je napake merjenja mogoče prepoznati in jih, kar je enako pomembno, popraviti. To popravljanje je izvedljivo zato, ker je merjenja mogoče ponoviti, in pa zaradi stabilnih in nespremenljivih rešitev. Odgovori s presežkom vednosti v resnici ustrezajo četrti vrsti merjenj iz Tabele 2. Odgovori z mankom vednosti pa kot ostro nasprotje ne morejo biti predmet merskih napak, ker jim manjka bistvena sestavina, in sicer referenčne vrednosti oziroma tako imenovane resnične vrednosti. Pri odgovorih z mankom vednosti se soočamo z vrsto ustvarjalnih, od stanja, vložkov, konteksta in preteklosti odvisnih in v trenutku nastalih odgovorov, pri čemer je treba vsakega od njih – ob odsotnosti nevrofizioloških podatkov kognitivnih nevroznanosti – imeti za »resnično vrednost« v okviru niza posebnih, vendar nadvse spremenljivih okoliščin.

Razlikovanje med odgovori s presežkom in mankom vednosti je zaznati v sami anketi in anketnem spraševanju. Iz dihotomije, prikazane v Tabeli 9, razbiramo, da je anketa praviloma mešanica odgovorov s presežkom in odgovorov z mankom vednosti. Prvi so močno osredinjeni v družbeno-demografskem delu ankete z vprašanji o starosti, spolu, zaposlitvi in podobnem, drugi pa so razporejeni po večini preostalih delov ankete, še zlasti po vseh tako imenovanih stališčnih oziroma ocenjevalnih segmentih. Teorija anketnih merjenj kljub manku vednosti pri večini anketnih odgovorov deluje na temelju naključno izkrivljenih odgovorov s presežkom vednosti in dihotomije med resničnimi vrednostmi in napakami merjenj.

GA-sistemi kot spoznavni modeli anketnih interakcij. V tem delu bomo na kratko prikazali nove skupine kognitivnih modelov, kar bi moralo pripomoči k razumevanju zapletenosti družbenih interakcij in kognitivnih kompetenc, potrebnih v anketnih kontekstih. Ti novi modeli v bistvu sodijo na področje evolucijskih cenitev[63] in zagotavljajo potrebne sestavine za oblikovanje kognitivnih kompetenc in socialnih interakcij, značilnih za anketno spraševanje in odgovarjanje.

Z uporabo izvornih (genetic) algoritmov (GA)[64] kot posebnega okvira bomo predpostavljali, da sta oba, spraševalec in respondent, v anketi organizirana kot GA-skupini. GA-sistem je v okviru anketnih interakcij umeščen v okolje, ki povzroča tok verbalnih inputov za GA-sistem, pri čemer ti inputi vstopajo na področje notranjega procesiranja. GA-sistem pa ustvarja besedne outpute za svoje okolje, kar spet vodi k novemu krogu verbalnih inputov za GA-sistem.

Osnovne sestavine GA-sistema prikazuje Slika 6. Notranji GA-sistem je sestavljen iz seznama notranjih sporočil, niza kodiranih klasifikatorjev $\{C_1, C_2,... C_n\}$ kot → pravila in izhodni vmesnik, ki ustvarja tok verbalnih odgovorov za okolje.

John Holland, eden izmed izumiteljev GA-sistemov, je takole na kratko povzel cikel procesuiranja GA.

Osnovni izvedbeni cikel tega sistema poteka tako:

(1) Prenesi vsa sporočila z vhodnega vmesnika na trenuten seznam sporočil.
(2) Primerjaj vsa sporočila s sedanjega seznama sporočil z vsemi pogoji vseh klasifikatorjev in zapiši vsa ujemanja.
(3) Za vsak niz ujemanj, ki izpolnjuje pogoje kakega klasifikatorja, pošlji sporočilo, ki ga določa njegovo delovanje, v nov seznam sporočil.
(4) Sedanji seznam sporočil nadomesti z novim seznamom sporočil.
(5) Obdelaj seznam sporočil prek izhodnega vmesnika, da dobiš trenutni izhod sistema.
(6) Vrni se k prvemu koraku. [Holland in drugi, 1989: 106]

GA-sistem je v glavnem sistem pravil in je opremljen s tremi vrstami pravil. Empirična pravila sestavljajo različni nizi kategoričnih (jasnih) pravil (Če ima vrsta V_1 značilnost Z_1, potem ima tudi Z_2.), asociativnih pravil (Če ima vrsta V_1 značilnost Z_1, potem aktiviraj kategorijo K_1.), napovednih pravil (Če

63. »Evolucijske cenitve« je nastajajoče področje z različnimi kategorijami, denimo genetskim inženiringom, genetskimi algoritmi, evolucijskimi strategijami ali evolucijskim programiranjem. Za pregled glej de Jong, 2006.
64. Glede generičnih algoritmov glej denimo Goldberg, 1989, Holland, 1986, Holland in drugi, 1989, Holland 1989, Koza, 1992, Michalewicz, 1992, Mitchell, 1996, ali Rawlins, 1991.

vrsta V_1 sreča vrsto V_2, bo V_1 sprožila Akcijo A_1.) in diahroničnih pravil (Če se zgodi dogodek D_1, potem se odzovi z Akcijo$_1$.).

Drugi razred pravil je sestavljen iz sklepalnega pravila, ki temelji na induktivnih postopkih posploševanja, kot so na primer pravila specializacije, pravila neobičajnosti, hevristični zakon visokih števil ali sheme uravnavanja.

> *Primarna vloga sklep(al)nih pravil je oblikovanje boljših empiričnih pravil.* [Holland in drugi, 1989: 43]

Naposled je mogoče iz niza nespremenljivih in vgrajenih operativnih pravil videti kot naravni, prirojeni hardware vsakega GA-sistema:

> *Načel delovanja se ni mogoče naučiti in jih tudi ni mogoče učiti. So prirojen sistem postopkov ravnanja … Ti vključujejo postopke za priklicanje ustreznih empiričnih pravil za predstavljanje okolja; sistem ponudb, prek katerega takšna pravila tekmujejo, da bi ustvarila sedanjo predstavitev realnosti … Druga načela delovanja pa pozovejo nekatere postopke spreminjanja znanja …* [tudi tam: 46)

SHEMA 6:

Shema za sistem GA-klasifikatorjev

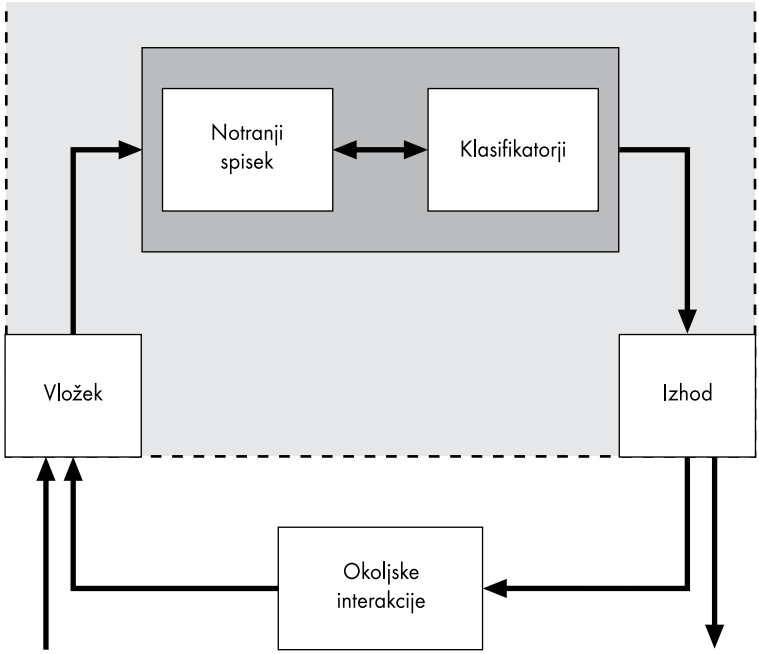

Kognitivna obdelava znotraj GA temelji na postopku ponudb, v katerem se aktivira in izvrši eno izmed GA-pravil.

> *… V osnovnih klasifikatorskih sistemih je mehanizem aktiviranja pravil nadvse enostaven: aktivirajo se vsa pravila, ki se ujemajo. Za klasifikatorske sisteme z učnim mehanizmom je zaželeno, da je aktiviranje odvisno od dodatnih parametrov. Mednje sodita moč klasifikatorja, ki je merilo njegove pretekle uspešnosti, in podpora, ki je merilo verjetnega pomena za sedanjo situacijo.* [Holland in drugi, 1989: 105f.]

V skladu z gornjim citatom tiči jedro klasifikatorskega sistema v postopku licitiranja, ko se ob danem notranje kodiranem inputu iz okolja primeren oziroma možen GA-odgovor izbere izmed skupine različnih razpoložljivih možnosti. Postopek izbire je odvisen od moči vsakega klasifikatorja, pri čemer je ta moč funkcija njihove prejšnje moči in specifičnosti.

Če odmislimo postopek licitiranja, razvije klasifikatorski sistem v evolucijskem času višjo stopnjo notranje kompleksnosti, in to s hibridnim/mešanim (cross-over) postopkom in izoblikovanjem novih klasifikatorjev kot rekombinacijo prej uspešnih klasifikatorjev.

Kognitivna organiziranost GA-sistemov kaže nekaj presenetljivih značilnosti, potrebnih za njihovo splošno prožnost in vsrkavanje okoljskih kompleksnosti.

- Bistvena značilnost razvijajočih se klasifikatorskih sistemov je obilica razpoložljivih pravil za vsak dani input. Ker je treba določene odgovore ali neodgovore šteti le za izjeme, ima GA-sistem obsežen potencialni repertoar pravil za vsak input.
- Klasifikatorski sistem je v povezavi z raznolikostjo sestave GA-pravil z logičnega vidika protisloven, saj korpus pravil vključuje protislovna pravila in tako postanejo nasprotujoča si pravila sestavni del postopka izbire.
- Vendar pa močna nekonsistentnost GA dovoljuje znatno prožnost in velik manevrski prostor. Protislovna pravila se lahko sorazvijajo v ločenih nišah interakcije GA-sistema z njegovim okoljem.
- Za GA-sisteme je zaradi rekombinacije pravil značilna težnja k povečevanju njihove notranje kompleksnosti. Povedano drugače: GA-sistemi zato oblikujejo vse višje ravni notranje kompleksnosti, da bi lahko bili v interakciji s svojimi okolji. Okolja so hkrati izpostavljena isti težnji po kompleksnosti in ta težnja potem postane osnova nenehnega boja za večjo kompleksnost.
- Še ena druga značilnost klasifikatorskega sistema je spremenljivost njegovih outputov. To spremenljivost je treba pripisati notranjim verjetnostnim procesom ponudbe in zunanjim spreminjajočim se kontekstom.
- Fiksni in stabilni outputi, ravnanje s presežkom vednosti nasploh in od-

govori s presežkom vednosti še posebej so sicer pri GA-sistemih možni, vendar jih je treba imeti za posebne primere, ki jih GA ne doseže.

- Razlikovanju med odgovori s presežkom vednosti in odgovori z mankom vednosti je mogoče v okviru GA dati bolj natančen pomen. Odgovore s presežkom vednosti praviloma dajejo neodvisno od kontekstov oziroma preteklosti, tako da gre za specifične, vnaprej dane odgovore. Odgovori ob manku vednosti pa so, nasprotno, pridržani za tiste situacije, ko se inputi in razpoložljivi notranji repertoar pravil ne ujemajo in je potreben ustvarjalni GA-odgovor.
- Poleg tega je mogoče opaziti zanimivo inverzijo med splošnostjo pravil in njihovo močjo. Medtem ko je mogoče teoreme v sistemu aksiomov izvajati iz majhnega niza splošnih močnih načel, pa so splošna pravila v GA-arhitekturi običajno šibka in ostajajo v posebnih kontekstih neuveljavljena. Praviloma ozka, vendar za kontekst specifična pravila prevladujejo nad splošnimi pravili.[65]

Na splošno je videti, da ima nedeljiva/neločljiva informacija … znatno moč, tako da lahko porazi napačne domneve, temelječe na kategoriji članstva. [Holland in drugi, 1989: 219]

Ta kratek pregled GA-sistemov bi moral zadoščati za uporabo GA-arhitektur pri interakcijah v anketnih kontekstih.

K novim spoznavnim temeljem za anketno raziskovanje. V tem delu bomo hipotetično predpostavljali, da anketne interakcije med respondenti in spraševalci potekajo kot dialog med dvema GA-sistemoma. Pri tem vloge spraševalca ne bomo podrobneje analizirali, čeprav bi tudi to prineslo zanimive nove rezultate. Osrednja pozornost raziskave je namenjena GA-respondentom, njihovim kognitivnim arhitekturam in značilnim prvinam interakcijskih procesov.[66]

Na podlagi razlikovanja med odgovori s presežkom vednosti in odgovori z mankom vednosti lahko upravičeno predpostavljamo, da bodo številna anketna vprašanja, še zlasti tista, ki se nanašajo na stališča ali vrednotenja za GA-organizirane respondente, sodila v kategorijo odgovorov z mankom vednosti. Razpoložljivi inputi oziroma vprašanja, omejeno število možnosti za odgovore, kvantitativne lestvice in drugo se ne ujemajo z notranjim repertoarjem pravil,

65. Ta rezultat je še posebej pomemben denimo za vlogo vrednot ali čustev. Glej na primer Cornelius, 1996, Davidov/Schmitz/Schwartz, 2007, ali Schwarz/Sudman, 1996.
66. Verjetno ni treba posebej poudarjati, da je GA-arhitektura v svoji sedanji podobi z vidika kompleksnih kognitivnih nalog, kakršne zahteva anketno odgovarjanje, premalo kritična in premalo kompleksna. Zato je treba ta oris videti kot skico v nasprotju z dejanskostjo, osredinjeno na GA-sisteme in razkrivajočo vrsto značilnih potez spoznavne organiziranosti respondentov, ko lahko osnovna GA-arhitektura ponudi hevristične smernice in šibko razlagalno podporo.

ki bi lahko neposredno ustrezal tem specifičnim inputom. Zato odgovori na anketna vprašanja, denimo o zaupanju v različne ustanove ali o različnih oblikah zadovoljstva z življenjem, če omenimo le najbolj znana primera, od GA-respondenta zahtevajo kreativno odgovarjanje in njegove odgovore zato označujemo kot odgovore ob manku vednosti.

Če se posvetimo samo strani GA-respondentov, je mogoče specificirati naslednje značilne prvine interakcijskega procesa.

Eden najpomembnejših elementov interakcij na podlagi GA je neverjetna obilica odgovorov, ki jih dobimo od GA-respondentov. GA-organiziranost omogoča nenehno rekombinacijo novih pravil in, kar je enako pomembno, soobstoj starejših in novejših pravil. Ta organiziranost deluje dokaj elegantno in izredno redko odstrani starejša pravila iz svojega niza pravil. Tudi anketni raziskovalci so opazili to posebnost, torej številčnost odgovorov. Kakor je posebej opozoril John R. Zaller [1992], imajo anketni respondenti na voljo veliko bogatejši repertoar različnih odgovorov. Zato Zallerjev aksiom o odgovorih pravi:

> *Posamezniki odgovarjajo na anketna vprašanja tako, da zapišejo srednjo vrednost misli, ki so jim neposredno zaznavne oziroma dostopne.* [Zaller, 1992: 49]

Tu postane posebej pomembno to, da je visoko število dosegljivih odgovorov neposredno povezano z odgovarjanjem ob manku vednosti in z nenavadnimi zahtevami po odgovorih, ki zahtevajo ustvarjalno odgovarjanje.

V GA-jeziku se zaradi manka vednosti pri odgovarjanju na določeno anketno vprašanje aktivira veliko pravil, ker se nobeno izmed razpoložljivih pravil ne ujema z inputom anketnega vprašanja.

Obilico odgovorov vidimo zmeraj takrat, ko anketno vprašanje ne zahteva izbora ene same opcije, marveč poziva k oceni vsake izmed možnosti zapovrstjo. Vzemimo na primer vprašanje različnih predstav o družbi, uporabljeno v Avstrijski družboslovni raziskavi leta 1993. V njej so respondente vprašali, s katerim od naslednjih štirih splošnih pogledov na družbo oziroma predstavami o njej bi lahko soglašali: z meritokratsko-konservativnim (a), z »marksističnim« (b), s korporativističnim (c) ali s pogledom, naravnanim na družbene odnose (č). Kot se je pokazalo sta bili čisti nasprotujoči si trditvi, omenjeni a in b, obravnavani kot nenasprotujoči si. Samo 54 odstotkov respondentov se je odločilo za eno izmed logičnih možnosti (a+/b–, a–/b+), 46 odstotkov pa jih je soglašalo z nelogičnimi možnostmi. Največja posamezna skupina respondentov se je strinjala z vsemi štirimi pogledi na družbo, sledilo pa je soglašanje s tremi različnimi pogledi.

Drugič, ta obilica možnosti pokriva le svetlo plat medalje. Obstaja namreč tudi njena temna plat, kjer je visoko število možnosti (alternativ) v nasprotju z implicitno predpostavko anketnih načrtov in še zlasti načrtovalcev anket. An-

ketne vprašalnike praviloma razvijejo na podlagi tihe domneve, da respondenti premorejo trden sistem stališč, ki ga je mogoče predočiti skozi vprašanja ankete z več temami. Wilson in Hodges [1992] to tiho predpostavko označujeta kot pogled iz mentalne mape, ko imajo respondenti urejen mentalni predal, ki vsebuje mentalne mape o raznih vprašanjih, denimo o legaliziranem splavu, migraciji ali zaupanju v policijo. Ko je zastavljeno anketno vprašanje, respondenti poiščejo ustrezno datoteko in poročajo o njeni vsebini.

Vendar pa je ena najočitnejših značilnosti GA-sistema globalna in tudi lokalna nedoslednost njegovih pravil, pri čemer se te razlikujejo le po svoji relativni moči. GA-arhitektura

> *omogoča imeti vsa pravila za bolj ali manj potrjene hipoteze, s tem pa stopica okrog (se izmika) težavnih globalnih zahtev po doslednosti.* [Holland, 1989: 488]

Ankete so le redko zasnovane zato, da bi pokazale osnovne nedoslednosti v sistemu stališč in prepričanj respondentov. GA-arhitektura je tako strukturirana, da se ne uporabijo običajni odnosi doslednosti. Štiri petine respondentov je lahko optimističnih glede svoje dolgoročne prihodnosti ali glede prihodnosti celotne družbe, toda razlaga, češ da je preostala petina prebivalcev dokaj zaskrbljena glede prihodnosti, bi bila skrajno zavajajoča. Praviloma bo namreč okoli 80 odstotkov vprašanih tudi odgovorilo, da so močno zaskrbljeni glede okoljskih razmer in vzdržnosti oziroma možnosti ohranitve (sedanjega) načina gospodarjenja, torej proizvodnje in distribucije. Globalna in lokalna nedoslednost je bistven element GA-arhitektur in močno jo odražajo tudi anketni odgovori.

Po globalni nedoslednosti GA-arhitekture je tretja splošna značilnost povezana z logiko odgovarjanja na vprašanja ob manku vednosti: ta logika se namreč ne ujema s klasično logiko. Predpostavimo – v skladu z dihotomno logiko – razpoložljivost pojmovnih parov, denimo: drži/ne drži, sprejeto/zavrnjeno, dopustiti/prepovedati itd., kakor sta na primer pokazala Hippler in Schwarz [1986], v anketah pojmovnih parov dopustiti/prepovedati in ne prepovedati/ne dopustiti nimajo za ekvivalentna, marveč za dokaj različna, saj besedi dopustiti in prepovedati dosledno razumejo kot močnejši izjavi, kot sta izraza ne dopustiti in ne prepovedati. Hippler in Schwarz sta poleg tega poskrbela za nehoteno podporo razlikovanju med odgovarjanjem s presežkom in mankom vednosti, saj ta opažena asimetričnost velja le za respondente s šibko razvitimi stališči in ne za ljudi z izredno močnimi (s presežkom vednosti osvojenimi) stališči. Druga značilnost odgovarjanja ob manku vednosti je v tem, da ne držijo običajni odnosi prehodnosti $a > b, b > c \rightarrow a > c$.[67]

67. Odličen sestavek o topologiji nevronskih mrež in neprehodnosti vrednot je napisal McCulloch, 1980.

Poleg tega še zlasti v anketnem raziskovanju, ki se nanaša na vrednote, na tiho predpostavljamo pomen splošnih vrednot kot determinante preferenc oziroma specifičnih rutin. Toda GA-arhitektura razkriva zanimivo inverzijo med močjo in splošno veljavnostjo pravil. Večina splošnih pravil se skratka pokaže za najbolj šibka, medtem ko postanejo najbolj specifična pravila, zaradi svoje kontekstne specifičnosti, praviloma najmočnejša.

Četrtič, temeljna GA-arhitektura opozarja na pomembno vlogo odvisnosti od poti, učinkov konteksta in občutljivosti na majhne variacije inputov v anketnih interakcijah. To posebno področje so v anketnem raziskovanju intenzivno preučevali pod gesli, kakršna so na primer učinki odgovorov, učinki vrstnega reda vprašanj in podobno.[68] Pomembno vprašanje, na katero je treba opozoriti z vidika GA, pa je hkratnost najrazličnejših kontekstov, občutljivosti na majhne variacije inputov in različne preteklosti, pri čemer teh ni mogoče osamiti ali nedvoumno razstaviti. Konteksti se lahko med anketno interakcijo zaradi različnih spraševalcev in posebnih dogodkov spreminjajo, formulacija vprašanj, in kar je še pomembnejše, poznejše razlaganje odgovorov se lahko spreminjata glede na preteklost respondentov pred anketno interakcijo itd. Sočasnosti teh variacij ni mogoče nadzorovati zaporedno, to pa povzroča nepremostljive težave vsaki celoviti teoriji merskih napak.

Po številčnosti možnih odgovorov, obči nedoslednosti teh številnih možnostih, neklasični logiki, ki tiči za anketnimi odgovori, in učinkih konteksta ali zgodovine je spremenljivost peta bistvena značilnost anketnih interakcij na osnovi GA. Z vidika GA ima ta spremenljivost štiri različne vzroke. Najprej je spremenljivost deloma posledica verjetnostnega procesa licitacije, ki tvori potrebno sestavino variacije. Potem gre spremenljivost pripisati potrebi po dajanju ustvarjalnih odgovorov, to pa mora veljati za netrivialen in po naravi nestabilni proces. Nadalje je proces licitacije zaradi spreminjajočih se kontekstov v anketnih interakcijah izredno kompleksen, s tem pa se poveča spremenljivost odgovorov. In naposled so lestvice v številnih anketnih vprašalnikih četrti pomemben vzrok spremenljivosti odgovarjanja na vprašanja ob manku vednosti.

Ko so respondenti z mankom vednosti pri odgovarjanju na vprašanja soočeni denimo z lestvico med 0 in deset, so praviloma ravnodušni glede širokega razpona vrednosti, to pa je dodaten element splošne spremenljivosti odgovorov.[69]

Številni primeri opozarjajo na nestabilnost in variacije v odgovorih. John R. Zaller navaja poučen primer te spremenljivosti z vidika ubesedovanja.

---

68. Glej denimo Bradburn/Mason, 1964, Cronbach, 1946, Krosnick/Alwin, 1987, Martin, 1964, ali Schwarz/Hippler, 1991.
69. Obseg te ravnodušnosti je lahko med respondenti različen, vendar pa je mogoče predpostavljati, da je vsak respondent ravnodušen do vsaj dveh vrednosti na takšni lestvici.

Rekordni primer učinka sprememb pri formuliranju vprašanj bi lahko bila anketa New York Timesa iz leta 1983, ki je ugotovila, da javna podpora za »zamrznitev« izdelave jedrskega orožja niha med 18 in 83 odstotki, odvisno od tega, kako so vprašanje zastavili. [Zaller, 1992: 29]

Še posebej osupljiv primer izvira iz nemške raziskave o družbeni blaginji iz leta 1984. Pri njej so eno izmed bistvenih vprašanj, namreč o splošnem zadovoljstvu z življenjem, pomotoma postavili dvakrat, in to na isti način. Korelacija med odgovoroma je bila samo 0.60.

Šestič, izredna fascinantnost ustvarjalne narave anketnih odgovorov ob manku vednosti se sama razkrije, ko se osredotočimo na GA-arhitekture. Praviloma vidik inputa anketnih interakcij pomeni niz verbalnih enot, ki bi jih GA-sistem kot sklop moral upoštevati. Vendar pa se v GA-arhitekturi ni mogoče zanesti na to, da bo v postopku tvorbe odgovorov uporabljen celotni input.

Tako se nenadoma soočimo z možnostjo, da so pri nastanku določenega odgovora sodelovale druge oblike razumevanja zunaj meja področja, na katero so merili anketni raziskovalci. Izraz »nehotene posledice« anketnega vprašanja iz očitnih razlogov opozarja na možnost, da respondenti niso odgovorili na predvideno vprašanje, marveč na neko drugo, sestavljeno iz izbranih elementov izvornega vprašanja.

Poglejmo na primer na videz enostavno vprašanje o samoocenitvi lastnega položaja v družbi in uporabimo mersko metodo in mersko lestvico od 1 do 10.[70] Več kot 80 odstotkov nekvalificiranih delavcev se je umestilo nad družbeno povprečje (6 in višje), medtem ko se je tako ocenilo le približno 57 odstotkov kvalificiranih delavcev. V GA-jeziku gre za veliko verjetnost, da so številni respondenti v skupini nekvalificiranih delavcev tako odgovorili glede na svoj subjektivni splošni položaj na lestvici od 1 do 10, ne pa glede na predvidene družbene položaje od 1 do 10.

Z drugim primerom nehotenih posledic imamo opraviti vsakič, ko z vidika na videz različnih dimenzij respondentom z mankom vednosti zastavimo denimo vprašanje o zadovoljstvu z delom in uporabimo lestvico od 0 do 10. Odgovori na različne razsežnosti zadovoljstva z delom po Evropi so dokaj podobni, čeprav se delovne in življenjske razmere po njenih državah precej razlikujejo. Izraženo v GA-jeziku: domnevno različne dimenzije zadovoljstva z delom postanejo predmet neustrezne operacije, ki bi poleg drugih rezultatov prinesla dokaj podobne izide, če bi bil seznam dimenzij daljši od obstoječega. Narava napak je bistvenega pomena za morfološki pristop, saj te napake zagotavljajo empirično podporo za odnose podobnosti med na videz različnimi dimenzijami. Ti odnosi so za morfološki pristop bistveni.

70. Ta primer izvira iz Avstrijske družboslovne ankete iz leta 1993, podrobno predstavljene v delu Müller, 1998.

Sedma značilnost odgovarjanja na anketna vprašanja ob manku vednosti sega čez meje GA-področja samega in vodi k domenama dolgoročnega in kratkoročnega spomina. Odgovori ob manku vednosti zaradi svoje nezadostnosti ne vstopajo v dolgoročni spomin in se zato v zelo kratkem času kmalu zbrišejo s spominskega spektra. V okviru anket zadošča dvajset do trideset minut, da se ob manku vednosti povsem pozabi določen odgovor na ustrezno anketno vprašanje.[71]

Teh sedem značilnosti na podlagi GA zaokrožamo z zapisom o novi kognitivni splošni teoriji za anketne interakcije. Kot sklepno ugotovitev navajamo citat, ki opozarja na zapletenost in kompleksnost tvorjenja anketnih odgovorov. Ameriški filozof Daniel C. Dennett je z opisom, ki je medtem postal klasičen, zanimivo orisal postopek licitiranja, vsebovan v govornem jeziku (govoru). Avtor uporabi pandemonij, bivališče demonov, ki začne delovati notranje in naposled ustvari govorjen izraz. Tu bomo Dennettov opis rahlo prilagodili anketnim odgovorom. Pandemonij bo potem, ko bo respondentu zastavljeno anketno vprašanje, začel delovati notranje in nam bo kot rezultat dal zmagovalca procesa postopka licitiranja, pri čemer bo ta naposled izveden.

Razmislimo o anketnem vprašanju, na primer vprašanje 'Kako zadovoljen si s svojim življenjem?' in … In zaženemo neznanski hrup (pandemonij)

Piiiiiiiiiiiiiiiiiii…p

… Notranji 'hrup' v nas vznemiri različne demone in ti poskušajo modulirati zvok na najrazličnejše naključne načine tako, da posegajo v njen tok. Rezultat je žlobudranje, vendar je vsaj angleško žlobudranje (če gre za Angleže)

Yabba-dabbba-doo-fiddledy-dee-tiddly-pom-fi-fi-fo-fum ...

Preden pa kaj te mučne snovi dejansko udari navzven, jo začno drugi demoni, občutljivi na vzorce v kaosu, oblikovati v besede, stavke, klišeje …

In tako, kako bo s tem? Bejzbol, kaj ne veš, strogo vzeto, jagode, naključje, v redu? To je vstopnica. Torej…

kar demone spodbudi k novim srečnim odkritjem, razširjenim z oportunističnim oblikovanjem, k tvorjenju daljših primerkov sprejemljivejših floskul, dokler se naposled ne pojavi celotni stavek:

Zobe ti bom zbil po žrelu navzdol!

To na srečo ostane neizgovorjeno, saj so se sočasno (vzporedno) pripravljali drugi kandidati in zdaj darujejo, vključno z nekaj očitnimi po-

71. Po sodbi avtorjev Saris/Gallhofer, 2007:220, pri običajnem anketnem razgovoru zadošča 20 minut za to, da ob manku vednosti v bistvu pozabiš odgovor, dan na anketno vprašanje.

raženci, denimo

Ti skopuh grdi!

in

Si v zadnjem času prebral kakšno dobro knjigo?

in zmagovalcu po pomoti, ki reče:

[Tega vprašanja ne razumem!]

… Predpostavljamo lahko, da se vse to dogaja s hitrimi generacijami razsipnega vzporednega procesiranja, s hordami anonimnih demonov in z njihovimi obetavnimi konstrukcijami, ki nikoli ne ugledajo luči sveta … [Dennett, 1991: 237][72]

7 K novim oblikam snovanja anket in analiziranja podatkov

Ob koncu tega sestavka naj nekaj splošnih ugotovitev odpre nove smeri in nove meje za načrtovanje anket in za nove oblike analiziranja anketnih podatkov.

Uvajanje vizualnih anket. V zadnjih letih so predlagali nove zasnove anket, imenovane posvetovalno ali interaktivno glasovanje,[73] ki poskuša s priložitvijo dodatnih informacij in splošnega gradiva odgovore ob manku vednosti premakniti k skupini odgovorov s presežkom vednosti. V okviru teh načrtov organizirajo ankete kot učni proces, vendar pa ankete potekajo kot zanimiv kompromis med visoko reprezentativnostjo/nizko informativnostjo in med nizko reprezentativnostjo in visoko informativnostjo.

Z vidika novih anketnih načrtov je bila ena izmed glavnih razlik med Znanostjo I in Znanostjo II razdelitev na splošne in univerzalne zakone na eni strani in na vzorce prepoznavanja in vzorce oblikovanja na drugi strani. Nova zasnova anket, temelječa na tem razlikovanju, premika verbalne odgovore od kategorij in števil k področjema prepoznavanje vzorcev in tvorjenje vzorcev.

V bistvu so te ankete sestavljene iz merskih in lestvičnih načrtov, ti pa porajajo dve vrsti rezultatov: prva skupina rezultatov je sestavljena iz niza vzorcev in naloga respondentov je izbrati posamezen, najustreznejši vzorec, medtem ko drugo skupino rezultatov tvorijo vizualne naloge, njihova izpolnitev pa se konča s specifičnim vzorcem, izdelkom respondentov samih (glej Müller, 2004).

Dva primera bi morala zadoščati za ponazoritev te vrste vizualne ankete. Prvi primer ima opraviti z nalogo prepoznavanja vzorcev in ga ponazarja Slika 7. Na njej vidimo zbirko vizualnih vzorcev, ki prikazujejo dosedanjo posamezni-

72. Stavek v oklepajih je naš, v izvirniku se sklepni stavek glasi takole: 'Tvoje noge so predolge!'
73. O posvetovalnem glasovanju glej, denimo, Sturgis/Roberts/Allum, 2005.

kovo življenjsko pot. Respondenti imajo dvojno nalogo: bodisi izberejo enega izmed prikazanih vzorcev ali pa ustvarijo novega.

SLIKA 7:
Merska metoda kot prepoznavanje vzorcev

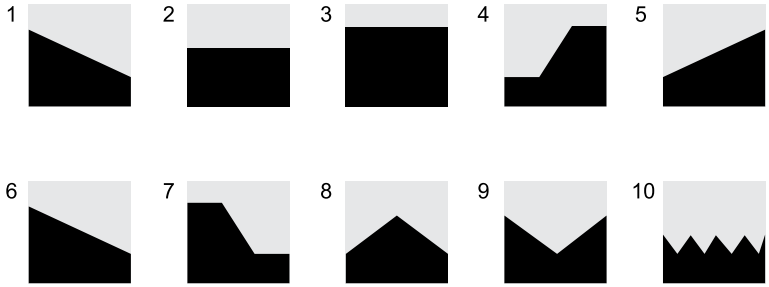

Slika 8 pa nas premesti k osnovni obliki snovanja vzorcev. Respondente pozovejo, naj ocenijo pet različnih področij in jim odmerijo njihov splošni pomen zanje. Ta naloga tvorjenja vzorcev, ki je v ostrem nasprotju s sekvenčnim načinom spraševanja v tradicionalnih anketah, ustvari konfiguracijo, kjer je vsaka nova možnost A_2, A_3, A_4 in A_5 umeščena znotraj samodoločenega konteksta že obstoječe referenčne točke (A_1). Konfiguracija, ki jo ustvarijo sami, kakor je to na sliki 8, kljub manku vednosti udeležencev prav tako priskrbi obilo strukturnih in tudi kvantitativnih informacij o sorazmerni moči vsake od petih možnosti.

Na podlagi naših dosedanjih izkušenj z nizkim številom vizualnih anket menimo, da bi lahko preusmeritev od verbalnih odgovorov k oblikovanju vzorcev in prepoznavanju vzorcev postala (oziroma bi morala postati) zanimiv nov način snovanja anket. Po naši oceni bi lahko vizualne oziroma na vzorcih temelječe ankete veliko bolje zajele kompleksnosti spoznavnih (kognitivnih) arhitektur respondentov kot pa merske metode, ki se opirajo na Znanost I in jih bremenijo omejene lestvice in pripravljeni verbalni odgovori.

K novim oblikam analiziranja anketnih podatkov. Novi kognitivni modeli, kakor tisti o odgovorih ob presežku vednosti in tisti ob manku vednosti, arhitekture na osnovi GA in nove zasnove anket, denimo pravkar predstavljene vizualne zasnove, bi morali naposled utreti tudi nove poti analiziranja podatkov.

Na začetku smo navedli, da je eden izmed izzivov za primerjalno raziskovanje vključiti nize podatkov, ki so doslej ostajali zunaj meja primerjalne analize. Tako so na primer za neposredno neprimerljive podatke regij ali držav trdili, da so najmočnejši argument za generacijo primerljivih medregionalnih ali meddržavnih zbirk podatkov. Zdaj torej nujno potrebujemo orise nove poti

k primerjalnemu raziskovanju, kar bi lahko postalo še posebej pomembno za velike količine neuporabljenih podatkov zunaj obstoječih zbirk podatkov za primerjalne analize.

SLIKA 8:
Merska metoda kot oblikovanje vzorcev

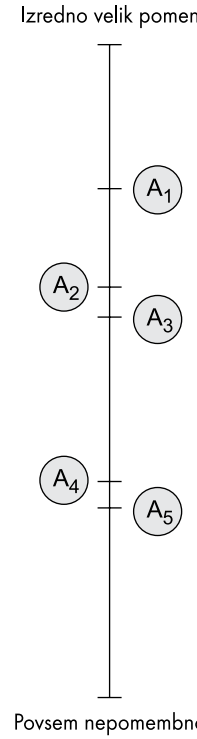

DRUGI DEL
Mednarodno primerjalno raziskovanje: ključni projekti

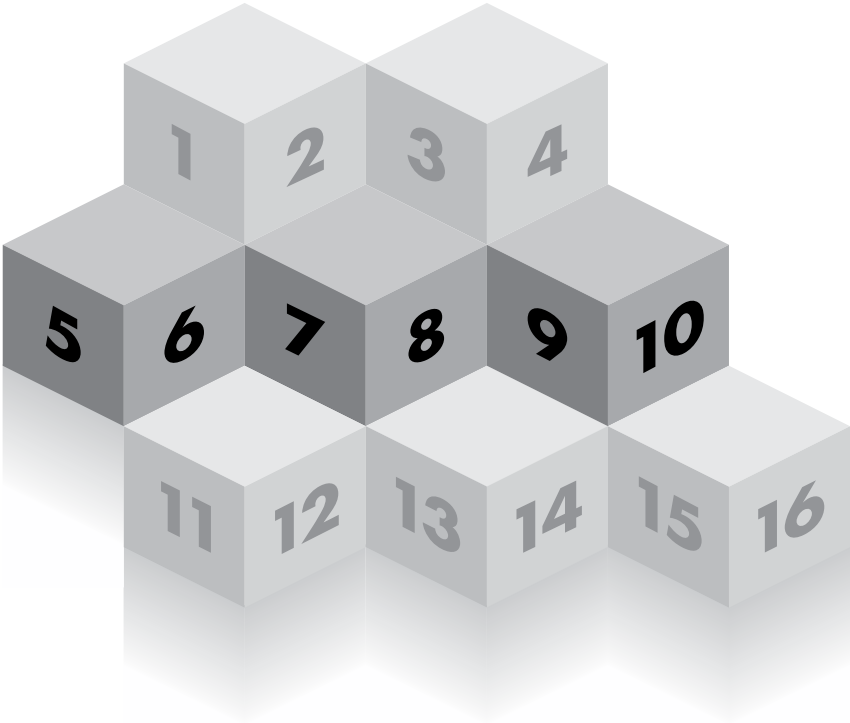

5
Longitudinalni projekt slovenskega empiričnega družboslovja: SJM 1966-2010

NIKO TOŠ

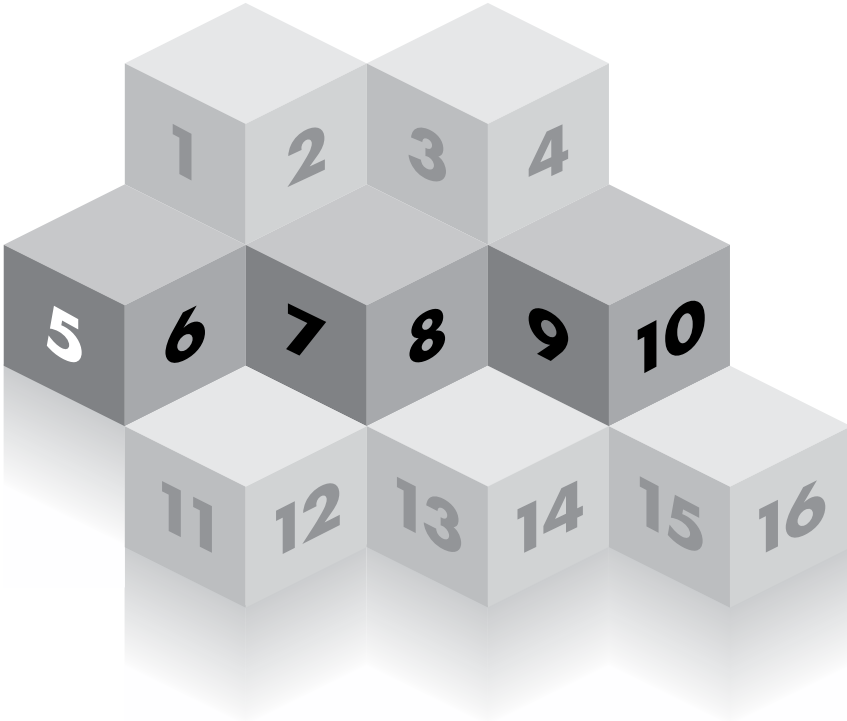

Povzetek

V prvem delu prispevka je prikazan nastanek projekta Slovensko javno mnenje (SJM 1966–2010) in njegov razvoj v dveh fazah: (1) kot longitudinalnega programa slovenskega empiričnega družboslovja (sociologije, politologije), od nastanka projekta do razpada Jugoslavije (1968–1990); (2) kot nacionalnega empiričnega družboslovnega programa ter kot nosilca in udeleženca v ključnih mednarodnih primerjalnih družboslovnih programih kot npr. ISSP, EVS, WVS, ESS in drugih (1991–2010). V prispevku je prikazan spoznavni in metodološki koncept projekta ter vpliv družbenega (političnega) konteksta na izbiro problemov in njihovo operacionalizacijo; prikazane so okoliščine, ki so preprečevale oz. vzpodbujale potek raziskovanja SJM. V drugem delu prispevka je podan povzet prikaz stanja in spreminjanja »javnega mnenja«, torej prevladujočih značilnosti v vrednotnem izražanju in stališčnem odzivanju prebivalcev Slovenije ter mnenjski oz. vrednotni obrati kot izraz družbene krize, razpada avtoritarnega političnega sistema in prehoda (tranzicije) v pluralni parlamentarni tržno-socialni sistem (kapitalizem). Projekt SJM je prikazan kot družboslovni program kontinuiranega raziskovanja vrednot prebivalcev Slovenije v razmerah družbenega prehoda.

Uvodno pojasnilo

Projekt Slovensko javno mnenje (SJM) je konceptualno nastajal v letih 1966–1967, prva raziskava je bila izvedena na pomlad 1968. Celoten dolgoleten potek projekta in izvedenih raziskav je dokumentiran in objavljen v štirih knjigah pod skupnim naslovom Vrednote v prehodu – Slovensko javno mnenje. Uvrstitev raziskav v štiri knjige[1] je rezultat kopičenja raziskovalnih gradiv in ni poizkus periodizacije dvainštiridesetletnega obdobja razvoja in spreminjanja družbenih razmer v Sloveniji in Slovenčeve zavesti. In vendar je v prvi knjigi zbrano raziskovalno gradivo, ki označuje stanje Slovenčeve zavesti in razmere v slovenski družbi od leta 1968 do razpada SFRJ, torej do družbenosistemskega obrata in prvih demokratičnih volitev (1990). Drugi dve knjigi dokumentirata obdobje »tranzicije« slovenske družbe in stanje zavesti po prehodu v parlamentarno demokracijo in socialno-tržni sistem. Tako druga knjiga (1990–1998) zajema obdobje prilagajanja, privajanja na nove družbene in politične razmere, tretja knjiga (1999–2004) pa obdobje utrjevanja novih sistemskih in vrednotnih prvin in začetno obdobje včlanjevanja v združbo evropskih narodov, v Evropsko unijo. Četrta knjiga (2004–2009) zajame časovno najkrajši izsek

1. Toš, N.: Vrednote v prehodu I. (1997), II. (1979), III. (2004) in IV. (2009), Dokumenti SJM, FDV, Ljubljana.

tega dvainštiridesetletnega obdobja, ki pa ga prav tako označujejo pomembni premiki v družbeno-ekonomskem razvoju in demokratični praksi: po dolgem obdobju pretežne vladavine levosredinskih, liberalnih političnih sil, zakonodajno in izvršno oblast v državi prevzamejo desnosredinske, pretežno neoliberalno usmerjene politične sile – in jo po štirih letih zopet predajo. Potek vključevanja v evropsko družbo narodov (EU) se v tem obdobju potrdi in utrdi. Skozi štiri knjige Vrednot v prehodu nakazana delitev torej vendarle ni zgolj posledica kopičenja raziskav. Vse objavljeno raziskovalno gradivo vabi k poglobljeni sociološko-zgodovinski analizi. V uvodni študiji knjige Vrednote v prehodu IV. so podane označitve obdobij in raziskovalčeve zaznave, tako kot se mu kažejo skozi rezultate raziskav SJM. Zdi se smotrno, da te prikaze povzamemo; prikazi so v nadaljevanju, v drugem delu tega poglavja. V prvem delu tega poglavja pa je podan prikaz okoliščin nastanka projekta SJM, njegova zasnova in njegova vsebinska ter metodološka rast.

Razvoj projekta SJM je potekal v dveh fazah, obdobjih, z jasno prepoznavnimi skupnimi značilnostmi in strukturnimi razlikami v družbenem okolju (Sloveniji) pred družbenosistemskim obratom in po njem. Prepoznavnost teh dveh faz je izražena tudi v dejstvu, da je projekt v prvi potekal kot nacionalni primerjalni (longitudinalni, medčasovni) program raziskovanja političnih orientacij in vrednot, v drugem obdobju pa se je projekt SJM v temelju presnoval v program mednarodnega (longitudinalnega, medkulturnega) primerjalnega raziskovanja vrednotnih orientacij. Prvi del tega sestavka prikaže ustanovne cilje ter vsebinsko in metodološko rast projekta SJM ter njegovo primerjalno oz. mednarodno primerjalno zasnovo, v drugem delu pa so na kratko povzeta osnovna spoznanja iz primerjalnih raziskav SJM 1968–1990 oz. iz mednarodno primerjalnih raziskav v obdobju 1990–2009.

1 Postavitev in razvoj projekta SJM

1.1 Postavitev projekta SJM in ustanovitev Centra za raziskovanje javnega mnenja

Empirično raziskovanje družbene in politične zavesti Slovencev ima svoje izhodišče v projektu Slovensko javno mnenje. Projekt je bil zasnovan leta 1966[2], istega leta[3] je bil ustanovljen Center za raziskovanje javnega mnenja pri takratni Visoki šoli za politične vede v Ljubljani. Projekt je bil izvirna zamisel in je ustrezal potrebam razvijajoče se družboslovne raziskovalne stroke in družbene oz. politične prakse (Smole, 1966; Toš, 1966). Njegova postavitev in longitudinalna zasnova je prvič v prostoru slovenskega družboslovja obetala in kasneje omogočila raziskovanje strukture in sprememb v družbeni in politični zavesti prebivalstva oz. sprememb v individualnih, družinskih oz. družbenih stanjih v Sloveniji. Izkazalo se je, da raziskava SJM konceptualno ustreza modelom longitudinalnega družboslovnega empiričnega raziskovanja v Zahodni Evropi oziroma v Združenih državah Amerike (ZDA).[4]

---

2. Pobudo za raziskovanje javnega mnenja in empiričnega družboslovnega raziskovanja v jugoslovanski prostor prvi posreduje R. Supek s svojo knjigo Ispitivanje javnog mnenja, Zagreb, Naprijed 1960. Prvo projektno skico za raziskovanje javnega mnenja v Sloveniji leta 1962 pripravi N. Toš po naročilu profesorja Lada Vavpotiča, direktorja Inštituta za javno upravo, PF Ljubljana.
3. Center je bil ustanovljen 26. novembra 1966 s sklepom Uprave VŠPV v Ljubljani – in v dogovoru z Institutom za sociologijo Univerze v Ljubljani ter Zvezo sindikatov Slovenije.
4. Tako je denimo v ZDA National Opinion Research Centre v Chicagu v obdobju 1963–1968 izvajal kompleksne empirične raziskave, imenovane Amalgams. Z njimi je proučeval in posredoval reprezentativne podatke o stališčih ljudi, o ključnih političnih, socialnih, ekonomskih in drugih vprašanjih. Projekt Amalgams je v začetku 70. let prerastel v projekt General Social Survey (GSS), ki se je do današnjih dni uveljavil kot nacionalni infrastrukturni program za področje družbenih ved (J. M. Converse 1987, R. G. Niemi et al. 1988, N. M. Bradburn in S. Sudman 1988). Nekako v istem obdobju se je tudi v Zvezni republiki Nemčiji (ZRN) razvil projekt Allgemainen Bevölkerungsumfrage der Sozialwissenschaften (ALBUSS), ki od leta 1980 kot nacionalni projekt poteka v visoko razvitem in infrastrukturnem okolju, v okviru katerega potekajo najpomembnejši mednarodni kooperativni projekti s področju družboslovja (B. Wegener 1983, W. Müller, P. Mohler et. al. 1990). Projekt ALBUSS izvaja GESIS, Leibnitz Institut für Sozialwissenschaften v Mannheimu (ZUMA) in v Kölnu (ZA). Ta institut predstavlja infrastrukturo nemškega empiričnega družboslovja. Na podobne projektne zasnove naletimo tudi v drugih evropskih deželah, v zadnjem obdobju tudi v srednje- in vzhodnoevropskih deželah.

Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij (CJMMK)[5] vseskozi deluje znotraj Fakultete za družbene vede (FDV) oz. njenih predhodnic. Center od leta 1968 sistematično izvaja projekt Slovensko javno mnenje. V okviru projekta SJM je bilo v vsem obdobju (do 2009) izvedenih petinsedemdeset sistematičnih terenskih raziskav na podlagi standardiziranega vprašalnika in reprezentativnih vzorcev polnoletnih prebivalcev Slovenije (Blejec, 1968). Sedemintrideset raziskav je potekalo v okviru nacionalnega longitudinalnega programa SJM, triinštirideset tematskih raziskav v mednarodnem komparativnem programu (ISSP, WVS, EVS, CSES, ESS, ESS itd.), šest raziskav v okviru longitudinalne raziskave o nacionalni varnosti in vojaštvu in vrsta (šestnajst) tematskih raziskav, zasnovanih iz lastnih pobud raziskovalcev oz. v interesu različnih družbenih uporabnikov. Vse raziskave SJM, ki so prikazane v knjigah Vrednote v prehodu I–IV, združujejo odgovore 106.679 anketiranih oseb. Poleg tega Center opravlja še raziskave na področju socialne stratifikacije in mobilnosti, migracij, sociologije kulture, zdravja, športa, politične sociologije (volilnih procesov in političnih strank), razširjenosti množičnih medijev, loteva pa se tudi metodoloških tem, npr. proučevanj vzorčnih, merskih in drugih metodoloških problemov standardiziranega anketnega raziskovanja, tehnik telefonskega intervjuja, internetnega raziskovanja itd.

V obdobju 1968–1990 je pri snovanju projekta SJM sodelovalo sedemdeset uglednih slovenskih družboslovcev[6]. Projekt se je razvil in uveljavil kot temeljni nacionalni, empirični družboslovni raziskovalni projekt, s prevladujočimi sociološkimi izhodišči in pomembnimi navezavami na področje politologije, komunikologije, politične psihologije, pa tudi drugih družbenih ved (Toš, 1987). Projekt SJM je viden izraz razvoja empiričnega družboslovja v Sloveniji – in tudi v Jugoslaviji, do njenega razpada; prispeval je k uveljavljanju raziskovalne kulture ter metodologije empiričnega družboslovnega raziskovanja, hkrati pa se je uveljavil kot pomemben aplikativni družboslovni projekt. Vplival je na razvoj metodološkega izobraževanja na dodiplomski in podiplomski ravni družboslovnih študijev; vseskozi je ohranjal in razvijal podatkovne baze izvedenih empiričnih raziskav, vse od leta 1968, in s tem zgradil temelj za poglobljeno družboslovno in zgodovinsko analizo stanj in sprememb oz. procesov v slovenskem kulturnopolitičnem (vrednote) in socialno-ekonomskem (odnosi, strukture) okolju. Arhiv družboslovnih podatkov FDV kot pomembno razisko-

5. Glej: Dokumenti o ustanovitvi CJM, 1966,. V: Toš, N. (ured.): Vrednote v prehodu IV. Glej priloga: Ustanovitelji in sodelavci projekta SJM.
6. Med njimi v inicialnem obdobju Jože Goričar, nestor slovenske moderne sociologije, ter profesorji FDV: Peter Klinar, Boštjan Markič, Zdenko Roter, Zdravko Mlinar, Cveto Trampuž in Niko Toš. Avtor prvega vzorčnega modela SJM je bil profesor Marijan Blejec (Blejec, M. 1970).

valno in izobraževalno infrastrukturno bazo slovenskega družboslovja je nastal na pobudo in zaradi potreb CJM.

Projekt SJM je že v izhodišču[7] težil k optimalni sociološki zasnovi in torej k vzpostavitvi možnosti za primerjalno družboslovno (medčasovno in meddružbeno) raziskovanje in analizo. Mednarodne primerjalne raziskave so v šestdesetih in sedemdesetih[8] letih, deloma zajemale tudi Jugoslavijo, kasneje, vse do sredine osemdesetih let, pa so bile otežkočane. Celo primerjalne raziskave med republikami tedanje SFRJ so bile vsled političnih ovir, konceptualnih razhajanj in finančnih blokad vse do sredine osemdesetih let nezaželene in le težko izvedljive.[9] Poizkusi povezovanja raziskovalcev podobnih centrov iz Beograda, Zagreba in Ljubljane, konec šestdesetih niso uspeli, v sedemdesetih pa so ti (z izjemo CJMMK) prenehali delovati. Od sredine osemdesetih, ko bi razmere v domačem okolju dopuščale vključevanje v mednarodne primerjalne programe (npr. ISSP, EVS ipd.), pa so nastopile »zunanje« konceptualne in metodološke ovire, saj Slovenija kot primerjalni »subjekt« ni ustrezala pogoju za pridružitev, namreč definiciji nacije.[10]

1.2. Longitudinalni projekt SJM (1968–1990)

S SJM-jem se je javnomnenjska sondaža uveljavljala kot družboslovno relevantni instrument opazovanja aktualnega družbenega okolja. Vprašalnike javnomnenjske raziskave SJM lahko opredelimo kot »merilne instrumente« oziroma kot instrument dopolnilnega opazovanja dogajanj v političnem, ekonomskem in drugih družbenih (pod)sistemih (Toš, Malnar, 1995). Vprašalnik SJM je bil v prvem obdobju (1968) praviloma vsebinsko nespecializirana, torej običajno je vključeval več tem. Kriterij tematske selekcije je bil »javnomnenjska relevantnost«, tj. izbira družboslovno relevantnih tem, za katere je veljalo pričakovanje, da so pri ljudeh vzbudile pozornost in so si o njih izoblikovali neko mnenje. SJM je pri selekcioniranju tem uporabljal tako lastne znanstvene predikcije (SJM kot del znanstvenega sistema) kot tudi vsebine drugih sistemov opazovanja (zlasti politično oz. medijsko izpostavljene teme ter teme, relevan-

7. Glej Projektno skico, Toš, 1966, Vrednote v prehodu IV.
8. Raziskava Z. Mlinar
9. Primer vsejugoslovanske raziskave »Razredna bit sodobne jugoslovanske družbe« (1987); standardizirani vprašalnik; reprezentativni vzorec polnoletnih prebivalcev v vseh republikah in pokrajinah; v koordinaciji CJMMK in v sodelovanju z V. Goatijem (IDN, Beograd, I. Šibrom (FPN, Zagreb), P. Jambrekom (PF, Ljubljana) in N. Tošem (FSPN) kot nosilcem. Raziskava je potekala v okviru programa Centra za družbena raziskovanja, CK ZKJ, Beograd.
10. Po večletni korespondenti raziskovalcev ISU in CJMMK s koordinacijo ISSP glede vključitve smo leta 1989 prejeli odgovor: »You are not a nation.«

tne na področjih posebnih sociologij). Po tem, kaj se je v SJM na neki časovni točki spraševalo, lahko zaznamo, kaj je bilo na tej točki »disciplinarno oz. javnomnenjsko relevantno« in s tem zelo verjetno tudi politično relevantno. Velja tudi obratno: skozi mehanizem odsotnosti/prisotnosti lahko vidimo, katere teme na neki časovni točki javnomnenjsko »niso obstajale«, bodisi kot problem bodisi kot alternative o neki družbeni dilemi. Iz tega lahko s precejšnjo verjetnostjo sklepamo, da tudi kot politične dileme niso bile relevantne ali pa jih kot takih raziskovalci niso zaznali. Po tem, o katerih problemih in kako smo v SJM spraševali, pa je največkrat mogoče identificirati tudi vsakokratno prevladujočo pozicijo raziskovalcev do konkretne (disciplinarne, politične, gospodarske ali druge družbene) javnomnenjske dileme.

V podlagi vsakega vprašalnika SJM je bil naključni stratificirani vzorec polnoletnih prebivalcev Slovenije, reprezentativen za celotno slovensko populacijo (Blejec, 1969). Prevladujoča mnenja, dobljena z anketo (standardiziranim vprašalnikom) SJM, je bilo tako na neki časovni točki mogoče posplošiti na celo populacijo.[11] Pri projektu SJM je torej vseskozi šlo za interakcijo oziroma opazovanje dveh polov družbe – na eni strani za opazovanje diskurza vprašalnika, ki je določen z znanstveno in politično oz. medijsko relevanco vsebin, na drugi strani za opazovanje selektivnega odziva na ponujene teme v obliki reprezentativnih javnomnenjskih stališč polnoletnega prebivalstva Slovenije. Raziskava SJM se tako ni mogla opirati in povzemati drugih, tujih raziskav in tematskih operacionalizacij. Zasnova vsakokratne raziskave SJM je bila rezultat izvirnega premisleka in operacionalnega napora raziskovalne skupine.

Gostota raziskav v vsem obdobju projekta SJM ni bila konstantna.[12] Po začetnih pričakovanjih (Smole, 1966), ko je bilo raziskovanju javnega mnenja pripisana predvsem politična akcijska vloga, je bil projekt politično podprt. Že v drugem letu (1969), in še posebej v začetku in sredini sedemdesetih let, pa je naletel na politične odpore in preprečevanja.[13] Razlog za porast števila raziskav oz. njihovo izostajanje v posameznem obdobju oz. letu gre nedvomno iskati v okolju CJM kot delu raziskovalnega subsistema. Politične in socialne spremembe v slovenski (oz. nekdanji jugoslovanski) družbi so šele v osemdesetih letih, v polnem razmahu družbene in politične krize, spodbujale raziskovanje.

V kontekstu sprememb v osemdesetih letih je mogoče pojasniti povečano gostoto raziskave SJM kot instrumenta raziskovalnega subsistema za opazovanje

11. Populacija SJM: prebivalci Slovenije, stari več kot 18 let, vpisani v matične evidence oz. register prebivalcev.
12. Glej prilogo: Seznam raziskav SJM 1968–2009.
13. Raziskave SJM niso bile izvedene v letih 1974, 1975 in 1977, zaradi politične kritike projekta in odtegnitve finančnih sredstev. Politični pritiski na raziskovalce in projekt pa so značilni za vsa sedemdeseta leta.

dogajanja v okolju. Z raziskovalnega vidika je šlo v tem času za spremljanje (razmeroma hitrih) premikov stališč ljudi oziroma za spremljanje obratov znotraj trendov, kar je omogočala tudi obstoječa »zaloga« empiričnih (mnenjskih) podatkov iz sedemdesetih let. Hkrati s povečanim raziskovalnim zanimanjem je sondiranje javnega mnenja postalo vse bolj pomemben instrument opazovanja tudi s strani političnega sistema. Z vzpostavitvijo (bolj) demokratične politične regulative v tem času v slovenskem prostoru se postopoma vzpostavljajo novi principi selekcije in regulacije raziskovalnih tem in problemov. Selekcijo in hierarhizacijo političnih problemov čedalje bolj določa tudi kriterij javne relevantnosti. Sondiranje javnega mnenja se pri tem pojavlja kot eden pomembnejših instrumentov opazovanja; izsledki (empirične) sociologije so postali informativni vir političnih akterjev pri določanju in izbiri primerne politične strategije ter posredno instrument pri določanju regulativnih mehanizmov na posameznih področjih takratne politične oblasti.[14]

Vsebinska struktura vprašanj in razvoj (novih) tem v projektu SJM v prvem obdobju. Najbolj zastopane teme v tem obdobju zadevajo politiko oz. vprašanja v povezavi z delovanjem političnega sistema, institucij državne oblasti, družbenopolitičnih organizacij, sistema in organov samoupravljanja v podjetjih in krajevnem okolju itd. Tem po pogostosti sledijo vprašanja na temo neenakosti in vprašanja o delovanju gospodarstva, družbenih dejavnosti in služb itd.[15]

Primer tranzicijskega javnomnenjskega obrata: privatni sektor in hierarhija vrednot (Toš, Malnar, 1995). Tema privatnega sektorja v raziskavi SJM v prvem obdobju je za potrebe analize obratov v dikciji vprašalnika in porazdelitvi odgovorov med najbolj eksplanatorno učinkovitimi. Z njo je mogoče opazovati javnomnenjske obrate. Analiza po kriteriju prisotnosti/odsotnosti »privatnega« kot teme v vprašalnikih SJM pokaže, da je skozi dolgo obdobje (od leta 1968 do približno 1982 oziroma do časa javne detekcije »krize«) kot javnomnenjsko zanimiva tema le redko prisotno. Privatno se ponekod pojavlja le v zvezi s kapitalističnim sistemom, sicer pa se tudi s semantičnega vidika pojavlja le kot »obrt« (omejitev števila zaposlenih, omejitve glede področja dejavnosti ipd.) ali kot zasebna kmečka posest (omejitve lastnine obdelovalne zemlje, agrarni maksimum) ipd. V obdobju do leta 1981 je privatno prisotno predvsem kot problem (ne)pravičnosti in kot tuj element znotraj polja družbene lastnine. Cilj za-

14. To velja zlasti za drugo polovico osemdesetih let za tzv. ustavne amandmaje in za zakonodajno podlago za osamosvojitev.
15. Od leta 1968 do leta 1990 je bilo skupno zastavljenih več kot sedem tisoč vprašanj (Malnar, 1994; Švara, 1994), med njimi je bilo 4200 originalnih vprašanj, ostala so se ponavljala. Med njimi jih je bilo 2890 vsaj enkrat ponovljenih, 15 % dvakrat, 6 % trikrat, 7 % štirikrat ali več. Frekvenca pojavljanja vprašanj na določeno temo skozi vse obdobje pri nekaterih temah značilno variira, v odvisnosti od dogajanja v okolju.

nimanja je predvsem toleranca javnega mnenja do »ostanka« zasebnolastniškega in pridobitniškega vidika v ekonomskem sistemu, njegova »provokativnost« za javno mnenje s stališča dohodkovne (ne)enakosti, ki nastaja v tem (sicer marginalnem) segmentu. Pojavlja pa se tudi v kontekstu ekonomske neuspešnosti družbene lastnine na izbranih področjih. Sistem družbene lastnine in nekapitalistična razvojna opcija sta v prvem obdobju, predvsem do leta 1981, pretežno nevprašljiva. To velja tako za sam vprašalnik SJM, ki ne formulira alternative družbena/privatna lastnina kot relevantne javnomnenjske dileme, kot za javno mnenje, ki opaža, da družbenolastninski sistem zadovoljivo (uspešno) deluje in se razvija.

Prelomna točka v načinu tematizacije 'privatnega' v vprašalnikih SJM je pojav »krize«, ki se kot politično definirani in obenem kot javnomnenjski problem pojavi konec sedemdesetih let. Skozi dikcijo vprašanj SJM o krizi je mogoče opazovati razvoj percepcije te krize in znotraj nje odnosa do 'privatnega'. Kriza konec sedemdesetih in v začetku osemdesetih let je opažena kot disfunkcija socialističnega sistema, v razmerjih in regulacijah med t. i. razvitimi in nerazvitimi republikami in obenem predvsem kot moralni problem neodgovornosti (vodilnih) posameznikov. Z nastopom prave »krize« prihaja tudi do percepcije 'privatnega' kot nečesa »pozitivnega«. Kot javnomnenjska dilema se v vprašalnikih SJM najprej izpostavi širitev obsega 'privatnega' (obrti, malega gospodarstva), vendar še vedno predvsem v funkciji povečevanja učinkovitosti obstoječega ekonomsko-političnega sistema. 'Privatno' se tedaj še percipira kot element znotraj socialističnega sistema, ki bi lahko s svojo ekonomsko učinkovitostjo dopolnil ta sistem, saj sta njegova politična in ideološka dominacija še vedno in pretežno nevprašljivi. Do radikalnega obrata pride v drugi polovici osemdesetih let, ko se najprej zastavi vprašanje 'privatnega' kot enakopravne alternative družbeni lastnini, kar se končno izteče v etabliranje privatizacije kot »zmagovite« sistemske alternative.

Z vidika 'privatnega' kot vrednote je mogoče reči, da se je v obdobju od leta 1968 do 1990 ta pojem transformiral iz marginalne in pretežno negativne vrednote v osrednjo in pretežno pozitivno vrednoto. Vendar pa je treba opozoriti, da tu ni šlo za postopen prehod, pač pa za vrednotni obrat, ki se je zgodil v drugi polovici osemdesetih let. Prišlo je torej do obrata v hierarhiji vrednot!

Tak obrat zadene tudi dilemo med enakostjo in učinkovitostjo, ki je bistvena za javnomnenjsko opredeljevanje med družbeno in privatno lastnino. Dobro gospodarjenje je bilo v javnem mnenju že od začetnih merjenj pozitivna vrednota in obenem vrednota, ki jo je 'javno mnenje' pripisovalo obrtnikom. Hkrati pa je dejstvo, da ima dobiček od te učinkovitosti (predvsem) zasebnik, v javnem mnenju učinkovitosti odvzemalo pozitivni vrednotni naboj. Obratno je bilo v primeru družbene lastnine, ki ji javno mnenje nikoli ni pripisovalo atribu-

ta učinkovitosti, zato pa je vrednotno pridobila prednost pred zasebno lastnino z atributi, kot sta enakost in pravičnost.

Opisano porazdelitev vrednot med kapitalističnim in socialističnim gospodarstvom potrjujejo tudi odgovori na vprašanje, zastavljeno neposredno po družbenem obratu (1991), ki zadeva oceno atributov kapitalističnega in socialističnega gospodarstva. V širokem naboru različnih lastnosti so tiste, ki jih javno mnenje prepoznava kot izrazite atribute kapitalističnega in obenem kot izrazite »neatribute« socialističnega gospodarstva: učinkovitost, dobiček, družbeni in tehnični napredek. Atributi, ki jih respondenti bolj pripisujejo socialističnemu gospodarstvu, ne opažajo pa jih pri kapitalističnem, so: človečnost, pomanjkanje in pravičnost. Privlačnost »kapitalizma« je torej konec osemdesetih let zlasti v njegovi ekonomski učinkovitosti in iz nje izvedeni blaginji, njegova neprivlačnost pa je v nepravičnosti, v meritokratski (»nehumani«) distribuciji dobička oziroma bogastva itd. Vse do konca osemdesetih let je v javnem mnenju vztrajala vrednotna hierarhija, pri kateri sta pravičnost in enakost kot vrednoti zasedali hierarhično višje mesto kot učinkovitost, zato ni prišlo do »stika« med privatno lastnino (kapitalističnim gospodarstvom) in »pozitivnostjo«. Na tej časovni točki pa se je že zgodil obrat – v javnem mnenju postane učinkovitost hierarhično višji oziroma bolj zaželen cilj in s tem tudi kapitalizem. Približno polovica vseh anketiranih je tedaj (1990–1992) soglašala z eksplicitno izjavo, da je kapitalistično gospodarstvo za Slovenijo boljši ekonomski sistem, in približno toliko jih je menilo, da je ta pot pravilna usmeritev za reševanje »sedanjih problemov«. V zadnjih letih pa opažamo ponoven vrednotni obrat v smeri višjega vrednotenja socializma.

Obrat v hierarhiji vrednot potrjuje tudi porazdelitve odgovorov na vprašanje, zastavljeno leta 1992, ko več kot polovica vprašanih soglaša z obstojem povezave med dobički podjetnikov in izboljšanjem življenjskega standarda vseh, tj. povezave med privatnimi dobički in splošno blaginjo. Vendar pa zlasti podatki zadnjih raziskav SJM (2004–2009) kažejo, da pozitivno vrednotenje privatne lastnine in učinkovitosti ne pomeni hkrati tudi tega, da se liberalizira odnos do družbenih razlik. Anketiranci so sicer naklonjeni tržnemu sistemu in privatni lastnini, ne pa tudi velikim družbenim razlikam in zmanjšanju socialne vloge države. Če podrobneje analiziramo vrednote respondentov, vidimo, da ni prišlo do bistvenih sprememb v odnosu posameznika do osebnega, tržnega, podjetniškega, zaposlitvenega tveganja; ni prišlo do opaznih sprememb v vrednotenju posameznikove iniciative, do prevladujoče želje po odprti tržni tekmi itd. Hierarhija med vrednotama (socialne) varnosti na eni ter negotovosti in tveganja (in morebitnega uspeha) na drugi strani je še vedno povsem v korist prve, vrednotno legitimiranje kapitalističnega sistema pa je močno zmanjšano.

Na prvem mestu so torej socialna varnost, zanesljivost zaposlitve ter zanesljiva in univerzalna mreža socialnih servisov. Na ravni posameznikovih vrednot, merjenih na razsežnosti varnost-tveganje, se torej ni zgodil opazni premik od iskanja varnosti k usmerjenosti v tržno tekmo in dosežek, ni prišlo do zmanjševanja naklonjenosti oz. zavzemanja za ohranjanje paternalistične vloge socialne države. Podatki kažejo, da se skupaj z zaznavo večje socialne negotovosti krepijo stališča v prid močni socialni regulaciji in zaščitniški vlogi države.

Problem kolizije med relativno egalitarno tradicijo in tržno alokacijo blaginje je v 20. stoletju na demokratičen način rešila institucija socialne države. Ohranjanje relativno egalitarne zaznave družbenega prostora, z nizko toleranco do družbenih razlik, torej pomeni predvsem to, da se v slovenskem prostoru ne bo mogel izoblikovati tip socialne politike z močnimi liberalističnimi elementi. Prej bo uspel model, ko bo tržna alokacija bogastva sorazmerno močno 'korigirana' z naknadno redistribucijo bogastva prek mehanizma obdavčevanja, v katerem ne bo prišlo do bistvenega krčenja obstoječe socialne mreže in do prehajanja na neobvezne socialne aranžmaje. To se jasno kaže v vsem obdobju po obratu, še posebej pa v odzivih na poizkus neoliberalnih reform (2005) in kot odziv na aktualno gospodarsko krizo in recesijo (2009). Egalitarna zasnova družbenih odnosov ohranja svojo (skoraj prvotno) legitimnost; vsak poizkus njene rušitve naleti na politični upor.

1.3 SJM v programih mednarodnega družboslovja (1990–2009)

Če za prvo obdobje v razvoju projekta SJM (1968–1990) velja, da je bil ta zasnovan kot longitudinalni projekt, ki je omogočal opazovanje sprememb skozi čas in hkrati kot socialno relevantni instrument za opazovanje aktualnega družbenega okolja, velja za drugo obdobje v njegovem razvoju, da seveda ohranja dimenzijo medčasovnih primerjav, hkrati pa se odpira, dviga na raven medkulturnih in meddružbenih primerjav. V prvem (dvaindvajsetletnem) obdobju je projekt SJM le v treh primerih dosegel raven medkulturnih oz. meddružbenih primerjav;[16] za večino (v tem času izvedenih raziskav) velja, da so nespecializirane, da v okviru longitudinalne zasnove zajemajo široke nabore tem, in le v treh primerih so se raziskave osredotočale na eno samo osrednjo temo.[17] Za prav vse

16. Že prej citirana raziskava Razredna bit sodobne jugoslovanske družbe, ki je zajela populacije iz vseh republik in pokrajin takratne Jugoslavije in še dve na projekt SJM oprti raziskavi. Prva s področja potrošniških navad o vrednotenju proizvodov glede na republiške izvore (1971, po naročilu Iskre) in druga na ekološko tematiko, predvsem o odnosu do gradnje jedrskih elektrarn in rabe nuklearne energije.
17. Stališča o razvoju cestnega omrežja, 1970; Stališča o ustavnih spremembah (1988); Raziskava medijskega polja 1989.

v tem obdobju izvedene raziskave velja, da so tematsko in metodološko izvirne, da se niso opirale[18] na tuje vzore in posnemale drugih raziskav. Gradnja longitudinalnega koncepta SJM in vsakokratne raziskave je torej pomenila izviren, kreativen avtorski napor raziskovalne skupine. Projekt SJM se je v tem obdobju v Sloveniji in Jugoslaviji uveljavil kot uspešen družboslovni raziskovalni model in pomemben empirični vir, ki je dozorel po svoji metodološki in izvedbeni plati, v drugem obdobju se je projekt dvignil na raven mednarodne (medkulturne) primerjalne raziskave, torej na raven medkulturnega primerjalnega družboslovja.

Vključitve SJM v mednarodno primerjalne programe. Družbeni obrat (1990) in osamosvojitev Slovenije pomenita za projekt SJM (in raziskovalce) novo možnost v njegovem razvoju. Primerjalna raziskava, ki je imanentna sociološkemu pristopu (Durkheim, 1895; Przeworsky, Teune, 1970; Scheuch, 1989, 1990; Øyen, 1990; Müller, Toš, 2009) in ki razširja možnost družboslovne analize na temelju sočasnega raziskovanja v različnih družbah in kulturah, postane realna možnost tudi za slovenske raziskovalce in za projekt SJM. Že konec osemdesetih in neposredno po družbenem obratu se je CJM povezal in s projektom SJM uspešno vključil v vse osrednje infrastrukturne mednarodno primerjalne družboslovne programe: v International Social Survey Programme (ISSP) – 1990, European Values Study (EVS) in World Value Survey (WVS) – 1991, Comparative Study of Electoral System (CSES) – 1995, European Social Survey (ESS) – 2000[19] itd. Poleg tega se je projekt SJM v tem obdobju (po 1990) uspešno vključeval in povezoval z vrsto drugih tematsko usmerjenih raziskovalnih iniciativ in skupin v evropskem prostoru, kot denimo: z raziskavo političnih in ekonomskih usmeritev prebivalcev v srednje- in vzhodnoevropskih državah (Ostbarometer), z raziskavo procesov demokratizacije v Srednji in Vzhodni Evropi, z raziskavo kakovosti življenja (Euromodul), z raziskavo o vlogi cerkve in pojavih religioznosti s srednjih in vzhodnoevropskih državah, z raziskavo izražanja nacionalne identitete in nacionalizma v Avstriji in Sloveniji itd. Tako je bilo v okvirih programa SJM v zadnjih dvajsetih letih izvedenih 43 tematskih raziskav v povezavi s programi ISSP, WVS, EVS, ESS, CSES in EES. Za vse navedene primerjalne raziskovalne programe velja, da vključujejo raziskovalce iz velikega števila držav, praviloma z vseh celin (WVS, ISSP, CSES); le za raziskave EVS, ESS in EES velja, da vključujejo predvsem evropske države. Ni torej dvoma, da obdobje od konca osemdesetih let dvajsetega stoletja pa do danes zaznamuje vključevanje raziskav SJM v mednarodne projekte (Hafner-Fink, 2008), kar je časovno primerjalni razsežnosti raziskav iz predhodnega

18. Ker je bil sistem (samoupravni, enopartijski) »izviren«, so bile tudi raziskave »izvirne«.
19. Podrobni opisi teh mednarodnih projektov so podani v poglavjih te knjige.

obdobja dodalo še možnost primerjav v medkulturnem in mednarodnem prostoru – in postavitev Slovenije v ta prostor.[20]

V zadnjih dveh desetletjih je bilo v okviru programa SJM zasnovanih in izvedenih 59 standardiziranih vprašalnikov na reprezentativnih vzorcih. Povprečna gostota raziskav v prvem obdobju[21] ni dosegla ene raziskave na leto. V drugem obdobju je povprečna gostota tri raziskave na leto. Na intenzivnost raziskovanja vplivajo prevzete obveze teama SJM oz. centra v okviru mednarodnih projektov in programov, povečane potrebe in zanimanje družboslovne stroke za empirično raziskovanje in hkrati velika odzivnost in zanimanje javnosti za rezultate družboslovnega raziskovanja. Poleg izpolnjevanja obvez iz mednarodnih programov je projekt SJM ohranjal tudi svojo lastno longitudinalno kontinuiteto in se ob tem loteval še ožjih tematskih raziskav za potrebe stroke oz. v interesu različnih družbenih uporabnikov. Med pomembnejše nacionalne tematske raziskave, izvedene v okviru programa SJM v drugem obdobju, sodijo stališča do zdravja in zdravstva, vrednotenje preteklosti, razvojne vrednote in prostor, slovensko medijsko polje, stališča do pridruževanja Slovenije Evropski uniji, vključenost v športne in rekreacijske aktivnosti, stališča do ekoloških in energetskih vprašanj, pogledi na razvoj avtocestnega omrežja itd. Stalnica programa SJM pa je postala tudi raziskava o nacionalni varnosti in vojaškem poklicu, ki se je najprej oblikovala kot ožji tematski blok SJM (1991, 1995), nato pa se od leta 1999 z dveletnim presledkom uveljavila kot samostojna longitudinalna tematska raziskava (šest ponovitev v letih 1999–2009) za potrebe obramboslovne stroke.[22]

Akterji v raziskovalnem procesu. Vključenost v mednarodni program in hkratno izvajanje nacionalnih tematskih raziskav vplivata na spremembo vlog raziskovalcev, akterjev v raziskovalnem procesu. Raziskovalci so v nacionalnem raziskovalnem kontekstu še vedno izvirni, kreativni in povsem samostojni snovalci tematskih pristopov in operacionalizacij, tako kot v prvem obdobju, le z bistveno več možnosti uporabe mednarodnih teoretskih in metodoloških virov. V okviru mednarodnih primerjalnih programov pa se kreativnost in iniciativnost raziskovalcev kažeta in uveljavljata v mednarodnih projektnih koordinacijah oz. skupinah, glede na dano organizacijo programov in stil vodenja teh projektov. Kritične ocene mednarodnih primerjalnih raziskav pogosto zadenejo ob vprašanje, kakšen je položaj raziskovalcev, v kakšna medsebojna razmerja vstopajo in ali je pri tem zagotovljena pariteta njihovih vlog v procesu temati-

20. Kar ilustrira podatek, da je v velikem številu (okoli 500) objavljenih analiz, izvedenih na osnovi datotek raziskave ESS, pretežno in izenačeno z drugimi velikimi državami (okoli 60%) vključena tudi Slovenija (Malnar, dokumenti ESS).
21. 19 raziskav v 22 letih.
22. Raziskave so zasnovali raziskovalci Obramboslovno raziskovalnega centra FDV.

zacije in operacionalizacije projektov (Mlinar, Splichal, 1989). Za večino mednarodnih programov, v katere je vključen projekt SJM, veljata nehierarhična organiziranost in demokratičen stil vodenja. To še posebej velja za program ISSP, pa tudi za programe EVS, WVS, ESS itd. Takšna notranja organizacija in stil vodenja dopušča in terja od raziskovalcev, da svoje iniciative in kreativnost vnašajo v delo mednarodnih delovnih skupin in projektnih teamov, da sodelujejo pri izbiri osrednjih tem oz. problemov ter da v proces njihove operacionalizacije vnašajo nujne nacionalno relevantne kontrole in iniciative ter tako ustvarjalno sodelujejo pri graditvi skupnih raziskav. Površna in netočna je torej predstava, da gre pri mednarodnih primerjalnih programih zgolj za prevajanje in aplikacijo raziskovalnih instrumentov v nacionalne okvire. Dodamo lahko, da za raziskovalce, povezane s projektom SJM, velja, da so se v dveh desetletjih vključevanja v mednarodne projekte dobro usposobili, ne le za aplikacijo operacionalizacij in zahtevanih metodologij, temveč tudi kot partnerji pri izbiri tem, v procesu njihovih operacionalizacij in postavljanju metodologij, pa tudi kot člani delovnih skupin, svetovalnih in koordinacijskih teles ter osrednji koordinaciji programov.

Tematska širina programa SJM. Tematski okvir raziskav SJM se v drugem obdobju bistveno razširi in tudi spremeni. Glede na sistemski obrat, novo institucionalno strukturo samostojne države, novo vlogo državljana v demokratičnem sistemu, pojav pluralnih volitev in političnih strank itd. se bistveno spremeni, lahko bi rekli, prelomi semantična zasnova vprašalnikov SJM. Vključevanje SJM v mednarodne raziskovalne programe bistveno razširi raziskovalno optiko: v ospredje stopajo teoretsko in disciplinarno, pa tudi družbeno akcijsko relevantne teme, ki so izbrane in operacionalizirane tako, da omogočajo hkrati nacionalno, medčasovno (longitudinalno) in mednarodno primerjalno (medkulturno) analizo. V program SJM vnaša tematsko širino že sklop raziskav o vrednotah (WVS, EVS), ki zajamejo problematiko dela, prostega časa, družine, odnosa do institucionalnega sistema in participacije v njem, razumevanja vloge države (še posebej njene socialne funkcije), izražanje religioznosti, problematike družbenih omrežij, ekološke zavesti, prostega časa itd. To velja tudi za raziskave, ki potekajo v programu ISSP, katerih središčnica so prav tako vrednote, raziskovane v polju družine, pri delu in v zvezi z delom, v socialnih omrežjih, v zvezi z nacionalno in socialno identiteto, v (ekološkem) okolju, v zvezi z delovanjem države, potekom socialne diferenciacije in neenakostjo, v zvezi z osebnimi počutji in stanji, ki se kažejo kot zadovoljstvo, sreča itd. In tudi mednarodna raziskava volilnih sistemov (CSES) vnaša v projekt SJM nove tematske poudarke, oprte na teorijo demokratizacije in participacije državljana v sistemu itd. Raziskave v okviru mednarodnih primerjalnih programov tako ponujajo relevantna empirična gradiva vrsti posebnih socioloških, politoloških in drugih družboslovnih

strok in disciplin, med njimi tudi socialni psihologiji, socialni ekonomiji idr. In seveda tudi odločevalcem, državnim organom in politikom.

SJM v pomembnejših mednarodnih primerjalnih programih. Na kratko bomo opisali pet infrastrukturnih mednarodnih družboslovnih programov, v katerih kot partner deluje projekt SJM. To so: (1) Mednarodni družboslovni raziskovalni program – International Social Survey Programme (ISSP), (2) Evropska raziskava vrednot – European Values Study (EVS), (3) Svetovna raziskava vrednot – World Value Survey (WVS), (4) Mednarodna primerjalna raziskava volilnih sistemov – The Comparative Study of Electoral Systems (CSES) in (5) Evropska družboslovna raziskava – European Social Survey (ESS).

(1) Raziskava ISSP je nastala na pobudo skupine zahodnoevropskih in ameriških družboslovcev v sredini osemdesetih let. Zgrajena je na naslednjih načelih: člani ISSP skupno razvijajo vsebinske module, ki zadevajo relevantna področja družbenih ved; moduli so kratki (do 15 minut) in se dodajajo k rednim nacionalnim anketnim raziskavam; vsaka meritev ima obsežno jedro skupnih demografskih spremenljivk; velja predpostavka, da so podatki čim prej dostopni skupnosti raziskovalcev (Hafner-Fink, 2009). Raziskava temelji na skupnih vzorčnih predpostavkah in na zahtevi po metodološki korektnosti izvedbe. Sodelujejo raziskovalne skupine, ki jih Koordinacija ISSP verificira in ki zagotovijo upoštevanje načel ter kontinuiteto projekta ISSP. Od 1985 do 2009 je bilo (v šestih do triinštiridesetih državah)[23] izvedenih petindvajset letnih meritev, ki so zajele deset tematskih področij. V okviru longitudinalnega koncepta se je štirikrat ponovila meritev tem o družbenih neenakostih in razumevanju vloge države, trikrat o družini in spreminjajočih spolnih vlogah ter o delu in religiji, dvakrat o okolju in socialnih omrežjih ter enkrat o razumevanju državljanstva ter prostem času in športu. Projekt SJM je bil v program ISSP formalno vključen 1992, dejansko pa leta 1991 z raziskavo o religioznosti – in odtlej tekoče sledil vsem letnim programom. Mednarodna primerjalna datoteka ISSP je dostopna v vseh arhivih družboslovnih podatkov po svetu in pri nas.

(2) Evropska raziskava vrednot (EVS) je nastala na pobudo skupine evropskih sociologov, predvsem Jana Kerkofsa in Ruuda de Moora iz Univerze v Tilburgu, Nizozemska, ki so se koncem sedemdesetih let povezali v European Values Study Group in razvili v koncept EVS. Iniciativa sovpada s prvimi volitvami v Evropski parlament in razpravo (škofovske konference) o vprašanjih: Ali imajo

23. Leta 2007 so bile v ISSP vključene naslednje države: Avstralija, Avstrija, Belgija, Bolgarija, Brazilija, Ciper, Češka, Čile, Danska, Dominikanska republika, Filipini, Finska, Francija, Hrvaška, Irska, Italija, Izrael, Japonska, Južna Afrika, Južna Koreja, Kanada, Kitajska, Latvija, Madžarska, Mehika, Nemčija, Nizozemska, Nova Zelandija, Poljska, Portugalska, Rusija, Slovaška, Slovenija, Španija, Švedska, Švica, Tajvan, Turčija, Urugvaj, Velika Britanija, Venezuela, ZDA.

Evropejci skupne vrednote? Ali se vrednote spreminjajo in v kakšno smer? Ali nastajajo kaki novi koherentni alternativni vrednotni sistemi, ki bi nadomestili krščanskega? Itd. Zamišljena je bila torej kot raziskava temeljnih človeških vrednot, ki opazuje ideje, pričakovanja, verovanja, stališča, vrednote in mnenja ljudi po vsej Evropi. Bila je zasnovana kot longitudinalna in medkulturna oz. mednarodna raziskava, ki je v prvem valu (1981) zajela dvanajst zahodnoevropskih držav, nato pa se je v valovih 1990, 1999 in 2008 postopoma širila, tako da v zaključnem valu zajema šestinštirideset evropskih držav. Raziskava je tematsko pestra in nudi podatke o pogledih Evropejcev na življenje, družino, delo, religijo, politiko in družbo. Raziskava temelji na standardiziranem vprašalniku, ki ga sodelujoče raziskovalne skupine ponavljajo okvirno vsakih deset let. Projekt upravlja svet programskih direktorjev in izvršilni odbor, ki se opira na teoretsko in metodološko delovno skupino in na »tilburški tim«. EVS je še vedno organsko povezana z Univerzo v Tilburgu. Center je v program EVS vključen od leta 1991 dalje. Na osnovi rezultatov in primerjalnih analiz EVS je nastala obsežna literatura v obliki znanstvenih člankov in knjig.[24]

(3) Svetovna raziskava vrednot (WVS) je nastala na osnovi evropske raziskave vrednot in z njeno širitvijo v medkontinentalni, svetovni prostor. Razvila se je paralelno z EVS, 1990. Iniciator širitve projekta je bil Ronald Inglehart, Institut for Social Research, University of Michigan, ki raziskavo vseskozi koordinira. Zasnova raziskave je podobna EVS in vključuje nove dežele in raziskovalne skupine ob predpostavki, da lahko zagotovijo metodološko korektno izvedbo standardiziranega vprašalnika na reprezentativnem vzorcu najmanj 1000 respondentov. Obsežno podatkovno gradivo iz štirih valov raziskave je dostopno v vseh arhivih družboslovnih podatkov. Na osnovi analiz WVS je oblikovana obsežna znanstvena bibliografija, znotraj katere dominirajo analize, članki in knjige Ronalda Ingleharta. Med najpomembnejše »produkte« medkulturne analize sodi Inglehart/Welzelov kulturni zemljevid sveta. Projekt SJM se je v program WVS vključil leta 1991.[25]

(4) Raziskava volilnih sistemov (CSES) je nastala na podlagi pobude raziskovalcev volilnih sistemov in procesov demokratizacije v ZDA in Zahodni Evropi ter se postopoma širila na vse celine, vključujoč države s parlamentarnimi sistemi. Raziskava je oblikovana kot tematski blok, ki poteka vselej neposredno po državnih parlamentarnih volitvah (Štebe, 2009). Teme raziskave: vprašanje odnosa do političnih strank v volilni tekmi, razumevanje njihovega političnega

24. Več podatkov o EVS http://www.europeanvaluesstudy.eu/ (tudi Rus/Toš, 2005).
25. Več informacij o projektu: http://www.worldvaluessurvey.org/.

profila, stališča o odnosu do demokracije in do vloge aktivnega državljana – volivca itd. Projekt SJM je v projekt CSES vključen od leta 1996.[26]

(5) Evropska družboslovna raziskava (ESS) je nastala na iniciativo Maxa Kaaseja in skupine družboslovcev, zbranih v okviru Evropske znanstvene fundacije koncem devetdesetih let. ESS predstavlja temeljno družboslovno infrastrukturno medkulturno oz. meddržavno longitudinalno raziskavo s ciljem, da zajame vse članice Evropske unije in po možnosti tudi druge evropske države. Program ESS usmerja Znanstvenosvetovalni odbor, v katerem so zastopane vse države udeleženke ter Osrednja raziskovalna skupina s področnimi delovnimi timi. Poglavitni cilj ESS je kontinuirano in sistematično spremljanje stanja in procesov v evropskih državah na vseh relevantnih družbenih področjih, torej zagotavljanje kazalcev družbenega razvoja in delovanja sistemskih politik, s poudarkom na spremljanju učinkov teh politik skozi subjektivne zaznave državljanov. Podobno kot pri drugih raziskavah (ISSP, EVS, WVS) je vloga ESS opazovanje socialne klime in dolgoročnih trendov (Malnar in Kurdija, 2009). Dodatna vrednost ESS je v zahtevnosti njene metodologije v primerjavi z drugimi mednarodnimi družboslovnimi programi. Prav zaradi dosežkov pri metodološki konceptualizaciji in harmonizaciji mednarodnega družboslovnega raziskovanja je raziskava ESS leta 2005 prejela najvišje evropsko priznanje, Descartesovo nagrado. Raziskava je tematsko pestra, vsebuje konstanten longitudinalni blok in ob vsaki meritvi še dva ožja tematska sklopa. Doslej so bile opravljene meritve v letih 2002, 2004, 2006 in 2008, v teku pa so meritve petega vala (2010). Projekt SJM je udeležen v programu ESS vse od iniciativne faze dalje.[27]

Poleg navedenih petih velikih infrastrukturnih družboslovnih programov je skupina SJM oz. Center v obdobju 1992–2009 sodeloval še v vrsti drugih pomembnih mednarodnih primerjalnih (npr. Euromodul, Novi nacionalizmi v Avstriji in Sloveniji) in tudi longitudinalnih (npr. Procesi demokratizacije v Srednji in Vzhodni Evropi, Ostbarometer, Vzpon cerkva v Vzhodni in Srednji Evropi idr.) raziskavah.

26. Več informacij: http://www.umich.edu/~cses/.
27. Izčrpnejše informacije o vsebinski in metodološki zasnovi programa ESS so dostopne na domači strani http://www.cjm.si/ ter na http://ess.nsd.uib.no/ in zapisu Malnar, Kurdija, v tej knjigi.

2 Slovenska družba in vrednote

2.1 Od »prvotnega liberalizma« do razpada SFRJ in osamosvojitve (1968–1990)

Kot smo že zapisali, zajema prvo obdobje (knjiga Vrednote v prehodu I.) raziskave SJM, opravljene v času od maja 1968 do februarja 1990, torej do prve demokratične volitve in pred osamosvojitvijo Slovenije. Slovenijo in zavest Slovenk in Slovencev v tem času označujejo po eni strani razpon med avtoritarnostjo in samoupravnostjo, enopartijski sistem, ideološki monopol partije, državna lastnina in na njih utemeljena represija in po drugi strani humano bistvo socializma, enakost, zamisel o družbeni lastnini in upravljanju, osvobajanje posameznika, relativna gmotna blaginja. To je pri ljudeh sproščalo in ustvarjalo (nestvarne) predstave o svetu, v katerem živijo, o možnostih preživetja in razvoja posameznika in družbe kot celote, hkrati pa jih je vse bolj tiščalo k tlom, k realnosti tega sveta, proč od iluzij. Kot narod smo Slovenci v tem obdobju izživeli dogmo o bratstvu in enotnosti v večnarodni skupnosti; razvijali smo novo narodno samozavest, znotraj enotnih federalnih okvirov živeli s svojo (socialistično) republiko, ki se je (končno) udejanjila v lastni suvereni državi.

Izsledke iz začetnega obdobja raziskav javnega mnenja (1968–1971) lahko, pa čeprav nimamo primerjav za nazaj, označimo kot obdobje postopno sproščujoče se odprtosti in kritičnega razmišljanja o razmerah v družbi in politiki. V zavesti in opredelitvah ljudi najdemo nastavke (ostanke) pozitivnega vrednotenja političnega pluralizma, razvijanje (pozitivnega) odnosa do družbene lastnine in na njej temelječega sistema (samo)upravljanja, hkrati pa ohranjanje funkcionalnega odnosa do zasebne lastnine, sproščanje zavor v izražanju osebne religioznosti itd. Relativna odprtost družbenega prostora, vizija samoupravne participacije ter visoko postavljena socialna varnost pa krepijo iluzijo o dolgoročnosti in perspektivnosti takšne ureditve.

Raziskovalne zaznave razmer v sedemdesetih in začetku osemdesetih let – tudi zaradi samozaznave raziskovalcev – nakazujejo neko zastrtost, zaprtost družbenega, političnega in kulturnega ozračja in klime. V tem obdobju prevladujejo konformnost javnega mnenja, prevzemanje (ponavljanje) sistemskih postavk in pritrjevanje tem postavkam, v začetku sedemdesetih let pa tudi poizkus takrat vladajočih političnih sil, da bi raziskavo javnega mnenja, zgrajeno na »meščanskih idejnih in metodoloških vzorih«, ukinile. To obdobje je sociološka samorefleksija označevala kot »svinčena leta« in čas mortifikacije kritične sociologije. Kriza sistema vse bolj vstopa v zavest ljudi.

Obdobje, ki ga prikazujejo raziskave, zbrane v prvi knjigi, je obdobje postopnega poglabljanja družbene krize, vse izrazitejšega osveščanja o družbeni in

sistemski krizi in hkrati vse bolj izraženega zavračanja sistemskih postavk. V tem času – in še posebej na prehodu v osemdeseta leta – postaja kritičnost splošna značilnost stališč in opredelitev ljudi ter zajame vso politično in socialno zgradbo sistema in njene nosilce. Lahko ponovimo (Toš, 1987): prehod v osemdeseta leta označujejo množična frustracija ter nerazumevanje in pretresenost ljudi zaradi sprememb, ki nastajajo v njihovem življenju. Stališča ljudi se sproščajo (vsakršnih) dogmatskih kopren in pritiskov. Sekularizacijski procesi so hkrati procesi trganja ideoloških spon. Izkustvo odpira spoznavni dostop do gole stvarnosti: danes živimo mnogo slabše kot včeraj, kot pred desetimi leti; ideja o vplivu mnogih delavcev na odločanje o bistvenih vprašanjih dela in življenja se zaostruje v kritiko prakse odločanja, v spoznavanje o nedemokratičnosti in prilaščanju odločanja; iluzije se razblinjajo. Ljudje svoje eksistenčne probleme, ki so se zdeli v preteklosti že razrešeni, postavljajo znova. Vse bolj prepoznavajo krizo družbenih razmer, še posebej njene družbenogospodarske razsežnosti, in si zastavljajo vprašanja o vzrokih. Zabrisujejo se meje med aktivizmom in fatalizmom, angažiranost nadomešča apatija – in vendar je angažiranost še vedno prikrita značilnost zavesti, še vedno usmerja k iskanju – in utemeljena je na kritiki.

Nova kritična zavest, ki se izraža tudi v vrednotenjih, se ne kaže le v odnosu do političnih institucij, do države, temveč tudi na drugih področjih. Na primer v dedogmatizaciji religiozne zavesti in spoznanju o minljivosti in končnosti ideoloških dogem ter v zavračanju vsakršnega dogmatičnega urejanja družbe. Na novo se oblikuje in izraža zavest o lastni narodni, kulturni samobitnosti, o potrebi po varovanju narodnih dobrin, o jeziku, o enovitosti kulturnega prostora; oživlja zavest o širši pripadnosti, o možnostih in potrebah naroda; skratka, oblikuje se nova narodna samozavest. Zavest o krizi se še posebej izraža v vrednotenju materialnega področja življenja, v vrednotenju razmer pri delu, gospodarjenju, v odnosu do novih tehnologij, v pripisovanju pomena poklicu in znanju itd.

Raziskave v tem obdobju nakazujejo postopne, kdaj pa kdaj pa celo sunkovite preobrate v smeri spreminjanja prevladujočih pogledov oz. nakazovanja alternativnih rešitev. To se kaže še posebej v odnosu do sistema oblasti, moči in politike, v odklanjanju avtoritarnih prvin sistema, v visokem vrednotenju alternativnih družbenih gibanj, v uporu proti centralistični državi, proti vsakršni indoktrinaciji in manipulaciji. Izraža se tudi v zavzemanju za višje vrednotenje osebnosti, svobode, človekovih pravic, demokracije, samoodločbe, avtonomije naroda, odprtosti v širši kulturni prostor, v vznikanju družbenih gibanj in tvorb civilne družbe.

Prevladujoča kritičnost in dedogmatizacija se v tem obdobju torej ne izražata zgolj v odnosu do pojavov ideologije, moči, oblasti, politike, temveč tudi v odnosu do drugih področij življenja. Na to opozarja tudi religijski izsek

raziskave, ki nakazuje dve, na videz protislovni težnji: razmeroma stabilno in rahlo naraščajoče izražanje cerkvene religioznosti ob hkratnem sproščanju njenih dogmatskih okvirov. Religioznost ljudi je torej vse bolj sproščena političnih omejitev, a hkrati vse manj cerkveno dogmatska in vse bolj svetna, zemeljska. Še posebej vidne pa so tudi spremembe v vrednotnem razsežju, ki ga označuje pojem ekološke zavesti (Toš, 1993). Raziskave kažejo, da se naravne možnosti za življenje privzdigujejo na raven vrednote in merila usmerjanja družbenogospodarskega razvoja. Vse bolj se uveljavlja zavest o potrebi po družbeno-ekološkem usmerjanju tehnološkega napredka in gospodarskega razvoja. Odpirajo se novi pogledi na ekonomsko racionalnost varstva narave. Nova tehnologija ni apriorna vrednota. Končno se kažejo spremembe tudi v instrumentalnem vrednotenju dela, še posebej vseh oblik tako imenovanega neformalnega dela kot nujne podlage za preživetje. Seveda je prav takšno razumevanje dela v mnogočem izraz prevladujočih kriznih družbenih razmer konec osemdesetih let in odgovor na vse bolj zaostrene življenjske razmere, kot jih občutijo ljudje.

Popoln obrat k novemu, kritičnemu vrednotenju se izrazi v ocenjevanju družbenih razmer konec osemdesetih let (Toš, 1988). Odnos do političnih institucij tega časa se kritično izostri. Jasno se izrazi zahteva po odpravi monopolne, t. i. avantgardne vloge partije, opredeljene v ustavi, in njenega oblastniškega položaja v stvarnosti. Močno je poudarjeno zavzemanje za demokracijo (kot temeljno sistemsko prvino), odpravo hierarhične zgradbe družbe, odpravo jugoslovanskega centralizma ter svobodno pobudo posameznika, osnovnih skupnosti in naroda. To se še posebej izrazi v zavzemanju za večjo samostojnost nacionalne politike ter poudarjanju (povečevanju) samostojnosti republik in pokrajin oz. Slovenije kot republike. V zavesti tega časa se začrtuje zahteva po političnem pluralizmu, odpravljanju slehernega monizma in priznavanju pravic avtonomnega organiziranja na podlagi mnogovrstnih opredelitev in interesov ter zagotovitev dejanske enakopravnosti različnih nazorskih in drugih interesnih skupin in možnost njihovega samostojnega političnega organiziranja. Kritična presoja zadene tudi do takrat tabuizirano področje sistema varnosti, obrambe in vojske. To se še posebej izrazi v zahtevi po demokratizaciji odnosov znotraj takratne jugoslovanske vojske, priznanju temeljnih človekovih pravic, zagotavljanju etnične identitete ter pravice do izpovedovanja religioznosti znotraj vojske. V Sloveniji se v povojnem času (po letu 1945) tako prvič uveljavi civilno gledanje na vojsko.

Kritična presoja političnih razmer še posebej zadene delovanje takratne federalne države, predvsem s krepitvijo zavesti o avtonomiji naroda in republike. To se izrazi v zahtevi po spoštovanju razlik med republikami in pokrajinama, kar naj omogoči vsaki republiki oz. narodu, da si oblikuje svojo lastno ureditev političnega življenja in gospodarstva tako, da ne ovira drugih republik oz. naro-

dov v njihovem razvoju ter da samostojno razvija svoje kulturne, politične in gospodarske ustanove in jih ne vsiljuje drugim. Izraža se v zavzemanju za odprtost oblik političnega, družbenega in gospodarskega življenja, v uveljavljanju oblik neposrednega demokratičnega odločanja, za referendum, neposrednost volitev in dejanski politični pluralizem ter v zavračanju voluntaristične teze o enotnosti.

Seveda so kritični pogledi v času pred prehodom (1990) še posebej osredotočeni na temelje družbenega in gospodarskega sistema. To se izrazi v zavzemanju za načelno in praktično izenačitev vseh lastninskih oblik, dopolnjevanje oz. nadomeščanje družbene in državne lastnine z alternativnimi lastninskimi oblikami, predvsem še z zasebno, zadružno in delničarsko lastnino povsod tam, kjer to lahko prispeva k oživitvi proizvodne funkcije lastnine. Dalje, za uveljavitev prvinske pravice posameznika, da lahko samostojno začne z gospodarsko dejavnostjo, uveljavitev temeljev podjetništva, racionalno organizacijo podjetja ter odpravo vseh oblik normativnega in političnega omejevanja njegove tržne samostojnosti; skratka, za usposobitev podjetja za njegovo samostojno nastopanje na trgu ter za njegovo samostojno razpolaganje z dohodkom in delitvijo dohodka. Kritičnost pri presoji družbenogospodarskih razmer se izraža tudi v odklanjanju lažnega solidarizma med skupnostmi na različnih ravneh.

Ob vsem tem pa se še jasneje izrazi zahteva po avtonomiji naroda, republike in suverenem urejanju vprašanj nacionalnega in kulturnega razvoja. Vse jasneje in močneje se izražata nacionalna identiteta in nova narodna samozavest. Ideja o enotnem kulturnem prostoru v tem času se prepleta po eni strani z zavzemanjem za ohranitev sorazmerne etnične homogenosti kot značilnosti slovenskega matičnega prostora, s priznavanjem pravic sestavinam naroda zunaj matice, da sodeluje pri presoji vprašanj narodovega razvoja, in hkrati s priznavanjem etnične identitete pripadnikov drugih narodov, ki živijo znotraj slovenskega narodnega okolja, in zavzemanjem za njeno ohranitev. Da to ni zgolj zapiranje v lastni kulturni prostor in samozadostnost, kaže prevladovanje težnje po odprtosti v evropski in svetovni družbeni, gospodarski in kulturni prostor.

V pogovoru ob raziskavi SJM 1989 se je zdel »osupljiv, tako rekoč srhljiv podatek«, da skoraj polovica Slovencev ni izražala več vere v socializem, češ da nima perspektive, da so se ljudje čutili popolnoma nemočne, ker so brez vpliva na politiko itd. Očitno se je predstava o demokraciji, ki temelji na množični soudeležbi, sesuvala. Realni socializem je izgubil veljavo in zaupanje, hkrati pa so bile vse očitnejše težnje po »novem sistemu neznanega imena« (Klinar, 1989). Čeprav je vera v samoupravni univerzalizem splahnela, pa je v zavesti ljudi samoupravljanje delovalo še vedno kot sinonim za demokracijo, za spoštovanje individualnih in kolektivnih pravic. Izhod iz krize bi torej mogel biti »sistem samoupravljanja, zgrajen na demokraciji, svobodnem gospodarstvu in spontanih

političnih gibanjih«. V tem času je slovensko javno mnenje v iskanju alternativ valovilo med optimističnimi tezami o možnostih reform in obremenjenostjo s slutnjami, da bodo izhodi iz jugoslovanske krize tudi težki.

Raziskave konec leta 1989 in v začetku leta 1990 so jasno pokazale, da ljudje terjajo spremembe ter da so pojmi človek, posameznik, narod in demokracija v presečišču želenega »prevratništva«. Hkrati pa so v tem času ljudje še vedno optimistično presojali možnosti za preživetje Jugoslavije kot večnarodne državne skupnosti in samoupravljanja kot regulatorja gospodarskih in političnih odnosov. Čeprav se je v javni zavesti vse bolj oblikovala zamisel o samostojni slovenski državnosti, se je zdelo še vedno verjetno, da bosta znotraj predrugačene federacije, morda v obliki konfederacije, mogoča umiritev mednacionalnih sporov in nadaljnji samostojen razvoj posameznih narodov. Seveda pa se je prav konec osemdesetih let jasno nakazovala tudi možnost, da se bodo nesoglasja in mednacionalni spori nadaljevali in poglabljali, da se bo Slovenija osamosvojila, Jugoslavija pa razpadla (Klinar, 1989). To je bilo torej obdobje, ko se je nacionalna samozavest čustveno izražala tudi v prevrednotenju lastnega naroda, v nekakšni blaženosti, pričakovanju vsega, kar bi mogla prinesti bližnja prihodnost. Med Slovenci se je utrjevalo prepričanje, da bi lahko preživeli in se razvijali kot narod: družbeno, kulturno, gospodarsko tudi zunaj okvirov Jugoslavije. Predvsem pa je bila jasno izražena težnja k visoki stopnji samostojnosti, avtonomiji in narodovi suverenosti.

2.2 Slovenija po prvih demokratičnih volitvah in osamosvojitvi (1990–1998)

Raziskave s konca osemdesetih in začetka devetdesetih let se vse bolj usmerjajo k prepoznavanju temeljev in bistva avtoritarnega sistema ter možnosti in nuje njegovega spreminjanja, spremembe v demokratičen sistem. Raziskave iz tega obdobja, še posebej ob t. i. ustavnih amandmajih, kažejo na aktivno razumevanje temeljnih človekovih in državljanskih pravic: naravne pravice do življenja, svobode in lastnine, do svobodnega razvoja vsakega posameznika itd. To se izrazi v razumevanju temeljnih ustavnih pravic, kot so svoboda oblikovanja mnenj, svoboda govora in shodov, svoboda združevanja, svoboda veroizpovedi in verovanja, enakost pred zakonom, enakost političnih pravic, enakost socialnih pravic in pogojev, solidarnost itd.

Novo razumevanje demokracije, ki je značilno za ta čas, pa se ni omejevalo zgolj na pritrjevanje načelom o človekovi individualni svobodi, temveč tudi na razumevanje in poudarjanje načela svobode ljudstva oz. naroda. Pokaže se, da je v izhodišču takega razumevanja demokracije legitimna oblast, se pravi na svobodnih, tajnih in neposrednih volitvah izvoljena oblast. Oživi zavest o pomenu

delitve oblasti, o pomenu in zagotavljanju možnosti za obstoj civilne družbe, postopoma se vzpostavlja novo razumevanje legitimnosti oblasti, pravne države in civilne družbe, ki neločljivo povezane ustvarjajo razmere za demokratični razvoj. Raziskave pokažejo večinsko pritrjevanje načelom, ki so v temelju družbenega preobrata in demokratične zasnove nove slovenske države, zavzemanje za ta načela in njihovo sprejemanje. Gibanja za družbeni preobrat in nacionalno osamosvojitev so imela široko, lahko rečemo plebiscitarno podporo. Hkrati pa se v teh razmerah prvič pokaže razumevanje pomena volitev, parlamenta in političnih strank in ob tem spoznanje, da demokracije ne zagotavlja predvsem neposredna vladavina ljudstva, temveč demokratično izvoljen parlament, torej na svobodnih volitvah izbrana oblast in opozicija. V primerjavi s starim sistemom, ki je temeljil na enotnosti in kontinuiteti oblasti (in oblastnikov), temelji demokratična oblast na izbiri med tekmujočimi političnimi strankami in na opoziciji. »Kjer ni opozicije, tudi demokracije ni.« Opozicija opravlja nadzorno funkcijo nad sicer legitimno izbrano (izvoljeno) oblastjo. Legitimna oblast, oblast v parlamentarni demokraciji, je zato vselej le začasna oblast, pa naj bo na ponavljajočih se volitvah še tolikokrat izvoljena (Toš, 1989).

Že v tem obdobju, še posebej pa po družbenem obratu (1990) in osamosvojitvi (1991), prihaja poleg političnega bistva demokracije vse bolj do izraza tudi njena socialna razsežnost. Torej, razumevanje demokracije skozi razmere in oblike življenja, skozi soodločanje, sodelovanje in soupravljanje z razmerami v neposrednem okolju (gospodarskem, kulturnem, civilno-družbenem). Spremembe, kot so se nakazovale ali se v novem sistemu uveljavile, so zamejevale ali odpravljale nekatere prvine dotedanje socialne in ekonomske demokracije (egalitarizem, pravica do dela, varnost zaposlitve, visoka socialna varnost, dostopnost zdravstvenih, izobraževalnih in kulturnih dobrin itd.). Nadomeščanje po svojem bistvu avtoritarnega, a po svojem učinkovanju in razumevanju participatornega in socialnega sistema s parlamentarnim, tržno-socialnim sistemom, ki je zgrajen na političnih strankah, posrednem zastopstvu, zasebni lastnini in tekmovanju, je sprožalo protislovne poglede in razumevanja. Raziskave v tranzicijskih družbah Srednje in Vzhodne Evrope v devetdesetih letih so pokazale na močno prisotnost »retardirane« zavesti in na prevladujoče kritično ocenjevanje delovanja demokratičnih institucij v novih razmerah. Pokaže se, da ljudje na načelni ravni sprejemajo postulate parlamentarne demokracije s političnimi strankami, zasebno lastnino in načeli delovanja trga vred, na empirični ravni pa so do demokratičnih institucij, in še posebej do političnih strank, skrajno nezaupljivi. Zavračajo vse tiste posege legalne oblasti, ki zaradi uveljavljanja tržnih načel in avtonomizacije gospodarskih subjektov zmanjšujejo obseg socialne države in solidarnosti na področju zdravstva, izobraževanja, socialnega varstva itd.

Čas, v katerem so potekale raziskave v začetku devetdesetih let, je »čas pred tem in čas po tem«, je čas dogajanja preobrata; v določenih pogledih je to čas pred »preobratom«, v drugih pa čas po njem (Toš, 1992) – in celo daleč proč od njega. Raziskave v tem času zajemajo subjektivne razsežnosti »prehajanja«, torej stališča, vrednotenja in poglede ljudi, njihovo intimno doživljanje sprememb in izpovedovanje pričakovanj. Izsledki raziskav pokažejo značilna in prevladujoča gledanja na ključna družbena vprašanja – in torej tudi na premike v zavesti nasploh. V obdobju ustanavljanja in mednarodne uveljavitve nove nacionalne države se tako slovenska narodna samozavest izraža v visokem vrednotenju institucij, ki zagotavljajo narodno samostojnost, izraža se v svojevrstnem nacionalnem aktivizmu, zavzetosti za vse lastno narodno in vse bolj izraženem razlikovanju do drugačnega, do drugega in tujega. To dobiva svoj negativni odzven v izražanju nacionalne nestrpnosti, v zanikanju enakih pravic ljudi v okolju in v posameznih primerih celo v agresivnem nacionalizmu. Na podlagi izsledkov raziskav te pojave analizira in o njih izčrpno poroča P. Klinar (1992); najprej v svojih zapisih o slovenski nacionalni zavesti med osamosvajanjem in malo pozneje v članku O medetničnih odnosih v Sloveniji po osamosvojitvi ter o nacionalni identiteti in etnonacionalizmih v Sloveniji v prehodnem obdobju (1994). Pri tem opozarja na družbeno strukturno determiniranost narodne samozavesti, ki je sicer nasploh močno izražena, na evforično vzdušje v zvezi z razglasitvijo osamosvojitve, predvsem pri socialnih kategorijah, ki živijo v izobilju. Dalje, da se je med redefiniranjem položaja slovenskega naroda v slovensko nacionalno državo zasidral prikriti nacionalizem, predvsem še pri nižjih socialnih slojih in med mladimi, ki je našel svoje politične posrednike tudi med novimi strankami, itd.

Poleg vprašanj, povezanih z uveljavljanjem nacionalne države, so v tem času v ospredju vprašanja razumevanja razmerja med demokracijo in gospodarskim prestrukturiranjem družbe, še posebej vprašanje odnosa do enakosti in do preživetja vseh v razmerah, sprejemljivih za človeka. Ti vidiki so prikazani na podlagi izsledkov raziskav v obravnavi lastninskega in blaginjskega sindroma pri Slovencih. Čeprav je težnja k enakosti v družbenih razmerah po preobratu še močneje izražena, ugotavlja V. Rus (1992), da za večino Slovencev enakost ni pogoj za demokracijo in da je še manj nekaj, kar kaže enačiti z demokracijo. V tem pogledu so Slovenci prerasli iluzijo zgodnjega socializma, ki je v socialni enakosti videl hkrati tudi politično svobodo. Pokaže se, da je slabitev vloge socialne države v kriznem obdobju po sodbah Slovencev izrazito nezaželena. Kakršno koli zmanjševanje socialne varnosti nižjih slojev je lahko usodna politična zmota, ki temelji na zanemarjanju dejstva, da z naraščanjem krize zavest o solidarnosti kot trajni sestavini sistema oz. kot regulatorju krize izrazito narašča. Določanje zgornje mere neenakosti je torej pomembno tako z vidika ohranjanja socialnega ravnovesja, pa tudi zaradi ohranjanja dinamike gospodarskega pre-

strukturiranja in s tem preobražanja celotne družbe. Pomembno je ohranjanje ravnotežja med javnim (socialnim) sektorjem in vse bolj tekmovalnim zasebnim sektorjem. Ljudje se izrekajo za vzpostavitev tega ravnovesja s priznavanjem pomena dejavnosti, utemeljene na zasebni lastnini, in potrebe po njenem razvoju, hkrati pa se močno zavzemajo za ohranitev in nadaljnji razvoj socialne države. Poznejše raziskave, vse do konca devetdesetih let, le še dodatno okrepijo vtis, da je ohranjanje socialnega ravnotežja odvisno od delovanja socialne države. Tako si ustanove, ki zagotavljajo socialne storitve in vsaj pretežno ohranjajo pridobljeno raven splošno dostopnih javnih programov na področju varstva brezposelnih, socialnega varstva, pokojninskega zavarovanja, zdravstvenega varstva, izobraževanja, kulture in znanosti, pridobijo (poleg klasičnih nacionalno-varnostnih ustanov: vojska, policija) visoko stopnjo zaupanja med ljudmi. Da je zavest o pomenu socialne države močno zasidrana in uveljavljena vrednota ne le v Sloveniji oz. v državah v prehodu, temveč univerzalna vrednota evropske civilizacije, jasno pokažejo izsledki mednarodnih primerjalnih raziskav, še posebej mednarodna raziskava o razumevanju vloge države (ISSP, 1992, 1999, 2009) in svetovna oz. evropska raziskava vrednot (WVS 1992, 1995, 1999, 2005 in 2008).

Vrednotenja v tem obdobju zaobjamejo nove oblike, ustanove in odnose. To še posebej velja za politični oz. strankarski pluralizem, kot se izraža v parlamentarnem političnem sistemu, ter za volitve in politične stranke (Markič, 1992). Te »ustanove« smo v obdobju sedemdesetih in osemdesetih let raziskovali s pomočjo »lastnih«[28] konceptualizacij, v devetdesetih pa smo jih lahko raziskovali v mednarodnih primerjalnih okvirih. V presečišču vrednotenja ljudi v tem času je vidna preglednost demokratične institucionalizacije: potek politične igre v parlamentu, spopadi med strankami, strankarskimi prvaki, interesno usklajevanje, oblikovanje in razpadanje vladnih koalicij in predvsem – nedozorelost vse te igre, ki temelji na slabi pripravi igralcev in nizki igralski (politični) kulturi. Tako so se v javnosti izoblikovale predstave o vrednem in nevrednem, učinkovitem in neučinkovitem, pravnem in nepravnem ter končno o demokratičnem in nedemokratičnem v vsakodnevnem političnem življenju. Demokratična praksa v tem obdobju ljudi ne zadovoljuje, zato prevladujeta odklonilen odnos do nje in kritičnost. Morda se je ljudem dozdevalo, da gre za poporodne poškodbe – in ne za hibe (demokratičnega) sistema.

Nove politične ustanove so neposredno po prehodu sicer uživale začetni bonus, kar se je izražalo v večjem začetnem zaupanju. Še posebej visokega zaupanja so bile deležne nacionalnovarnostne institucije, kot so: teritorialna obramba, milica oz. pozneje policija in vojska, ki so zadostile pričakovanja ljudi med osamosvajanjem oz. vzpostavljanjem slovenske državnosti, pozneje pa se je to

28. »Volitve« brez možnosti izbire; volitve brez strank.

zaupanje umirilo in deloma ali pretežno splahnelo. Nacionalne gospodarske in finančne ustanove (podjetja, banke, nacionalna valuta) na začetkih slovenske državnosti med ljudmi niso vzbujale nikakršnega zaupanja, vendar so si ga do konca devetdesetih let postopoma (nekaj) pridobile. Politične institucije (parlament, politične stranke itd.) pa so (začetno) zaupanje že kmalu na začetku zapravile – kar še posebej velja za politične stranke. Če so se ljudje do strank neposredno ob prehodu le stežka opredeljevali zaradi neizkušenosti, se konec devetdesetih let do njih neradi opredeljujejo, ker stranke v njih ne vzbujajo zaupanja, ker jih odklanjajo.

V nazorskem in političnem spopadu, ki se je razplamtel z obratom, stopajo v ospredje tudi vprašanja vrednotenja preteklosti (Roter, 1992). Na razumevanje prehoda in odnosa ljudi do strukturalnih sprememb seveda lahko odločilno vpliva vrednotenje preteklosti. Prav zaradi ostrine spopada ob tej temi smo o »vrednotenju preteklosti« izvedli dve raziskavi (1995 in 1998) – in kasneje to smer raziskovanja (vrednotenja preteklosti) nadaljevali. V središču kulturnega boja pa je hkrati z vprašanjem o vrednotenju preteklosti tudi vprašanje položaja ter zgodovinske in aktualne vloge cerkve (RKC). Vprašanj odnosa do cerkve smo se v tem času lotevali v okviru širših religioloških mednarodnih primerjalnih projektov. Tako smo v letih od 1991 do 1998 izvedli pet obsežnih (religioloških) raziskav, ki kažejo na potek sekularizacijskih procesov v Sloveniji in v evropskem prostoru in ki ponazarjajo novodobno religioznost Slovencev. Ugotovili smo, da se prebivalci Slovenije po izražanju religijske zavesti, pa tudi glede na dinamiko in potek procesov sekularizacije v zadnjih desetletjih, nekako normalno razvrščajo v evropski prostor. Normalno pri tem pomeni, da se Slovenija glede na porazdelitev odgovorov na religijska vprašanja in glede na izražanje vernosti uvršča v evropski kontinuum, nekako blizu Nizozemske, Zvezne republike Nemčije, Madžarske, je pa oddaljena od vrednostnih vzorcev in izražanja verovanj, kot se kažejo na podlagi raziskav v Italiji, na Poljskem, pa tudi v novodobni Hrvaški; torej v državah z izrazito katoliško kulturno tradicijo oz. z izrazito novodobno katoliško presnovo. Izsledki raziskav kažejo, da se štiri desetletja vladajoče ateistične ideologije sicer izražajo v strukturi vernosti in odnosu ljudi do cerkve; to velja še posebej za obdobje neposredno po drugi svetovni vojni. Od tu dalje – in to ponazarjajo podatki – pa se ljudje v svojem vrednotenju pretežno osvobodijo vpliva sistema, moč ideološke indoktrinacije upade in prevladujoče sekularizacijske težnje se zaobrnejo šele konec osemdesetih let. V zadnjem obdobju je v vzponu »sekularizirana religioznost«, torej neko novodobno izražanje religioznosti, ki ni predvsem in izključno povezano s cerkvijo in cerkveno dogmatiko in ki se na vrednotnem področju od nje celo močno oddaljuje. To je pojav, ki je bolj kot s cerkvijo (v Sloveniji) povezan z dinamičnim spreminjanjem vrednot v zahodnoevropskem kulturnem in vre-

dnotnem prostoru. Družbeni preobrat sam po sebi tako ni globlje zarezal v religiozni svet, pač pa je nastal premik v vrednotenju delovanja cerkvenih institucij. Kljub visokemu soglasju o pastoralni, moralni in socialni vlogi cerkve uživata cerkev in duhovščina med ljudmi le omejeno zaupanje, saj ju skupaj s političnimi strankami in parlamentom razvrščajo na dno lestvice zaupanja.

V tem obdobju (1990–1998) smo raziskovali tudi vrsto drugih tem, ki jih tu lahko le omenimo. To so npr. teme o: vrednotenju družine, vzgojnih vrednotah, razumevanju in vrednotenju zdravja in zdravstva, športnih dejavnostih in rekreaciji, okolju kot vrednoti in pogledih na biotehnologijo, varnosti in občutkih ogroženosti, kulturnem delovanju, vključenosti ljudi v medijski prostor, medsebojnih povezavah ljudi in socialnih omrežjih, družbeno-prostorskem in prometnem razvoju in vrednotah, ki naj ga usmerjajo itd. Vse te in druge teme in vidiki prav tako prispevajo k spoznavanju razmer in Slovenčevih vrednotenj v tem raznolikem in hkrati razvojno bogatem obdobju. Lahko bi rekli, da je to obdobje »v prehodu« in vrednote ljudi v tem času so »vrednote v prehodu«. In s svojimi vrednotami se Slovenci vse bolj jasno umeščajo k prevladujočim vrednotnim vzorcem v Zahodni Evropi.

2.3 Utrjevanje demokratičnega (tržno-socialnega) sistema (1999–2004)

Raziskave, opravljene v letih 1999–2004, označujejo izrazito dinamično družbenorazvojno obdobje s konca devetdesetih let, ko postajajo prepoznavne nove družbene strukture in procesi. Demosovo oživljanje lastniškega (denacionalizacija) sloja že na začetku devetdesetih, postopna privatizacija oz. razkroj (razgrabljenje) t. i. družbene lastnine, skoraj deset let razvoja, utemeljenega na zasebni lastnini, torej na kapitalskih odnosih temelječega gospodarstva – vse to rojeva nov lastniški »podmladek« in družbeno prepoznaven sloj premožnih ljudi, kapitalistov, na eni strani in jasneje zamejen sloj revnih (družin) na drugi strani, katerih socialno-ekonomski položaj je odvisen od delovanja socialne države v obliki podpor brezposelnim, nezaposljivim, nesposobnim za samostojno preživljanje in hkrati od ohranjanja prvin socialne države na področju zdravstva, izobraževanja, medgeneracijske solidarnosti itd. Raziskave iz tega časa na eni strani pokažejo protislovnost v razumevanju države, ki naj se po možnosti umakne iz gospodarskega okolja in omejuje svoje poseganje vanj, ki naj zmanjšuje obseg obdavčitve dohodkov iz dela in kapitalskih dobičkov in naj gospodarstvo prepusti (neoliberalnemu) tržnemu urejanju, ter na drugi strani hkrati pripisovanje visoke odgovornosti državi za ohranjanje temeljnega socialnega ravnotežja v družbi, za odpravljanje socialnih neenakosti, za izenačevanje dostopa vseh do ključnih dobrin, kot so: zdravje, izobrazba, socialna varnost, pa tudi pripisovanje odgovornosti državi za

delovanje pokojninskega sistema oz. sistema medgeneracijske solidarnosti, za zavarovanje in ohranjanje naravnih in okoljskih vrednot itd. Protislovnost v oblikovanju in izražanju interesov, vrednot in stališč zaostruje vrednotna cepitev na »levo in desno«, na »konservativno in liberalno« ter dodatno še poglabljanje razhajanj na etnično-nacionalni podlagi in na podlagi vrednotenj oz. prevrednotenj razlik iz preteklosti, medvojne in povojne, na vprašanje t. i. narodne sprave itd. Vsi ti pojavi so v novih demokratičnih okvirih in razmerah prišli do izraza že v začetku devetdesetih – za temeljne vrednote, za prevladujočo podporo in posledično za zadosten delež (legitimno) pridobljene moči pa spopad traja – vse v sedanji čas. Edina točka razmeroma visokega nacionalnega soglasja se je pokazala v prizadevanju za vključevanje v t. i. evroatlantske povezave, torej za polnopravno vključitev v EU ter v manjši meri in le deloma tudi za vključitev v Nato – sicer ob izrazito razlikujočih se motivih in argumentacijah za obe vključitvi.

Oglejmo si, kaj kažejo raziskave SJM iz tega obdobja. Visoka nacionalna in deželna (državna) identifikacija je skupna značilnost prebivalstva Slovenije, delež nizko identificiranih na tej podlagi je zanemarljiv. Poleg tega so vrednostne usmeritve, ki izkazujejo popolno ali pretežno podporo in so visoko uvrščene v hierarhiji vrednot: enakost med spoloma, majhne socialne razlike, evropska usmerjenost, narodna identiteta, pravica do splava, varstvo pravic delavcev, pozitivno vrednotenje NOB, zavzemanje za odpravo smrtne kazni; na sredino vrednostne lestvice se uvrščajo: vračanje premoženja ter pojmi liberalizem, socializem in globalizacija; na dnu vrednostne lestvice pa pojmi kapitalizem, domobranstvo, zavzemanje za verouk v šolah. Prevladujoče vrednotenje se kaže tudi v izražanju nezaupanja v institucije demokratičnega sistema oz. nosilce formalnih sistemskih vlog. Na vrh lestvice zaupanja se tako uvršča družina, visoko so umeščeni izobraževalni sistem, pa tudi označevalci ekonomskih razmerij, kot so slovenski tolar, banke in gospodarstvo nasploh. Politične institucije oz. označevalci odnosa do političnega sistema se uvrščajo mnogo niže; med njimi se institucije, ki zagotavljajo varnost (vojska, policija), uvrščajo višje, medtem ko se uvrščajo nižje in nizko institucije, ki zagotavljajo legitimnost sistema in udeležbo ljudi v njem (državni zbor, politične stranke, vlada). S prevladujočim nezaupanjem so obremenjena sodišča, ki naj zagotavljajo legalitetno načelo in delovanje pravne države; prav tako nizko pa je uvrščena tudi cerkev z duhovščino, ki sicer simbolizira vrednotno najdejavnejši del civilne družbe, ki se v aktualnih slovenskih razmerah, bolj kot (namesto) s svojo pastoralno vlogo, ukvarja in spopada za uveljavitev oz. vrnitev svojih zgodovinskih, nazorskih, statusnih in premoženjskih položajev, pravic ter privilegijev in z novodobnim grabljenjem kapitala.

Na to, da kritična presoja stanja in poteka demokratične institucionalizacije ni slovenska posebnost, da gre za splošen pojav, še posebej izražen v t. i. državah v prehodu, smo že opozorili. Mera kritičnosti pa je v Sloveniji izostrena,

na kar opozarjajo mednarodne primerjave. Deloma to popravljata še vedno visoka odzivnost volivcev na volitvah ter podpora ob ključnih političnih in nacionalnih odločitvah, izražena npr. na plebiscitu o samostojnosti ter referendumih o pridružitvi EU in Natu. Skrajno kritično pa je vrednotenje političnih strank, pa tudi državnega zbora, sodišč idr., kar nas opozarja na prevladujočo nizko raven politične kulture in profesionalizma nosilcev političnih vlog, na nizko raven kulture politične elite. V političnem odločanju, tako znotraj zakonodajne in izvršne oblasti kot tudi v prostoru delovanja opozicije, je še vedno opaznih vse preveč značilnosti hierarhičnega odločanja in uveljavljanja hierarhičnih avtoritet. Prevladujoča kritičnost še posebej zadeva razumevanje demokracije kot politične metode, ko udeleženci odločanja niso pripravljeni upoštevati skupnih, istih pravil – in sprotno odločanje temelji zgolj na preglasovanju in nadzor opozicije zgolj na zavračanju in izničevanju odločitev vlade. Seveda pa je spopad brez upoštevanja demokratičnih pravil oz. z zanikanjem nekaterih temeljev demokratične ureditve politično opravičljiv le, če ustreza svojim mnenjskim zaledjem, če jih krepi oz. jih spodbuja. Tako zavzemanje za avtoritarno urejanje kot nadomestitev neučinkovitega parlamentarizma ali pa ksenofobični odzivi javnega mnenja na prizadevanja za pravno ureditev položaja neke obrobne skupine oz. poizkus netenja »spopada civilizacij« oz. »kulturno-religijskega spopada« o vprašanju graditve verskega objekta na podlagi ustavno opredeljene pravice do svobode izražanja veroizpovedi in enakosti državljanov glede na vero dobijo svoje pragmatično politično opravičilo v spopadu za oblast – in seveda svoj javnomnenjski izraz. Vprašanje politične kulture torej ne zadeva zgolj politične elite, temveč politično kulturo prebivalstva, volilnega telesa nasploh in potek njegove politične socializacije. Politični spopad, ki poteka znotraj političnih elit, je sicer medijsko pregleden, ljudje pa se čutijo potisnjene na rob, zunaj dogajanja, zato tem prej podlegajo manipulacijam. Visoka mera kritičnosti, celo izostrena kritičnost do institucij sistema in njihovih nosilcev, je pri tem najmanj moteča.

V tem obdobju (1999–2004) je Slovenija, sicer tradicionalna udeleženka mednarodnih raziskav, vse pogosteje vključevana tudi v aktualne mednarodne primerjalne analize. Seveda brez vztrajne sleditve mednarodnim družboslovnim primerjalnim programom to ne bi bilo mogoče. Spodbuda za primerjalno raziskovanje pa je prav gotovo v dejstvu, da se je Slovenija leta 2003 dokončno vključila v evropsko zvezo narodov. Slovenija je v tem obdobju postala zanimivejša za Zahodno Evropo. Ta si je zastavljala vprašanja o tem, kakšne so prevladujoče politične, ekonomske, kulturne in vrednotne strukture v srednje- in vzhodnoevropskih državah, ki vstopajo v t. i. evroatlantske povezave. Temu zanimanju je sledil tudi R. Inglehart, eden najdejavnejših raziskovalcev vrednot v zadnjih desetletjih. Svoje opazovanje in analizo je usmeril v poizkus oblikovanja vrednotne tipologizacije sodobnih družb na razsežnosti materialistične –

postmaterialistične vrednotne usmeritve.[29] Prišel je do prepoznave več kulturno vrednotnih tipov: prvič, kulturnozgodovinsko sicer neenotno, a vendar dovolj vrednotno enotno združbo držav Zahodne Evrope (EU); drugo enotnejšo celoto sestavljajo nekdanje socialistične (komunistične) države; tretjo obsežno vrednotno območje enači z angleško kulturno-jezikovnim območjem; prepoznava pa še azijsko, latinskoameriško in afriško kulturno vrednotno območje. Med nekdanjimi komunističnimi državami posebej opazuje Češko, Madžarsko, Poljsko – med njimi tudi Slovenijo. V njegovi uvrstitvi je Slovenija na razsežnosti »tradicionalno – sekularno« uvrščena visoko v racionalno sekularni smeri. Znotraj take opredelitve Slovenija po njem velja za sodobno, racionalno in sekularizirano družbo, ki se na razsežnosti materialistične – postmaterialistične vrednotne usmeritve uvrsti nekako na sredino in na obrobje prostora, v katerem je uvrščena večina zahodnoevropskih držav. Inglehart ugotavlja, da glede na prevladujoče vrednotne usmeritve omenjenih štirih družb ni nobenega razloga, ki bi govoril proti vključitvi srednje- in vzhodnoevropskih držav v EU, saj gre pri tem za kopičenje vrednotno istorodnih družb. Drugače rečeno, vrednotni svet teh štirih družb je enak oz. podoben vrednotnemu svetu družb oz. držav članic EU. Z vidika prevladujoče kulture, pa tudi z vidika gospodarstva in politike so te države lahko združljive z drugimi članicami EU. Pri tem Inglehart ugotavlja, da se ZDA sicer uvrščajo visoko na razsežnosti materialistično – postmaterialistično, a hkrati izjemno nizko na razsežnosti tradicionalno – sekularno racionalno in s tem potrjuje ugotovitve vrste drugih družboslovcev (npr. Lipseta), da je ameriška družba zelo neenotna, polarizirana in da v njej še vedno prevladuje tradicionalna in nesekularna usmeritev. Na tej razsežnosti se ZDA uvrščajo značilno nižje kot Slovenija in druge evropske države. Gre za obdobje v razvoju ameriške družbe z očitnimi težnjami k tradicionalnim in nesekularnim vrednotam. To se še posebej izostreno pokaže v zadnjem času, po 11. septembru 2001, ko se zruši mit o ameriški nedotakljivosti in varnosti, kar se močno odrazi v vrednotah Američanov. Seveda pa ameriška kultura prevladujoče določa spreminjanje vrednot v sodobnem svetu. Pri tem je mogoče prepoznati dvoplastnost vpliva ZDA na svetovne vrednotne in kulturne razmere: ena plast določa prevladujočo konservativnost in nesekulariziranost, druga pa je globalistična usmeritev svetovnega gospodarstva, ki sicer povratno deluje tudi na ameriško družbo, ko se ta pogosto odziva skrajno egoistično in na tej podlagi ureja svetovne razmere. Da to vpliva tudi na prevladujoče vrednotenje pri nas, nakazujejo zadnje raziskave (SJM 2001–2003), ki kažejo sicer na izredno močno izraženo vrednotenje svobode in enakosti, vendar sta ti dve vrednoti v primerjavi z varnostjo degradirani: varnost se uvršča višje (Toš, 2003).

29. Glej sestavek Rus/Toš – v tej knjigi.

Neposredneje kot Inglehart se vrednotnih usmeritev Slovencev lotevata norveška sociologa U. Listhaug in K. Ringdal, ki v svojo analizo na podlagi raziskav ESS in WVS vključita petnajst evropskih držav. Glede pomembnosti vere in vernosti se Slovenija v njuni analizi znajde nekako na sredini – skupaj s Švico, Nizozemsko, Finsko – in značilno odmaknjena od držav z visokim vrednotenjem cerkve in vernosti (Portugalska, Irska, Poljska, Grčija) oz. držav z najvišjo stopnjo sekularizacije (Češka, Švedska, Norveška itd.). Položaj Slovenije je glede vernosti bližje sekulariziranim zahodnoevropskim državam kot pa državam z močno krščansko tradicijo, tako zahodno- kot vzhodnoevropskim. K aktualni razpravi o »srečnosti Slovencev« lahko dodamo njun preizkus povezanosti »zadovoljstva z življenjem« in »srečnostjo« v omenjenih evropskih državah. Pokaže se, da smo (bili)[30] prebivalci Slovenije, tudi kar zadeva ti dve razsežnosti, uvrščeni nekako na sredini prostora, skupaj z Izraelci, Grki in Čehi, z odmikom od »zadovoljnejših« in »srečnejših« Švicarjev, Fincev, Norvežanov, Nizozemcev itd. ter in bistveno nad Madžari, Poljaki, Portugalci, ki jih označuje manj zadovoljstva in sreče kot Slovence. Njuna analiza opozori na visoko vrednotenje enakosti ter ureditve in akterjev, ki jo zagotavljajo. Slovenci skupaj z Grki, Portugalci, Španci, Madžari, Izraelci in Finci poudarjajo odgovornost vlad za zmanjševanje dohodkovnih razlik in potrebo po močnih sindikatih – ob hkratni usmerjenosti k zagotavljanju enakosti. Težnja po enakosti torej ni zgolj oz. predvsem pokomunistična vrednotna usedlina, temveč značilna evropska, tudi zahodnoevropska, vrednotna usmeritev. Norveška raziskovalca opažata tudi, da se odnos do ključnih političnih institucij izraža v nezadovoljstvu z demokracijo, nezadovoljstvu z vlado, pa tudi z opozicijo itd. Slovenija se tu znajde skupaj z Irsko, Anglijo, Španijo, Grčijo, Nizozemsko, Norveško itd. Torej tudi nezadovoljstvo s političnimi institucijami ter načinom in učinki njihovega delovanja ni nič posebej značilno »pokomunističnega« ali posebej »slovenskega«. Je pa žal tudi izrazito slovensko – in v izrazitem naraščanju.

Norveška družboslovca sta svojo analizo sklenila z ugotovitvijo, da je sprejemanje vrednot proces, na katerega sicer vpliva položaj družb in kulturnih področij, da pa se glede na njihovo odprtost in prepletenost povezav omenjene družbe vse bolj približujejo skupnim vrednotam. Ugotavljata pa, da so vrednote Slovencev sekularizirane, brez izrazitega vpliva katoliške preteklosti, po čemer se Slovenija razlikuje od mnogih drugih pokomunističnih držav s katoliško tradicijo. Po njunem mnenju Slovenija dobro obvladuje prehod k demokraciji. To se še posebej izraža v zmanjšani nestrpnosti do etničnih manjšin, kar pa ne velja za večino javnosti v drugih pokomunističnih državah. Hkrati pa opozarjata, da je

30. Raziskave zajemajo čas pred izbruhom svetovne finančne – in posledično – družbene krize.

pokomunistična javnost bolj nestrpna kot javnost v tradicionalnih demokracijah Zahodne Evrope.

K navedenima prikazoma iz primerjalnih analiz dodajmo še opažanja iz lastne analize pojavov religioznosti v izbranih srednje- in vzhodnoevropskih državah (Toš, 2003). Analiza je bila usmerjena k razkrivanju notranje religioznosti, oprta na trditve v razsežju verovanja v boga, vere v posmrtno življenje in ortodoksnost. Analiza odgovorov na petnajstih trditvah je omogočila oblikovanje tričlene tipologije notranje religioznosti: cerkveno religiozni, avtonomno religiozni in nereligiozni. Glede na razmerja deležev treh tipov v posameznih državah se oblikuje uvrstitev, ki po deležih cerkveno religioznih v vrh uvršča Poljsko (44,6 %) in Hrvaško (39,6 %), z značilnim zaostankom pa sledita Litva (29,9 %) in Slovaška (28,0 %); bistveno nižje pa se uvrščajo Slovenija (18,7 %), Madžarska (14,9 %) in najnižje Češka (11,3 %). V tej uvrstitvi se visoko uvrščene države ravno tako visoko uvrščajo po deležu avtonomno religioznih (Poljska 34,1 %, Hrvaška 29,8 % itd.). Po deležu nereligioznih pa se najviše uvrstijo Češka (76,8 %), Madžarska (65,5 %) in Slovenija (60,1 %). Očitne so torej razlike v izražanju notranje religioznosti med prebivalci Slovenije ter med prebivalci Poljske in Hrvaške na eni strani ter Češke in Madžarske na drugi. Torej tudi v prostoru srednje- in vzhodnoevropskih družb, kljub (pretežno) katoliški tradiciji, Slovenija zavzema sredinski položaj z značilnim odmikom od tradicionalnih katoliških držav – in bliže Madžarski in Češki. Glede na bližnjo zgodovino je Slovenija sicer najbližje Hrvaški, s katero je delila usodo skupne države. Med opazovanimi pa je bila Slovenija v zadnjih desetletjih pred sistemskim obratom brez dvoma daleč najbolj evropsko odprta med njimi. Na kulturne in nazorske razmere v Sloveniji so iz sredine petdesetih let neprimerno bolj vplivali evropski duhovni tokovi kot pritiski avtoritarnega sistema. Sekularizacije nista spodbudili duhovna in fizična prisila in zamejenost (prisilna sekularizacija), temveč predvsem družbeni procesi, ki so jo določali oz. sprožali tudi drugje po Evropi.

2.4 Vrednotna umestitev Slovencev na kulturnem zemljevidu sveta; preizkus demokratičnih načel in liberalno-tržnih praks (2004–2009)

Obdobje 2004–2008. Zaključek predhodnega obdobja (2002–2004), po letih liberalno-leve vladavine, označuje sicer uspešna izpeljava dokončne umestitve Slovenije v družbo evropskih narodov in držav, hkrati pa, v notranjih odnosih, vse bolj izrazito prevladovanje klientelističnih praks, ki so predmet vse izrazitejše kritike z desne in odklanjanja s strani volivcev. Takšne razmere se izrazijo v rezultatih volitev (2004), kar prvič po ustavnem konstituiranju RS privede do frontalne zamenjave političnih sil; desnosredinske stranke prevza-

mejo zakonodajno in izvršno oblast. Potrdi se demokratično načelo o izmenljivosti nosilcev oblasti. Opozicijska predvolilna kritika razkriva klientelistične prakse in korupcijo, hkrati pa opozarja na zastoje v družbenem in političnem razvoju, ki poteka neskladno z ustavno opredelitvijo socialno-tržno utemeljenega demokratičnega sistema. Tako je konec leta 2004 volilno telo močno podprlo politični obrat in hkrati izrazilo velika pričakovanja glede izboljšanja družbenih razmer ter ponovno prebujalo zaupanje v demokratične institucije sistema. Zdelo se je, da se s tem odpira daljše obdobje umirjenega reformnega razvoja slovenske družbe na socialno-tržnih izhodiščih, z izrazitejšimi konservativnimi vrednotnimi poudarki. Raziskave v tem časovnem preseku – vsaj na začetku tega obdobja – pokažejo značilno višje zaupanje v nosilce izvršilnih vlog, kopičenje podpor vladajoči stranki, pa tudi več pričakovanj glede spreminjanja življenjskih in delovnih razmer na bolje.

Slabo leto po tem »obratu«, konec leta 2005, vladajoče politične sile nastopijo s programom gospodarskih in socialnih reform »za povečanje blaginje Slovenije« (Vlada RS, 2005) z izrazito neoliberalističnih izhodišč in ob zgledih razvojnih paradigem nekaterih drugih tranzicijskih držav (npr. Slovaške). Pokaže pa se tudi, da te politične sile še bolj kot v preteklem obdobju uveljavljajo klientelistične prakse ter kažejo pohlep po absolutni oblasti in kapitalu, povsod in na vseh področjih. Šlo je enostavno za popolno usvojitev vseh vidikov politične in ekonomske oblasti, za izločitev »nekompatibilnih« ipd. Vse to – in še posebej pospešen tok razslojevanja in krepitve kapitalskih in političnih interesov – vzbudi odziv ekonomske in sociološke stroke (Toš, 2005) ter močan odpor v civilnodružbenem in opozicijskem političnem okolju nasploh. Izrazi se tudi v najmnožičnejših sindikalnih odporih in demonstracijah v vsem obdobju samostojne države dotlej. Prvotni videz povečanega sozvočja med nosilci politične moči in volilnim telesom že leto dni po volitvah izrazito upade in dve leti po tem, po preveranjih v strankarskem prostoru, razpade. Vlada je namesto visoke podpore deležna večinske kritike in odklanjanja. Ocene razmer na ključnih področjih razvoja in preživetja se prevladujoče kritično ostrijo. Idilična razmerja med tremi osnovnimi akterji: civilno družbo, kapitalom in državo s konca prejšnjega desetletja, se vse bolj zaostrujejo in vzpostavljajo na novo. Socialna regulacija države vse bolj izrazito popušča. Država dopušča in celo spodbuja, da dobrine socialnega sistema postajajo vse težje dostopne in plen zasebnega prilaščanja. Socialne razlike se vse bolj poglabljajo, pospeši se proces razslojevanja. Kljub izraziti zavrnitvi liberalističnih konceptov usmerjanja družbenega in gospodarskega razvoja osnovne družbene »servise« vse bolj razgrablja in razkraja privatizacija. To se kaže na področju šolstva, kjer se uveljavljajo zgolj k dobičku usmerjeni projekti, in še posebej na področju javnega zdravstva, katerega kri-

zo poizkušajo reševati s privatizacijo zdravstvenih ustanov, specialističnih služb, celo sestavin kliničnega centra, vse tja do področja medicine dela – prav tako z dobičkom kot ključnim motivom. Trgajo se solidarnostna omrežja, raztaplja se zaupanje v nosilce sistema. Pospeši se tok koncentracije gospodarske in finančne moči v rokah maloštevilnih premožnežev; iluzija o udeležbi vseh pri prevedbi nekdanjega družbenega v zasebno premoženje (certifikati) je dokončno odpravljena (Toš, 2008). Vse bolj se razkraja socialni kapital. Vse to naj bi domnevno služilo vzgonu gospodarskega razvoja. Ljudi vse bolj izrazito prizadeneta revščina in brezposelnost, ki postajata osrednja družbena problema. Dostop do dela je vse težji in brezposelnost je vse bolj žgoča grožnja. Razmere za preživetje ljudi ocenjujejo kot slabe, kot slabše. Menijo, da se je socialni položaj delavcev iz obdobja pred zadnjimi volitvami (2004) še poslabšal. Kritično presojajo prevladujoč vpliv politike na gospodarstvo, zaznavajo širjenje korupcije in klientelizma, občutijo vse manjšo dostopnost do socialnih dobrin ter slabšanje razmer na področju zdravstva, izobraževanja ... Aktivno se postavljajo v razmerje do države in kapitala, kar se izrazi v oživljeni vlogi civilnodružbenih gibanj, predvsem še v aktiviranju sindikatov, ki v spopadu z državo in kapitalom terjajo ohranitev znosnega materialnega položaja zaposlenih. Razmerje med državo, kapitalom in civilno družbo se torej postavlja na novo. Reakcije volilnega telesa postajajo vse bolj kritične, prevladuje nezadovoljstvo z razmerami.

Čeprav se je ob prehodu zdelo, da v politični spopad ne bodo več vstopale teme iz polpretekle zgodovine in t. i. kulturni boj, se to izkaže kot iluzorno. Prav obratno, kulturni boj se je zaostril. V ta boj je močneje kot v preteklih obdobjih, poleg vladajoče konservativne politike in njenih strankarskih protagonistov, vstopila še cerkev, ki vse bolj razmejuje prostor laične države in vanj vstopa s svojimi kapitalskimi in evangelizacijskimi projekti. Temu primerno se cerkev uvršča na dno lestvic zaupanja, skupaj s političnimi strankami, parlamentom, sodstvom... V vsem tem obdobju se nosilci politične oblasti trudijo »osvojiti« bližnjo nacionalno zgodovino (spopad za zgodovino) in utrditi lastno vlogo v njej. Namesto sproščanja družbenih, političnih, kulturnih in socialno-ekonomskih razmerij, se ta vse bolj zaostrujejo. To se še posebej kaže na medijskem področju, ki ga nosilci nove politične oblasti v prvem obdobju »uspešno« normativno podredijo lastnemu nadzoru in interesom.

In vendar to obdobje označujejo tudi značilni pozitivni premiki, predvsem v rasti produktivnosti, utrditvi Slovenije v evropskem gospodarskem in monetarnem prostoru, v izpostavljeni vlogi Slovenije v evropskih upravljalnih mehanizmih itd.

Raziskave SJM v tem petletnem obdobju označujeta prevladujoča mednarodna povezanost in vključenost. Čeprav zanje velja velik časovni zamik v dostopu do mednarodnih primerjalnih analiz oz. nacionalnih analiz in poročil,

pa izmed njih lahko pokažemo najznačilnejše za ta čas. Posebej izstopa obsežna mednarodno primerjalna študija vrednot Slovencev in Evropejcev (Rus, Toš, 2005), zgrajena na svetovni in evropski raziskavi vrednot, v katero je Slovenija s projektom SJM vključena od leta 1991. V izhodišče analize je postavljena teorija modernizacije, ki gradi na predpostavki, da gredo vse sodobne družbe skozi dolgotrajne procese modernizacije iz predmoderne avtoritarne v postindustrijsko družbo. Avtorja sta ob usmeritvi na vrednotne procese v Sloveniji v svojo primerjalno analizo vključila štirinajst evropskih družb ter kulturno-vrednotne procese in značilnosti v njih. Pri tem svoje analize nista gradila na (zunanjih) kulturno-zgodovinskih in politično-ekonomskih okoliščinah, temveč na t. i. mehkih (notranjih) kazalcih, ki so po svoji naravi mnogo bolj kočljivi in nezanesljivi kot rezultati objektivnih meritev. Oprla sta se na rezultate Inglehartove (2004) analize kazalcev postmodernizma in postmaterializma, ki se večinoma ne razlikujejo od liberalnih vrednot moderne; postmoderna je sinonim za visoko liberalizirano moderno. Med kazalce postmoderne vrednotne usmeritve sta (Inglehart, 2004) razvrstila: prevlado sekularnih usmeritev prebivalstva nad religioznimi, prevlado racionalnih pogledov nad iracionalnimi, relativizacijo podedovanih pravic, večji individualizem, večjo strpnost itd. Opozorila sta, da »vse omenjene vrednote srečujemo v celotnem obdobju modernizacije, ki je v zadnjih dveh stoletjih potekala hkrati z industrializacijo in urbanizacijo itd. Zaradi tega je težko govoriti o prehajanju moderne v postmoderno. Ker gre prej za nadaljevanje kot za spremembo, bi bilo ustrezneje govoriti o pozni moderni, ki povzroča kulturno krizo prav zaradi večnega vračanja k starim vrednotam moderne. To razvojno zagato je Inglehart izrazil z besedami, da »noben trend razvoja ne gre za vedno v isto smer«.[31]

Vrednotno usmerjenost Slovenk in Slovencev, kot jo nakazujejo analize in rezultati raziskav SJM, opravljenih v času 2004–2009, ilustrira vrsta tekstov, objavljenih v knjigi »Pogledi na reforme« (Toš, 2006), med njimi tekst Vrednote državljanov in reforme vlade (Rus/Toš, 2006). Avtorja opozarjata na simbiozo med egalitarizmom in liberalizmom. Kaže se, da egalitarizem v slovenski populaciji ne usiha; zdi se, da gre za tip »konzervativnega egalitarizma«, ki lahko zavre sleherno reformo, saj je tistih, ki so proti socialni diferenciaciji, dobra polovica in le ena petina takih, ki pristajajo na socialno diferenciacijo kot nujno spremljevalko razvoja«. Avtorja opozarjata, da gre pri tem za izrazito homogena stališča, ki prevladajo pri vseh sociodemografskih skupinah, tudi pri najmlajših, visoko izobraženih, pripadnikih zgornjih socialnih slojev, in celo pri tistih, ki se sami opredeljujejo za desno politično opcijo. Uveljavljanje ekonomskega liberalizma na račun socialne diferenciacije je potemtakem v neposrednem nasprotju s sta-

31 Več iz te analize v prispevku Rus/Toš – v nadaljevanju.

lišči državljanov. Isti problematiki je posvečen tudi sestavek Vrednote in reforme (Malnar, 2006), ki skozi analizo pogledov na družbene neenakosti, socialno vlogo države, odnos do dela in nagrajevanja, odnos do podjetništva in socialno--ekonomskih tveganj v sklepu ugotavlja, da vrednot kot splošnih konceptov ni mogoče povsem neposredno povezovati s specifičnimi reformnimi ukrepi, pač pa gre lahko predvsem za primerjavo (ne)skladnosti obeh vrst strateških orientacij ... ter da so vrednote reform na nekaterih točkah (meritokratizem, razvojnost, povečana avtonomija) komplementarne, na nekaterih pa prej kontrakulturne obstoječim vrednotam (povečanje tveganja, povečanje neenakosti). Načeloma sicer ni mogoče trditi, da javnost ni pripravljena sprejeti argumenta odložene koristi, še zlasti, če so razmere očitno krizne ... Kot pozitiven razvoj v izražanju stališč in vrednotenju analiza poudarja rast pomena in moči sindikatov, ki oblikujejo in zastopajo interese najšibkejših skupin zaposlenih in se vzpostavljajo kot nov nosilec zaupanja v okolju povečanih tveganj itd. V sestavku Vrednote in volitve (Bernik et al, 2006) avtorji raziskujejo fenomen egalitarizma in demokratične naravnanosti ter pri tem ugotovijo, da med egalitaristično in avtoritarno vrednotno naravnanostjo ni nujne povezanosti. Očitno je, da večina privržencev egalitarizma v Sloveniji meni, da je družbene neenakosti mogoče obvladovati in zmanjševati z demokratičnimi sredstvi. Naklonjenost demokratičnim političnim načelom pa ne izključuje dokaj visoke kritičnosti do delovanja političnega in ekonomskega sistema. Ugotavljajo še, da je dodaten dokaz, da je v Sloveniji v novih družbenih okoliščinah egalitarizem izgubil avtoritarne podtone tudi v vrednotenju enakosti in svobode. V zadnjem desetletju se je pri odgovorih na vprašanje, ali anketiranci bolj cenijo enakost ali svobodo, tehtnica rahlo nagnila v prid svobode. To kaže, da se je egalitaristična vrednotna orientacija, ki so jo nekateri šteli za značilnost socialistične družbe, sicer ohranila v novih okoliščinah, vendar brez težav sobiva s podporo demokratičnim načelom in sprejemanjem temeljnih značilnosti tržne ekonomije. Ne glede na njegovo prilagojenost novim razmeram pa egalitarizem še vedno pomeni visoko občutljivost za družbeno razlikovanje, še zlasti za neenakost na ekonomskem področju. Ta občutljivost vključuje tudi nenaklonjenost do ekonomske in politične elite in prepričanje, da so ekonomski in politični privilegiji pogosto pridobljeni po nelegalnih ali vsaj moralno spornih poteh. Poleg tega je egalitarizem pogosto povezan s predstavo, da znaten del slovenskega prebivalstva živi v revščini. Vendar pa le neznaten del anketirancev uvršča sebe med revne.

Večina raziskav SJM, opravljenih v tem obdobju, se je ukvarjala tudi z razumevanjem poteka demokratične institucionalizacije, oblikovanjem odnosa do političnih strank, političnih in civilnodružbenih institucij itd. Glede na visoka vstopna pričakovanja volilnega telesa ob izmenjavi nosilcev politične oblasti leta 2004 in prve pozitivne odzive je nastal vtis, da bo oživelo razmerje med

elektoratom in nosilci sistema. To je nakazal tudi hipen dvig zaupanja in povečana podpora vladi, več »zadovoljstva z demokracijo«, visoka podpora vladajoči stranki ipd. Kasnejše raziskave in analiza (Toš, 2008) pa pokažejo, da je šlo zgolj za privid, da je ta pozitivni vzgib zamrl, odnos do politike na sploh, do strank in državnih institucij pa se je kritično izostril. Če izhajamo iz Almond/Verbove (1963) predpostavke, da je izražanje zaupanja pomembno za ugotavljanje legitimnosti sistema, je obrat v izražanju in padec zaupanja v zadnjem obdobju (2006–2008) mogoče interpretirati kot upadanje legitimnosti sistema. Nizko izraženo zaupanje določujoče zamejuje in omejuje druge oblike participatornega delovanja državljanov in izvajanjem nadzornih vlog nosilcev oblasti. Procesi političnega odločanja tako zgubljajo svojo široko demokratično bazo in so preneseni v roke maloštevilnih profesionaliziranih političnih upravljavcev. V takšnih razmerah ostajajo politične stranke pravzaprav v lasti ozkih gremijev – in v svoji sprevrženi vlogi. Njihovo delovanje pri ljudeh ne vzbuja zaupanja. Ob zmanjšanju zaupanja v politične institucije je v danih razmerah v Sloveniji posebej pomembno visoko zaupanje v institucije civilne družbe.

Zmanjšanje oz. spodnašanje zaupanja v ustanove sistema na sploh in še posebej v politične ustanove, kaže na prevladujoče kritično ocenjevanje tega sektorja. Če bi se prevladujoča kritičnost političnih institucij izrazila tudi v prevladujoči kritičnosti civilnodružbenih institucij, bi se to lahko kazalo v notranjem neravnovesju v družbeni zgradbi, kar bi vplivalo na legitimnost sistema kot celote (Toš, 2009). Pa to vendarle ni verjetno, saj se nezaupanje v politični sektor in torej nezadovoljstvo z nosilci politične oblasti in strankami lahko izrazi skozi vsakokratno volilno preizkušnjo, ki legitimizira obstoječe nosilce ali pa zadolži nove nosilce. In pred to dilemo stoji volilno telo v parlamentarnih sistemih – in tudi v Sloveniji. To dilemo je volilno telo na volitvah 2008 rešilo z odpoklicem nosilcev izvršilne oblasti (desnih strank) in postavitvijo nove (leve, socialdemokratsko-liberalne) vlade. Dodamo lahko, da obdobje po letu 2004, kot je prikazano na osnovi raziskav SJM iz tega časa, še ni končano in da je le izsek potekajočih socialno-ekonomskih in kulturno-političnih procesov, ki ob že opravljenih in bodočih raziskavah terjajo poglobljeno analizo. Še posebej, ker konec tega obdobja (2008–2009) označijo: globalna finančna, gospodarska in družbena kriza ter iskanje poti za izhod in njihovo obvladovanje – tudi v Sloveniji.

Seveda Slovenija pri tem ni izvzeta. Globalna finančna in gospodarska kriza (v svetu in pri nas) močno prizadene vsa (finančno, gospodarsko in vsa družbena) področja in sili k tehnološkemu, ekonomskemu in posledično tudi socialnemu prestrukturiranju. Ob tem se v celoti izrazi kriza neoliberalnih konceptov in načinov vladanja, torej kriza vrednot socialne in pravne države. Država (in njeni pooblaščenci) je dopuščala in celo spodbujala grabež družbenega, državnega, pa tudi zasebnega premoženja in njegovo kopičenje v rokah maloštevil-

nih posameznikov in skupin ter posledično potisnila slovensko družbo v grobo razslojenost. Sloji, ki v tržni menjavi nastopajo le s svojim osebnim fizičnim ali umskim delom, so potisnjeni na socialno dno, »v brezdelje«, brezposelnost, celo v revščino. Gre torej za stek svetovnih, globalnih in domačih, avtohtonih okoliščin, ki poganjajo tudi slovensko gospodarstvo in družbo kot celoto v krizo in skozi njo. Potres, ki ga kriza povzroča, zadene celotno družbeno zgradbo, razmerja med sektorji in področji, med družbenimi sloji in skupinami ter neposredno posega v družino in posameznika. Propadajo podjetja, povečuje se delež brezposelnih, znižujejo se dohodki zaposlenih, povečuje se splošen občutek ogroženosti, upada dotok sredstev v socialne sklade (za zdravstvo, izobraževanje, pokojnine) itd. Skratka, po desetletju razvoja, v relativni blaginji in nenehnem vstopnem vzponu in rasti, Slovenija doživlja učinke globalne krize in recesije, ki je sama ne zmore, ne more in ne zna obvladovati. In ljudje to opazijo in kritično vrednotijo. Prevladujeta negotovost in nezadovoljstvo.

V takem socialnem in političnem kontekstu so potekale na pomlad 2008 Evropska raziskava vrednot (v razmerah bližajoče se recesije, vendar pred njenim izbruhom), na jesen istega leta Evropska družboslovna raziskava (po državnozborskih volitvah, nekako sočasno z izbruhom recesije), na pomlad 2009 (ko se je globalna kriza in recesija v celoti prelila v slovenski gospodarski in družbeni prostor) pa smo v okviru dvojnega projekta SJM izvedli dve tematski meritvi o neenakosti in o religioznosti (program ISSP), raziskavo stališč do varnosti, meritev v okviru mednarodne raziskave volilnih procesov (CSES) ter meritev v okviru longitudinalnega koncepta SJM, ki je zajel odzive na krizne razmere. Izobilje empiričnega gradiva, ki označuje stanje socialne in politične zavesti Slovenk in Slovencev ter njihove vrednotne orientacije, nam je doslej uspeli le pregledati, ne pa tudi podrobneje analizirati. Na tem mestu posredujemo le nekaj raziskovalčevih vtisov in prvih zaznav, ki ponazarjajo stanje duha v kriznih razmerah.

Iz teh raziskav tako lahko povzamemo, da vse več ljudi izraža občutek ogroženosti. Med okoliščinami, ki ogrožajo Slovenijo kot socialni sistem, po pogostosti navedb izstopajo brezposelnost (88 %), revščina (83 %), kriminal (82 %), uničevanje okolja (80 %), gospodarski problemi (77 %), narkomanija (76 %), razprodaja in grabež državnega premoženja (74 %) itd. Klasični viri ogrožanja, kot so vojaške grožnje s strani drugih držav (14 %), terorizem (17 %), konflikti na ozemlju nekdanje Jugoslavije (27 %) ipd., po pogostosti navedb ostajajo na obrobju. Zaznava krize je splošna, skoraj tri petine vseh vprašanih krizo občuti osebno oz. v lastni družini in nanjo reagira s spreminjanjem potrošniških in življenjskih navad. Krizo ljudje zaznavajo in občutijo predvsem kot ogroženost oz. izgubo zaposlitve, kot zmanjšanje ali kot izgubo dohodkov in plače, pa tudi kot zmanjševanje vrednosti premoženja (nepremičnin, delnic ipd.).

Država in njene institucije, pa tudi politika in politične stranke na sploh, še dodatno izgubljajo zaupanje med ljudmi. Izostrujejo se pričakovanja ljudi glede delovanja države in njenih učinkov. Smisel države ljudje vidijo v njeni vlogi socialnega regulatorja. Država je dolžna skrbeti za dostop do dela, zmanjševanje socialnih razlik, zagotavljanje znosnih razmer za preživetje in ustrezno socialno zaščitenost za delo nezmožnih in brezposelnih; za zagotavljanje zdravstvenega varstva in enak dostop do zdravstvenih storitev, delovanje sistema pokojninskega zavarovanja, ohranjanje in zaščito socialnega položaja zaposlenih, enak dostop mladih do izobraževanja itd. Skratka, aktualno razumevanje države, njen smisel in opravičilo za njen obstoj v večinskih predstavah ljudi, je njena socialno regulacijska vloga. Ljudje so vse bolj prepričani, da je proces privatizacije ter razgrabljanja nekdanjega družbenega oz. državnega premoženja pregloboko zarezal v socialna razmerja, da je bila država v obvladovanju in omejevanju kapitalskih interesov nemočna. Nereguliranost (kapitalsko) tržnih razmerij in zaznavanje (neugodnih, nesprejemljivih) posledic za položaj posameznika, skupin in slojev, ki živijo le od lastnega (fizičnega, intelektualnega) dela, nujno sprožata prevrednotenja oz. vrednotne obrate v gledanju na zasebno lastnino, na socialne učinke kapitala, na koncept socialnih pravic in posledično na vrednotenje socializma in kapitalizma. Če se je v obdobju zgodnje tranzicije, po obratu in osamosvojitvi, zdelo, da so zasebna lastnina, kapital in kapitalistični sistem pridobi(va)li legitimnost, se je s časom – in še posebej v aktualnih kriznih razmerah, ta predstava zameglila in celo zaobrnila. Zgodil se je ponoven vrednotni obrat. Še pred sprejetjem slovenske ustave (1991) smo Slovenci v kapitalizmu videli sistem, ki sicer temelji na konfliktnosti, neenakosti in sebičnosti, ki pa družbo vodi v blaginjo, napredek, načrtovanje in učinkovitost. Zdelo se je, da v vrednotenju ljudi v primerjavi s socializmom kapitalizem prednjači in tako predstavlja perspektivno smer razvoja družbe. Res je tudi, da je bil ob obratu dosežen nacionalni konsenz (predvsem in le) glede osamosvojitve, ne pa tudi glede temeljev in narave novega (kapitalističnega) sistema. Druga meritev, deset let po tem (1999), je že nakazovala smer vrednotnega obrata, ta pa se v celoti potrdi s tretjo meritvijo, še deset let kasneje (2009). Pri prikazu tega vrednotnega obrata se omejujemo na pojme: svoboda, blaginja, pravičnost in napredek. Glede na stopnjo svobodnosti ljudje obeh sistemov (kapitalističnega, socialističnega) vseskozi ne razločujejo izostreno. In vendarle se je na izhodišču zdelo, da kapitalizem veže nase več (predstav) svobode, ob zaključni meritvi pa, da je socializem (v predstavah ljudi) bolj svoboden kot kapitalizem. Blaginja je bila na izhodišču (1991) promocijska postavka kapitalizma; te lastnosti ljudje socializmu skoraj niso pripisovali, niso priznali. Ob zadnji meritvi (2009) pa je blaginji pripisana lastnost socializma, kapitalizem pa se je kot nosilec blaginje (v zavesti ljudi) povsem izgubil. Glede pravičnosti sicer ni prišlo do vrednotnega

obrata, se pa je vseskozi prevladujoča predstava o tem, da je socializem pravičen sistem, močno okrepila; kapitalizem je v predstavah ljudi še dodatno (povsem) izgubil atribut pravičnosti. Le v zvezi z napredkom velja, da ga ljudje še vedno v večji meri pripisujejo kapitalističnemu kot socialističnemu sistemu. Ta predstava se še vedno ohranja, čeprav je skozi čas oslabela, vidneje pa se je okrepila povezava med napredkom in socializmom.

V razumevanju kapitalističnega in socialističnega sistema je torej v preseku 1991–2009 viden vrednotni obrat na dimenzijah svoboda, blaginja in pravičnost. Kapitalistični sistem, ki se je na začetku tranzicije zdel legitimen, je po dvajsetletju svojega delovanja, torej »izkustveno ovrednoten«, izgubil svojo družbeno legitimnost. Ali so to morda zgolj nostalgične refleksije in ideološke usedline v zavesti?

V razmerah družbene krize se ponovno odpira vprašanje izbire ciljev in sistema, tudi vprašanje t. i. »tretje poti« itd. Kakšna je lastna ali posredovana izkušnja ljudi iz polpreteklosti, kakšne so njihove zaznave preteklega dvajsetletnega obdobja, ki ga domnevno označuje delovanje socialno-tržnega sistema – in končno, kakšna so njihova stremljenja, predstave, cilji za vnaprej? Gre za vprašanje, katere temeljne vrednote naj usmerjajo razvoj in naj bodo vgrajene v družbeno zgradbo, v družbeni sistem in v odnose med ljudmi. Vrednote so v bistvu ciljne usmeritve, ki pojasnjujejo, kaj je zaželeno in kaj manj zaželeno, kaj je pravično in kaj nepravično. Vrednote naj torej oblikujejo politiko, če gre za demokratičen družbeni sistem, demokratično družbo. In če torej v neki družbi prevladujejo težnje k enakosti in k avtonomiji posameznikov, potem tak vrednotni sistem opravičuje vlaganje države v blaginjo posameznika (Schwartz, 2007). Velja tudi nasprotno. Če obstaja družba, kjer so te vrednote razmeroma pomembne, država pa ne vlaga v blaginjo posameznika, se bodo znotraj te družbe pojavili konflikti. Večina posameznikov ima v tem primeru drugačen vrednotni sistem, kot naj bi ga uresničevala država, zato večina državljanov njenih ukrepov ne razume kot pravičnih, njeno delovanje pa vrednoti kot kritično ali ga celo zavrača.

Ne gre torej za nostalgične refleksije in ideološke usedline, temveč prej za – še vedno, ponovno in izrazito – odprto vprašanje modela družbe in osnovnih ciljev družbenega razvoja. Gre torej za vprašanje skupnega, vrednotno skladnega družbenega razvojnega projekta. Ali lahko pričakujemo, da bo glede ključnih ciljev razvoja in vrednotnih izhodišč za delovanje sistema prevladalo soglasje? Še več neskladja kot dosedanji spontan in nereflektiran razvoj je v slovenski družbeni vrednotni prostor vnesel neoliberalni koncept družbenega in gospodarskega razvoja (Vlada RS, 2005; Toš, 2006), ki je v razmere relativne blaginje in neizostrenih socialnih razmerij vnesel koncept razgradnje socialne države in povečevanja socialnih razlik. Težnja k večji enakosti je v temelju vrednotnega sis-

tema sodobnega Evropejca in še posebej izrazito sodobnega Slovenca in Slovenke. Hkrati pa se ljudje zavedajo protislovnosti svojih zahtev in pričakovanj, ki izhajajo iz take vrednotne opredelitve. Vsi oz. velika večina njih terja od države, da zagotovi primerno zdravstveno oskrbo za bolne (91 %), da zagotovi primeren življenjski standard za starejše (92 %), da zagotovi otroško varstvo zaposlenih staršev (88 %), da zagotovi zaposlitev vsakomur, ki to želi in zmore (73 %), primeren življenjski standard za brezposelne (67 %), itd. itd. Hkrati pa se ljudje zavedajo, da visok »socialni standard« pomeni veliko breme za gospodarstvo (34 %), velik strošek za podjetja (34 %), da bi država morala zmanjševati davke (26 %) itd., pa tudi, da previsoka socialna zaščitenost pri ljudeh vzbuja lenobo, da si vsi brezposelni ne prizadevajo dovolj, da bi našli zaposlitev, itd. Ob zahtevah po ohranitvi ravni socialnega standarda ljudje davke vendarle čutijo kot breme. Skladno s prevladujočo egalitarno normo pa hkrati menijo, da davki preveč obremenjujejo tiste z nizkimi dohodki in premalo one z visokimi dohodki. Znotraj danega vrednotnega okvira je ideja o progresivnem obdavčenju dohodkov močno podprta.

6
Evropska družboslovna raziskava – poskus kvalitativnega preskoka v primerjalnem raziskovanju

BRINA MALNAR • SLAVKO KURDIJA

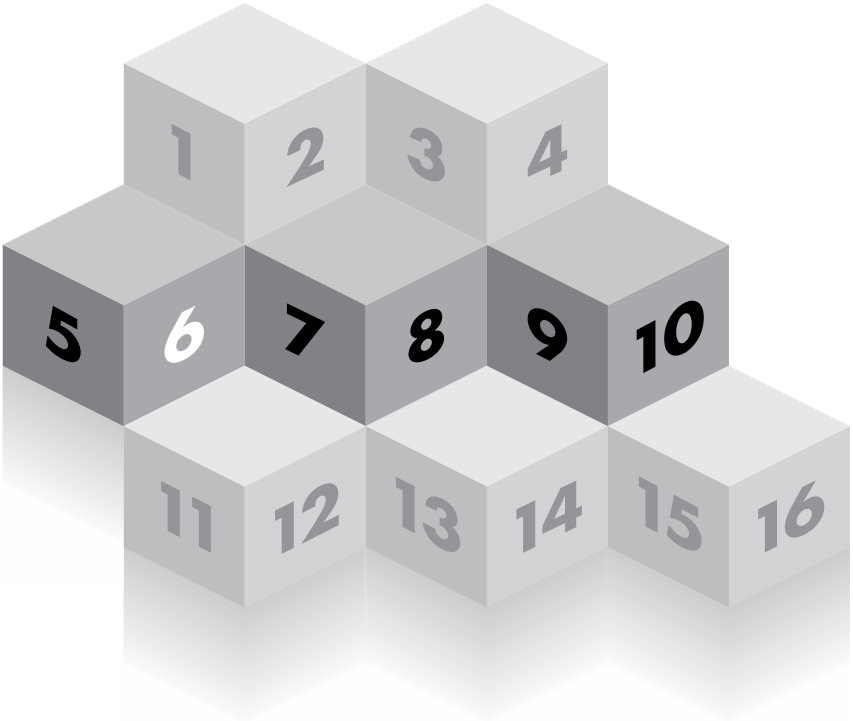

Povzetek

Evropska družboslovna raziskava (European Social Survey – ESS) je najmlajša med velikimi primerjalnimi družboslovnimi anketami splošnega družboslovnega tipa, njena najbolj prepoznavna značilnost pa so visoke zahteve glede kakovosti vseh vidikov priprave in izvedbe raziskovalnega postopka. Podatki ESS so namreč že izvorno namenjeni celotni akademski skupnosti in oblikovalcem politik, torej analizi družbenih trendov ter usmerjanju družbenih sistemov. Vsebina ESS-anket je zato splošna in obenem raznolika, namenjena različnim znanstvenim profilom uporabnikov, pri čemer pa gre pretežno za subjektivne kazalce stališč in deloma ravnanj. ESS je zasnovana longitudinalno in s ponavljajočimi se meritvami nastaja časovna vrsta, ki pomeni vedno uporabnejšo podlago za spremljanje družbenega razvoja. Prispevek zagovarja tezo, da je ESS v svoji organizacijski zasnovi našla doslej najbolj učinkovit kompromis med načeli centralnega upravljanja in nacionalne participacije, demokratičnosti in nadzora ter metodološke in vsebinske ekspertize, katerega posledica je povečana ekvivalenca merjenja družbenih pojavov na mednarodni ravni.

1 Zasnova, cilji in vloga ESS

Sodobne demokratične družbe so se razvile v zapletene strukture zakonodajnih, političnih in socialnih institucij ter neformalnih omrežij družbenih skupin in posameznikov. Vsi ti elementi součinkujejo v času in prostoru in tvorijo tiste politične, gospodarske in kulturne strukture, ki so bistvo sodobne zahodne družbe. Eno od velikih vprašanj našega časa je zato, kakšne so podobnosti in razlike med sodobnimi nacionalnimi državami, če upoštevamo nenehno diferenciacijo, obsežne migracije in globalizacijo. Družboslovne znanosti, od katerih javnost upravičeno pričakuje, da bodo skušale odgovoriti na to vprašanje, se tega ne morejo lotiti brez sistematičnih in dolgoročnih empiričnih raziskav teh pojavov.

Kvantitativne družboslovne raziskave (ankete) so poglavitno orodje zbiranja empiričnih informacij o družbenem dogajanju, tako na nacionalni ravni kot znotraj Evropske unije. ESS, ki je nastala leta 2001 ob podpori Evropske znanstvene fundacije[1], pomeni enega od najbolj veljavnih in zanesljivih instrumentov za ta namen. Njen poglavitni cilj je kontinuirano in sistematično spre-

1. Pobudnik je bil Max Kaase, eden od sodelujočih v projektu Beliefs in Government, ki so se soočili s problemom pomanjkljive ekvivalence mednarodnih meritev. Pri Evropski znanstveni fundaciji je nastal odbor (Steering Commettee) za oblikovanje načrta nove evropske družboslovne raziskave ESS, katerega član je bil s slovenske strani profesor Niko Toš.

mljanje stanja in procesov v evropskih državah na vseh relevantnih družbenih področjih, torej zagotavljanje kazalcev družbenega razvoja in delovanja sistemskih politik, s poudarkom na spremljanju učinkov teh politik skozi subjektivne zaznave državljanov. Podobno kot pri drugih raziskavah te vrste je torej vloga ESS merjenje družbene 'klime, ne 'vremena', opazovanje dolgoročnih trendov, ne kratkoročnih nihanj.

'Dodana vrednost' ESS je v tem, da njena metodologija dosega doslej najvišjo raven standardizacije v primerjalnem raziskovanju splošnega družboslovnega tipa, kar ji omogoča finančna podpora 5., 6. in 7. okvirnega programa EU. Ta financira kontinuirano delo precej številčne koordinacijske skupine, ki določa standarde kakovosti in nadzoruje potek nacionalnih izvedb[2]. Prav zaradi dosežkov pri harmonizaciji mednarodnega družboslovnega raziskovanja je raziskava ESS v letu 2005 prejela najvišje evropsko priznanje na znanstveno-raziskovalnem področju, Descartesovo nagrado (*www.europeansocialsurvey.org/*).

ESS je v sorazmerno kratkem obdobju postala eden najbolj uveljavljenih tovrstnih raziskovalnih projektov v Evropi, posredno pa je prispevala tudi k temu, da so druge podobne raziskave začele namenjati več pozornosti metodologiji. Spodbudila je torej nujno potrebno metodološko razpravo in dobro prakso, saj so bila merila kakovosti družboslovnih anket v Evropi doslej dokaj neuravnotežena. Po eni strani obstajajo otoki odličnosti, primerljivi z najbolj kakovostno prakso v svetu, pa drugi pa obstaja veliko neskladje med omenjenim vrhom in povprečjem. V interesu evropskih raziskovalcev in oblikovalcev politik torej je, da se to neskladje odpravi, če naj bodo akterji deležni kakovostne informacijske podlage za svoje analize in odločitve.

Prav zato je poleg pridobivanja zanesljivih podatkov o trendih stališč v evropskih državah enako pomemben cilj ESS tudi spodbujanje kakovostnega preskoka na področju primerjalnega raziskovanja v družboslovju, predvsem pri odpravljanju od nekdaj prisotnih metodoloških slabosti takšnih raziskav. Posredno je cilj ESS tudi uveljavitev mehkih kazalcev, torej stališč in javnomnenjskih zaznav, kot standardnih kazalcev družbenega stanja in razvoja.

---

2. Upravljalski konzorcij projekta sestavlja sedem partnerskih ustanov: Centre for Comparative Social Surveys, City University, Velika Britanija (Roger Jowell, vodja projekta); NSD, Norveška (Bjorn Henrichsen); GESIS-ZUMA, Nemčija (Peter Mohler); SCP, Nizozemska (Ineke Stoop); ESADE, Universitat Ramon Llull, Španija (Willem Saris); University of Leuven, Belgija (Jaak Billiet); Univerza v Ljubljani, Slovenija (Brina Malnar).

2 Mesto ESS znotraj 'velike četverice'

ESS se seveda pogosto znajde v takih ali drugačnih primerjavah z drugimi mednarodnimi raziskavami, predvsem s trojico največjih oziroma najbolj uveljavljenih raziskav s podobnimi splošnimi cilji, kot jih ima sama, tj. ISSP (*International Social Survey Programme*), EVS (*European Values Study*) in WVS (*World Values Study*). Vendar pa med temi projekti ne gre za 'tekmovanje', kot bi se morda zdelo na prvi pogled, saj mnoge metode in pristopi v ESS izhajajo prav iz teh 'sestrskih' raziskav, ESS si z njimi deli tudi 'avtorstvo' dela vprašanj, prav tako pa v njej sodeluje del raziskovalcev, ki delujejo tudi pri omenjenih projektih.

ESS je sicer med temi projekti najmlajša in je deloma nastala z namenom, da se zapolnijo nekatere tematske praznine, ki jih puščajo ostale raziskave, deloma pa zato, da postavi višje splošne metodološke standarde oziroma spodbudi ozračje dvigovanja kakovosti primerjalnega raziskovanja. Kljub vsebinskemu prekrivanju, predvsem na ravni demografskih spremenljivk, se vsaka od omenjene četverice longitudinalnih raziskav od drugih precej razlikuje tako po vsebini kot po pogostosti meritev, časovnem razmiku med meritvami, geografskem dometu ter metodologiji. Raziskava EVS je omejena na Evropo, tematsko se osredotoča predvsem na področje morale in religije in se je doslej izvajala enkrat na deset let. Raziskava WVS pa vključuje več kot 80 držav po vsem svetu in se ponavlja vsakih pet let (Rus, Toš, 2005: 8). ISSP se sicer izvaja vsako leto, a v obliki sorazmerno kratkih tematskih modulov, ki se prav tako ponavljajo v obdobjih okoli 10 let (za podrobnejšo predstavitev glej Malnar, Hafner-Fink, Štebe, 2006). Vse štiri velike mednarodne longitudinalne raziskave torej prispevajo pomemben in samosvoj delež k evropskemu empiričnemu družboslovju in glede na to, da skuša Evropa okrepiti sposobnost skupnega delovanja članic, je primerjalnih študij za zdaj prej premalo kot preveč.

Mnogi metodološki vidiki ESS niso novi, pač pa je raziskava prevzela dobre in preverjene rešitve iz drugih projektov. Predvsem zaradi finančnih omejitev pa se nobena od preostalih treh raziskav ne izvaja po tako zahtevnih in enotnih metodoloških merilih, kot to uspeva ESS ali večjim nacionalnim raziskavam splošnega družboslovnega tipa, kot so General Social Survey v ZDA, British Social Attitudes v Veliki Britaniji, Allbus v Nemčiji ali Slovensko javno mnenje v Sloveniji (za podrobnejše informacije o metodologiji SJM glej Toš in dr., 1997, 1999, 2004). Novost ESS je tudi vključitev lestvice človeških vrednot *(Human Values scale)* v standardni del vprašalnika (Schwartz, 2007).

Z vidika uporabnika sodita med pomembnejše 'primerjalne prednosti' ESS tudi hitrost in kakovost publiciranja datotek in spremljajočih materialov. ESS je doslej opravila štiri meritve (2002, 2004, 2006 in 2008), v teku pa je peta (2010) in po vsaki je bila zainteresirani javnosti v zelo kratkem času posredovana

mednarodna standardizirana datoteka. Prva izdaja je praviloma dostopna leto dni po končani terenski fazi in tak časovni okvir je za raziskavo te vrste precejšnja novost. Uporabnikom omogoča možnost analitične obdelave zelo svežih podatkov za veliko število držav. Datoteke ESS so sicer brezplačno dostopne na njeni podatkovni domači strani (*http://ess.nsd.uib.no/*), ob tem pa niti vodstvena skupina ESS niti katera druga analitična skupina nima privilegiranega predhodnega dostopa do podatkov.

Naslednja koristna novost, ki jo ESS prinaša uporabnikom, je preglednost oziroma odprtost pri objavljanju podatkov in spremljajočih dokumentov. Glede na to, da kakovost skupne datoteke ESS ne more biti boljša, kot je kakovost nacionalnih datotek, je ESS vzpostavila razvejan sistem sodelovanja z nacionalnimi raziskovalnimi skupinami, ki vključuje serijo sestankov, programskih orodij in množico pisnih navodil. Podatkovna domača stran ESS-uporabniku ponuja natančno dokumentacijo vseh opaženih odklonov od skupno določenih standardov in ga tako seznani z morebitnimi ovirami pri doseganju ekvivalence podatkov. Smiselnost primerjav med nacionalnimi datotekami je namreč odvisna od stopnje dosežene ekvivalence merskega instrumenta, pri čemer so izvor neekvivalence lahko razlike v načinu vzorčenja, neustreznih prevodih, neustrezno formuliranih vprašanjih, variacijah v nacionalnih družbenih kontekstih, pristranostih v vzorcu sodelujočih, neustreznem delu anketarjev, napakah pri prenosu podatkov v centralni arhiv ipd.

Izhajajoč iz načela preglednosti ESS nikoli hote ne prikriva morebitnih napak ali odklonov, pač pa vodi dosledno, četudi nekoliko tvegano politiko opozarjanja nanje, s čimer podeli vsebinskemu ali metodološkemu analitiku položaj informiranega uporabnika (Mohler, 2007). To je še posebej pomembno pri mednarodnih raziskavah, kjer se vsak lahko samostojno odloči, katere nacionalne datoteke bo izbral za analizo in katerih ne. Tako pregleden sistem nikakor ni vzpostavljen pri vseh velikih mednarodnih ali nacionalnih raziskavah in mnoge med njimi tako ne razkrijejo vseh pomembnih informacij o vzorčenju, deležih in strukturi sodelujočih ali drugih elementih raziskave.

Iz vsega povedanega sledi, da je metodološka kakovost pri ESS gotovo pomembnejši del njenega samopripisanega 'poslanstva', kot to velja za druge podobne raziskave, saj je deloma tudi nastala s tem namenom. Prav zato ima ESS vzpostavljen tako obsežen sistem samoopazovanja, na podlagi katerega si prizadeva z vsako novo meritvijo izboljšati kakovost pridobljenih podatkov. Upravičeno ali ne si je projekt ESS kmalu pridobil ugled novega 'zlatega standarda' v mednarodnem primerjalnem raziskovanju saj je, kot rečeno, leta 2005 upravljalski konzorcij projekta prejel Descartesovo nagrado za odličnost v kooperativnem raziskovanju in s tem postal prvi družboslovni projekt, ki je sploh prišel v ožji izbor za to nagrado.

Poleg simboličnega priznanja je bil eden od pozitivnih učinkov nagrade tudi zmanjšanje tveganj, izhajajočih iz sorazmerno nestabilne finančne podlage projekta. Ta je namreč, vsaj kar zadeva nacionalne terenske izvedbe, v temelju sestavljen iz več kot 30 neodvisnih odločitev o financiranju, ki jih ustrezne ustanove v sodelujočih državah sprejemajo vsaki dve leti. V organizacijski strukturi ESS (Jowell et all, 2007: 13) zato obstaja napetost med načelom centralizacije vodenja, katerega namen je sorazmerno strog nadzor nad kakovostjo izvedbe in ki je podprto z okvirnimi programi EU, ter načelom nacionalne koordinacije, ki skrbi za lokalno implementacijo metodologije oziroma izvedbo terenske faze in katere delo financirajo nacionalne ustanove. Odgovornost različnih akterjev tako poteka v različnih smereh, saj je centralna koordinacijska skupina za kakovost svojega dela odgovorna Evropski komisiji, nacionalni koordinatorji pa lokalnim financerjem. Zaradi težav s financiranjem je nekaj sodelujočih držav doslej že moralo izpustiti eno ali več meritev, nobena pa se iz projekta še ni dokončno umaknila. Obenem pa se projektu ves čas pridružujejo nove članice.

3 Oblikovanje in organizacija vprašalnika ESS

3.1 Longitudinalni blok

Vprašalnik ima v anketni raziskavi vlogo merskega instrumenta, zato njegova zasnova ključno določa tematsko polje in kakovost meritve. ESS je v svojem uvodnem obdobju zbrala večnacionalno skupino raziskovalcev, katere naloga je bila vsebinska zasnova temeljnega dela vprašalnika, tj. tistega, ki se ponovi v vsakokratni meritvi. Čeprav so takšne odločitve vedno do neke mere arbitrarne, je skupina brez posebnih težav izločila nekatere sklope vprašanj, predvsem taka, ki zadevajo kratkoročno problematiko in so primernejša za manjše javnomnenjske ankete, priljubljene v medijih. Nasprotno temu je bil temeljni del vprašalnika zasnovan predvsem na teoretskih virih, pri čemer je skušala ESS kazalce vključevati tako, da bi čimvečjemu številu teoretskih smeri omogočila empirično preverjanje njihovih konceptov. V temeljni del vprašalnika so bili tako vključeni kazalci posameznikovih stališč, družbenega položaja, omrežij, značilnosti družbenega, političnega in kulturnega okolja ipd.

V procesu oblikovanja longitudinalnega dela vprašalnika so bila najprej izbrana tri splošna področja, na katerih naj bi ESS merila medčasovno kontinuiteto in spremembe, in sicer: 1) Vrednotne in ideološke orientacije (pogled na svet, vernost, socialne in politične vrednote, morala); 2) Kulturne in nacionalne orientacije (občutki nacionalne in kulturne pripadnosti in s tem povezan odnos do zunanjih skupin ter nadnacionalnih institucij); 3) Položaj v družbeni strukturi (posameznikov socialni položaj, razredna pripadnost, izobrazba, stopnja social-

ne izključenosti, standardne socialno-demografske spremenljivke, spremljanje medijev). V naslednjem koraku je bilo k sodelovanju povabljenih večje število mednarodno uveljavljenih družboslovnih analitikov, specialistov za posamezna področja, ki so pripravili podrobnejše predloge tematskih sklopov.

ESS tako na strani odvisnih spremenljivk vsebuje predvsem kazalce stališč, vključno s kazalci delovanja pomembnih družbenih sistemov, na strani neodvisnih pa različne vedenjske kazalce in faktografska vprašanja. Demografski blok vprašanj je v primerjavi z drugimi podobnimi raziskavami dokaj obsežen in kot tak pomeni potencialno pomemben vir za oblikovanje pojasnjevalnih modelov in opazovanje razlik med skupinami. Kot že rečeno, vprašalnik ESS poleg tradicionalnega nabora 'trdih' sociodemografskih spremenljivk vsebuje tudi alternativno serijo 'demografskih' kazalcev, ki temelji na individualnih psiholoških in kulturnovrednotnih značilnostih posameznika, kar spet odpira prostor alternativnim modelom pojasnjevanja razlik v stališčih.

Pri razvoju temeljnega dela vprašalnika ESS je bila uporabljena cela vrsta tehnik in orodij, ki se zdaj uporabljajo tudi pri oblikovanju izmenljivih tematskih modulov. Med omenjena orodja sodijo znanstveni članki, mnenja specialistov z različnih področij, posvetovanja z nacionalnimi koordinatorji o kognitivnih in medkulturnih učinkih vključitve posameznih vprašanj, uporaba programa Survey Quality Predictor (SQP) za oceno zanesljivosti in veljavnosti vprašanj, dve obsežni kvantitativni pilotski raziskavi, od katerih se ena izvede v angleško in ena v neangleško govoreči državi in ki vključujeta tudi MTMM (Multi Trait Multi Method) eksperimente (Saris, 2004). Temu sledi obsežna analiza predtestov s poudarki na opazovanju vzorcev manjkajočih odgovorov, delovanju lestvic, faktorski strukturi, pričakovanih korelacijah.

Na ravni oblikovanja konkretnih vprašanj je pozornost namenjena tudi temu, da raziskava nobenega širšega pojava oziroma koncepta ne meri z enim samim kazalcem. Kljub temu pa družboslovna raziskava splošnega tipa nikoli ne more nameniti posamezni tematiki tolikšnega obsega vprašanj kot specializirana raziskava, zato se vedno lahko pojavi nezadovoljstvo med posameznimi skupinami uporabnikov. Obenem je iz statistike uporabnikov razvidno, da so tematike v vprašalniku dovolj raznolike, da so vzbudile zanimanje širokega kroga specialistov z različnih področij.

3.2 Izmenljivi tematski moduli

Poleg temeljnega oziroma longitudinalnega dela vključuje vsak ESS-vprašalnik tudi tematske module, ki predstavljajo večji del bazena odvisnih spremenljivk v vsakokratni meritvi. Ti izmenljivi moduli sestavljajo približno 50 % vprašalnika in vsak vsebuje 50 vprašanj. Moduli so vzvod za ohranjanje 'po-

bude od spodaj' in hkrati za osvežitev vsakokratnega ESS-vprašalnika z novimi relevantnimi tematikami. Način izbire modulov poteka po javnem in vnaprej znanem postopku, kar je prav tako ena od posebnosti ESS. Več kot leto dni pred vsako novo meritvijo je objavljen poziv k oddaji predlogov, na katerega se lahko prijavijo skupine za oblikovanje vprašalnikov (*QDT – Question Module Design Teams*), pri čemer mora vsaka od prijavljenih skupin vključevati člane iz vsaj treh držav, ki sodelujejo v ESS. Skupine morajo teoretično utemeljiti pomen predlaganega tematskega sklopa in nato – če so izbrane – sodelovati pri oblikovanju konkretnih vprašanj oziroma operacionalizaciji.

Izbor dveh najboljših skupin poteka po petih javno objavljenih merilih, in sicer pripravljenosti za vse predvidene oblike sodelovanja, ustreznosti predlaganega teoretičnega modela, ustreznosti tematike, pričakovanem obsegu zanimanja uporabnikov, ter inovativnosti v pristopu. V ilustracijo obsega prijav na dokaj zahtevne pogoje razpisa lahko navedemo, da število niha od 8 prijav po prvem pozivu, 22 po drugem, 20 po tretjem in 14 po četrtem. Glede na precejšnje število zainteresiranih skupin ni presenetljiv raznolik razpon tematik, ki so bile doslej izbrane v tematske module. Meritev 1: a) priseljenci; b) vloga državljana in demokracija; Meritev 2: a) družina, delo in življenjski standard; b) ekonomska morala; c) zdravje in zdravstvo; Meritev 3: a) kazalci kakovosti življenja; b) razumevanje življenjske poti; Meritev 4: a) predsodki do starejših; b) zaznava sistema blaginje; Meritev 5: a) kazensko pravo in morala; b) družina, delo in življenjski standard; Meritev 6: a) osebna in družbena blaginja; b) razumvanje demokracije. Na vsebinski ravni je tako primanjkljaj, ki ga je s svojim nastankom želela zapolniti ESS – predvsem gre za področja sociologije, političnih ved, psihologije ter (do neke mere) ekonomije – kolikor je bilo mogoče presežen, še vedno pa obstajajo pomembne tematike, ki so za zdaj ostale izven dometa tematskih modulov. Takšna primera sta na primer okolje in globalizacija.

Vsi novi kazalci so empirično preizkušeni s predtesti, med že obstoječimi pa so izbrani tisti, ki so že bili uporabljeni in so pri tem pokazali dobre merske rezultate. Dosedanje izkušnje kažejo, da je preoblikovanje splošnih predlogov prijaviteljev v končno obliko vprašanj, ki se nato izvedejo v več deset evropskih državah, na koncu vedno zadovoljivo uspelo, kljub neizogibnim napetostim med željami vsebinskih specialistov, ki nimajo veliko izkušenj z operacionalizacijo anketnih vprašanj, ter metodoloških specialistov, ki imajo omejeno znanje iz predlagane tematike. Vsaka meritev ESS tako omogoči izvedbo tematskega modula s po dvema analitičnima skupinama, ki za svoja raziskovalna vprašanja pridobita podatke okoli 50.000 anketirancev v približno 30 državah, ne da bi imeli sami pri tem kakršnekoli terenske stroške, ter z možnostjo, da se tematski modul v prihodnosti enkrat ali večkrat ponovi.

Izvorni ESS-vprašalnik je oblikovan v angleškem jeziku in pozneje preveden v vse jezike, ki jih v kateri od sodelujočih držav govori vsaj pet odstotkov prebivalstva. 'Sprotni' prevodi anketarjev niso dovoljeni. ESS-protokol za prevajanje (*TRAPD – translation, review, adjudication, pre-testing and documentation*) v vsaki državi predvideva postopek v petih fazah: prevajanje, ocenjevanje, razsojanje, predtest ter dokumentiranje materialov (Harkness, 2007: 83). V nasprotju s postopkom vzorčenja pa centralna skupina ne izvede 'parafiranja' nacionalnih prevodov, saj bi bila potrebna prevelika sredstva glede na to, da se raziskava izvaja v več kot dvajsetih jezikih. Prevod tako kljub natančno določenemu postopku ostaja eden najmanj 'nadzorovanih' elementov v raziskovalnem procesu ESS in občasno prihaja tudi do napak, ki so odkrite šele pozneje.

4 Vzorčenje in stopnja sodelovanja

Postopki vzorčenja so ena od pomembnejših novosti projekta ESS, pri čemer je mišljen predvsem vidik standardizacije, torej dosledno in poenoteno slučajnostno vzorčenje v vseh sodelujočih državah, brez kakršnekoli uporabe kvot ali rezerv. Celoten postopek načrtovanja nacionalnih vzorcev je pri raziskavi ESS zastavljen tako, da zagotavlja primerljivost efektivnih vzorcev v vseh sodelujočih državah. Realiziran vzorec vsake države mora po statističnih značilnostih ustrezati značilnostim enostavnega naključnega vzorca 1500 oseb, starih 15 let ali več, in nekatere ESS-države tudi dejansko uporabljajo enostavni naključni vzorec. Če je število prebivalcev v državi manjše od dveh milijonov, je dopuščen efektivni vzorec 800 enot. Dejansko število anketiranih oseb se tako v večini primerov giblje med 1500 in 2000, odvisno od načrta vzorca oziroma števila vzorčnih okolišev, velikosti države, deloma pa tudi od finančnih zmožnosti. V Sloveniji je bilo realizirano število anket dosedanjih štirih meritvah 1519, 1442, 1476 in 1286.

Vse nacionalne vzorčne načrte mora parafirati strokovna skupina (vzorčni panel) ESS, kar zagotavlja nadzor nad kakovostjo tega pomembnega elementa raziskave. Po prejetju nacionalne datoteke vzorčni panel za vse države tudi izdela vzorčne uteži, s katerimi se korigirajo učinki različnih vzorčnih zasnov. Kljub sorazmerno velikim nacionalnim vzorcem bi bilo seveda zaželeno, da bi bili ti še večji, a pomembnejša povečanja so malo verjetna predvsem zaradi finančnih razlogov. Realizirani vzorci velikosti okoli 2000 oseb so na splošno dovolj veliki tako za agregatno primerjavo držav med seboj kot za analizo večjih podskupin znotraj držav, ne omogočajo pa analize vseh družbenih skupin, kar še zlasti velja za majhne države. Na dokaj splošni ravni so tudi kazalci regionalne pripadnosti, a tu je razlog predvsem zaščita osebnih podatkov (za širšo razpravo o pomenu

in zaščiti zasebnosti glej Kovačič, 2006). Za potrebe nekaterih vrst analize pa je mogoče vzorce iz različnih meritev tudi združiti v enotno datoteko.

ESS si je zastavila visoke cilje, tudi kar zadeva deleže sodelujočih oziroma stopnjo realizacije vzorca, saj je ciljna stopnja sodelovanja 70 %, najvišji dovoljen delež izpadlih kontaktov pa 3 %. S tem skuša zmanjšati dve najbolj značilni skupini, ki ponavadi izpadeta iz vzorca, torej anketirance, ki sodelovanje v anketi odklonijo, ter anketirance, s katerimi anketar sploh ne uspe vzpostaviti stika (Billiet, Koch, Philippens, 2007). Navodila za sodelujoče države določajo, da morajo anketarji opraviti vsaj štiri poskuse stika z izbranim anketirancem, preden ga označijo kot nedosegljivega, pri čemer mora biti en poskus stika opravljen zvečer, eden pa ob koncu tedna. Čeprav doseženi deleži sodelovanja sami po sebi še niso zagotovilo kakovosti vzorca ali raziskave, vseeno pomenijo pomemben vidik za vsak mednarodni anketni projekt akademske vrste, še zlasti če ta poteka v obdobju padajočih deležev sodelovanja (za primer trendov stopnje sodelovanja v Slovenije glej Štebe, 2004: 31).

TABELA 1:
Deleži sodelovanja v raziskavi ESS, meritve 1–3

Država	2002	2004	2006
Avstrija	60,4	62,4	64,0
Belgija	59,2	61,2	61,0
Bolgarija	–	–	64,8
Češka	43,3	55,3	–
Ciper	–	–	67,3
Danska	67,6	64,2	50,8
Estonija	–	79,1	65,0
Finska	73,2	70,7	64,4
Francija	43,1	43,6	46,0
Nemčija	55,7	51,0	54,5
Grčija	80,0	78,8	–
Madžarska	69,9	65,9	66,1
Islandija	–	51,3	–
Irska	64,5	62,5	56,8
Izrael	71,0	–	–
Italija	43,7	59,3	–
Luksemburg	43,9	50,1	–
Latvija	–	–	71,2

Nizozemska	67,9	64,3	59,8
Norveška	65,0	66,2	65,5
Poljska	73,2	73,7	70,2
Portugalska	68,8	71,2	72,8
Romunija	–	–	71,8
Rusija	–	–	69,5
Slovaška	–	62,7	73,2
Slovenija	70,5	70,2	65,1
Španija	53,2	54,9	65,9
Švedska	69,5	65,4	65,9
Švica	33,5	48,6	51,5
Turčija	–	50,7	–
Ukrajina	–	66,6	66,4
Velika Britanija	55,5	50,6	54,6

Vir: National Technical Summaries / ESS Documentation Report.

Težava je v tem, da bi bilo v večini držav treba povečati finančna sredstva, če bi hoteli zvišati deleže sodelovanja. Druga možnost je uporaba kombinacije različnih načinov anketiranja (mixed mode), kar bi v prihodnjih meritvah morda lahko pomagalo zmanjšati nekatere skupine nesodelujočih.

5 Nadzor terenskega dela in poenotenje metode zbiranja podatkov

ESS ima zelo natančno določene postopke za izvedbo in nadzor terenskega dela. V vsaki državi nacionalni koordinator ali ustrezno raziskovalno telo najprej izbere raziskovalno organizacijo, ki se s pogodbo zaveže, da bo anketo izvedla po enotno določenih standardih[3]. Navodila za sodelujoče države (*The Specification for Participating Countries*) 'predpisujejo' številne vidike izvedbe, vključno z enotnim obdobjem poteka terenske faze, metodo anketiranja, največjim številom anket, ki jih lahko izvede posamezni anketar, minimalno ravnjo kontrole anketarjevega dela ipd. Sodeč po poročilih, ki jih posredujejo nacionalne ekipe, je raven spoštovanja teh pravil visoka, z delno izjemo predvidenega obdobja anketiranja. To bi moralo biti bilo v vseh državah približno isto (od oktobra do decembra vsako drugo leto), a to ni tako v vseh primerih, kar je predvsem posle-

3. Raziskovalna organizacija, ki v Sloveniji izvaja ESS, je že od prve meritve Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij (CJMMK) na Fakulteti za družbene vede.

dica težav s financiranjem. Zaradi zamud pri odobritvah nacionalnih finančnih shem del držav namreč v vsaki meritvi začne terensko delo z zamudo, kar lahko v skrajnem primeru tudi ogrozi primerljivost podatkov.

V približno polovici držav se kot tehnika zapisovanja podatkov uporablja PAPI (*paper and pencil* oziroma 'papir in svinčnik'), v drugi polovici pa računalniško podprta tehnika CAPI (*computer-assisted interviewing*), kar je odsev različnega stanja raziskovalnih infrastruktur. Ne glede na samo tehniko zapisovanja pa morajo vse države obvezno uporabiti metodo osebnega intervjuja, s čimer se skuša ESS izogniti učinku razlik v metodah izvedbe (*mode effects*). Ta 'vsiljena' enotnost načina izvedbe je sicer v tem obdobju izpostavljena obsežnemu programu metodološkega testiranja, katerega namen je oceniti, ali bi jo bilo v prihodnosti mogoče nekoliko omiliti. Nacionalne raziskave namreč hitreje privzamejo nove metode zbiranja podatkov, v zadnjem času predvsem internetne, s čimer skušajo zmanjševati stroške terenskega dela. Problem pa je, da se pred tem ne prepričajo vedno dovolj temeljito, ali je mogoče s spremenjeno metodo pridobiti enako kakovostne podatke. ESS za zdaj (prve štiri meritve) vztraja pri 'zlatem standardu' metode osebnega intervjuja, saj je ta trenutno edina, ki lahko v vseh državah na ustrezni ravni doseže celotno ciljno populacijo. Obenem pa se praviloma izkaže kot najbolj učinkovita, tudi kar zadeva deleže sodelovanja in kakovost podatkov.

Vendar pa postaja načelo 'ena metoda za vse' vse težje izvedljivo, včasih pa ga je težko tudi metodološko upravičiti. V nekaterih primerih namreč lahko celo zmanjša primerljivost podatkov, predvsem zaradi razlik v običajni metodi anketiranja v posamezni državi. Če namreč v nekem okolju metode osebnega intervjuja skorajda ne uporabljajo (več), je posledično težko najti raziskovalno organizacijo ali usposobljene anketarje, ki bodo takšno meritev izvedli v skladu z vsemi pravili in na ustrezni kakovostni ravni. Tak način spraševanja pa v tem okolju ponavadi odklanjajo tudi sami anketiranci. Poleg tega so stroški izvedbe osebnega intervjuja v nekaterih državah tako visoki, da jih te v prihodnje ne bodo mogle vzdržati, še zlasti če se prednosti te metode za kakovost zbranih podatkov ne bodo pokazale kot zelo izrazite.

Mednarodna koordinacijska skupina ESS se zaveda tega problema, a želi, kot rečeno, dokončati serijo metodoloških eksperimentov, preden predlaga kakršnekoli spremembe strategije. Cilj eksperimentov je razrešiti nekaj bistvenih dilem, kot na primer, ali je sploh mogoče enourno anketo tipa ESS izvesti z drugo metodo, kakšen je vpliv mobilnih telefonov na telefonsko anketiranje, kakšne so razlike v kakovosti podatkov, pridobljenih z različnimi metodami, kakšni so deleži sodelovanja in učinki na pristranost vzorca, v katerih pogledih imajo druge metode prednost pred metodo osebnega intervjuja ipd. Ker prav terensko delo pomeni največje finančno breme, se še s toliko večjim zanimanjem pričakujejo rezultati omenjenih eksperimentov.

Če je način zbiranja podatkov enotno določen, pa imajo nacionalne ekipe precejšnjo svobodo pri izbiri tehnik povečevanja deleža sodelovanja, kar pa je spet predvsem odvisno od njihovih finančnih zmožnosti. Nacionalni proračuni za raziskavo ESS so si namreč precej različni, kar je po eni strani posledica izrazitih razlik v ceni terenskega dela in po drugi zmožnosti nacionalnih financerjev za pokrivanje stroškov raziskave.

6 Urejanje in dokumentiranje podatkov

Po končani terenski fazi in pred javno objavo skupne datoteke ESS vse nacionalne datoteke obdela in preveri NSD (*Norwegian Social Science Data Service*), eden od partnerjev v upravljalskem konzorciju projekta. Preverjanje podatkov poteka deloma avtomatizirano, torej z računalniškimi programi, ki na primer opozorijo na manjkajoče vrednosti ali neveljavne šifre. Del pregleda pomeni tudi izpis frekvenčnih porazdelitev za vse spremenljivke, skupaj z opisnimi statistikami, kot so razpon lestvice, minimalna in maksimalna vrednost, povprečje ipd. Poleg preverjanja skladnosti sklopov povezanih vprašanj (npr. napake pri filtriranju) poteka tudi nadzor medčasovnega ujemanja podatkov znotraj države, ki z dodajanjem vse večjega števila meritev postaja vedno pomembnejša[4]. Ob koncu postopka preverjanja in priprave podatkov je nacionalni koordinator zadolžen, da pregleda zadnjo različico datoteke in dokončno odobri njeno vključitev v skupno ESS-datoteko.

Poleg skupne datoteke in materialov ESS-podatkovna domača stran ponuja še:

- mednarodno datoteko vprašalnika za anketarje, ki dokumentira okoliščine poteka intervjuja, anketirančevo pripravljenost za sodelovanje, kognitivne sposobnosti ipd.;
- mednarodno datoteko kontaktnih podatkov, ki podrobno dokumentira zgodovino (poskusov) vzpostavljanja stika z vsakim od anketirancev ter izide teh poskusov;
- mednarodno datoteko s podatki iz eksperimentalnih vprašalnikov (MTMM-eksperimenti), na podlagi katere je mogoče odkriti in korigirati merske napake po posameznih državah;
- nacionalno datoteko v izvorni obliki, kot jo je oddal nacionalni koordinator;

4. Nenavadno je namreč, če se med dvema meritvama v neki državi frekvenčna porazdelitev pri nekem vprašanju močno spremeni. Načeloma je to sicer mogoče, na primer kot posledica velikih družbenih dogodkov, a prva hipoteza je konservativna, tj. da gre za metodološki artefakt. Dileme na konkretni ravni razrešujejo nacionalni koordinatorji, ki so naprošeni za mnenje oziroma razlago.

- terenske dokumente vseh sodelujočih držav (vprašalnike, pokazne kartice, obvestilna pisma idr.).

V celoti gledano ESS ponuja uporabnikom obsežnejšo in lažje dostopno dokumentacijo terenskih materialov kot katerakoli druga podobna mednarodna raziskava (Kolsrund, Kalgraff Skjak, Henrichsen, 2007). Največ metodološko pomembnih 'meta' podatkov o poteku in značilnostih nacionalnih terenskih faz je mogoče najti v standardiziranem Nacionalnem tehničnem poročilu *("National Technical Summary" – NTS*), ki je prav tako dostopno na domači strani. NTS ponuja širok razpon informacij, od podatkov o ključnih osebah in ustanovah v posamezni državi, financerjih, poteku terenskega dela, načinih nadzora kakovosti, deležih sodelujočih ipd. Na spletnem strežniku pa so na voljo tudi orodja za sinhrono (on-line) obdelavo podatkov ter za enostavno prenašanja datotek.

6.1 Število in znanstvena področja uporabnikov

ESS je vzpostavila tudi nekaj mehanizmov kvantitativnega spremljanja svojega dometa med potencialnimi uporabniki podatkov, vendar pa tako seznam registriranih uporabnikov kot bibliografskih enot za zdaj nista idealna kazalca, saj deloma podcenita število uporabnikov oziroma publiciranih enot. Število dejanskih uporabnikov datotek, predvsem med populacijo študentov, je namreč lahko precej večje, kot je število registriranih uporabnikov predvsem zato, ker predavatelji datoteke pogosto prenesejo za celo skupino. Težava s seznamom bibliografskih enot pa je predvsem ta, da sistem vnosov temelji na prostovoljnih vpisih avtorjev, ki pa nikakor niso sistemtaični in dosledni.

Ne glede na to pa tudi nepopolni podatki kažejo, da je bilo septembra 2010 število registriranih uporabnikov precejšnje, in sicer 32.998, pri čemer jih je 20.008 opravilo tudi operacijo prenosa datotek. Glede na naravo in cilje raziskave ni presenetljivo, da močno prevladujejo uporabniki iz akademskih ustanov, pri čemer gre predvsem za dodiplomske in podiplomske študente (54 %) ter fakultetne predavatelje in raziskovalce (24 %). Tabela 2 prikazuje kategorije uporabnikov raziskave ESS za celotno obdobje njenega obstoja, pri čemer je treba upoštevati, da so bili podatki prve meritve ESS objavljeni septembra 2003 in da se torej statistika nanaša na približno sedemletno obdobje.

TABELA 2:
Število in kategorije registriranih uporabnikov septembra 2010

Kategorija uporabnikov	število	%
študent	17686	53.6
fakultetni učitelj-raziskovalec	8067	24.4
doktorski študent	3047	9.2
zasebnik	985	3.0
vlada	880	2.7
nevladna organizacija	848	2.6
zasebno podjetje	777	2.4
drugo	708	2.1
Skupaj	**32998**	100,0

Tudi geografski doseg ESS je precejšen, saj uporabniki prihajajo iz 169 držav po vsem svetu. A kot je razvidno iz Tabele 3, jih ima več kot 90 % sedež v članicah EU ali drugih evropskih državah, ki sodelujejo v raziskavi ESS. To je tudi pričakovati, saj uporabniki praviloma želijo analizirati tudi oziroma predvsem podatke za svojo državo. Največ registriranih uporabnikov izven Evrope pa prihaja iz ZDA, ki so na šestem mestu po številu uporabnikov na posamično državo.

TABELA 3:
Geografska pripadnost uporabnikov ESS v obdobju oktober 2006–september 2007

	Regija				
	države EU	ESS-države izven EU	Severna Amerika	druge države	Skupaj
frekvenca	3812	535	288	110	4745
odstotek	80,3	11,3	6,1	2,3	100,0

Sistem registracije in spremljanja dejavnosti uporabnikov žal ne ponuja informacije o tem, katere tematike oziroma dele vprašalnika so analizirali, saj datoteko praviloma prenesejo v celoti. Groba informacija o najbolj priljubljenih delih ESS vprašalnikov in področjih zanimanja uporabnikov tako temelji le na podatkih z bibliografskega seznama (Tabela 4).

TABELA 4:
Uporabniki po znanstvenih področjih (obdobje 2002 - 2007)

Znanstveno področje	Število uporabnikov	Znanstveno področje	Število uporabnikov
sociologija	1548	geografija	57
politologija	1074	mednarodni odnosi	52
'družboslovje'	435	evropske študije	44
ekonomija	424	menedžment	43
psihologija	209	socialna psihologija	41
socialna politika	169	pravo	32
raziskovalne metode	161	javna uprava	31
mediji in komunikacije	125	primerjalne politike	30
vlada(nje)	114	zgodovina	23
izobraževanje	93	demografija	21
raziskovalna metodologija	78	filozofija	20
statistika	78	kriminologija	17
podjetništvo	75	antropologija	15
marketing	58	umetnost	12
SKUPAJ			5059

6.2 Podatki o družbenih dogodkih

V sklopu paketa metodoloških inovacij in kot odziv na primanjkljaj dotedanjega primerjalnega raziskovanja je koordinacijska skupina ESS že v pripravljalnem obdobju zaznala potrebo po dodatnem analitičnem vidiku, in sicer spremljanju in dokumentiranju podatkov o družbenem dogajanju v sodelujočih državah. Cilj je bil, da datoteke ESS poleg anketnih podatkov in informaciji o sistemskih značilnostih držav uporabnikom ponudijo tudi pregled pomembnih družbenih dogodkov v času anketiranja in neposredno pred tem. To po eni strani omogoča uvid v družbeni oziroma medijski kontekst, v katerem je potekala nacionalna raziskava, po drugi pa je lahko tudi vir za makrozgodovinsko analizo. Poglavitni namen je vsekakor ta, da se analitiku omogoči ugotavljanje vpliva družbenih dogodkov na stališča anketirancev, saj so prav takšni dogodki lahko vir razlage sicer nepojasnjenih razlik v stališčih prebivalcev različnih držav v eni meritvi, ali pa razlik med različnimi meritvami v isti državi.

Zbiranje podatkov o dogodkih v posamezni državi je naloga nacionalnih koordinatorjev, dokumentirati pa morajo take dogodke, ki so bili deležni 'pomembne pozornosti' nacionalnih časopisov, kar pomeni dogodke z naslovnic ali

pa take, ki se več dni zaporedoma pojavljajo na notranjih straneh. Selekcija je torej prepuščena poročevalcem, ki vsak dogodek tudi uvrstijo v širšo tematsko kategorijo in opremijo s ključnimi besedami, kratkim opisom, datumom začetka in konca dogajanja (če je to mogoče), navedejo vir informacij ter ocenijo moč in način vplivanja dogodka na odgovore anketirancev (Stoop, 2007).

Za tretjo meritev (2006) je ESS vzpostavil ESS-Eventnet (*www.scp.nl/ess/events*), internetni program, ki nacionalnim koordinatorjem omogoča elektronsko oddajo informacij o dogodkih, ki so s tem prvič dobili obliko datoteke. Nacionalni koordinatorji iz 22 držav so poslali okoli 1500 opisov dogodkov, kar pomeni bogat vir informacij o družbenem dogajanju. Obenem pa se, kar zadeva standardizacijo poročanja, pojavljata tudi dva problema. Število sporočenih dogodkov na državo niha med 6 in 199, poročevalci pa se močno razlikujejo, tudi kar zadeva natančnost opisovanja dogodkov. Tako je v prihodnje mogoče pričakovati večje poenotenje navodil tudi pri tem.

7 Teoretični in metodološki izsledki

Končni cilj raziskave ESS je produkcija pomembnih teoretičnih in metodoloških spoznanj in kljub sorazmerno kratki zgodovini raziskave se na njej temelječi izsledki obeh vrst že pojavljajo, najpogosteje v obliki tematskih člankov v recenziranih revijah, monografij, konferenčnih prispevkov, doktorskih disertacij, raziskovalnih projektov, izobraževalnih vsebin, zasnovanih na metodah ESS, in podobno.

TABELA 5:
Vrste in obseg rezultatov (obdobje 2002 - 2007)

Vrsta rezultata	skupno število	Vrsta analize	
		metodološka	vsebinska
knjige	7	3	4
poglavja v knjigi	18	5	13
članki v znanstvenih revijah	72	20	52
raziskovalna poročila	40	9	31
prispevki na konferencah	241	143	98
materiali za študente	15	14	1
doktorske disertacije	11	1	10
drugo	3	0	3
SKUPAJ	407	195	212

Ker je ESS zasnovana kot časovna vrsta, torej kot serija ponavljajočih se meritev, je mogoče pričakovati, da bosta njen pomen in uporabnost naraščala z vsako novo raziskavo. Ob tem se ESS, ko gre za vsebinsko analizo podatkov, zanaša predvsem na širšo raziskovalno skupnost, saj v shemi financiranja mednarodne koordinacijske skupine ni predvidenih sredstev za vsebinske analize. Velika večina dosedanje znanstvene produkcije ESS je, zlasti ko gre za vsebinske analize, nastala zunaj kroga raziskovalcev koordinacijske skupine ESS. To je morda ena od pomanjkljivosti sedanje ureditve, saj izkušnje drugih podobnih raziskav kažejo, da je za višjo raven analitične izkoriščenosti datotek dobro, če obstaja trajnejša skupina, katere temeljna naloga sta analiza in interpretacija podatkov.

Kljub kratkemu obdobju so torej že nastali nekateri vidni teoretični prispevki, predvsem s področja tematskih modulov. Newton in Ramon Montero (2007) sta tako na podlagi modula državljanstvo in demokratična participacija iz leta 2002 raziskovala vzorce politične in družbene participacije v Evropi. Njuno izhodiščno pričakovanje je bilo, da bo imela vsaka od 22 držav drugačen profil participacije, namesto tega pa sta odkrila družine držav, ki so si med seboj močno podobne, kot na primer sosednje države s primerljivo kulturo. Ob tem ugotavljata, da je 'dejstvo, da podatki nikakor nisi potrdili njunih zdravorazumskih pričakovanj o nacionalnih posebnostih, eden od dokazov uporabnosti anketnega raziskovanja,' (2007: 227).

Tudi Norris in Davis (2007) sta uporabila podatke prve ESS-meritve na temo zaupanja in jih primerjala s podatki raziskave General Social Survey, ki že več desetletij poteka v ZDA. Testirala sta hipotezo, da dejavniki, ki so privedli do upadanja socialnega kapitala v ZDA, podobno delujejo tudi v Evropi, dejansko pa so se pokazale velike mednacionalne razlike v 'bazenu socialnega kapitala' (2007: 261). Poleg tega med starejšimi in mlajšimi kohortami v Evropi nista odkrila velikih razlik v stopnji zaupanja, odkrila pa sta povečano družbeno toleranco in prisotnost neformalnih družbenih omrežij med mlajšimi kohortami, kar je v nasprotju s tezo o socialnem kapitalu.

Še en primer analitično poglobljene uporabe podatkov ESS je projekt nove evropske socialnoekonomske klasifikacije (*European Socio-economic Classification – ESeC*), za katerega je leta 2004 dal pobudo konzorcij evropskih akademskih in državnih statističnih inštitutov. Pogoj za izvedbo projekta je bila ustrezno standardizirana mednarodna datoteka in to vlogo je uspešno odigrala datoteka druge meritve ESS, ki je postala podatkovna podlaga za večino analiz te skupine. ESeC se je tako razvil v visoko ekvivalenten instrument primerjalnega raziskovanja v Evropi, ki ponuja analitikom robusten in zanesljiv model socialno ekonomske klasifikacije (več informacij o ESeC je na voljo na *www.iser.essex.ac.uk/esec).*

Poleg posrednega spodbujanja teoretično relevantnih spoznanj je ESS razvila tudi bolj neposredne oblike prenosa znanja, predvsem metodološkega. Infrastruktura ESS namreč v tem smislu pomeni idealno izhodišče, saj v ESS sodeluje okoli 100 strokovnjakov s področja primerjalnega raziskovanja, ki delujejo v različnih strokovnih skupinah (Znanstveni svet, metodološka skupina, skupina nacionalnih koordinatorjev, konzorcij raziskovalnih organizacij, ekspertne skupine za vzorčenje in prevode ter skupine za oblikovanje tematskih blokov vprašalnikov).

Nacionalni koordinatorji iz več kot 30 držav na najbolj neposreden način spoznavajo metodološko ekspertizo ESS, obenem pa tudi veliko prispevajo k njenemu razvoju, saj so poglavitni vir povratnih informacij o učinkih raziskovalnih metod in postopkov na terenu. Od leta 2006 zanje poteka tudi program za pospeševanje kakovosti (*Quality Enhancement Meetings*), sestavljen iz serije metodoloških seminarjev, na katerih poteka razprava o najboljših primerih iz prakse in načinih odpravljanja opaženih pomanjkljivosti. V širše raziskovalno okolje pa posega še en program seminarjev, in sicer *ESS Train*, s katerimi si ESS prizadeva izboljšati znanje nove generacije evropskih kvantitativnih raziskovalcev, analitikov in metodologov. Program bo potekal pet let (2007–2011) in vključil okoli 600 udeležencev.

Še ena od spremljevalnih izobraževalnih aktivnosti ESS je EduNet, inernetni programski paket za učenje metodologije, ki s pomočjo konkretnih primerov vodi uporabnika skozi celoten raziskovalni proces, od formulacije raziskovalnega vprašanja do analize in interpretacije statistik (*http://essedunet.nsd.uib.no/*). Na leto sta izdelana in objavljena dva paketa EduNet, ki se praviloma navezujeta na enega od tematskih modulov ESS, na primer izobraževalni paketi na temo socialnega kapitala in zaupanja soljudem, ter človeških vrednot in družinskih vrednot. Paketi EduNet ponujajo tudi metodološke tematike, prvi tak primer je modul za učenje regresijske analize.

8 Prihodnost projekta

V prihodnje bo ESS verjetno začela uvajati nekatere spremembe, ki pa ne bodo obsežne ali hitre. Konservativen pristop je še zlasti nujen, ko gre za obliko vprašanj in lestvic, saj morajo ti ostati enaki, če naj sorazmerno zanesljivo merijo spremembe v času. Podobno velja tudi za ključne elemente metodologije, na primer vzorčenje. Obenem ima ESS, predvsem v obliki izmenljivih modulov, vgrajen tudi vzvod za uvajanje vsebinskih sprememb, s čimer se vprašalnik tematsko osveži. ESS seveda ne more posnemati logike medijskih anket, katerih namen je merjenje kratkoročnih nihanj 'političnega vremena', mora pa zaznati, izmeriti in po možnosti tudi razložiti 'klimatske spremembe' stališč in vrednot.

To po eni strani pomeni upiranje skušnjavi 'poigravanja' s formulacijami vprašanj iz temeljnega dela vprašalnika, po drugi pa raziskava tipa ESS ne sme zapirati vrat novim tematikam ali vprašanjem, pod pogojem, da se nakazuje njihov dolgoročnejši pomen.

Poglavitna dilema glede prihodnje strategije pa sega na metodološko področje in zadeva predvsem način zbiranja podatkov. Kot rečeno je v teku eksperimentalni program mešanih pristopov k anketiranju (mixed mode) s ciljem ugotoviti, ali ESS lahko opusti vztrajanje pri osebnem intervjuju kot izključni obliki anketiranja v vseh sodelujočih državah. Alternativa temu bi bila, da se državam dovoli opraviti meritev z drugačnim *enotnim* načinom zbiranja podatkov, na primer telefonskim anketiranjem, ali pa da se jim dovoli opraviti meritev s *kombinacijo* več različnih načinov anketiranja (osebni intervju, telefonski intervju, spletna anketa, pisna anketa s samoizpolnjevanjem ipd.). Vsaka radikalna sprememba te vrste pa zahteva temeljito predhodno preverjanje možnih prednosti in slabosti. Prehod z izključno osebnega intervjuja na neko obliko mešanega načina anketiranja bi zelo verjetno pomenil prihranek stroškov, a to prednost je treba opazovati v luči možnih negativnih učinkov, na primer nižje stopnje sodelovanja ali pa razlik v porazdelitvah odgovorov, ki so lahko posledica uporabe različnih načinov anketiranja.

ESS v Sloveniji. Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij na FDV je doslej v vlogi raziskovalne organizacije izvedel prve štiri meritve ESS, v teku pa je tudi izvedba pete v letu 2010. Na CJMMK je tudi sedež nacionalnega koordinatorja ESS za Slovenijo in sedež člana SAB. Od leta 2006 je Center tudi eden od sedmih partnerjev v mednarodnem upravljalskem konzorciju projekta[5].

Širše gledano je pomen raziskave ESS za slovenski prostor predvsem v pridobivanju zanesljivih indikatorjev stanja in dinamike stališč na različnih družbenih področjih ter v možnosti sistematične in veljavne primerjave Slovenije z drugimi evropskimi državami. Umeščanje Slovenije v evropski primerjalni kontekst je dobrodošlo tako za akademske kot aplikativne namene, torej na različnih področjih družbenih politik. Analiz, ki na empirični podlagi največjih mednarodnih družboslovnih raziskav postavljajo Slovenijo v primerjalni kontekst, je že veliko. S primerjalno analizo političnih vrednot v Sloveniji se je ukvarjal Miheljak (2005), z odnosom do vloge države Bernik in Malnarjeva

5. Član Znanstvenega sveta ESS (SAB) je bil v letih Niko Toš, 2001–2008, nato pa Ivan Bernik; nacionalna koordinatorica ESS je bila v letih 2001 – 2008 Brina Malnar, od leta 2008 pa Slavko Kurdija; članica osrednje koordinacije ESS (CCT – *Central Coordination Team*) je Brina Malnar, član metodološke skupine ESS (*Methods group*) Vasja Vehovar, soorganizatorki programa metodoloških seminarjev *ESS Train* pa sta Rebeka Falle in Živa Broder.

(2005), z nacionalizmom in nacionalno identiteto Hafner-Fink (2005). Poleg vsebinskih koristi projekt ESS ustvarja tudi pretok metodološkega znanja tako v raziskovalno kot pedagoško sfero (za analizo učinkov konteksta glej npr. Uhan, Hafner-Fink, 2005) in krepi 'akademski družbeni kapital' raziskovalcev v Sloveniji, ne le tistih, ki neposredno sodelujejo v raziskavi.

Konkretneje lahko potencialne uporabnike raziskave ESS razvrstimo v tri širše skupine. Na prvem mestu je, tako kot drugod, vsekakor akademska skupnost, katere pripadniki podatke uporabljajo pri svojem analitično-raziskovalnem in pedagoškem delu. Med najbolj množičnimi uporabniki so tu predavatelji in študentje na družboslovnih fakultetah, zlasti pri predmetih, ki se ukvarjajo z vrednotno dinamiko sodobnih družb in metodami družboslovnega raziskovanja. Druga pomembna skupina uporabnikov sta politika in javna uprava, ki ji rezultati lahko služijo kot informacijska podlaga in teoretsko ozadje za identifikacijo družbeno in politično relevantnih problemov, za oblikovanje političnih strategij in ukrepov ter načrtovanje akcij obveščanja javnosti. Tretja je širša javnost in mediji, ki se lahko seznanijo z rezultati družboslovnih opazovanj procesov v slovenski družbi ter s stališči različnih družbenih skupin do teh procesov.

Med širše družbene učinke ESS in podobnih projektov lahko poleg razvoja dodiplomskega in podiplomskega izobraževanja tako štejemo tudi izboljšanje vodenja in upravljanja, potencialno pa tudi dvig kakovosti življenja. Tovrstne raziskave namreč omogočajo spremljanje družbenih trendov na večini politično najbolj relevantnih področij, kar lahko opredelimo kot mehanizem družbenega samoopazovanja, ki lahko opozori na (anti)demokratične potenciale, žarišča družbenih napetosti in konfliktov, nastajajoče ali vztrajajoče družbene neenakosti in podobno.

7
Program Slovensko javno mnenje v okviru mednarodnega družboslovnega anketnega programa ISSP

MITJA HAFNER-FINK

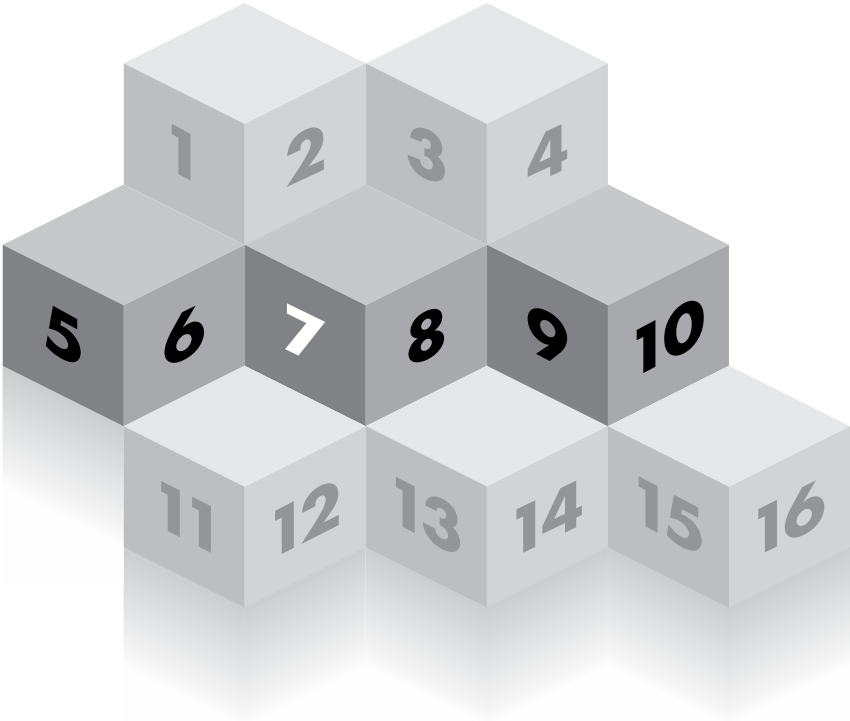

Povzetek

Avtor na konkretnem primeru vključevanja raziskovalnega programa Slovensko javno mnenje (SJM) v mednarodni družboslovni anketni program ISSP (International Social Survey Programme) prikazuje nekatere posebne probleme tovrstnega primerjalnega raziskovanja. Skozi prikaz raziskovalne prakse v okviru ISSP in ob uporabi nekaterih konkretnih primerov pokaže na pomembnost medčasovnih in mednarodnih primerjav za preizkušanje univerzalnosti znanstvenih trditev oziroma družboslovnih teorij. Velik poudarek je dan problematiki enakovrednosti (ekvivalence), ki je še posebej pomemben vidik kakovosti (podatkov) v kontekstu mednarodnih (medkulturnih …) anketnih primerjalnih raziskav. Opozori pa tudi ne probleme »identifikacije« enote analize oziroma enote primerjave, ki so še posebej izraziti v okviru mednarodnih družboslovnih anket, kjer najprej zbiramo podatke o posameznikih, nato pa poskušamo primerjati države, v katerih smo te podatke zbirali.

1 Uvod

S pojmom *primerjalno raziskovanje* v sodobni znanosti o družbi pokrivamo zelo raznolike prakse raziskovanja. Lahko gre za »poglobljeno« primerjavo delovanja dveh dobrodelnih društev, celovito primerjavo izvedbe volitev v Evropski parlament v dveh članicah Evropske unije, klasifikacijo evropskih držav glede značilnosti njihovih sistemov blaginje, ali pa za mednarodno anketno raziskavo stališč. Očitno gre za zelo široko paleto raziskovalnih praks, kar kaže tudi na to, da je pravzaprav težko razmejiti primerjalno raziskovanje družbe od raziskovanja družbe nasploh. Tako so razprave o problematiki primerjalnega sociološkega (in nasploh družboslovnega) raziskovanja vedno odpirale tudi vprašanje o tem, ali ni morda pojem »primerjalno« sociološko raziskovanje odvečen, saj naj bi bila sociologija pravzaprav sama po sebi primerjalna veda (glej npr. Nowak, 1989; Øyen, 1990; Arts & Hallman, 1999). Lahko rečemo, da so takšni pogledi samo nadaljevanje stališč, ki jih je zastopal že Durkheim, ko je poudaril, da je »v sociologiji edina primerna metoda le primerjalna metoda« (Durkheim, 1963: 113) in da »primerjalna sociologija ni posebna veja sociologije, ampak je to sama sociologija ...« (ibid, 123).

Tukaj smo se omejili na prikaz ene od praks primerjalnega raziskovanja v družboslovju, ki je v zadnjih treh desetletjih postala zelo razširjena – *mednaro-*

dno družboslovno anketno raziskovanje.[1] Na konkretnem primeru vključevanja raziskovalnega programa Slovensko javno mnenje v mednarodni družboslovni anketni program ISSP (*International Social Survey Programme*) so prikazani nekateri posebni problemi tovrstnega primerjalnega raziskovanja. Tako najprej pokažemo na pomembnost medčasovnih in mednarodnih primerjav za *preučevanje družbenih zakonitosti* in *preizkušanje (univerzalnih) teorij o družbi*. V nadaljevanju se osredotočimo na problematiko *enakovrednosti* (*ekvivalence*), ki je še posebej pomemben vidik kakovosti (podatkov) v kontekstu mednarodnih (medkulturnih …) anketnih primerjalnih raziskav. Na koncu pa se ukvarjamo še s problemom »identifikacije« *enote analize* oziroma *enote primerjave*. To je namreč še posebej poudarjen problem v okviru mednarodnih družboslovnih anket, ko po eni strani (z anketiranjem) zbiramo podatke o posameznikih, nato pa v naslednjem koraku poskušamo primerjati države, v katerih smo te podatke zbirali.

2 Slovensko javno mnenje kot primerjalni projekt – medčasovne in mednarodne primerjave

V sodobnem globaliziranem svetu je znanost o družbi postala izrazito nadnacionalna. Želja po razkrivanju *univerzalnih družbenih zakonov*, ki bi omogočili napovedovanje (globalnih) družbenih procesov, je bila prisotna že pri utemeljiteljih sodobne sociologije (npr. Comte, Durkheim). Prav ta želja pa je tudi ena od spodbud za mednarodno povezovanje družboslovcev pri izvajanju mednarodnih (medkulturnih, transnacionalnih,….) družboslovnih raziskav. Tako se zdi, da se družboslovje nekako približuje raziskovalnim praksam in spoznavnim principom naravoslovja. Vendar pa težave transnacionalnega ali medkulturnega raziskovanja na nek način pritrjujejo tudi tezam o bistveni metodološki in nasploh epistemološki razliki med raziskovanjem narave in raziskovanjem družbe, ki so prišle do izraza v paradigmatskih sporih pri razvoju družboslovnega raziskovanja v 20. stoletju. Gre namreč za problem kompleksnosti in fluidnosti različnih kulturnih (družbenih, ekonomskih, političnih …) kontekstov, ki pomembno določajo (na videz istovrstne) družbene pojave in procese, ki družboslovce zanimajo v okviru mednarodnih družboslovnih raziskav. Pogosto se namreč pokaže, da se kljub izginjanju meja, medkulturni prepletenosti in neprestani globalni izmenjavi dobrin in idej, številne raznolikosti še vedno ohranjajo. Po eni strani so te

1. Naštejmo samo nekaj najpomembnejših mednarodnih družboslovnih anketnih programov, v katere je vključena tudi Slovenija: Eurobarometer, European Social Survey (ESS), Europan Values Study (EVS), World Values Survey (WVS), Internationa Social Survey Programme (ISSP), The Comparative Study of Electoral System (CSES), European Election Studuies (EES).

raznolikosti nekakšen »blagoslov« za družboslovce, ki prisegajo na mednarodno primerjalno raziskovanje, s katerim naj bi te raznolikosti razkrivali in pojasnjevali ter tako odkrivali splošne zakonitosti družbenih procesov. Po drugi strani pa so te raznolikosti lahko tudi »prekletstvo«, ko poskušajo raziskovalci zagotavljati ustrezno kakovost podatkov in primerljivost (enakovrednost) podatkov v mednarodnih primerjalnih raziskavah (npr. Jowel et al., 2007).

In kako je lahko razprava o (mednarodnem) primerjalnem raziskovanju v družbenih vedah povezana z anketnim raziskovanjem javnega mnenja in stališč, kakršno običajno srečamo v splošnih nacionalnih družboslovnih anketnih raziskavah, kakršna je tudi Slovensko javno mnenje? Odgovor tiči v pogostem pojmovanju, da anketne raziskave stališč, ki so omejene zgolj na nacionalni okvir in na posamezno časovno točko, pravzaprav niso prave sociološke oziroma nasploh znanstvene raziskave o družboslovnih temah (npr. Bourdieu, 2003). Šele ko so takšne raziskave postavljene v neki primerjalni okvir (pa naj bodo to medčasovne ali npr. mednarodne primerjave), postane utemeljevanje njihove znanstvenosti veliko bolj prepričljivo. Prav razširitev (anketnega) družboslovnega raziskovanja na primerjalno raven namreč pomeni približevanje znanstvenemu idealu družboslovja, ki naj bi bilo sposobno producirati pojasnitve družbenih pojavov v obliki čim bolj splošnih in univerzalnih trditev (npr. Przeworski & Teune, 1970; Smith, 2009: 11).

Ob utemeljevanju potrebe po anketnem raziskovanju javnega mnenja je pobudnik ustanovitve Centra za raziskovanje javnega mnenja pred dobrimi štiridesetimi leti v programskih izhodiščih med drugim tudi poudaril, da raziskovanje javnega mnenja ni in ne more biti le »aplikativno-akcijsko raziskovanje«, ampak mora biti nujno tudi teoretsko in metodološko utemeljeno v družboslovnih znanstvenih disciplinah – pri tem je posebej omenjal politično sociologijo ter druge posebne sociologije (Toš, 1966: 3). Prav tako je bila že v izhodišču prisotna metodološka zamisel o primerjalnem raziskovanju, še posebej so bile omenjene medčasovne primerjave oz. longitudinalno spremljanje mnenj ter spreminjanje vrednot (ibid.: 4–6). Tako lahko rečemo, da je imel projekt Slovensko javno mnenje (SJM) že ob samih začetkih jasno izraženo zamisel o primerjalnem raziskovanju, ki je bilo na začetku, tako kot sorodni projekti (npr. GSS v ZDA), s ponavljanjem nekaterih tematskih sklopov vprašanj usmerjeno predvsem v medčasovne primerjave v okviru slovenske družbe.

Ob tem pa je bila zamisel o mednarodnih primerjavah vseskozi (vsaj implicitno) prisotna, vendar pa se je zares začela uresničevati šele po letu 1990, ko z osamosvojitvijo Slovenije projekt Slovensko javno mnenje intenzivno vstopi v mednarodne družboslovne anketne raziskave, kot so: ISSP, WVS in EVS, EES, CSES in še nekatere. Tako lahko raziskovanje v okviru projekta SJM v smislu splošnega metodološkega pristopa v grobem razdelimo na dve obdobji:

a) Obdobje *od prve raziskave leta 1968 pa do konca 80. let 20. stoletja* je bilo omejeno na raziskovanje v slovenskem nacionalnem okviru znotraj nekdanje Jugoslavije. V smislu družboslovne primerjalne analize je uporaba ponavljajočih se (modulov) vprašanj omogočila medčasovne primerjave in opazovanje sprememb v času.
b) Obdobje *od konca 80. let 20. stoletja do danes* pa je zaznamovano z vključevanjem raziskave SJM v mednarodne projekte, kar je časovni razsežnosti primerjave dodalo še možnost primerjave Slovenije v mednarodnem prostoru.

Pri tem vstopanju slovenske nacionalne družboslovne raziskave SJM v mednarodno okolje primerjalnega anketnega družboslovnega raziskovanja ima še posebej pomembno vlogo vstop v mednarodni družboslovni anketni raziskovalni program ISSP (International Social Survey Programme). Gre namreč za raziskovalni program, ki poteka letno – vsako leto se namreč izvede modul vprašanj, s katerimi se pokrije ena družbeno pomembna tematika s področja družboslovnih znanstvenih disciplin (predvsem sociologije).[2] Takšen pristop seveda zahteva od raziskovalcev neprestano ohranjanje visoke (mednarodno primerljive) ravni metodoloških standardov izvedbe anketnega raziskovanja tudi za nacionalne raziskave, saj je modul ISSP vedno vključen v tekočo (nacionalno) raziskavo programa Slovensko javno mnenje.

Izrazito longitudinalna usmeritev projekta Slovensko javno mnenje je tako že v prvem obdobju omogočila vsebinsko oz. družboslovno utemeljene medčasovne primerjave v smislu razkrivanja možnih vzrokov spreminjanja stališč (in vrednot) skozi čas. Z opazovanjem agregiranih podatkov o stališčih anketirancev skozi čas si lahko pripravimo kakovostno izhodišče za zaznavanje širših (tudi strukturnih) družbenih sprememb. To nam lepo kažeta tudi primera na slikah 1 in 2.

2. Več o mednarodnem družboslovnem anketnem raziskovalnem programu ISSP na spletni strani ISSP: *http://www.issp.org/*.

SLIKA 1:

Spreminjanje obsega zaznave legitimnosti vladajoče Zveze komunistov v obdobju 1968 do 1989 (SJM 1968 do 1989)

Ali je politika, za katero se zavzema Zveza komunistov pri nas, skladna ali ni skladna z interesi večine ljudi? (v %)

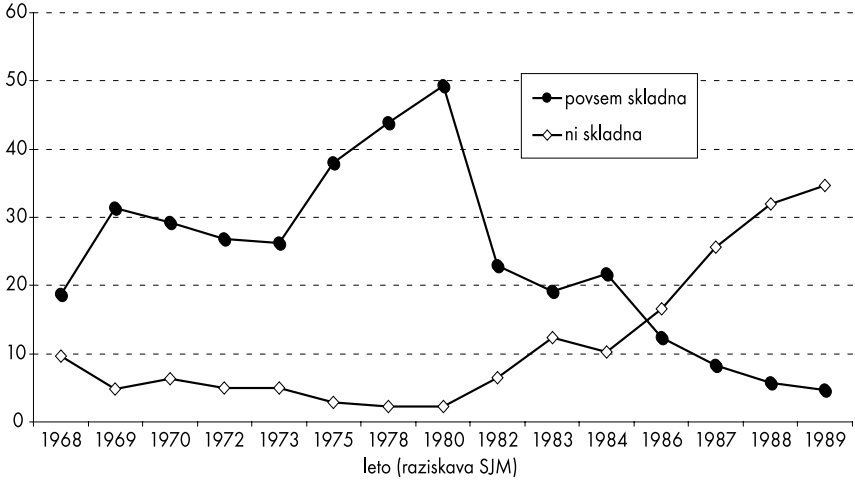

Tako v prvem primeru (Slika 1) opazujemo spremembe v času, ko je bila Slovenija še del nekdanje Jugoslavije. Na agregatni ravni lahko vidimo spreminjanje stališč prebivalcev Slovenije o »interesni legitimnosti« politike Zveze komunistov v okviru spremembe družbenega konteksta (slovenskega in širšega jugoslovanskega) skozi čas: a) obdobje liberalizacije ob koncu 60. let in na začetku 70. let; b) temu je sledilo obdobje izrazitih ideoloških pritiskov in hkrati rasti standarda, ki pa je temeljila na zadolževanju Jugoslavije v tujini; c) ocena legitimnosti doseže najvišjo točko leta 1980, ko je umrl predsednik Jugoslavije Josip Broz Tito; d) v osemdesetih letih sledi ekonomska kriza in mednacionalni konflikti v Jugoslaviji, kar se odrazi v izrazitem padanju legitimnosti Zveze komunistov. V drugem primeru (Slika 2) pa lahko vidimo odzivanje prebivalstva na tranzicijske procese: v osemdesetih letih se z intenziviranjem procesov demokratizacije in družbenih sprememb v smeri kapitalizma začenja zmanjševati podpora dohodkovni egalitarnosti, ki pa se po uveljavitvi večstrankarskega sistema in z uveljavljanjem kapitalizma začenja ponovno krepiti. Če je bila v času socializma prevladujoča podpora egalitarni distribuciji dohodkov v veliki meri rezultat delovanja vladajoče ideologije, pa je po tranzicijskem obratu ta podpora najprej odziv na povečevanje razlik med najbolj bogatimi in revnimi.

SLIKA 2:

Spremembe stališč prebivalcev Slovenije do razlik v dohodkih v obdobju tranzicijskih sprememb (SJM 1980 do 2002)

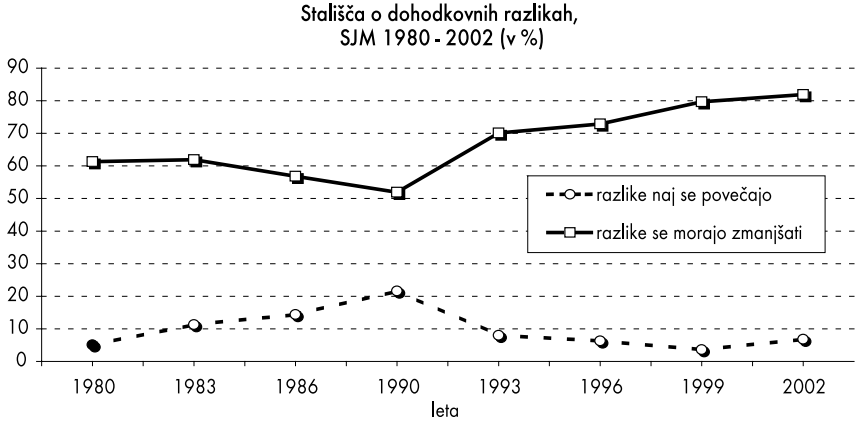

Pri poskusih iskanja splošnih (univerzalnih) pojasnitev pa imajo takšne medčasovne primerjave eno pomembno pomanjkljivost: navkljub primerjavam istega pojava (npr. stališča do delitve dohodkov) v različnih družbenih kontekstih (npr. enostrankarski sistem vs. večstrankarski sistem) pa vsaj en možen dejavnik na ravni širšega (družbenega) konteksta ostaja konstanten – to je skupna zgodovinska izkušnja, ki pomeni nekakšno kombinacijo »kontekstualnih« dejavnikov (religija, politika, kultura ipd.). Ta razsežnost pojasnjevanja razlik med enotami primerjave se nam ponudi v kontekstu mednarodnega primerjalnega raziskovanja. Ugotovljene medčasovne spremembe obsega podpore egalitarni delitvi dohodka v Sloveniji lahko dobijo nove razsežnosti, tako da zagovarjanje univerzalnosti povezave med strukturno neenakostjo (ki se je povečala v tranzicijskem procesu) in obsegom egalitarizma ni več povsem prepričljiva. Rezultati primerjave med državami, ki so bile leta 1999 vključene v raziskavo ISSP o družbenih neenakostih, namreč kažejo, da prav prebivalci držav, za katere so značilne velike dohodkovne razlike (npr. ZDA), v nižjem obsegu izražajo egalitarna stališča do distribucije dohodkov (Slika 3). Po drugi strani pa nam podatki vseeno kažejo neki vzorec, ki govori v prid tezi, da je velik obseg egalitarnih stališč med prebivalstvom morda povezan s tranzicijskimi procesi – najbolj egalitarna stališča do dohodkovne neenakosti namreč izražajo prav prebivalci tranzicijskih držav (Bolgarija, Rusija, Slovaška, Madžarska). Vendar moramo biti tudi tukaj previdni, saj vidimo tudi nekatere izjeme: a) podatki na primer kažejo nekoliko nižji obseg egalitarnosti v Sloveniji in na Poljskem (ki sta tranzicijski državi) kot v Franciji; b) Portugalska pa se pojavlja v skupini tranzicijskih držav

z močnimi egalitarnimi stališči (Slika 3). To nas opozarjajo, da je treba enote primerjave (države) vedno opazovati celovito kot nekakšne *konfiguracije dejavnikov* (npr. Scheuch, 1989, 1990; Ragin 1989). Zaradi specifičnosti socialnega konteksta (in zgodovinskih ozadij) v posameznih enotah primerjave (državah) vedno lahko prihaja do situacij, ko sicer pričakovani dejavniki opazovanega pojava v določenem kontekstu nimajo učinka in pridejo do izraza drugi dejavniki. Na Portugalskem je tako lahko pomemben dejavnik visoke podpore dohodkovni enakosti velik pomen religije v družbi (ki pa v drugačnih razmerah, kot npr. v ZDA, nima takšnega učinka)[3] in dejstvo, da Portugalska (tako kot npr. Poljska in Slovenija) sodi med tranzicijske držav zadnjega vala demokratizacije (diktatura na Portugalskem je bila odpravljena le 15 let pred padcem Berlinskega zidu).

SLIKA 3:
Egalitarnost stališč v odnosu do distribucije dohodka (ISSP 1999)

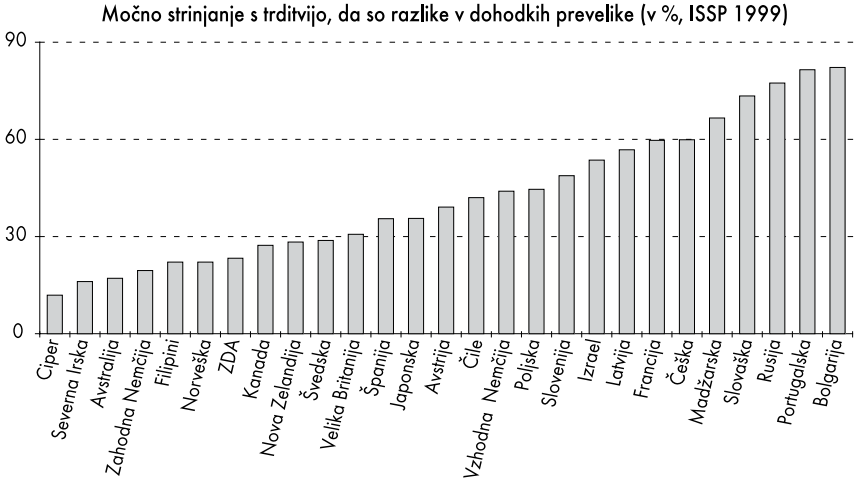

3 Nekateri vidiki enakovrednosti v okviru mednarodnih družboslovnih anket – primer ISSP

Že ob samem začetku mednarodnega družboslovnega anketnega raziskovalnega programa ISSP (prva raziskava je bile izvedena leta 1985) je bila prisotna ideja o oblikovanju široko dostopne baze družboslovnih anketnih podatkov, ki bi jo lahko za namene sekundarne analize uporabili tudi raziskovalci, ki nimajo materialnih možnosti za izvedbo lastne raziskave in ki bi omogočila tako

3. O povezanosti med religijo in egalitarizmom, kakor se izražajo v podatkih projekta ISSP, glej tudi v Hafner-Fink, 2006.

mednarodne primerjave kot tudi spremljanje sprememb v času. Razvoj in način dela ISSP do danes temeljita na štirih temeljnih (ustanovitvenih) načelih:

1. *člani ISSP skupno razvijajo vsebinske module vprašanj, ki zadevajo relevantna področja družbenih ved;*
2. *modul naj bi bil kratek (15-minutni) dodatek k redni nacionalni anketni raziskavi (lahko tudi kot posebna raziskava);*
3. *vključi se tudi ekstenzivno jedro skupnih demografskih spremenljivk;*
4. *omogoči naj se, da so podatki čim hitreje dostopni skupnosti družboslovcev.* (Smith, 2009: 3)

Prva meritev v okviru ISSP v letu 1985 je bila izvedena v šestih državah (Avstralija, Avstrija, Italija, Velika Britanija, Zahodna Nemčija in ZDA). Slovenija oz. raziskovalna ekipa na Centru za raziskovanje javnega mnenja se je s prvo v celoti izvedeno raziskavo v ISSP vključila leta 1991, ko je bil v okviru ISSP izveden modul »Religija I« (*ISSP 1991 – Religion I*). Od prve raziskave do danes meritve potekajo vsako leto; število držav, ki je vključenih, pa je s prvotnih 6 naraslo na 45 držav z vseh celin[4]. Pri tem je Afrika zastopana le z eno državo (Južna Afrika), razviti zahodni svet (Evropa in Severna Amerika) pa je pokrit praktično v celoti. Prav tako je Center za raziskovanje javnega mnenja s svojo ekipo po vstopu v ISSP uspel izpeljati vse dosedanje raziskave. Slovenija je tako že od prvega leta osamosvojitve umeščena v globalni primerjalni kontekst – možne so torej sistematične primerjave slovenske družbe s podobnimi ali tudi (kulturno ter razvojno) povsem različnimi družbami na različnih delih sveta.

Merski inštrument ISSP je v osnovi sestavljen iz dveh delov. *Vsebinski* del, ki se pripravlja za vsako leto posebej, praviloma vsebuje 60 indikatorjev. Temu pa je dodan še blok *demografskih* in »kontekstualnih« vprašanj (prek 20), ki se ponavlja vsako leto (od spola, starosti in zakonskega stanu, strukture gospodinjstva, prek izobrazbe, poklicnega položaja, dohodka, do politične usmeritve). Doslej je bilo v okviru ISSP (do vključno leta 2010) razvitih enajst različnih tematskih modulov, od katerih je bil vsak (razen treh) ponovljen vsaj enkrat, in sicer v razmiku najmanj 5 let. To torej omogoča poleg mednarodnih primerjav tudi medčasovne primerjave. Do sedaj so bili izvedeni (ali se načrtuje izvedba) naslednji tematski moduli:

4. Leta 2010 so v ISSP vključene naslednje države: Argentina, Avstralija, Avstrija, Belgija, Bolgarija, Ciper, Češka republika, Čile, Danska, Dominikanska republika, Estonija, Filipini, Finska, Francija, Hrvaška, Irska, Italija, Izrael, Japonska, Južna Afrika, Južna Koreja, Kanada, Kitajska, Latvija, Madžarska, Mehika, Nemčija, Nizozemska, Nova Zelandija, Poljska, Portugalska, Rusija, Slovaška, Slovenija, Španija, Švedska, Švica, Tajvan, Turčija, Ukrajina, Urugvaj, Velika Britanija, Venezuela, ZDA.

1985: Razumevanje vloge države I
1986: Socialna omrežja in sistemi opore
1987: Družbena neenakost I
1988: Družina in spreminjajoče se spolne vloge I
1989: Stališča do dela I
1990: Razumevanje vloge države II
1991: Religija I
1992: Družbena neenakost II
1993: Okolje I
1994: Družina in spreminjajoče se spolne vloge II
1995: Nacionalna identiteta I
1996: Razumevanje vloge države III
1997: Stališča do dela II
1998: Religija II
1999: Družbena neenakost III
2000: Okolje II
2001: Socialna omrežja in sistemi opore II
2002: Družina in spreminjajoče se spolne vloge III
2003: Nacionalna identiteta II
2004: Državljanstvo I
2005: Stališča do dela III
2006: Razumevanje vloge države IV
2007: Prosti čas in šport I
2008: Religija III
2009: Družbena neenakost IV
2010: Okolje III
2011: Zdravje in zdravstvo

Ob ponavljanju posameznih modulov, ki omogočajo medčasovne primerjave, pa je posebej pomembna širitev članstva ter s tem podatkovne baze ISSP, ki vsekakor pomeni vsebinsko bogatitev empiričnega gradiva in vedno večje možnosti za primerjalne analize, ki tako presegajo omejenost na razviti svet in se vse bolj približujejo globalnim pogledom na pomembne družbene (in družboslovne) teme. Če je bilo torej v prvem obdobju delovanja ISSP mogoče veljavnost nekaterih ugotovljenih zakonitosti preverjati le v okviru primerjav držav razvitega sveta z daljšo demokratično tradicijo, pa se je takoj na začetku 90. let s pridružitvijo večjega števila držav nekdanjega vzhodnega bloka ta možnost razširila na nekdanje socialistične države, ki so stopile na pot uveljavljanja demokracije in hitrejšega družbenega razvoja. Vendar se širitev pri tem ni ustavila, saj so se projektu priključile latinskoameriške države (Mehika, Venezuela,

Čile, Argentina, Urugvaj). V zadnjem obdobju pa je bila v ISSP sprejeta tudi Kitajska.

Takšna družbena in kulturna raznolikost držav, ki so vključene v ISSP, pa seveda prinaša tudi nekatere težave. Pri operacionalizaciji ključnih konceptov za vsak posamezni vsebinski modul in tudi za demografske spremenljivke ob pripravi anketnega vprašalnika (kot instrumenta raziskave) in pri izvedbi nacionalnih raziskav se raziskovalci nujno soočajo s problematiko *enakovrednosti (ekvivalence)* – vedno si namreč zastavljajo vprašanja, ali so rezultati meritev, ki se na koncu znajdejo v skupni podatkovni bazi, zares primerljivi (npr. Teune, 1990). Ali zares primerjamo isto vrsto pojavov? Ali so ponovljene meritve zares enakovredne? Ali so meritve v vseh družbenih kontekstih enako in dovolj natančne, da lahko na podlagi njih enote primerjave (države) ustrezno razvrstimo? To je še posebej velik problem prav v mednarodnem anketnem družboslovnem raziskovanju stališč, kakršno je raziskovanje v okviru ISSP. Dejstvo je namreč, da razlike med državami glede nekega stališča (npr. razlike glede obsega egalitarizma, kakor jih lahko vidimo na sliki 3), ki smo jih ugotovili na podlagi anketnih podatkov, ne izražajo niti absolutnih vrednosti opazovanega pojava, niti relativnih razmerij med enotami primerjave (državami), ampak kvečjemu range (zaporedja) enot primerjave glede analiziranega pojava. Seveda pa tudi to lahko popolnoma drži le v primeru, ko smo dejansko merili iste vrste pojavov v vseh enotah primerjave (državah) in seveda ko smo v vseh državah dosegli približno isto raven natančnosti (*pojmovna in merska enakovrednost*). V kontekstu mednarodnih primerjalnih raziskav je torej neka meritev enakovredna, kadar smo zagotovili *veljavnost* znotraj vsake države (sistema) in *zanesljivost* na meddržavni (medsistemski) ravni (glej npr. Przeworski & Teune, 1970/1985: 107–108).

V okviru mednarodnega primerjalnega anketnega raziskovanja se problem enakovrednosti povezuje praktično z vsemi razsežnostmi raziskovalnega procesa. Na splošno lahko rečemo, da gre za nadzor nad vsemi možnimi dejavniki, ki vplivajo na kakovost pridobljenih podatkov. Problemi kakovosti in enakovrednosti podatkov mednarodnih anketnih raziskav kot je ISSP se pojavljajo in rešujejo vsaj na treh ravneh:

a) priprava raziskave *na ravni mednarodne koordinacije*, torej v okviru delovnih teles ISSP kot so: sekretariat, metodološka komisija s podkomisijami, delovne skupine za vsak vsebinski modul, letna generalna konferenca ISSP;
b) raziskovalna praksa in delo *na ravni nacionalnih raziskovalnih skupin* , kjer gre za pripravo in izvedbo nacionalne terenske raziskave in vključuje postopke kot so: prevajanje izvornega vprašalnika, vzorčenje, terenska izvedbo raziskave;

c) vrednote in kultura *na ravni prebivalstva* držav, ki se kaže skozi način odzivanja in sodelovanja *anketirancev*.

Ključni *vsebinski in metodološki (tehnični) problemi (dejavniki), ki vplivajo na primerljivost podatkov* in s katerimi se raziskovalci soočajo pri zagotavljanju enakovrednosti v okviru mednarodnih anketnih raziskav kot je ISSP, so predvsem naslednji: izbor raziskovalnega problema ter konceptualizacija, operacionalizacija toeretskih pojmov v obliki skupnega anketnega vprašalnika, prevajanje v jezike sodelujočih držav, usklajevanje vzorčnega načrta in načinov izvedbe terenske faze raziskave, problem arhiviranja zbranih podatkov.

Zagotavljanje primerljivosti (enakovrednosti) se začne že ob *izboru raziskovalnega problema* in ob pojmovni (teoretski) *zasnovi raziskave* (razčlenitvi ključnih pojmov) – torej v fazi konceptualizacije. Kadar v raziskavi sodeluje veliko število v vseh pogledih (kulturno, ekonomsko, politično…) zelo raznolikih držav, kot je to v primeru ISSP, se morata že ob izboru tematskega modula in nadaljnjem razčlenjevanju na konkretne teme postaviti vsaj dve vprašanji: 1) ali so izbrane teme v okviru modula sploh relevantne za vse sodelujoče države – ali je pojav, ki naj bi ga raziskovali, sploh prisoten v vseh državah in 2) ali v vsebinskem smislu obstaja glede izbranega modula in posameznih tem v vseh sodelujočih državah dovolj skupnih točk, da je mogoče raziskovanje s pomočjo standardiziranega zbiranja podatkov v okviru družboslovne ankete. Skratka, zagotoviti je treba t.i. *pojmovno enakovrednost*, ko lahko rečemo, da v vseh državah raziskujemo iste vrste pojavov.

Potem, ko je raziskovalni problem za mednarodno primerjalno anketno raziskavo definiran, sledi *operacionalizacija teoretskih konceptov* – oblikovanje merskih inštrumentov v obliki vprašanj v anketnem vprašalniku. Poleg običajnih zahtev po zagotavljanju veljavnosti in zanesljivosti oblikovanih merskih inštrumentov je v kontekstu mednarodnih anketnih raziskav potrebno poskrbeti tudi za mednarodno primerljivost (enakovrednost) podatkov pridobljenih s temi inštrumenti. Zagotoviti je torej treba, da anketna vprašanja v različnih družbenih (kulturnih, ekonomskih, političnih…) okoliščinah vseh sodelujočih držav zares merijo iste (pričakovane) pojave oz. teoretske spremenljivke na primerljivi ravni natančnosti. To pomeni, da je, ob že omenjeni pojmovni enakovrednosti, potrebno zagotoviti tudi *mersko enakovrednost* oziroma *enakovrednost indikatorjev* (glej npr. Scheuch, 1968: 185-188).Vsako posamezno vprašanje (indikator) mora imeti isti pomen za vse anketirance in mora hkrati omogočiti merjenje na isti ravni natančnosti v vseh sodelujočih državah (družbah, kulturah…).

V okviru ISSP so se uveljavila takšna načela in praksa delovanja, ki (kljub dejstvu, da ni zagotovljenega nobenega centralnega financiranja za delovanje ISSP) omogočajo relativno uspešno spoprijemanje s težavami pri zagotavljanju različnih vidikov enakovrednosti v fazi utemeljevanja in operacionalizacije po-

sameznega tematskega modula. Gre namreč za demokratičen princip delovanja, po katerem ima vsaka od sodelujočih držav (raziskovalci iz teh držav) enako težo (en glas) pri odločanju o izboru modula in konkretnih tematskih sklopov v okviru izbranega modula. Pravila (in praksa) delovanja ISSP zagotavljajo, da zasnova posameznega modula ni prepuščena posamezni državi oz. raziskovalni skupini znotraj te države. Izbor in priprava tematskega modula poteka na več ravneh in v več fazah. Najprej ožja skupina raziskovalcev (iz ene ali več držav) pripravi teoretsko utemeljen predlog, temu sledi »javna« razprava vseh članic ISSP, ki na letni konferenci sprejme modul. Nato se oblikuje posebna delovna skupina, ki jo sestavljajo raziskovalci iz najmanj treh držav članic ISSP (vendar je običajno teh držav pet ali šest). Pri tem je upoštevano tudi vsebinsko načelo, da so v delovno skupino vključeni raziskovalci iz držav z različnim družbenozgodovinskim kontekstom. Ta skupina potem pripravi prvo razčlenitev modula – pripravi nekakšen analitski model, ki povezuje različne tematske sklope. Na naslednji letni konferenci člani ISSP (na podlagi razprav, pripomb, predlogov…) določijo prioritete za konkretne tematske sklope izbranega modula. Na tej podlagi delovna skupina pripravi svoj predlog končne verzije vprašalnika (v britanski angleščini). Praviloma se pri tem opira na rezultate pilotskih preizkusov vprašalnika v različnih državah. Tudi v tej fazi praksa oblikovanja inštrumenta sledi delovnim principom, po katerih morajo biti vse članice ISSP informirane o poteku delu: npr. najmanj dva meseca pred dokončnim sprejemanjem zadnje verzije na letni konferenci ISSP morajo vse članice dobiti osnutek, da lahko oblikujejo pripombe in na konferenci sodelujejo v razpravi (ISSP 2; Smith 2009: 22-23). Praktično torej pri oblikovanju inštrumenta sodelujejo raziskovalci iz vseh članic ISSP. Glede na tak način dela lahko rečemo, da je zagotovljena visoka stopnja pojmovne enakovrednosti (ekvivalence) izbranih indikatorjev. Čeprav se oblikuje standardizirani merski inštrument za kulturno in razvojno zelo različna okolja, je mogoče zaradi načina oblikovanja inštrumenta dosegati primerno raven enakovrednosti (primerljivosti) meritev raziskovanih pojavov.

V mednarodnem družboslovnem anketnem raziskovanju obstajata dve splošni strategiji za pripravo merskega inštrumenta (vprašalnika): a) lahko se uporablja strategija, kjer je bistvena primerljivost konceptov (pojmovna enakovrednost), ki jih torej ni potrebno meriti z identičnimi vprašanji; b) druga strategija pa zagotavlja mednarodno primerljivost z uporabo istih vprašanj, ki so ustrezno prevedena (glej Harkness, 2007: 80–81). Večina pomembnejših mednarodnih anketnih raziskav uporablja drugo strategijo – torej uporabo ustrezno prevedenih istih vprašanj. Običajno se uporablja »zaporedni« pristop, kjer se najprej pripravi »izvorna« (primarna) verzije anketnega vprašalnika, ki jo raziskovalci iz sodelujočih držav uporabijo kot vir za prevod v jezik(e) anketiranja v njihovi državi (ibid.). Tako kot v mnogih drugih mednarodnih anketnih raz-

iskavah, je tudi v okviru ISSP izvorna verzija vprašalnika pripravljena v angleščini. Zato je za zagotavljanje primerljivosti (enakovrednosti) meritev oziroma podatkov v okviru mednarodnih anketnih raziskav pomembno *prevajanje* izvorne (praviloma angleške) verzije vprašalnika v jezike sodelujočih držav. Pri tem ne zadošča, da so prevodi jezikovno ustrezni, ampak je še bolj pomembna t. i. *funkcionalna enakovrednost prevodov*. To pomeni, da lahko togo vztrajanje pri ustreznem oziroma dobesednem jezikovnem prevodu (»leksikalna ekvivalenca«) povzroči več škode kot koristi: pomembno je namreč, da se s prevodom ne izgubi smisel posameznih vprašanj, kakor je bil opredeljen v okviru konceptualizacije in operacionalizacije. Zato je v okviru ISSP uveljavljena praksa, da so v izvorni verziji vprašalnika na vseh mestih, kjer bi lahko prišlo do nesporazumov pri prevajanju, dodane t. i. »prevajalske opombe«, s katerimi se opozori na pomen, ki se »skriva« za posameznim izrazom.

Seveda pa je na koncu prevod, in s tem tudi kakovost merskega inštrumenta, odvisen od prakse prevajanja v raziskovalnih skupinah sodelujočih držav. Pri prevodu se namreč lahko zgodijo napake, ki povsem spremenijo pomen vprašanja. Nič nenavadnega ni, da prevod povzroči težave z zanesljivostjo meritev, torej z mersko enakovrednostjo. Pogoste so npr. težave pri prevajanju kategorij ordinalne merske lestvice, ki izražajo različno stopnjo intenzivnosti merjenega pojava. Poglejmo primer enega vprašanja, ki je bilo uporabljeno v dveh modulih ISSP (*ISSP 2004 – Državljanstvo* in *ISSP 2006 – Vloga države*). Anketirance smo spraševali o tem, koliko se zanimajo za politiko. Vprašanje v angleškem jeziku je ponujalo naslednje možne odgovore: *1 – very interested; 2 – fairly interested; 3 – somewhat interested; 4 – not very interested; 5 – not at all interested*. Slovenski prevod pa je naslednji: *1 – zelo me zanima; 2 – kar precej me zanima; 3 – nekoliko me zanima; 4 – le malo me zanima; 5 – čisto nič me ne zanima*. Že pri angleškem izvirniku se postavlja vprašanje, ali posamezne kategorije dovolj razločujejo med različnimi stopnjami intenzivnosti merjenega pojava – ali sta npr. kategoriji 3 in 4 (»somewhat interested« in »not very intersted«) zares toliko različni, da jih bodo kot takšne (in v istem zaporedju) razumeli vsi anketiranci v isti državi. V naslednjem koraku pa se postavlja še vprašanje, ali se s prevodom zaporedje, razločevalna sposobnost celotne lestvice in »intenzivnost« pojava, ki ga označujejo posamezne kategorije ohrani in tako zagotovi primerljivost podatkov med državami. Če torej v angleškem izvirniku kategorija 3 (»somewhat interested«) pomeni višjo stopnjo zanimanja za politiko kot kategorija 4 (»not very intersted«), potem mora tudi v slovenskem prevodu kategorija 3 (»nekoliko me zanima«) nedvoumno pomeniti višjo stopnjo zanimanja kot kategorija 4 (»le malo me zanima«). Ker pri izdelavi merskega inštrumenta (vprašalnika) za vsak ISSP modul sodelujejo raziskovalci iz vseh držav članic ISSP, se je mogoče že pri izdelavi izvorne (angleške) različice vprašalnika izogniti mnogim kasnejšim težavam pri prevajanj.

Problem enakovrednosti v mednarodnem anketnem raziskovanju pa se povezuje tudi s problematiko *vzorčenja*. Postavlja se vprašanje, ali so *vzorčni načrti* v vseh sodelujočih državah takšni, da zagotovijo »reprezentativnost« v vsaki državi in hkrati tudi primerljivost podatkov na ravni mednarodnih primerjav. Vendar pri tem ne zadošča le ustreznost in primerljivost vzorčnega načrta, ampak tudi ustrezna (dovolj visoka) in primerljiva *stopnja sodelovanja* (realizacije načrtovanega vzorca). Družboslovci, ki se ukvarjajo z anketnim raziskovanjem stališč, se danes (ob običajnih težavah anketnega raziskovanja) srečujejo tudi z vedno večjim problemom, kako pripraviti ljudi, da bi sploh odgovarjali na njihova vprašanja. Stopnja sodelovanja v javnomnenjskih telefonskih raziskavah je praviloma pod 20 odstotkov. Najkvalitetnejše mednarodne družboslovne anketne raziskave kot je npr. »European social survey« (ESS), ki je sicer utemeljena na tradiciji ISSP, vlagajo ogromne napore v to, da bi v terenski raziskavi z neposrednim intervjujem dosegli realizacijo načrtovanega vzorca vsaj na ravni 70 odstotkov (glej. Koch et al. 2008). Prav pri mednarodnih anketnih raziskavah imajo problemi povezani z odklanjanjem sodelovanja lahko še bolj usodne posledice, saj se pričakuje, da so podatki med državami primerljivi. Upravičeno se lahko vprašamo, ali lahko omogočimo primerljivost in enakovrednost (ekvivalenco) podatkov na mednarodni ravni, če se stopnja odgovorov od države do države zelo razlikuje. S precejšnjimi težavami zagotavljanja primerne stopnje odgovorov se srečujejo tudi raziskovalci v okviru ISSP, kar kažejo npr. podatki za raziskavo ISSP 2007 – Prosti čas in šport, ko se je stopnja odgovorov po državah gibala med 20 in 90 odstotkov (Scholz & Heller, 2009: 11).[5] Visoke stopnje odklonitev namreč lahko povzročajo tudi določena izkrivljanja rezultatov, ki pa so lahko zaradi različnih praks vzorčenja in izvajanja terenske faze raziskave od države do države različna. Tako postane primerljivost podatkov med državami še bolj vprašljiva. V okviru ISSP se je sicer vseskozi težilo po standardizaciji teh postopkov, vendar je ta težnja vedno trčila tudi ob omejitve, ki izhajajo iz dejstva, da ISSP nima na razpolago nikakršnih finančnih sredstev za koordinacijo in t. i. skupne naloge (tako kot to velja za ESS). Kljub težavam pa ISSP vseeno nekako uspeva uveljaviti nekaj skupnih pravil glede vzorčenja: sprejemljivo je samo verjetnostno (naključno) vzorčenje (tako je po nekajletni razpravi bila »prepovedana« praksa kvotnega vzorčenja), močno se omejuje (in poskuša v celoti odpraviti) uporabo nadomestnih anketirancev, v skladu z mednarodnimi standardi se zbira podatke o realizaciji vzorca …

5. Težave pri doseganju ciljne stopnje odgovorov (70 %) so celo v okviru finančno bolj »bogate« raziskave ESS, kjer se npr. deleži odgovorov za četrti krog raziskave (leto 2008) gibljejo v intervalu od 45,7 % do 78,7 %, komaj 7 držav (od 28) pa uspe doseči mejo 70 odstotkov (vir: ESS1).

Realizacija vzorca pa je odvisna tudi od *načina (oblike) zbiranja podatkov*. (glej npr. Billiet et al., 2007: 121). Anketiranje v obliki neposrednega spraševanja (»face-to-face«) se pri tem razume kot tista oblika, ki daje najboljše rezultate in je zato vključena tudi v standarde ESS (ibid. 115). V okviru ISSP sodelujoče države poleg neposrednega spraševanja uporabljajo tudi t. i. »samoizpolnjevanje«, kjer gre za to, da anketiranci sami izpolnjujejo vprašalnik, ki ga je pri njih pustil anketar ali ki so ga prejeli po pošti. Nekatere države uporabljajo tudi kombinacijo neposrednega spraševanja in samoizpolnjevanja, še posebej v primerih, ko se raziskava ISSP izvaja skupaj z neko drugo nacionalno raziskavo. Anketiranje po telefonu ni dopustno, vendar se zaradi težav pri doseganju ustrezne stopnje odgovorov včasih uporabi kot izhod v sili.[6] Obstoj različnih praks glede oblik anketiranja po državah lahko seveda pomeni težave v zvezi s primerljivostjo, zato je v okviru metodološke komisije ISSP oblikovana posebna podkomisija za obliko zbiranja podatkov, ki se v zadnjem času ukvarja s problematiko kombiniranja različnih oblik. Pri tem ne gre le za preverjanje in zagotavljanje enakovrednosti podatkov pridobljenih z različnimi oblikami anketiranja, ampak tudi za poskuse v smeri izboljševanja stopnje odgovarjanja.

Pomemben dejavnik, ki vpliva na primerljivost (enakovrednost) podatkov mednarodnih družboslovnih anket, pa so tudi *družbene okoliščine*, v katerih so bile ankete po posameznih državah izvedene. Pri tem je treba razlikovati med splošnim družbenim (kulturnim, političnim, zgodovinskim …) kontekstom in konkretnimi dogodki, ki so se zgodili tik pred začetkom in v času anketiranja. Raziskovalci različne družbene kontekste v okviru mednarodnih primerjalnih (anketnih) raziskav pravzaprav pričakujejo, celo več, pogosto zavestno izbirajo takšne enote primerjave (države, družbe, sisteme …), ki so čim bolj različne. To je še posebej pomembno takrat, ko je njihov raziskovalni cilj preizkus univerzalnosti neke znanstvene trditve v različnih družbenih okoliščinah. Te razlike je seveda treba upoštevati pri izdelavi merskega inštrumenta. Večji problem so lahko okoliščine, ki nastanejo zaradi konkretnih (nepričakovanih) dogodkov tik pred anketiranjem in v času anketiranja. Tega seveda ni mogoče predvideti v času priprave anketnega vprašalnika. Prav zato je za raziskovalce, ki kasneje uporabljajo podatke mednarodnih družboslovni anket za sekundarno analizo, pomembno, da imajo tudi ustrezne informacije o času zbiranja podatkov po posameznih sodelujočih državah. To jim omogoči, da lahko za vsako državo, ki so jo vključili v lastno analizo, preverijo, ali se ni morda v tem času zgodil

6. Pri raziskavi *ISSP 2007 – Prosti čas in šport* so npr. v ZDA 19 % oseb anketirali s pomočjo telefonskega anketiranja. Ta informacija je dostopna v obliki posebne spremenljivke, ki vsebuje informacijo o obliki zbiranja podatkov in je standardni del ISSP podatkovne baze. (glej Scholz & Heller, 2008: 10).

kakšen pomemben dogodek, ki bi lahko vplival na odgovore anketirancev.[7] Cilj mednarodnih družboslovnih anketnih raziskav kot je ISSP (ali ESS, EVS…) namreč ni merjenje trenutnega javnega mnenj kot odziva na aktualne družbene (politični, ekonomske…) razmere v posamezni državi, ampak raziskovalce zanimajo razlike (in podobnosti) med državami glede nekaterih bolj splošnih (in stabilnih) vrednotnih usmeritev ter stališč prebivalcev, ki jih je mogoče umestiti v okvir različnih družboslovnih teorij.

Glede na dejstvo, da je temeljni namen raziskave ISSP (in njej podobnih drugih raziskav) ponuditi zbrane podatke celotni skupnosti družboslovnih raziskovalcev za *sekundarno analizo*, je še posebej pomembno, da so ti podatki primerno *arhivirani*. To pomeni, da imajo raziskovalci poleg samih anketnih podatkov na razpolago tudi *metapodatke* oziroma t. i. »podatke o podatkih«. V okviru ISSP tudi postopki arhiviranja zbranih podatkov potekajo po vnaprej določenih pravilih. »Uradni« arhivar za ISSP je nemški arhiv podatkov iz Kölna (ZACAT – GESIS)[8], katerega predstavnik redno sodelujejo v aktivnostih ISSP. Pravila delovanja ISSP določajo tudi postopke glede arhiviranja podatkov, ki omogočajo, da se tudi v zadnjem koraku, preden se podatki dajo na razpolago raziskovalcem za sekundarno analizo, ohranja ustrezna raven kakovosti ter primerljivosti (enakovrednosti) podatkov zbranih v raznolikih pogojih sodelujočih držav. Tukaj je posebej pomembno, da so podatki nacionalnih raziskav, ki so bili zbrani na različne načine in v različnih jezikih na koncu shranjeni v standardizirani obliki, ki omogoči oblikovanje skupne podatkovne baze. Pri tem pa morajo biti še vedno na razpolago informacije o posebnostih v posameznih sodelujočih državah. Arhiviranje mora torej opraviti dve na videz nezdružljivi nalogi: po eni strani zagotoviti visoko stopnjo poenotenja (standardizacije) podatkov, po drugi strani pa se ne smejo izgubiti specifične informacije po posameznih sodelujočih državah. To pa je mogoče vsaj na dva načina: a) nekatere »nacionalno specifične« informacije (nekatere demografske spremenljivke kot je npr. stopnja izobrazbe v obliki dokončane šole) so na razpolago v obliki posebnih »nacionalnih« spremenljivk v skupni datoteki podatkov; b) posebej pa so na razpolago t. i. metapodatki, ki vključujejo pomembne (metodološke) informacije o izvedbi raziskave v posamezni državi, kot so podatki o vzorčenju, načinu anketiranja, času anketiranja, konkretnih problemih pri prevajanju izvorne različice vprašalnika…

---

7. V okviru raziskave ESS je razvita praksa spremljanja aktualnih dogodkov v vsaki sodelujoči državi skozi poročanje množičnih medijev. Podatki o dogodkih so raziskovalcem potem dostopni tako kot podatki same anketne raziskave (glej Stoop, 2007).
8. Več na spletnih straneh ISSP in ZACAT – GESIS (*http://www.issp.org/; http://zacat.gesis.org/*). Arhiv je več desetletij deloval pod naslovom: Zentral Archiv für Empirische Sozialforschung, Universität zu Köln.

Problematiko enakovrednosti raziskovalci v okviru ISSP torej rešujejo z nenehno skrbjo za vzdrževanje visokih metodoloških standardov (od priprave inštrumenta, prek prevodov, vzorčenja do terenske izvedbe raziskave in arhiviranja), nekaterih principov delovanja in s stalnim spremljanjem ter ocenjevanjem izvedbe vsake posamezne raziskave v vsaki državi posebej. Na koncu pa je za kakovost odgovoren seveda vsak posamezni raziskovalec, ki v svojem raziskovanju podatke ISSP uporablja. Dejstvo je namreč, da se težave z enakovrednostjo (primerljivostjo) v mednarodnem primerjalnem raziskovanju poskušajo minimizirati tudi v fazi *analize* (uporabe) zbranih podatkov. Najprej seveda tako, da raziskovalci (metodološko) ustrezno uporabijo vse podatke, ki jih imajo na razpolago v arhivu, to pomeni tudi t. i. »podatke o podatkih« (metapodatke). V vsebinskem smislu pa se je možnim problemom (ne)enakovrednosti mogoče izogniti tako, da se primerja *povezave* med pojavi (spremenljivkami) v različnih državah, da se primerjajo spremembe v času ali pa da se poskuša doseči pojmovna (teoretska) enakovrednost s kompleksno primerjavo na ravni teoretsko opredeljenih skupin spremenljivk (Teune, 1990: 54–55). Zasnova raziskovanja v okviru ISSP ponuja vse omenjene možnosti:

a) s ponovitvami posameznih vsebinskih modulov so omogočene primerjave sprememb v času;
b) posamezni moduli so vedno pripravljeni na podlagi (teoretskih) modelov o povezanosti različnih spremenljivk na individualni ravni (npr. povezanost med poklicnim položajem in odnosom do družbenih neenakosti), ki se potem lahko preverjajo v različnih kontekstih (državah);
c) že omenjeni način priprave posameznih modulov ter vključenost velikega števila raznolikih družbenih kontekstov (držav) v ISSP omogoča kompleksne in teoretsko utemeljene primerjave.

4 Mednarodno primerjalno družboslovno anketno raziskovanje in problem kombiniranja različnih ravni: od enote podatkov do enote primerjave

Potem, ko uspemo obvladati tehnične ter metodološke probleme primerljivosti in enakovrednosti podatkov mednarodnih družboslovnih anket, se nam torej začnejo odpirati novi problemi. Eden od njih je povezan z dejstvom, da države (sisteme, družbe, kulture …) primerjamo na podlagi podatkov, ki so bili zbrani na ravni posameznikov (z anketiranjem). Gre torej za splošno značilnost mednarodnih primerjalnih raziskav,v okviru katerih poteka analiza tako, da kombiniramo različne ravni: od podatkov o posameznikih, preko (kompleksnih) pojavov znotraj posameznih sistemov oziroma držav (npr. medgeneracij-

ska mobilnost, volitve, socialni kapital …), do medsistemskih primerjav. Pri tem je treba biti še posebej previden v primerih, ko anketne podatke o posameznikih *združujemo* (*agregiramo)* in jih v obliki deležev (povprečij ali drugih podobnih statistik) opazujemo kot podatke o državah. Težava je namreč v tem, da ob zbiranju (in analizi) anketnih podatkov o posameznikih praviloma predpostavljamo heterogenost družb (pričakujemo, da se posamezniki glede opazovanih pojavov razlikujejo), potem, ko pa te družbe primerjamo na podlagi agregiranih individualnih podatkov, pogosto predpostavljamo homogenost teh družb. Ena od rešitev te težave je v tem, da s pomočjo zbranih individualnih podatkov oblikujemo tudi takšne agregirane podatke, ki bi kazali na to heterogenost.

Tudi v primeru, ko smo uspešni, tako pri reševanju splošnih metodoloških (in tehničnih) problemov kot nekaterih metodoloških problemov, ki so specifični za primerjalno anketno raziskovanje (na primer različni vidiki zagotavljanja enakovrednosti), je torej treba biti pri analizah in interpretacijah ugotovljenih razlik med enotami primerjave previden. V raziskovalnih programih, kot je ISSP, ki omogočajo obe razsežnosti primerjave (tako »medčasovno« kot »medsistemsko«) in pojasnjevanja odkritih razlik (in podobnosti), se namreč pojavljata vsaj dve skušnjavi, ki imata, bolj kot čisto metodološko in tehnično, predvsem teoretsko oz. konceptualno ozadje:

a) Ob ugotovljenih spremembah v času lahko zaidemo v skušnjavo, da bi te razlike pojasnjevali s strukturnimi spremembami na ravni družbe. Vendar pa ponovljene meritve praviloma (še vedno) ne pokrivajo dovolj dolgih časovnih razponov, da bi lahko na podlagi ugotovljenih sprememb upravičeno sklepali tudi o bistvenih strukturnih spremembah na ravni enot primerjave (držav oziroma družb) – npr. o bistvenem premiku glede prevladujočih vrednot v družbi. Pri tem je seveda pomembno, da so ponovljene meritve zares enakovredne, da lahko govorimo o stabilnosti (zanesljivosti) merskih inštrumentov.

b) Morda še bolj »nevarna« je druga skušnjava, ko na podlagi nekaterih pravilnosti pri ugotavljanju razlik med enotami primerjave (državami oz. družbami) poskušamo sklepati o nekaterih splošnih družbenih (medčasovnih) trendih. Primer takšne skušnjave nam ponuja analiza na podlagi podatkov raziskave *ISSP 2004 – Državljanstvo*, ki je prikazana na sliki 4. Ko smo razvrščali države na podlagi podobnosti in razlik glede državljanskih vrednot njihovega prebivalstva in glede prakticiranja državljanstva v obliki politične participacije državljanov, smo v grobem odkrili tri skupine držav, ki so se dokaj dobro ujemale z možno klasifikacijo teh držav na podlagi ekonomske razvrstitvi, »demokratične izkušnje« ter geografske lege: a) »prvi svet« (visoko razvite stare demokracije, temelječe na evropski

in severnoameriški kulturni tradiciji); b) »drugi svet« (predvsem mlade evropske demokracije, kamor se je uvrstila tudi Slovenija); c) »tretji svet« (predvsem države Latinske Amerike, ki se še vedno spopadajo z začetnimi težavami demokratizacije). (glej Deželan et al., 2007: 109–114) (Slika 4). Takšen rezultat lahko ob evropocentristični pristranosti in ob pozabljanju, da je treba medčasovno in medsistemsko primerjavo vendarle razlikovati, hitro vodi do sklepa o tem, skozi katere faze državljanskih vrednot in praks naj bi potekal proces demokratizacije. Vsekakor pa bi takšen sklep pomenil vsaj hudo poenostavljanje, saj ne bi upošteval »individualnih« zgodovinskih (kulturnih, političnih …) izkušenj ter specifičnosti aktualnih okoliščin v enotah primerjave.

SLIKA 4:

Razvrstitev držav glede na državljanske vrednote in politično participacijo prebivalstva (ISSP 2004)

Države glede na podporo "normativnemu" konceptu dobrega državljana (aktiven in odgovoren) in individualno politično participacijo (v %; ISSP 2004) *

* Vir: Deželan, Fink-Hafner, Hafner-Fink, Uhan (2007)

Takšnim težavam se lahko izognemo, če poglobljeno poznamo enote primerjave, torej države. V raziskovalnih programih, kot je ISSP, kjer je v raziskovanje vključenih že razmeroma veliko držav, pa od raziskovalcev težko pričakujemo poglobljeno poznavanje posameznih držav. Rešitev problema (ne)poznavanje oz. (ne)razumevanja enot primerjave je predvsem v oblikovanju mednarodnih raziskovalnih skupin in seveda v ustrezni teoretski utemeljitvi izbora držav, ki so vključene v analizo. Torej lahko za primerjalno raziskovanje pritrdimo tezi, da problem mednarodnega primerjalnega raziskovanja ni tehnične narave, ampak predvsem teoretske (npr. Scheuch, 1990). Gre za teoretsko vprašanje, kaj je v okviru mednarodnega primerjalnega anketnega raziskovanja *sistem* oziroma *kontekst preučevanega pojava* ali kaj je *enota primerjave*.

Nekatere probleme mednarodnega družboslovnega anketnega raziskovanja, ki so povezani z razumevanjem enote primerjave, nekako ilustrira prav izkušnja vključevanja programa SJM oz. raziskovalne skupine v okviru Centra za raziskovanje javnega mnenja v mednarodni raziskovalni program ISSP. Ko je leta 1988 vodja raziskovalnega programa Slovensko javno mnenje profesor Niko Toš sekretariatu ISSP predlagal vključitev slovenske skupine programa SJM v ISSP (Toš, 1988, 1991) je bil predlog najprej zavrnjen z utemeljitvijo, da raziskovalna skupina SJM ne izvaja raziskave na celotnem ozemlju takrat mednarodno priznane države Jugoslavije. Takoj po osamosvojitvi Slovenije je profesor Toš oktobra 1991 ponovno predlagal vključitev slovenske skupine SJM v ISSP (ibid.). Tokrat je bil predlog sprejet in od leta 1992 je slovenska raziskovalna skupina na Centru za raziskovanje javnega mnenja polnopravna članica ISSP.[9]

Prikazani primer opozarja na težave pri razumevanju tega, kaj v okviru mednarodnega primerjalnega raziskovanja pomeni (nacionalna) država. V okviru delovanja ISSP se to izraža tudi z nekaterimi »nedoslednostmi« glede upoštevanja »celovitosti« (nacionalne) države kot konteksta zbiranja podatkov oz. enote primerjave: a) ob tem, da je bila slovenska skupina zavrnjena, ker ni izvajala raziskava na ozemlju celotne Jugoslavije, je bila kasneje (v drugi polovici 90. letih) v ISSP sprejeta raziskovalna ustanova, ki je izvajala raziskave le v flamskem delu Belgije (v zadnjem času se vlagajo napori, da bi vključili še eno ustanovo in tako pokrili celotno Belgijo); b) po združitvi obeh Nemčij je bil v ISSP vključen tudi vzhodni del Nemčije (zbiranje podatkov v obeh delih izvaja ista ustanova), vendar imamo v analitičnem smislu (v bazi podatkov) še vedno podatek, ki omogoča ločeno obravnavanje vzhodnega in zahodnega dela Nemčije; c) v nekaterih modulih ISSP (predvsem Nacionlna identiteta) je v bazi

9. Takšen potek pridruževanja slovenskih raziskovalcev mednarodnemu družboslovnemu raziskovanju v okviru ISSP je šaljivo komentiral profesor Toš na letni konferenci ISSP, ki je bila leta 1996 v Portorožu – željo po vstopu v ISSP je namreč prikazal kot razlog za osamosvojitev Slovenije.

podatkov npr. omogočeno (s posebno spremenljivko) tudi ločeno obravnavanje arabskega in judovskega dela Izraela, ter Severne Irske ločeno od ostalega dela Velike Britanije.

Vse to kaže, da zgolj geografski okvir države ne more biti dovolj za opredelitev enote primerjave oziroma pojasnjevalnega konteksta preučevanega pojava. Običajno se zaradi izvedbe anketiranja – npr. vzorčni okvir – država z njenimi geografskimi in administrativnimi mejami razume kot izhodišče mednarodnega anketnega družboslovnega raziskovanja (npr. Scheuch, 1989: 152). Vendar pa se temu »geografskemu okviru« lahko pripisujejo različni pomeni: lahko primerjamo nacije (države), kulture ali družbe (ibid.). V sodobnem globaliziranem svetu pa se kot poseben problem mednarodnega anketnega družboslovnega raziskovanja pojavlja tudi t.i. *Galtonov problem*, ki je nasploh značilnost katerekoli mednarodne družboslovne primerjalne analize – gre za problem, ko dejavnikov preučevanega pojava na moremo omejiti izključno na pojave znotraj »geografskega okvira« enote primerjava (npr. države), ampak gre tudi za učinkovanje preko meja držav ali celo kultur (glej npr. Scheuch 1989: 153-154). To pomeni, da enota, v okviru katere zbiramo podatke (v mednarodnem primerjalnem raziskovanje je navadno to držav), ni nujno tudi enota analize in interpretacije – torej enota, na katero se na koncu nanašajo teoretski zaključki raziskave.

V bistvu gre torej za problem, kako razumemo kontekst (geografski prostor zbiranja podatkov), v katerem opazujemo preučevani pojav – ali ga razumemo kot neko politično-administrativno enoto ali kot družbo ali kot kulturo. Za nobenega od načinov razumevanja konteksta pa ni nujno, da se ujema z geografskimi in politično-administrativnimi mejami (nacionalne) države. Tako lahko tudi za Slovenijo v nekdanji Jugoslaviji rečemo, da je bila kot federalna republika politično-administrativna enota (tako kot Jugoslavija v celoti), čeprav se ni pokrivala z geografskimi mejami takrat mednarodno priznane države. Nekatere raziskave družbene strukture nekdanje Jugoslavije so tudi pokazale, da je bilo v okviru nekdanje Jugoslavije mogoče govoriti o več družbah, ki so jih (vsaj deloma) razločevale prav meje njenih federalnih enot (republik) (glej npr. Hafner Fink, 1994). Seveda pa se v socioloških mednarodnih primerjalnih analizah lahko države pojavljajo v različnih »vlogah«. Tako na primer Melvin Kohn govori o štirih možnih tipih mednarodnega primerjalnega raziskovanja glede na način obravnavanja držav: a) država se razume kot *objekt* raziskovanja, kadar nas zanimajo prav izbrane države (in analizirani pojavi v njih), ki jih primerjamo; b) države se lahko razumejo kot (družbeni, kulturni, zgodovinski ...) *kontekst*, kadar so države vključene v primerjavo zaradi določene konfiguracije pogojev, ki jih predstavljajo (npr. utrjene demokracije in države v procesu demokratizacije); c) kadar se mednarodna primerjalna raziskava osredotoči zgolj na analizo povezanosti med spremenljivkami (nekaterimi značilnostmi držav) (kar je podobno

klasičnemu kvantitativnemu raziskovanju) se država razume kot *enota analize*; d) lahko pa državo razumemo tudi kot sestavino širšega mednarodnega (nadnacionalnega, globalnega) sistema, ki nas v bistvu zanima (Kohn, 1989: 20–24).

5 Sklep

Če izhajamo iz predpostavke, da je razvijanje (in izpopolnjevanje) teorij eden od ključnih spoznavnih ciljev družboslovnega raziskovanja, ki ga najbolje dosegamo prav s primerjalnim raziskovanjem (glej Ragin, 2007: 121–125), potem se za mednarodno anketno raziskovanje, kakršno je ISSP, zdi najbolj smiseln pristop, kjer se država (oziroma geografska enota), ki je vključena v raziskovanje, razume kot kontekst, v katerem posamezniki ob prepletenem delovanju različnih dejavnikov oblikujejo (ter izražajo) svoja stališča in delujejo kot družbeni akterji. Tako v mednarodnem primerjalnem raziskovanju, ki naj bi bilo izrazito teoretično utemeljeno, nista več pomembna samo število držav in velikost držav, ki so vključene v raziskovanje, ampak predvsem dejstvo, da te države predstavljajo različne družbene (kulturne, politične, historične …) kontekste oz. konfiguracije relevantnih dejavnikov preučevanega pojava. Zato sodelovanje Slovenije v mednarodnem družboslovnem raziskovalnem programu ISSP ni relevantno le za razvoj slovenskega družboslovnega raziskovanja in morda za mednarodno »promocijo« Slovenije, ampak ima lahko tudi čisto vsebinski pomen za razvoj splošnih spoznanj v okviru družboslovnih disciplin v mednarodnem okviru.

8
Primerjalno raziskovanje vrednot – Vrednote Slovencev in Evropejcev

VELJKO RUS • NIKO TOŠ

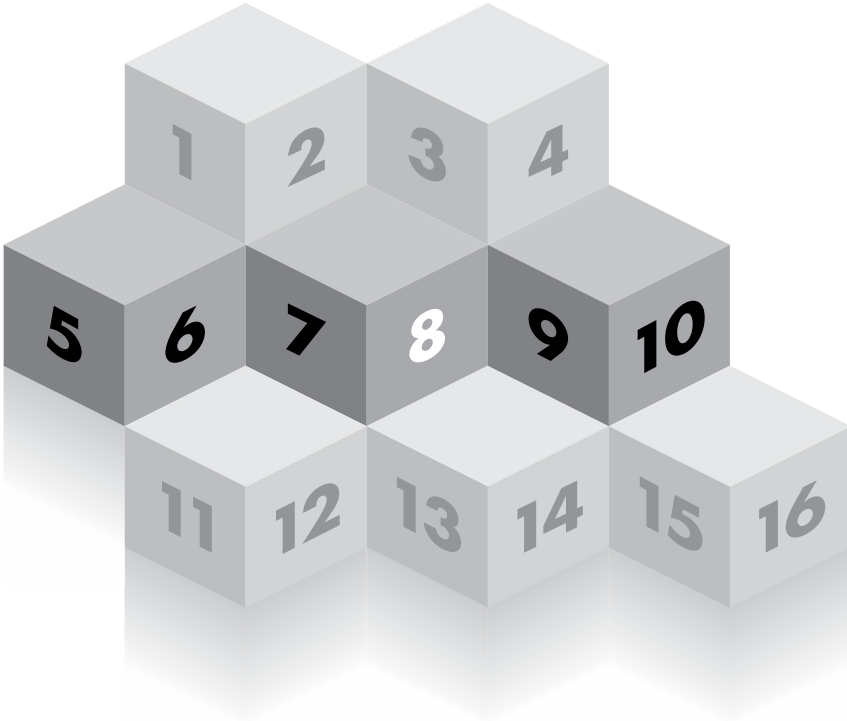

Povzetek

Avtorja sta v letih 2001–2004 opravila obsežno primerjalno analizo vrednot Slovencev in Evropejcev, ki je bila objavljena v knjigi pod istim naslovom leta 2005.[1] Knjiga, poleg uvoda, ki je prirejen in povzet v tem sestavku, obravnava naslednje vrednotne vidike: kakovost življenja, razumevanje socialne države in civilne družbe, postmoderno in postmaterializem, družinsko skupnost, vernost in vrednote, odnos do politike, demokracije in zaupanje v institucije sistema itd. Svojo analizo sta oprla na podatke iz nacionalnih in mednarodnih datotek evropske in svetovne raziskave vrednot v obdobju 1990–2000. V analizo sta, poleg Slovenije, vključevala še podatke iz štirinajst izbranih evropskih držav.

1 Umestitev raziskave in knjige

Vrednote so nekakšne zvezde stalnice, ki nam omogočajo razumeti dolgoročne družbene procese, pa tudi napovedovati prihodnje tokove kolektivnih praks. Kot take so nepogrešljive pri snovanju dolgoročne strategije vključevanja slovenske družbe v širši evropski prostor.

Temu spoznanju je sledila skupina raziskovalcev pri snovanju raziskav stališč in vrednotenj Slovencev, ki so desetletja potekale pod skupnim naslovom Slovensko javno mnenje (SJM). Vedeli smo, da je le s ponavljanjem raziskav skozi dolga obdobja ter njihovim odpiranjem v širši kulturni in civilizacijski prostor mogoče spoznati in razpoznati značilno, posebno, naše, lahko bi rekli nacionalno identiteto, kot se izraža skozi vrednote.

Zgodba o raziskovanju vrednot je torej stara. Samo za ponazoritev povejmo, da se nam na začetku osemdesetih let ni uspelo pridružiti Evropski raziskavi vrednot, saj Slovenija tedaj ni ustrezala opredelitvi nacije.[2] Šele neposredno po osamosvojitvi nam je uspela pridružitev k že dlje časa potekajočemu projektu raziskovanja vrednot v Evropi in svetu.[3] Pogoje in odločitve za pridružitev k tej raziskavi – in vrsti drugih mednarodnih projektov[4] – so sooblikovali raziskovalci, ki so dolga leta usmerjali raziskave slovenskega javnega mnenja.

---

1. V. Rus, N. Toš (2005) Vrednote Slovencev in Evropejcev, Analiza vrednotnih orientacij Slovencev ob koncu stoletja, Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV, CJMMK (Dokumenti SJM; 13), str. 461.
2. Predlog projektne skupine SJM za njeno pridružitev v International Social Survey Programme (ISSP) je bil leta 1989 s takšno utemeljitvijo zavrnjen.
3. European Value Survey, ki jo je inicirala skupina evropskih družboslovcev, zbranih na Univerzi Tilburg na Nizozemskem in kasneje World Value Survey z osrednjo koordinativno vlogo Ronalda Ingleharta iz Univerze v Michiganu.
4. Tudi ISSP, CSES, ESS, Evromodul, Ostbarometer, Aufbruch der Kirchen itd.

Knjiga Vrednote Slovencev in Evropejcev ima devet delov. Vsak je posvečen analizi vrednot, ki se nanašajo na določeno področje družbenega dogajanja. Analiza vrednot je torej področna in ne problemska. Za takšno področno analizo vrednot govorita dva razloga. Sama narava instrumenta (standardizirani vprašalnik), ki dopušča predvsem opisno in le v manjši meri razlagalno analizo vrednotnih usmeritev ter namera avtorjev, da analizo vrednot nadgradita s predlogi regulativnih ukrepov za določeno področje dejavnosti.

Zgradba posameznih poglavij je bolj ali manj enotna in vključuje: opredelitev temeljnih pojmov, pomembnih za analizo vrednot na posameznem področju; primerjave med Slovenijo in štirinajstimi državami EU, ki so pomembnejše za Slovenijo, sociodemografsko analizo vrednotnih razlik med subpopulacijami; tovrstne primerjave so omejene samo na slovenske respondente in se praviloma nanašajo na spol, starost, izobrazbo in sloj; analiza trendov, ki temelji na razlikah v rezultatih meritev, opravljenih v letih 1990, 1995 in 1999; tudi v tem primeru gre le za primerjave slovenskih podatkov. Sociodemografske analize smo uporabili za oblikovanje novih raziskovalnih hipotez. Prav tako naj bi nam analiza trendov omogočila generiranje regulativnih sugestij.

Skušali smo torej preseči konservativni tip opisne analize, s tem da smo oblikovali tako raziskovalne kot tudi regulativne sugestije.

2 Vrednote in vključevanje Slovenije v Evropsko unijo

V času dela na analizi se je Slovenija pogajala o pridruževanju Evropski uniji. Ta proces je večplasten, saj gre za vzporedno vključevanje v politični, gospodarski in kulturni prostor Evrope. Pri tem se moramo zavedati, da takšno večplastno vključevanje poraja številna nesoglasja zaradi nesočasnosti teh procesov: politično povezovanje poteka hitreje kot gospodarsko in gospodarsko hitreje kot kulturno. Najpočasneje poteka kulturno povezovanje, pri katerem gre predvsem za konvergiranje vrednotnih usmeritev prebivalcev. Počasno kulturno zbliževanje je neizogibno, saj je ena od glavnih lastnosti vrednot, da so razmeroma stalne in se praviloma ne odzivajo na trenutne spremembe v okolju.

Omenjena nesočasnost bo verjetno pozitivno učinkovala na razmerja med političnimi in gospodarskimi spremembami, saj bodo razmeroma hitrejše institucionalne spremembe omogočile pravno regulirano gospodarsko kolonizacijo, ki se z globalizacijo širi zunaj in znotraj Evropske unije. Politično povezovanje, ki poteka pred gospodarskim, naj bi bilo predvidoma dokaj neboleče. Povsem drugo vprašanje pa je, kako bo hitrejše politično in gospodarsko prilagajanje vplivalo na vrednotno oziroma na kulturno integracijo prebivalcev srednjeevropskih držav v evropsko skupnost. Iz jugoslovanske izkušnje vemo, da sta možna dva povsem nasprotna izida: tako imenovani učinek »fuzije« in

tako imenovani učinek »kontrasta«, se pravi združevanja in razdruževanja med nacionalnimi kulturami. Brez večjega tveganja lahko sklepamo, da bo pravno in gospodarsko varna Evropa delovala blažilno, se pravi integrativno tudi pri kulturnem povezovanju. Vendar pa niti prvo niti drugo ni v prihodnji Evropi zagotovljeno. Toda tudi če bi se to uresničilo, ni nujno, da bi se s tem izognili nesoglasjem med nacionalnimi kulturami, saj je jasno, da se s tesnejšim političnim in gospodarskim povezovanjem zmanjšuje socialna distanca med narodi ter s tem povečuje občutljivost do drugačnih kulturnih vzorcev. G. Germani (1965) meni, da je učinek kontrasta verjetnejši med starimi profiliranimi in v vsakodnevno prakso globoko zasidranimi kulturami, medtem ko je med manj profiliranimi kulturami verjetnejše zbliževanje ali celo zlitje. Glede na to, da so v Evropi vse nacionalne kulture močno profilirane, ne moremo v prihodnosti izključiti možnosti zaostrovanja medkulturnih odnosov, tudi če bo Evropi uspelo postati vzorna pravna država s homogenim socialno-tržnim gospodarstvom.

Verjetnejše pa je, da se v EU kljub institucionalnemu omejevanju gospodarske globalizacije ne bomo mogli izogniti vsem tistim procesom, ki potekajo zunaj nje, že zaradi tega ne, ker ni mogoče preprečiti Mulderjevega učinka tesnejšega povezovanja med (pravnimi, gospodarskimi ali individualnimi) subjekti. Mulder je namreč eksperimentalno dokazal, da tesnejše povezovanje in še posebej tesnejše sodelovanje zmanjšuje razlike med sodelujočimi, če so te razlike majhne, in povečuje, če so velike (Mulder 1971).

Gospodarska kolonizacija se bo zaradi okrepljenega sodelovanja med gospodarskimi subjekti zelo verjetno širila celo hitreje znotraj EU kot zunaj nje. Če bo potekala v skladu s pravno ureditvijo, ne bo prišla v spor s političnim sistemom, ampak ga bo celo utrdila. Verjetno pa bo povsem drugače vplivala na medkulturne odnose prebivalcev. To pa pomeni, da vzroki za kulturna nesoglasja ne bodo ideološke ali verske narave, ampak tako imenovani ekonomski imperializem, ki bo nacionalne kulture potiskal sprva v obrambno držo, pozneje pa v ekskluzivne kulturne enklave, ki bodo pravo nasprotje ameriškemu »talilnemu loncu«.

Medtem ko bi se z naraščajočo kulturno zaprtostjo povečevala možnost socialnih in političnih nesoglasij ter s tem zmanjševala stopnja societalnega povezovanja, bi po drugi strani ta zaprtost delovala tudi v smeri ohranjanja nacionalnih kultur in vse bolj folklorne provincializacije. Delovala bi torej v smeri njihove politične dezintegracije in kulturne mumifikacije, kar bi zniževalo duhovno raven v celotni EU.

Nevarnosti takšne kulturne dezintegracije se večji del politikov in ekonomistov ne zaveda. Pri tem ne gre le za to, da podcenjujejo možnost takšnih nezaželenih disfunkcij, ampak se tudi ne zavedajo njihove teže za celotno družbeno dogajanje v EU. Razlog za to je dosedanja obrobna vloga nacionalnih kultur v

procesih modernizacije. Ti so potekali predvsem v znamenju industrializacije, urbanizacije in birokratizacije evropskih družb v XIX. in XX. stoletju. V njih se je krepila standardizirana množična potrošnja, ki je delovala egalitarno in anacionalno ter tako prispevala svoj delež k povezovalnim procesom modernizacije.

V postindustrijskih in postmodernih družbah pa kultura (oziroma vrednotna usmeritev) postaja vse pomembnejša. Razlog za to je tako imenovani »the law of diminishing return« (Inglehart 1997), ki pri ljudeh zmanjšuje zanimanje za povečevanje gmotnega standarda v materialno zasičenih industrijskih družbah. V teh družbah se zlasti pri mladih generacijah dokaj hitro širi tako imenovani postmaterialistični sindrom, ki vse bolj poudarja samoaktualizacijo in osebno integriteto posameznika. Zdaj, ko v razvitih družbah sveta ne gre več prvenstveno za biti ali ne biti v gmotnem smislu preživetja, se povečuje potreba po nematerialnih dobrinah oziroma storitvah.

Obsežne empirične analize kažejo, da ne gre za kratkotrajno spremembo, ampak za logično in nepovrnljivo preusmeritev od gmotnih k nematerialnim dobrinam. Ta preusmeritev se kaže predvsem pri tistih generacijah, ki so mladost preživele v dokajšnji gmotni blaginji (Inglehart 1997). Gre torej za preusmeritev življenjskih ciljev od »to have« k »to be«.

Pri tej preusmeritvi lahko tudi pričakujemo, da bo ekonomski determinizem družbenega razvoja, kot ga je Karl Marx nekdaj povsem utemeljeno ugotavljal pri gospodarsko revnih družbah, vse bolj nadomeščal kulturni determinizem Maxa Webra v gospodarsko razvitih družbah. Z veliko verjetnostjo lahko torej pričakujemo, da bo v evropskih družbah imelo kulturno zbliževanje ali pa razhajanje vse bolj osrednjo vlogo pri združevanju evropskih narodov, s tem pa bo tudi odločilno vplivalo na stopnjo politične stabilnosti in gospodarske uspešnosti celotne EU.

Seveda ni namen te knjige, da bi reševala omenjena pereča vprašanja, želi pa ponuditi zelo bogato empirično gradivo vsem tistim, ki se ukvarjajo z dolgoročnimi vprašanji vključevanja Slovenije v EU. Saj gre za proces, ki s formalno vključitvijo Slovenije v Evropsko unijo še zdaleč ne bo zaključen.

3 Teorija modernizacije in postmoderna

Izhodišče te raziskave je teorija modernizacije. Modernizacija ima osrednjo vlogo pri konstruiranju raziskovalnih instrumentov, kakor tudi pri interpretaciji rezultatov. Njena osrednja vloga izvira iz predpostavke, da gredo vse sodobne družbe skozi dolgotrajne procese modernizacije, zato je na podlagi tega skupnega imenovalca upravičena primerjalna analiza položaja posamezne države na poti iz predmoderne, avtoritarne države v postindustrijsko družbo. Seveda v takšno mednarodno primerjavo kulturnopolitičnega razvoja prebivalstev po-

sameznih držav ni mogoče vključiti bodisi tistih, ki v procese modernizacije še niso vstopili, bodisi tistih redkih, katerih razvoj je procese modernizacije obšel.

Za avtorja je torej ključna predpostavka, da lahko prav vseh štirinajst držav, ki so vključene v primerjalno analizo, med seboj primerjata z vidika razvoja od predmoderne, prek moderne v postmoderno vrednotno usmeritev.

Dokler kazalce modernizacije prevzemamo iz zunanjih kulturnozgodovinskih in politično- ekonomskih okoliščin, nimamo velikih težav, saj se v obdobju modernizacije v vseh državah pojavljajo spremembe, kot so npr. občutno manjša umrljivost dojenčkov, občutno povečanje pismenosti, povečanje števila občil in podaljševanje življenjske dobe. Prav tako ni sporno, da so procesi modernizacije povsod potekali v znamenju geometrijske rasti porabe energentov v primerjavi z rastjo prebivalstva, da je v »stari Evropi« industrializacija sledila urbanizaciji, medtem ko je bila v »novi Evropi« – nasprotno – pred njo. Vzporedno z industrializacijo in urbanizacijo se je širila tudi država in z njo birokratizacija upravljanja (Inglehart et all, 2004).

Veliko kočljivejši pa je izbor tako imenovanih mehkih kazalcev, s katerimi se skuša meriti in celo primerjati kulturo oz. vrednotno usmerjenost prebivalstev v teh štirinajstih državah. Že verske značilnosti, ki so pravzaprav eden od najbolj ključnih kazalcev za merjenje kulturne usmerjenosti prebivalstev, so prepogosto med seboj izključujoči vrednotni sistemi, ki naj bi bili po definiciji med seboj neprimerljivi. Pa tudi, če so primerljivi po vsebini, so v svoji funkciji določanja vedenjskih vzorcev lahko dokaj različni.

Pri opredeljevanju kazalcev, s katerimi naj bi merili kulturno usmerjenost ob prehodu iz moderne v postmoderno, se težave ponovijo: na eni strani imamo dokaj zanesljive objektivne kazalce, s katerimi merimo postindustrializem; merimo ga lahko s prevlado storitvene dejavnosti nad industrijsko, z intelektualizacijo dela, s specializacijo poklicev itd. Na drugi strani pa imamo dokaj nejasne in nestabilne kazalce, s katerimi merimo postmaterializem kot osrednjo vrednoto postmoderne. Inglehart se intenzivno ukvarja z indikatorji postmaterializma, vendar se zdi, da ni našel dovolj specifičnih. Večinoma se ne razlikujejo od liberalnih vrednot moderne, zato se postmoderna nehote spreminja v sinonim za visoko liberalizirano moderno. Med takšne kazalce postmoderne vrednotne usmeritve Inglehart uvršča: prevlado sekularnih usmeritev prebivalstva nad religioznimi, prevlado racionalnih teženj nad iracionalnimi, relativizacijo podedovanih pravic, večji individualizem, večjo strpnost itd (Inglehart et all, 2004).

Kot vidimo, smo vse omenjene vrednote srečevali v celotnem obdobju modernizacije, ki je v zadnjih dveh stoletjih potekala hkrati z industrializacijo, urbanizacijo itd. Zaradi tega je težko govoriti o prehajanju moderne v postmoderno. Ker gre prej za nadaljevanje kot za spremembo, bi bilo ustrezneje govoriti o pozni moderni, ki povzroča kulturno krizo prav zaradi večnega vračanja k

starim vrednotam moderne. To razvojno zagato opazi tudi Inglehart. Izrazi jo z besedami, da »noben trend razvoja ne gre za vedno v isto smer« (Inglehart 2004, 7). Ob tem spoznanju dobi tudi Fukujamovo sporočilo o »koncu zgodovine« nov pomen: zmaga liberalne demokracije se razkriva kot razvojna nemoč, ne pa kot vrhunec zgodovine.

Manj problematični so tisti kazalci materializma oziroma postmaterializma, ki oblikujejo osrednji sindrom pri prehajanju iz moderne vrednotne usmeritve v postmoderno (in seveda predvsem v postmaterialistično usmeritev). Kot vemo, gre za kazalce: (a) gospodarsko rast, (b) omejevanje inflacije, (c) ohranjanje reda, d) soodločanje ljudi, (e) zaščito svobode govora, (f) boj proti kriminalu) itd. Čim bolj respondenti poudarjajo pomen vrednot, navedenih pod a), b), c) in f), tem jasneje se opredeljujejo kot osebe z materialistično usmeritvijo, medtem ko se tisti, ki poudarjajo vrednote, navedene pod d) in e), kažejo kot osebe s postmaterialistično vrednotno usmeritvijo. Z vidika pojmovne koherentnosti (»construct validity«) zgornji sindrom ni preveč prepričljiv oziroma vsebinsko skladen. Prav tako ne more biti deležen visoke »face validity«, se pravi ni očiten.

Kljub omenjenim pridržkom pa je treba omeniti, da zgornji kazalci v številnih študijah sovpadajo v isti faktor in pojasnjujejo več kot polovico variance. Še več: njihove faktorske vrednosti imajo dokaj konsistentne signifikantne povezave z že omenjenimi kazalci moderne oziroma postmoderne. Glede na to lahko govorimo o sindromih, ki statistično učinkovito diskriminirajo vrednotne usmeritve posameznih skupin respondentov.

4 Mesto slovenskih vrednot na kulturnem zemljevidu sveta

Inglehart je po obsežnih postopkih strnjevanja kazalcev in podatkov o vrednotnih usmeritvah prebivalcev osemdesetih držav iz vseh kontinentov – med njimi tudi Slovenije – izoblikoval kulturni oz. vrednotni zemljevid sveta (Inglehart, 2004), ki je prikazan v Sliki 1. Države so na njem umeščene glede na vrednosti, dobljene pri dveh faktorjih, ki tvorita okvir za dvodimenzionalno klasifikacijo opazovanih držav. Prva, vertikalna dimenzija, se nanaša na vrednosti, ki se nahajajo med tradicionalno in racionalno avtoriteto. Avtorji to razsežnost različno označujejo, saj včasih tradicionalno usmeritev označujejo kot religiozno, drugič spet kot hierarhično, avtoritarno ali birokratsko, drugi pol iste dimenzije, racionalno vrednotno usmeritev, pa kot moderno, inkluzivno ali funkcionalno, kar sicer povzroča velike težave pri interpretaciji, saj gre za bistveno različne vrednote in ne za sinonime.

Druga, horizontalna dimenzija označuje na levi strani materialistično usmerjenost, kjer je poudarek na materialnih dobrinah, medtem ko desna stran

označuje postmaterialistično usmerjenost, ki daje prednost personalnim vrednotam. V prvem primeru gre za preživetje v družbi pomanjkanja in so zaradi tega v ospredju materialne dobrine, v drugem pa gre za uveljavljanje osebne integritete, osebnega razvoja in osebne samopotrditve ipd.

Po pričakovanju se bogatejše države večinoma umeščajo v zgornji desni kvadrat, manj razvite pa praviloma v spodnji levi kvadrat. Zadovoljitev materialnih potreb preusmerja prebivalce posamezne države v zadovoljevanje novih, višjih, nematerialnih potreb, saj se tako izognejo prenasičenosti z materialnimi dobrinami in s tem bogatijo svoje življenje.

SLIKA 1:
Razvrstitev držav glede na prevladujoče vrednostne usmeritve

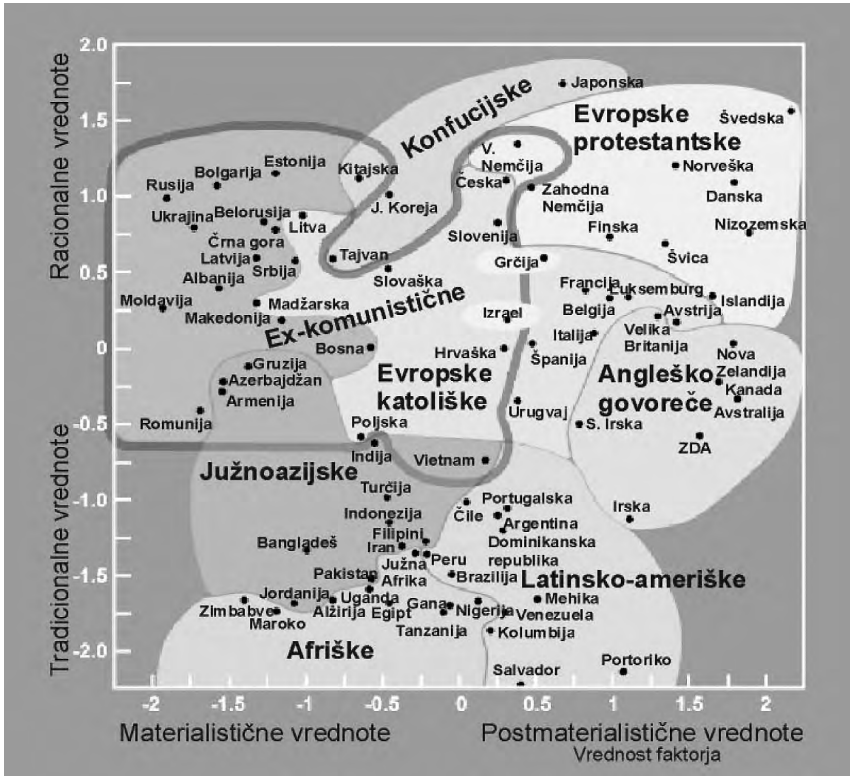

Vir: Inglehart, R. et all, 2004

Če bi opisana logika delovala v celoti in ne samo delno in če ne bi bilo pri oblikovanju neavtoritativne in postmaterialistične vrednotne usmeritve tudi drugih dejavnikov, ki jih v tej raziskavi nismo merili, bi morale biti na primer

ZDA umeščene v zgornjem desnem kvadratu. Dejstvo, da so precej nižje, opozarja na to, da delujejo tudi drugi, od gospodarske razvitosti neodvisni dejavniki. Pri tem gre tudi za religijo, ki vpliva na razporeditev vrednotnih usmeritev posameznih držav.

Črte, ki jih je Inglehart zarisal na tej sliki, je povzel po Hungtingtonovem zemljevidu kulturnozgodovinskih območij (Hungtington 1993, 1996). S slike je razvidno, da je večina religiozno istovetnih držav umeščena znotraj teh območij, kar kaže, da je poleg gospodarske razvitosti zelo pomemben dejavnik tudi kulturnozgodovinski sediment. To je še zlasti razvidno iz tega, da sta (tedaj še ločeni) Vzhodna in Zahodna Nemčija bliže druga drugi kot ZDA in Kanada, čeprav je bila v zadnjih petinštiridesetih letih njuna politična ureditev povsem različna, med ZDA in Kanado pa zelo podobna. Očitno je kulturno-zgodovinski sediment še vedno vplivnejši kot so zelo različne politične ureditve.

Religija je tudi pri drugih državah zelo pomemben dejavnik umestitve. Najpregledneje so umeščene protestantske države, in sicer veliko više proti zgornjemu desnemu kotu kot katoliške. Iz tega je razvidno, da je protestantizem bolj naklonjen postmoderni usmeritvi. Sekularizacija in postmaterializem sta v teh državah dosegla takšno stopnjo, da jih nekateri označujejo kar za »postkrščanske« družbe.

Pregledno so razvrščene tudi pravoslavne države. Umeščene so v zgornji levi kot, kar pomeni, da gre pri njih za še vedno sekularno in pretežno materialistično vrednotno usmeritev.[5] Muslimanske države (razen tistih, ki so bile sedemdeset let pod Sovjetsko zvezo) so zbrane v spodnjem levem kotu slike, kar pomeni, da so razmeroma nesekularne in materialistično usmerjene.

Seveda je tudi nekaj izjem, vendar ne toliko, da bi občutno omajale zgornje ugotovitve. Najpomembnejša izjema so ZDA, ki naj bi bile poleg Švedske v zgornjem desnem kvadratu. Dejansko jih najdemo precej blizu spodnjemu desnemu kotu, kar pomeni, da se pri prebivalstvu ZDA dokaj visoka stopnja postmaterializma povezuje z dokaj nizko stopnjo moderne hierarhije. Inglehart v zvezi s tem opozarja, da »ZDA niso prototip kulturne modernizacije za druge države, kot so to domnevali nekateri teoretiki modernizacije po drugi svetovni vojni. ZDA so odklonski primer, saj imajo veliko tradicionalnejši vrednotni sistem kot katera koli druga razvita industrijska družba« (Inglehart et all, 2004, 15). Glede na dokaj nacionalistično usmerjenost in konservativne verske nazore so ZDA bliže nekaterim državam v razvoju kot srednje razvitim družbam.

Pri večini drugih držav, ki se na obravnavani sliki znajdejo na neobičajnem mestu, je v ozadju zelo verjetno kolonialna zgodovina, ki jih je odmaknila od

5. Vprašanje pa je, kako se bodo te države umeščale v nadaljnjem teku tranzicije. Ali se bo to izrazilo kot desekularizacija?

njihovega naravnega okolja. Primer za to so Filipini, ki so na drugem koncu sveta, vendar imajo zelo podobno vrednotno usmeritev kot ljudstva v Latinski Ameriki. Razlog za to je skupna španska kolonialna zgodovina.

Inglehart opozarja tudi na konvergenco med državami, ki so bile del nekdanjih »imperijev«. Najpomembnejši je vsekakor britanski, ki še zdaj poraja dokaj sorodne vrednotne usmeritve v vseh angleško govorečih državah. Inglehart omenja tudi »komunistični imperij«, ki je zajel v svoje meje tretjino svetovnega prebivalstva. Ugotavlja, da »so vse družbe s komunističnimi režimi uvrščene v grozd, ki je v zgornjem levem kotu« (Inglehart et all, 2004, 16). Za te države je značilno, da so bile, vključno s Kitajsko, usmerjene v materializem oziroma pridobivanje materialnih dobrin in v priznavanje sekularne avtoritete države.

Toda prav ta slika, ki nam kaže umestitev držav glede na vrednotno usmeritev njihovega prebivalstva, opozarja na to, da Slovenija po omenjenih merilih ni spadala v »komunistični blok«, tudi če se je razglašala za socialistično. To velja vsaj od takrat, ko je leta 1948 Tito prekinil s Stalinom. Najbližji sosedje Slovenije na tej sliki niso nekdanje vzhodnoevropske države (razen Češke), ampak Nemčija, Grčija, Finska in Izrael. Bliže kot Hrvaška, ki ji je od nekdanjih jugoslovanskih republik najbližja, je vrsta držav, med njimi celo Belgija, Francija in Južna Koreja. Slovenija v opazovanem razvojnem preseku (1990–2000) torej ne spada v družbo vzhodnoevropskih postsocialističnih držav, če jo presojamo z vidika omenjenih vrednotnih usmeritev. Morda je to posledica tega, da smo stoletja živeli v Avstro-Ogrski, morda je posledica prekinitve odnosov s Stalinom, morda pa posledica tega, da smo imeli svojevrsten tip samoupravnega, tržnega socializma in najverjetneje – vseh treh skupaj.

Vsako uvrščanje Slovenije v postsocialistično srednjeevropsko skupino držav je torej hoteno ali nehoteno podcenjevanje tega, kar so generacije pred nami že dosegle.

9
Primerjalno raziskovanje vrednot: Evropska raziskava vrednot, Svetovna raziskava vrednot

NIKO TOŠ

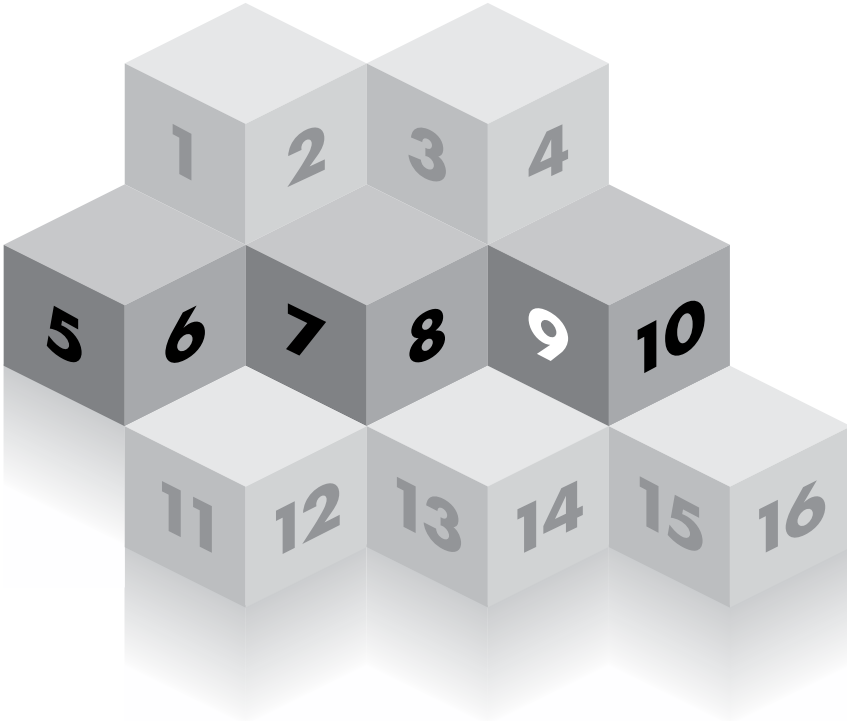

Povzetek

Prispevek Primerjalno raziskovanje vrednot prikazuje okoliščine nastajanja, postavitev in razvoj sistematičnega longitudinalnega družboslovnega raziskovanja vrednotnih orientacij. Spodbuda za raziskovanje vrednot v poznih sedemdesetih letih prejšnjega stoletja je po eni strani v družbenih razmerah povojne, demokratično razvijajoče se evropske družbe, hkrati pa v uveljavitvi koncepta empiričnega družboslovnega raziskovanja (social survey). Prikazana sta nastanek Evropske raziskave vrednot (EVS) in njeno preraščanje v Svetovno raziskavo vrednot (WVS). Prikazan je vsebinski pregled z označitvijo ključnih tematik od položaja posameznika, družine, dela do religije in politike, pa tudi vstop in sodelovanje slovenskih raziskovalcev v programih EVS in WVS.

1 Kako se je vse skupaj začelo

Snovalci Evropske raziskave vrednot sami pripovedujejo, da je ideja zanjo nastala konec sedemdesetih let. To je čas nekako četrt stoletja po koncu II. svetovne vojne, ob izteku drugega kroga demokratizacije, ki je zajela v vojno vključene države, npr. ZRN, Italijo, Avstrijo. Nekako po tem, ko so vzporedno potekali in bili publicirani prvi uspešno izvedeni mednarodni primerjalni projekti (Almond/Verba, 1963; Przeworski/Teune, 1970) in ko se je v evropskem političnem in družboslovnem prostoru uveljavil pristop social survey[1], torej nacionalni longitudinalni projekti raziskovanja javnega mnenja[2]. V tem času se v Evropi vse bolj, še posebej v razmerju med ZR Nemčijo in Francijo, uveljavlja in ustvarja zamisel evropske integracije; to je bil tudi čas hitrega ekonomskega vzpona zahodnoevropskih družb ter postopne materializacije koncepta družbe blaginje. Zahodnoevropska družba se vse bolj odmika od vzdušja (obdobja) vojne, spopadov, vrednotnih usedlin in posledic delovanja totalitarnih sistemov (nacizem, fašizem). Sproščanje strahov in bremen iz polpreteklosti, vse večja blaginja, procesi demokratizacije, uveljavljanje koncepta človekovih pravic in vse izrazitejše odpiranje človekovega vrednotnega sveta ter njegovo razbremenjevanje vsakršnih dogmatskih zamejitev – vse to se kaže tudi v vedno bolj vidnem in izraženem toku sekularizacije. Sproži se iskanje skupnega duha združujoče se

1. Social survey: standardizirani vprašalnik kot merski instrument, reprezentativni vzorci, longitudinalni primerjalni koncepti, statistična analiza podatkov.
2. Še posebej izrazito v ZR Nemčiji pod vplivom kölnske sociološke šole s profesorjem R. Königom ter v nadaljevanju z Erwinom Scheuchom, ki je zasnoval ZA (osrednji arhiv družboslovnih podatkov) in vodil Inštitut za primerjalno družboslovno raziskovanje pri Univerzi v Kölnu.

Evrope, torej raziskovanje sorodnosti in identičnosti vrednotnega opredeljevanja prebivalstev v ključnih evropskih državah. Itd., itd. Vse to so okoliščine, ki so spodbujale družbene akterje na različnih področjih, še posebej družboslovce, sociologe, k raziskovanju sveta vrednot.

Po pripovedi snovalcev zamisli o primerjalnem in nadčasovnem (longitudinalnem) raziskovanju vrednot je neposredno spodbudo za raziskavo mogoče najti v sklepih posveta katoliških škofov in teologov. Ti so bili zaskrbljeni zaradi vse očitnejšega prodiranja novih vrednotnih prvin v evropsko življenje in kulturo, ki so vse bolj (izrazito) nadomeščale in izpodrivale tradicionalne evropske krščanske vrednotne osnove. Ali se torej razvija nov koherenten vrednotni sistem, ki nadomešča krščanskega? Raziskovalce, ki so iniciativo povzeli, je predvsem spodbujalo vprašanje, »ali nastaja nov nabor skupnih evropskih vrednot« in »kakšne so posledice procesa evropskega združevanja«.

Na pobudo Ruuda de Moora z Univerze v Tilburgu, Jana Kerkhovsa s Katoliške univerze v Leuvenu in vrste drugih zahodnoevropskih družboslovcev je bila ustanovljena in začela delovati European Value Systems Study Group (EVSSG). Izoblikovala je vsebinski in metodološki koncept longitudinalnega medkulturnega in mednarodnega raziskovanja vrednot Evropejcev. Prvi val empiričnega raziskovanja, ki je temeljil na standardiziranem vprašalniku ter zajemanju reprezentativnih vzorcev polnoletnih prebivalcev v sodelujočih državah, je bil v letih 1981–1982. Poleg dvanajstih zahodnoevropskih držav so v projektu sodelovale še ZDA ter pozneje (1984) še Islandija in Malta. Po prvih objavah rezultatov in analiz so koncept raziskave in njeno operacionalizacijo prevzemali raziskovalci iz vrste azijskih, afriških in južnoameriških držav, tako da je projekt v nadaljevanju prve faze pridobil že obeležje širšega medkulturnega, lahko bi rekli medkontinentalno primerjalnega družboslovnega projekta.

2 Širitev projekta EVS

Inicialna skupina raziskovalcev se je iz SGSVS preoblikovala in poimenovala v European Values Study (EVS). Konstituiral se je upravljalni sistem projekta, ki deluje pod nadzorom Sveta programskih direktorjev, predstavnikov raziskovalnih skupin držav udeleženk ter z izvršnim komitejem s teoretično in metodološko delovno skupino. Upravljalni sistem projekta ustreza demokratični shemi vodenja mednarodnega longitudinalnega projekta (Mlinar, Splichal[3]).

Od prvega vala v letu 1981 se je projekt EVS uveljavil v evropskem prostoru, postopoma pa se je širil na druge celine. Širjenje v evropski prostor je potekalo organsko z vključevanjem raziskovalnih skupin iz vse večjega števila evropskih držav. Od prvega vala EVS v letu 1981 je empirični projekt EVS potekal vsakih

3. Mlinar/Splichal: Primerjalno raziskovanje in razvojni procesi – sestavek v tej knjigi.

devet let, torej še leta 1990, 1999 in 2008. V vsakem naslednjem valu se je povečalo število držav udeleženk, tako da je leta 1990 pri izvedbi raziskav sodelovalo 29 držav, leta 1999 33 in leta 2008 že 47. Najočitnejše je povečanje števila sodelujočih držav v valu leta 1990, ko se t. i. demokratičnim državam Zahodne Evrope pridružijo »nove demokracije« iz Vzhodne Evrope: Češka, Madžarska, Poljska, Slovaška, Romunija, tri baltiške države – in tudi Slovenija. Leta 1999 se raziskavi pridružijo še Belorusija, Hrvaška, Grčija, Luksemburg, Ruska federacija ter Turčija in Ukrajina. Ob zadnjem valu (2008) pa se raziskavi pridružujejo še države iz Vzhodne Evrope: Moldavija, Gruzija, Azerbajdžan, Armenija, pa tudi z Balkana: Albanija, Bosna in Hercegovina, Kosovo, Makedonija, Črna gora, Srbija – in še Švica. Tako Evropska raziskava vrednot v četrtem valu zajame skupaj sedeminštirideset evropskih držav, praktično vso Evropo.

Obdobje treh desetletij delovanja osrednjega tima in sodelovanja nacionalnih timov in sveta nacionalnih direktorjev se izrazi v postopni vsebinski, metodološki in izvedbeni rasti raziskave ter vse jasnejši opredelitvi njenih izhodiščnih ciljev in metodoloških izhodišč. Na podlagi rezultatov prvih treh valov EVS[4] in primerjalnih analiz, ki potekajo v akademskem družboslovnem okolju,[5] je nastal obsežen sklad več sto znanstvenih člankov, poročil ter knjig v angleščini in nacionalnih jezikih sodelujočih družboslovcev.

Druga smer širitve koncepta Evropske raziskave vrednot vse bolj izrazito pridobiva obeležje transkontinentalne longitudinalne medkulturne primerjalne raziskave, ki jo organizacijsko, pa tudi vsebinsko in metodološko, prevzema skupina raziskovalcev, zbrana okoli R. Ingleharta (z Instituta za družboslovno raziskovanje, Univerza Michigan, ZDA). Tu pa smo že pri drugi zgodbi, ki poteka pod naslovom World Value Survey (WVS) – Svetovna raziskava vrednot.

3 Tematska področja EVS

Raziskovalci EVS so razvili merski instrument za raziskovanje sestave in sprememb v procesu oblikovanja in izražanja vrednot. Raziskava zajame ključna vprašanja individualnega in družbenega razvoja ljudi in njihovega preživetja v družbenem prostoru sodobne Evrope. Ta prostor označuje množtvo kultur, tradicij, sistemov upravljanja ter političnih in ekonomskih praks. In vendar so v središče raziskovanja postavljeni problemi vsakdanjega življenja, družine, dela, religije, politike in družbena razmerja, ob katerih se oblikujejo in izražajo človekove vrednote.

4. Halmann, Loek et al. (2001): The European Values Study, A Third Wave, Source book of the 1999/2000 European Values Study Surveys; Tilburg University, 389 p.
5. Datoteke vseh štirih valov EVS so dostopne v evropskih družboslovnih podatkovnih okvirih; nacionalni arhivi so združeni v CESDA.

Vsebinska zasnova raziskave EVS zajame šest tematskih sklopov. Tako v okviru prvega tematskega sklopa, ki je usmerjen k problemom posameznika in njegovega vsakodnevnega preživetja, raziskava usmerja k vprašanjem o življenjskem počutju, o človekovem samorazumevanju, o samokontroli, o svobodi izbir in odločitev itd. Pri tem gre za vprašanja, povezana z razumevanjem individualne in kolektivne identitete, razumevanjem posameznika, človeka kot v družbi delujoče osebnosti, z uveljavljanjem libertarnih pogledov in vrednot, s presojo o sproščenem doživljanju in uresničevanju lastnih sposobnosti, kreativnosti in čustvovanja, z libertarnim razumevanjem okolja, s težnjami k postmaterializmu itd.

Drugi sklop vprašanj zadeva vrednotenje družine in njenega spreminjanja v njenem kulturnovrednotnem, socialnoekonomskem in tudi individualno vzgojnem pogledu. Raziskava torej povprašuje o razmerjih med partnerji, starši, med starši in otroki, o vlogi žene in ženske, o vzgojni vlogi družine in o posredovanju vrednot otrokom itd.

V tretjem tematskem sklopu so obsežno opredeljeni vloge in odnosi v delovnem okolju, v organizaciji dela. Povpraševanja v tej smeri zadevajo delovni in prosti čas, učinke postopnega skrajševanja delovnega časa, časovno suverenost delavca, vrednotno razumevanje dela, dela kot osnove za zagotavljanje dohodka, razumevanje poklica in poklicnih vlog, ugled poklicev, vprašanja promocije v delovnem sistemu, vprašanje humanizacije dela, razmerje med fizičnim in umskim delom, participacije in soodločanja v delovnem okolju, vprašanja, ki zadevajo občutek varnosti in gotovosti na delovnem mestu z vidika preživetja in zagotavljanja življenjskega standarda itn. V ta sklop sodijo tudi vprašanja vrednotenja tehnike in tehnološkega razvoja, razumevanje storilnosti oz. načela humanosti in egalitarizma, vidike družbeno-ekološke osveščenosti, ekološke racionalnosti itd.

Četrti problemski sklop združuje vprašanja, povezana z religijskim svetom, svetom verovanj ter njegovim postopnim premikanjem, »spuščanjem« iz onostranstva v tostranstvo, k življenju, k realnemu izkustvu in na raven racionalne presoje. Raziskava v tem sklopu seveda sledi procesom sekularizacije in deinstitucionalizacije religioznosti; raziskuje odnos do (odmik od) cerkvenih institucij ter iskanje novih horizontov smisla in novih izrazov duhovnosti itd.

Peti problemski sklop, ki mu Evropska raziskava vrednot trdno in trajno sledi, bi lahko označili s pojmom »procesi demokratizacije«. Opazovanja zajemajo razumevanja demokracije, pripisovanja pomena demokracije, uveljavljanje koncepta aktivnega državljanstva, razumevanje svobode, koncept človekovih pravic, izražanje nacionalne identitete, izražanje politične in kulturne tolerance, izražanje in sposobnosti za reševanje konfliktov, razumevanje zasebnostnega oblikovanja življenja in njegove nedotakljivosti, nadomeščanje avtoritarnih z demokratičnimi vrednotami, prevladovanje teženj po demokratični legitimaciji

oblasti, načelo udeležbe, participacije, nadomeščanje hierarhij s kooperacijo in komunikacijo itd.

V zadnjem, šestem sklopu se raziskava sistematično usmerja k razkrivanju socialnih omrežij, zaupanju do udeležencev v socialnem okolju, vprašanju solidarizma, tolerance, ekvivalence itd.

Izjemna širina in pestrost problemov, ki jih raziskava zajema, kaže na težnjo, da bi skozi opredeljevanja in označevanja življenjskih situacij ljudi, skupin v neformalnem in institucionalnem okolju ter z izpovedovanjem in opredeljevanjem individualnih pozicij, ravnanj in presoj – tudi njihove opredeljenosti oz. določenosti z razmerami v okolju ter njihovi spremenljivosti oz. minljivosti skozi čas, in pod vplivom ključnih dogajanj – pokazali na vsakokratne značilnosti sestave vrednot prebivalstev evropskih držav ter spoznali tendence oz. trende tega spreminjanja in da bi na tej podlagi lahko sklepali o stekanju vrednot, torej o postopnem sooblikovanju, enotenju prevladujočih temeljnih vrednotnih usmeritev Evropejcev. Stotine analiz in študij, ki so bile izvedene na podlagi empiričnih podatkov, pridobljenih v štirih valovih raziskave EVS od leta 1980 do 2008 – povzeto na najsplošnejši ravni, govorijo o takem postopnem stekanju vrednot. Podrobnejše prikazovanje in argumentiranje teh tendenc (v preobražanju vrednot) ni predmet in ni namen tega sestavka.

4 Nadaljevanje iste zgodbe: Svetovna raziskava vrednot

Svetovna raziskava vrednot[6] (WVS), ki se od sredine osemdesetih let snuje in izvaja kot nadgradnja, kot širitev, deloma pa tudi kot pretvorba Evropske raziskave vrednot, v bistvu sledi ciljem in uporablja raziskovalna orodja, kot so se razvila v okviru Evropske raziskave vrednot. In vendar so med njima očitne razlike. Če EVS poteka v razmeroma homogenem kulturno-pluralnem prostoru evropskih družb in držav, poteka Svetovna raziskava vrednot v interkontinentalnem, torej v razsežju svetovnih družb, in zajema družbe in države iz najrazličnejših, kulturno-zgodovinsko, socialno-ekonomsko ter upravljano-politično alternativnih, celo nasprotujočih si, antagoniziranih sistemov. WVS nujno prilagaja kazalce iz EVS in izbira ekvivalentne, saj z identičnimi ne bi dosegla istih pojavov; seveda prilagaja tudi merske rešitve. In vendar ostaja znotraj osnovnega tematskega okvira EVS – in jo zato lahko vključuje v svoj longitudinalni koncept. WVS je po svoji upravljalni sestavi podobna EVS, vendar je faktično »avtoritarno vodena«, kar deloma izvira iz dejstva, da vključuje vse večje število držav udeleženk.[7]

6. World Value Wurvey
7. V aktualnem valu 2010–2012 koordinacija WVS pričakuje, da bo pri izvedbi raziskav sodelovalo več kot sto držav z vseh celin.

Inglehartov koncept[8], ki je obsežno dokumentiran v njegovih analizah (1977, 1989, 1990 itd.), razkriva in sledi tendencam postmaterializma ter liberalnim in sekularnim vrednotnim usmeritvam v sodobnem svetu. Projekt WVS izhaja iz predpostavke hitre dinamike vrednotnega sveta sodobnih družb, zato v devetletna obdobja ponavljanja EVS vnaša pogostejše vmesne meritve. Raziskava WVS torej poteka nekako vsakih pet let ter zgoščuje in povečuje število opazovanj. Prav to v evropskem prostoru deloma zapleta oz. otežuje sleditev konceptom in empiričnim programom obeh raziskav. To je tudi eden od razlogov, da WVS ni ostala v izhodiščnih (organizacijskih) okvirih EVS in da EVS še vedno ohranja svojo identiteto in svoj lastni program. Deloma je takšno stanje tudi posledica dejstva, da je v zgodnjih devetdesetih letih nastalo razmerje »sovražnega prevzema« EVS po WVS – z izrazito dominacijo Inglehartovega kroga, ki je v projekt vnesel širino medkontinentalnega[9] raziskovalnega programa, ki sledi spreminjanju vrednot v razmerah globalizacije.

WVS tako dokumentira svoj samostojni razvoj, začenši s prvim valom raziskav v letu 1990 ter v nadaljevanju z meritvami v letih 1995, 2000 in 2005. Trenutno[10] se sproža peti val WVS, ki bo predvidoma končan v obdobju 2010–2012.

WVS je metodološko manj rigorozna, čeprav formalno za vstop postavlja podobne zahteve kot EVS. Stopnja kontrole terenskih faz in datotečnih baz nacionalnih raziskav je bistveno nižja kot pri EVS. Opazimo pa lahko, da v tematskem in metodološkem dograjevanju WVS sledi oz. poskuša slediti ovrednotenim izkušnjam Evropske družboslovne raziskave (ESS). To se v vsebinskem pogledu kaže, denimo, v prevzemanju in operacionalizaciji tem iz ESS (npr. vrednotenje starejših, Schwartzev vrednotni koncept[11] ipd.), deloma pa tudi v izostrovanju metodoloških predpostavk za vključitev nacionalnih datotek v skupno datoteko WVS.

Na temelju analize datotek WVS se je izoblikovala obsežna bibliografija, ki zajema več sto enot znanstvenih člankov, prikazov, poročil in še posebej knjig.[12]

---

8. Ronald Inglehart, ISR, University of Michigan. Ključno delo: The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles in Advanced Industrial Society, 1977. Glej: www.world value survey.
9. Za ponazoritev kulturne »širitve« raziskave glej: Inglehart, R. et al.: Human Beliefs and Values a cross-cultural sourcebook based on the 1999-2002 Values Surveys, 498 p.
10. December 2010
11. Schwartzov vrednotni koncept je opisan v dokumentu: A proposal for measuring value orientation across nations in ESS. Glej: www.european social survey.
12. Prevladujoči avtor iz zgodnjega obdobja WVS je njegov pobudnik Ronald Inglehart, ki v zadnjem obdobju vse pogosteje nastopa skupaj z nemškim sociologom Christianom Welzlom oz. slednji vse pogosteje nastopa kot prvi avtor analiz in interpretacij WVS.

5 Vključevanje Slovenije v programa EVS in WVS

Kaj je vplivalo na zgodnjo vključitev Slovenije v oba longitudinalna mednarodna družboslovna raziskovalna projekta? Seveda velja najprej ugotovitev, da je že sredi osemdesetih let tudi k nam prihajala informacija o zasnovi in izpeljavi Evropske raziskave vrednot v prvem valu. Tim SJM[13] je v drugi polovici osemdesetih let razpravljal o možnostih za pridružitev raziskavi EVS, a se je kmalu izkazalo, da možnosti in pogojev za enakopravno vključitev v ta projekt še ni. Osnovne predpostavke, namreč da kot udeleženci v raziskavi zastopamo nacijo, glede na takrat uveljavljeno razumevanje (da je nacija Jugoslavija), seveda nismo niti mogli niti hoteli izpolniti. O tem smo razpravljali najprej z nemškimi sociologi.[14] Šele z osamosvojitvijo in mednarodnim priznanjem je Slovenija izpolnila vstopno normo in skupina SJM se je neposredno pridružila ne le projektu EVS in WVS, temveč tudi projektu ISSP, programu aplikativnih raziskav Ostbarometer, kasneje tudi projektu CSES itd. Glede na raziskovalno izkušenost in izgrajeno raziskovalno infrastrukturo smo se programoma EVS in WVS, ob kolegialni podpori nemških kolegov,[15] zlahka in brez težav pridružili. Odtlej je Slovenija reden partner obeh vzporedno potekajočih raziskav vrednot. Na temelju nacionalnih in mednarodnih datotek iz tega obdobja smo pripravili vrsto analiz in poročil, najobsežnejša med njimi je izpisana v knjigi Vrednote Slovencev in Evropejcev (Rus/Toš, 2006). V celoti pa je izpolnjeno tudi naše pričakovanje glede umestitve Slovenije v analize in poročila drugih raziskovalcev. Vpogled v objavljene analize najpomembnejši udeležencev programa EVS, WVS (med njimi R. Inglehart, K. Welzel in vrsta drugih) pokaže, da je Slovenija uvrščena v večino doslej opravljenih analiz in da je torej kot družba in država prepoznavna na svetovni vrednotni karti.[16]

13. V raziskovalni skupini SJM so v obdobju 1968 do 1994 delovali predvsem profesorji FSPN: Peter Klinar, Boštjan Markič, Cveto Trampuž, Zdravko Mlinar, Zdenko Roter in Niko Toš.
14. Ervin Scheuch, direktor Inštituta za primerjalno družboslovno raziskovanje Univerze v Kölnu; Eckehart Mochmann, direktor Centralnega arhiva za družboslovne podatke v Kölnu; Peter Mohler, direktor ZUMA Mannheim.
15. Med njimi predvsem Hans-Dieter Klingemann, Znanstveni center za družbene vede, Berlin ter raziskovalcem iz ZA Köln in ZUMA Mannheim.
16. Glej Inglehart/Welzlov »vrednotni atlas sveta«, v prispevku Rus/Toš – v tej knjigi.

10
Ali je CSES raziskovalni program slovenske nacionalne raziskave volitev?

JANEZ ŠTEBE

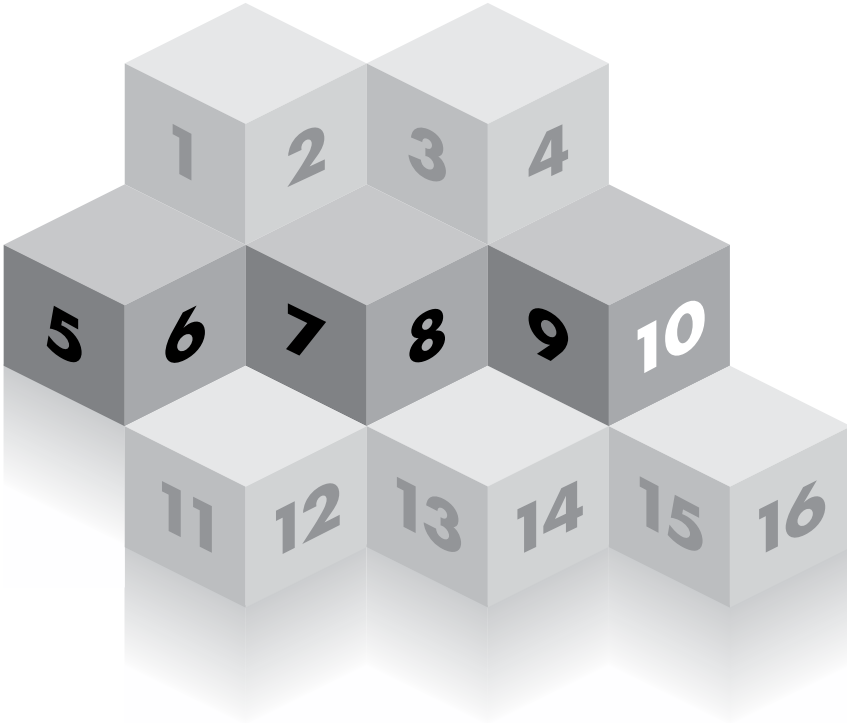

Povzetek

Prispevek podaja pregled oblikovanja tradicije raziskovanja volitev v Sloveniji v povezavi s programom kontinuiranega zbiranja podatkovnega gradiva. Pri soočenju različnih, tudi med seboj izključujočih teoretično navdihnjenih razlag in vprašanja, primer česa so vsakokratne nacionalne volitve, je lahko odgovor podan skozi skrbno načrtovane podatkovne vire, ki vsebujejo širše konceptualne nastavke vsake od razlag in upoštevajo možnost delovanja vplivov na različnih nivojih (mikro, makro, institucionalni dejavniki, ipd.). Prikazana je zasnova anketne Mednarodne primerjalne raziskave volitev, v kateri sodeluje tudi Slovenija, ki bi lahko predstavljala izhodišče za tovrstno kontinuirano nacionalno volilno raziskavo. Ugotavljamo, da za obstoj slednje, ki bi povezovala tako akumulirano znanje kot različne, med sabo povezane podatkovne vire, manjka ustrezna podpora raziskovalne politike, zaradi česar je ogroženo tudi sodelovanje v bodočih izvedbah mednarodnih anketnih raziskav.

1 Ali imamo nacionalno raziskavo volitev?

Kontinuirane raziskave volitev so v veliko državah ustaljen vir podatkov, namenjenih razumevanju dogajanja. Serije volilnih raziskav ponekod segajo že v zgodnja petdeseta leta (ZDA, Norveška, Švedska) (Mochmann et al, 1998). Pri nas je ta tradicija razumljivo krajša, vendar hkrati, čeprav je bil pomen tematike ob spremembi političnega režima v demokracijo zelo v ospredju, nikoli ni nastal resen predlog za takšen stalni program raziskovanja. Dva zbornika iz začetka 90. let sta vsebovala zanimive nastavke za takšen program, prvi osvetljuje volitve leta 1990 (Toš, 1993), drugi leta 1992 (Adam, 1993). Teoretski nastavki, povzeti iz razpoložljive zahodne literature, so prilagojeni empiričnim ugotovitvam novo nastale stvarnosti. V ospredju so razlage dejavnikov ter poteka oblikovanja političnih navezav in vprašanje njihove stabilnosti (Toš, 1992, Vehovar, 1992). Drug tak reprezentativen zbornik je nastal na pobudo Centra za družboslovne raziskave iz Berlina (WCB) (Klingemann in Taylor, 2002) in je namenjen mednarodni javnosti. Poleg opisov zakonodajnega okvira vsebuje širše vidike procesa demokratizacije (Toš in Miheljak, 2002) in ideološko pogojenih strankarskih zaznav (Miheljak in Kurdija, 2002) volitev do leta 1996.

Ne tedanje ne poznejše ukvarjanje s problemom ni odsevalo pomena, ki bi si ga tema zaslužila. Če parafraziramo mnenje znanega bolgarskega sociologa glede stanja in razvitosti družboslovne znanstvene skupnosti, da nihče ne komunicira z drugimi, da ni niti medsebojne kritike niti upoštevanja, kaj kdo napiše, verjetno nismo daleč od opisa stopnje artikuliranosti slovenske tradicije

raziskovanja volitev (Molohov, 2003). Obstaja nekaj sicer opaznih mejnikov v ukvarjanju s problemi volitev, ki pa so nepovezani med sabo, ostajajo izolirani ad hoc poskusi analiz brez nadaljevanja, ki bi pomenil poglobljeno ukvarjanje s problemom. Nedavno smo praznovali dvajseto obletnico prvih demokratičnih volitev v novi Sloveniji, tako da je morda napočil čas za začetek sinteze teoretskih pogledov ob soočenju s skupnimi empiričnimi podatkovnimi viri.

Na vprašanje, kaj vpliva na odločanje posameznikov za eno ali drugo stranko, iščemo odgovore v političnih, ideoloških, razrednih pripadnostih posameznika. Odvisni pa smo tudi od ponudbe na trgu političnih programov, od medsebojnih razlik med strankami, ki olajšajo odločanje ali pa otežijo, kadar so si stranke preveč podobne, od vpliva množičnih medijev in mnenjskih voditeljev pa od učinkovitosti strank v vladi pri vodenju države v predhodnem obdobju. Vsak od teh odgovorov je v preteklosti v literaturi že prestal pretresanje. Vendar vsakokratne nove volitve prinašajo novo uganko glede odgovora, primer česa so. Ali slabljenje povezav odločanja za stranke glede na družbeni razred pomeni, da izginjajo razredne razlike med množičnimi družbenimi razredi, ali gre za neartikuliranost strankarskih programov ali mlačnost ideoloških konfrontacij, ki bi sicer volivcem omogočili, da prepoznajo svoje politične zastopnike? V tej dilemi odseva razlika v pristopu dveh disciplin, sociologije s poudarjanjem pomena družbenega razreda in politologije, ki poudarja pomen delovanja kolektivnih akterjev, kot so stranke. Odgovor na vprašanje, primer česa so naše volitve, primer česa je naša družba, je mogoč samo skozi skrbno načrtovane podatkovne vire, ki vključujejo veliko raznolikost situacij, delovanja akterjev, institucionalnih okoliščin družbenih in političnih razmer v družbi in zaznanih perspektiv za izboljšanje.

Poskus odgovora na to vprašanje je tudi projekt Mednarodne primerjalne raziskave – volitev - CSES[1], ki od leta 1996 vključuje množico držav z vsega sveta, v katerih kmalu po koncu volitev izvedejo anketo z identičnimi anketnimi vprašanji, prevedenimi v nacionalne jezike. Njeni nosilci so najuglednejši empirični družboslovci posameznih držav, ki zagotavljajo visoko kakovost izvedbe skladno z akademskimi merili. Vsakokratno izvedbo pa spremlja tudi poročilo, ki vsebuje pomembne informacije o značilnostih nacionalnih kontekstov, od dogodkov, ki so zaznamovali predvolilno dogajanje, do v zakonodaji opredeljenih posebnosti političnega sistema, npr. ali je v državi večinski sistem ali sorazmerni, kakšno vlogo imajo posamezni nosilci političnih funkcij, kakšne so posebnosti razdelitve na volilne okraje itd. Veliko število držav, vedno več ponovitev raziskave v več časovnih točkah ter upoštevanje kontekstualnih dejavnikov odpirajo možnosti za bolj utemeljene odgovore na zgoraj zastavljena vprašanja (Curtis, 2000).

1. CSES, The Comparataive Study of Electoral Systems.

Ti odgovori pa niso samo odgovori na vprašanje, primer česa so dane volitve, ki so pravkar minile, ampak se z izrecnim upoštevanjem več ravni hkrati v analizi odpira možnost širše utemeljenih odgovorov na dileme, katera teorija bolje pojasni pojav, saj ravni držav oz. širše vzeto, tipov družbenih in političnih sistemov jemlje kot pogojujoče dejavnike za veljavnost danih razlag, na primer ali bodo v predsedniškem sistemu lastnosti posameznih političnih voditeljev bolj pomembne pri odločanju o kandidatu kot v parlamentarnem (McAllister, 1996; povzeto po Curtis, 2000). Rezultat takšnih raziskav je bolj konceptualno poglobljeno razumevanje problema – kateri vzroki delujejo pod katerimi pogoji.

2 Od priložnostnih raziskav k ustaljenemu programu volilnega raziskovanja

Podatkovni viri na temo volitev v Sloveniji so dokaj bogati (glej Štebe, 2001). Ob prvih volitvah leta 1990 smo v okviru SJM izvedli celo kratek dodatek ankete v obliki pred- in povolivnega panela. Vsem naslednjim državnozborskim volitvam je bilo posvečeno kakšno tematsko poglavje ustreznih pred- ali povolilnih anket SJM. Vendar je šele z vključitvijo v CSES po letu 1996 modul spremenljivk, namenjenih raziskavi volilne problematike, postal ustaljen kot vseskozi konsistentna ponovitev osrednjega dela dobesedno enakih vprašanj, ki omogočajo striktno primerljivost v medčasovni analizi.

Prva izvedba ankete CSES sega v čas priprave vprašalnika za prvo verzijo. Testna anketa je bila izvedena v času pred volitvami 1996 (Toš et al.,1995). Temu so sledile ponovitve po vsaki izvedbi volitev. Zahteva CSES je po povolilni anketi[2]. Z vključno letom 2000 je bil v Sloveniji izveden 1. modul raziskave, leta 2004 2. modul, leta 2008 pa 3. modul.

Vsem trem modulom je skupna sredica vprašanj ocenjevanja edinstvene strankarske pripadnosti ter bližine oz. všečnosti posameznih pomembnejših strank v državi, lastne politične usmerjenosti ter ocenjevanje percepcije strank na dimenziji levo-desno, ravni politične seznanjenosti in udeležbe ter volilne odločitve na zadnjih volitvah. Stalna vprašanja so še povezana z občutkom politične moči oz. odtujenosti od politike (ali je pomembno, kdo je na oblasti, za koga voliš), splošne politične participacije. Vsebovana so vprašanja ocenjevanja

2. Tik pred volitvami leta 1996 je bila verzija 1. modula vprašalnika CSES ponovljena v dveh vzporedno potekajočih anketah SJM (Toš et al. 1996a, b). Vendar zaradi tega, ker je v metodoloških navodilih CSES izrecna zahteva po povolilnih anketah, ta izvedba ni bila vključena v skupno datoteko mednarodne raziskave. Ista verzija vprašalnika je bila ponovljena v raziskavi po volitvah 2000 (Toš 2000). Tudi ta izvedba (še) ni vključena v skupno datoteko raziskave CSES. Anketa po petih državnozborskih volitvah (Toš 2005) vsebuje 2. modul in je del skupne datoteke CSES tega modula.

pomembnih problemov (iz lastne in iz perspektive družbe). V sklopu spremenljivk na ravni posameznika je še obsežen seznam demografskih spremenljivk, skladno s karakterjem raziskave, namenjene širokemu krogu uporabnikov.

Sodelavci projekta kot skupen vir informacij za pomoč pri analizi gradijo podatke na ravni posameznih volilnih enot, ki vključujejo pomembno informacijo o tem, kakšni so bili izidi in volilna udeležba. Ti podatki so povezani s podatki na ravni posameznika. Ker je v središču projekta politološka perspektiva, so tu še spremenljivke na makroravni, ki odsevajo značilnosti političnega sistema (CSES 2008, glej poglavje Spremenljivke), po katerih je mogoče razvrstiti države. Tudi te podatke zagotavljajo sodelavci projekta ali pa jih črpajo iz uradnih dokumentov zakonodaje.

Povsem v ospredju je širši okvir razumevanja teorije demokracije, normativen in empirični (Schmitt in Wessels 2005), se pravi okoliščin in pogojev, ki zagotavljajo enakopravnost sodelovanja pri oblasti, demokratično učinkovitost, odgovornost oz. sposobnost sistema za zamenjave in sposobnost predstavljanja interesov. V prvem modulu je izpostavljeno ocenjevanje ekonomske učinkovitosti (pretekle, bodoče, splošne in na ravni posameznika) ter strankarske odtujenosti. Posebnost drugega modula je nekoliko razširjen okvir razumevanja področij družbene odgovornosti vladajočih institucij. Poleg stalnih vprašanj o zadovoljstvu z delovanjem demokracije, se pravi splošne ocene demokratične legitimitete, sta tu izpostavljeni še področji človekovih pravic in korupcije. Vsebovana so tudi podrobna vprašanja o ocenjevanju delovanja in sposobnosti predstavljanja strank ter vprašanja o predhodnih volitvah.

Za pripravo novega modula je na skupščini projekta, kjer lahko sodelujejo predstavniki vseh sodelujočih držav, oblikovana mednarodna načrtovalska skupina. Ob pripravi 3. modula je bilo v ospredju vprašanje povezave ponudbe političnih elit z družbenimi identitetami potencialnih volivcev, ki predstavljajo družbene delitve. Se pravi pogojenost smiselne izbire s tem, kar sploh imajo v ponudbi. Ena od možnosti pri tem je tudi, da volivci ne najdejo ničesar zase in „abstinirajo". Skladno s tem so ocenjevanju strank pridružena vprašanja, katera stranka in voditelj zastopata poglede posameznika, o vključenosti v predvolilno dogajanje ter stališča o možnosti razlikovanja ponudbe strank, ali je kdo razmišljal, da bi volil koga drugega.

3 Ali potrebujemo nacionalno raziskavo volitev?

Kljub temu da v Sloveniji pri empiričnem podatkovnem gradivu o volitvah stanje niti ni tako slabo, pa ne moremo trditi, da imamo nacionalno raziskavo volitev v pravem pomenu. Projekt SJM sicer zagotavlja zastopanost naše države v CSES, sodeluje tudi v Evropski raziskavi volitev (*http://www.europeane-*

lectionstudies.net/), ki je vključena v fazo preizkusnih infrastrukturnih evropskih empiričnih družboslovnih projektov (European University Institute, 2008).

Raziskovalci lahko z nekaj truda pridejo tudi do podatkov o volitvah, denimo teh, ki jih hrani volilna komisija o dejanskih izidih na ravni posameznih volišč, iz komercialnih virov bi bil ob ustreznem dogovoru lahko razpoložljiv vsakokratni »exit poll«, imamo strankarske programe – nekatere celo vključene v sistematične podatkovne vire kot je Evromanifesto (Schmitt 2006), imamo možnost oblikovanja arhiva medijskih dogodkov in kampanj. Obstajajo torej nastavki podatkovnih gradiv, ki bi jih ob ustreznem pristopu lahko organizirali v celovit večmetodski podatkovni portal za podporo raziskovanja volitev. Takšna naloga presega trenutne ambicije osamljenega raziskovalca, ki se ukvarja s svojim problemom raziskovanja. Priprava takšnega vira zahteva trajnejšo zavezanost znanstvene skupnosti, ki se artikulira v obliki dolgoročnega programa priprave podatkovnih virov in kontinuiranega raziskovanja na določenem področju, katere rezultat je infrastukturna dobrina, na razpolago najširšemu krogu raziskovalcev. Tak program lahko predstavlja tudi okvir za vključevanje pobud za zbiranje novih podatkovnih gradiv, pobud, ki so namenjene raziskovanju posebnosti stanja v Sloveniji in utrjevanju lastnih raziskovalnih tradicij.

Prava nacionalna raziskava volitev, katerih zglede smo omenjali v uvodu, se od naših poizkusov razlikuje v prepoznavnosti projekta s strani nacionalnih raziskovalnih politik, ki omogoča kontinuiteto v ukvarjanju z določenim problemom. Zaradi ad hoc narave sodelovanja v empiričnih fazah zbiranja podatkov izvedbe mednarodnih anket, ki ne vključuje izmenjave analitičnih znanj, teoretskih znanj, vzdrževanja stikov itd., in to tako na mednarodni ravni stalne prisotnosti na tematskih konferencah kot na ravni nacionalne znanstvene skupnosti, ostaja izkoriščenost teh virov majhna. Tako spoznanja o naši družbi ostajajo na ravni uvidov televizijskih komentatorjev brez posebne znanstvene utemeljenosti na veljavnih teorijah in podatkih. Npr. podatki CSES vsebujejo hkrati več ravni, posameznika, volilne enote in države. Za analizo tovrstnih podatkov so primerni različni pristopi večnivojske analize, nekateri od njih podprti s posebnimi statističnimi paketi. Delavnice za učenje teh tehnik bi bile lahko ena od sestavin nacionalnega projekta (primerjaj ESDS, 2008).

Ogrožena je izvedba vsake naslednje faze zbiranja podatkov, saj je financiranje raziskave odvisno od trenutnih naročnikov, zagotavljanje tega pokritja pa je zahtevno. Takšni dogovori ne vključujejo naporne priprave podatkov za širši krog uporabnikov in zagotavljanja metodoloških poročil, ki so pogoj za vključevanje v mednarodno datoteko. Zato s tem v zvezi nastajajo zamude, delo pa ni ustrezno vrednoteno.

Za naslednje raziskave CSES tako ni nobenega jamstva, da bodo izvedene. Podobno velja za še več pomembnih nacionalnih tematskih raziskav, ki imajo

mednarodno povezavo. Ali se bo Slovenija pojavljala na svetovnem zemljevidu, je stvar trenutnih bolj ali manj ugodnih okoliščin, ne pa dolgoročne zavezanosti, ki bi sledila iz prepričanja o pomenu tovrstnih projektov.

4 Sklep

Projekt CSES se pridružuje skupini mednarodnih projektov visoke metodološke izpopolnjenosti in teoretskega pomena vsebovanih tematik. Sodeluje okrog 40 držav z vsega sveta. Kot tak pomeni izjemno dragocen vir za nadaljnje raziskave za širok krog družboslovcev. Mednarodni primerjalni podatki na ravni posameznika in makroravni so na voljo vsakomur prek domače strani projekta (CSES, 2008). Ti vsebujejo združene podatke posameznih nacionalnih izvedb, in to na ravni posameznika. Spremenljivke so pred združevanjem skrbno pregledane, njihova harmonizacija je zagotovljena s formalno ekvivalentnimi prevodi v nacionalne jezike. Demografske spremenljivke so večinoma naknadno harmonizirane, ob tem upoštevajo standardne mednarodne klasifikacije. Vsaka posamična izvedba je dokumentirana s podrobnim metodološkim poročilom. Slovenske različice izvedb so v nespremenjeni obliki dostopne prek Arhiva družboslovnih podatkov.

Sklep razprave, ki ponuja primerjavo raziskovalnih pogojev za ukvarjanje s tematiko volitev pri nas in v svetu, lahko strnemo v poziv k razmisleku, kako bi lahko zagotovili možnosti za nadaljevanje omenjenih kontinuiranih raziskav volitev in izkoriščanje podatkovnih in drugih virov za iskanje odgovorov na vprašanja, zastavljena v uvodu. Če se v znanstveni skupnosti lahko poenotimo o kriterijih, ki – inkluzivno, upoštevaje različna paradigmatska izhodišča – opredeljujejo, kaj so pomembni podatkovni viri za raziskovanje na nekem tematskem področju, potem je stvar modre raziskovalne politike, kako zagotoviti združevanje sredstev za izdelavo skupnih podatkovnih virov, ohranjanje in širjenje znanja o teorijah in analitičnih pristopih in vzdrževanje omrežij medsebojnih stikov. Na tej podlagi pa naj se nadaljuje boj za interpretacijo podatkov, ki sam zagotavlja napredovanje spoznanj.

TRETJI DEL
Nova področja in novi raziskovalni pristopi

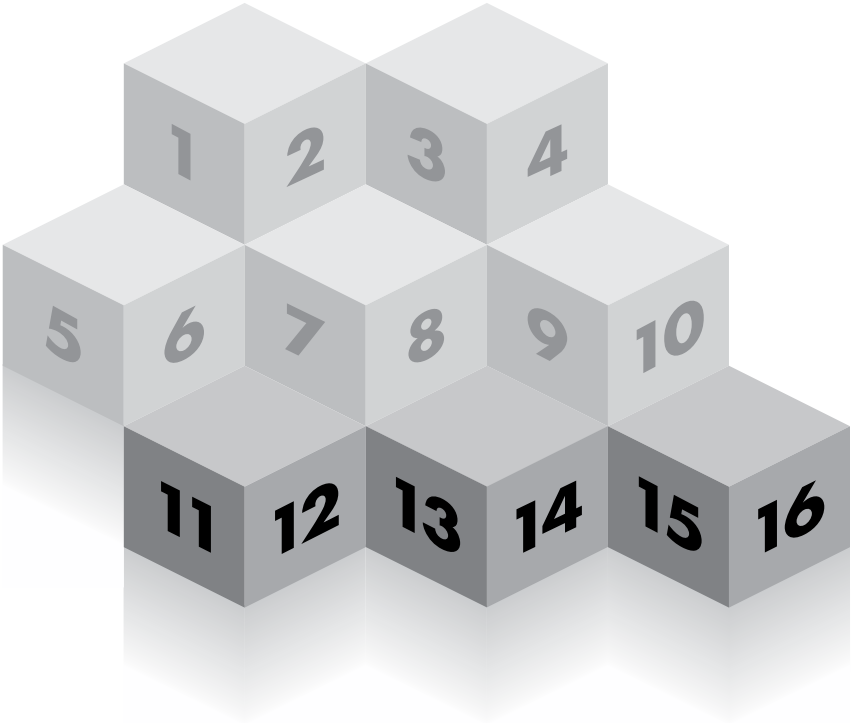

11
Kulture političnega komuniciranja v zahodni Evropi

SLAVKO SPLICHAL

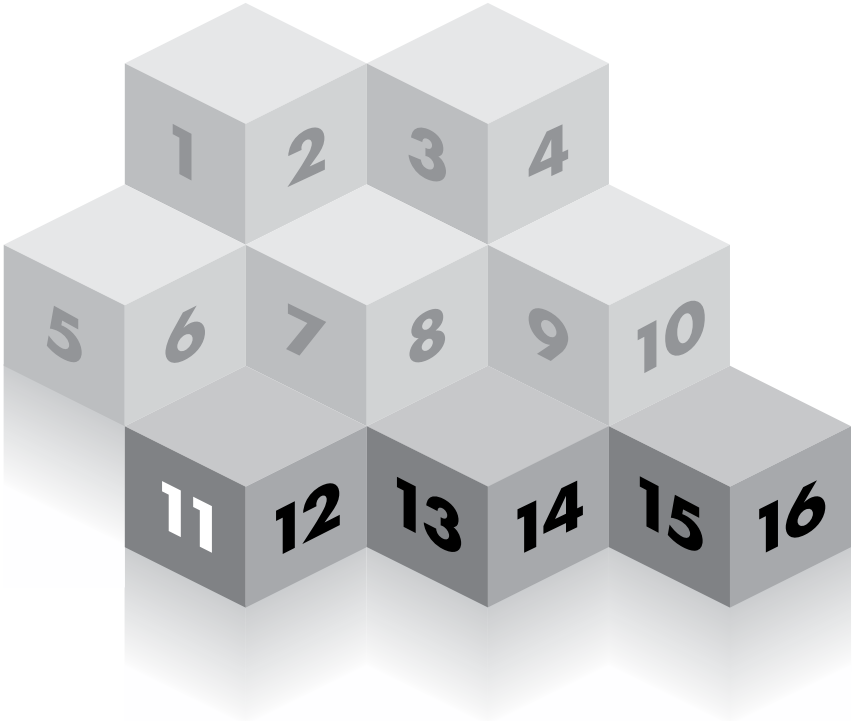

Povzetek

Mednarodni primerjalni raziskovalni projekt Political Communication Cultures in Western Europe *proučuje politične kulture komuniciranja v devetih državah zahodne Evrope: v Avstriji, na Danskem in Finskem, v Franciji, Nemčiji in Sloveniji, na Švedskem, v Švici in Španiji. Projekt, ki se je začel leta 2006 in se končuje v letu 2011, se je izvajal v okviru programa EUROCORES Evropske znanstvene fundacije. Kultura političnega komuniciranja je konceptualizirana kot sklop usmeritev in norm ključnih akterjev političnega komuniciranja do objektov v njihovem institucionalnem okolju. V vsakem nacionalnem medijskem in političnem sistemu projekt proučuje tri elitne podskupine akterjev: (1) novinarje in urednike, (2) politike in (3) predstavnike političnih organizacij in institucij za odnose z javnosti. Skupaj je v empirični raziskavi sodelovalo 2100 anketirancev. Ključno vprašanje projekta je, koliko se podskupine populacije iz različnih sistemov razlikujejo glede na odvisne spremenljivke, ki so bile operacionalizirane z anketnim vprašalnikom.*

1 Politično komuniciranje v primerjalni perspektivi med »strukturo« in »kulturo«

Kulture političnega komuniciranja v zahodni Evropi (*Political Communication Cultures in Western Europe*) so mednarodni primerjalni raziskovalni projekt s konca prvega desetletja 21. stoletja, katerega cilj je analizirati odnos med političnimi elitami in mediji. Projekt je bil zasnovan kot poskus pojasnjevanja vrednot, norm in usmeritev, ki vplivajo na odnos med političnimi elitami in mediji oz. novinarji v devetih zahodnoevropskih državah. V celoti torej lahko te usmeritve obravnavamo kot kulturo političnega komuniciranja posamične države. Projekt naj bi empirično ocenil in primerjal osnovne vzorce političnega komuniciranja v »zahodnih demokracijah«. Vsaka država naj bi imela značilno (dominantno) kulturo političnega komuniciranja v pomenu norm, ki usmerjajo interakcije med političnimi akterji in političnimi novinarji, povezano s specifičnim nacionalnim kontekstom, ki se izraža tudi v posebnostih političnega in medijskega sistema. V skladu s ključno hipotezo raziskave, da značilnosti medijev in političnih sistemov vplivajo na kulturo političnega komuniciranja, je cilj projekta določiti značilne vrste kulture političnega komuniciranja na podlagi odkritih podobnosti in razlik med državami, vključenimi v raziskavo.

Projekt primerjalno proučuje politične kulture komuniciranja v devetih državah zahodne Evrope: v Avstriji, na Danskem in Finskem, v Franciji,

Nemčiji in Sloveniji, na Švedskem, v Švici in Španiji. Projekt, ki se je začel leta 2006 in se končuje v letu 2011, se je izvajal v okviru programa EUROCORES Evropske znanstvene fundacije, v njem pa so sodelovali raziskovalci z univerz v Innsbrucku, Roskildu, Helsinkih, s pariške Sorbone, z berlinske Freie Universität ter univerz v Ljubljani, Halmstadu, Zürichu in Barceloni.

Začetki tovrstnih raziskovalnih interesov segajo v zgodnja osemdeseta leta prejšnjega stoletja, ko sta Blumler in Gurevich (1981: 35) ugotavljala, da so »kakovosti politikov kot komunikatorjev vedno bolj pomembne značilnosti njihove javne podobe«. Blumler in Gurevich (1995: 84) sta kasneje pomembno spodbudila raziskovanje kulture političnega komuniciranja tudi s spoznanjem o »modernem procesu politične publicitete«, ki ga je treba obravnavati z vidika politične kulture. Množični mediji so postali samostojen dejavnik (pre)oblikovanja političnega komuniciranja v sodobnih »množičnih demokracijah«. Politično komuniciranje je postalo pomembno »sredstvo« političnih akterjev – od posameznih politikov do političnih strank in vlad – za pridobivanje javne podpore. Da bi razumeli razlike v političnih komunikacijskih praksah, je treba proučevati kulturne temelje in strukturne (institucionalne) kontekste, v katerih poteka politično komuniciranje. V zadnjih nekaj letih je primerjalno raziskovanje komuniciranja močno napredovalo, zlasti zaradi prizadevanj, da se oblikuje teoretski okvir za analizo političnega komuniciranja, ki poskuša konceptualizirati vzajemno delovanje strukture in kulture v političnem komuniciranju. V tej luči so procesi političnega komuniciranja obravnavani kot vzajemno vplivanje vedenja političnih akterjev, ki temelji na nizu usmeritev, vrednot in norm. Prav razjasnjevanje teh usmeritev, vrednot in norm, ki določajo okolje, v katerem potekajo »pogajanja« med politiki in mediji, je bila temeljna naloga primerjalnega projekta.

Dandanes ni nobenega dvoma, da je (množično) komuniciranje sestavni del političnega procesa. Za sodobne »medijske demokracije« je značilno, da se morajo politični akterji prilagajati zahtevam poročevalske logike množičnih medijev. Vendar pa še vedno vemo presenetljivo malo o osnovnih vzorcih in intenzivnosti »mediatizacijske politike« (Mazzoleni in Schulz, 1999) v različnih političnih sistemih. Čeprav obstaja precej nacionalnih študij o naravi političnega komuniciranja, pa ni sistematičnih primerjalnih raziskav strukture in kulture političnega komuniciranja.

Za Almonda in Verbo (1963: 13) politična kultura v prvi vrsti zadeva »politični sistem, kot je interioriziran v mišljenju, čustvovanjih in vrednotenjih populacije«. Če obravnavamo politično kulturo kot »specifično porazdelitev vzorcev usmerjenosti do specifičnih objektov med člani naroda«, kot sta jo definirala Almond in Verba, lahko opredelimo kulturo političnega komuni-

ciranja kot »empirično ugotovljive usmeritve akterjev v sistemu produkcije političnih sporočil do specifičnih objektov političnega komuniciranja« (Pfetsch, 2004: 348). Kultura političnega komuniciranja je torej konceptualizirana kot sklop usmeritev in norm političnih akterjev in novinarjev do objektov v njihovem institucionalnem okolju, zlasti do (1) sistema političnega komuniciranja kot prepletanja delovanja medijev in politike in kot institucionalne integracije dveh funkcionalno diferenciranih podsistemov, (2) javnega mnenja kot »vhodne strani« sistema političnega komuniciranja, (3) produkcije in diseminacije političnih sporočil kot »izhodne strani« sistema političnega komuniciranja ter (4) do komunikacijskih vlog in norm, v katerih oz. s katerimi se oblikuje samopodoba političnih akterjev (Pfetsch, 2004: 358–365).

Središčni pojem kulture politične komuniciranja tega projekta postavlja v ospredje vrednostne, normativne in profesionalne usmeritve akterjev v političnem komuniciranju. Novinarji, ki v različnih medijih pokrivajo politična dogajanja, so ključni akterji v odnosih med mediji in politiki. Naslednja skupina ključnih akterjev so politične elite in njihovi predstavniki za odnose z javnostmi. Od poznih devetdesetih let prejšnjega stoletja je bila izvedena vrsta raziskav o političnih stališčih in usmeritvah posamičnih skupin akterjev, ne pa tudi raziskav, ki bi hkrati proučevale obe ključni skupin akterjev. Te raziskave tudi niso pripeljale do sistematičnega povezovanja empiričnih izsledkov in njihovega vključevanja v teoretski okvir, še zlasti ne v okvir proučevanja politične kulture. Projekt tako poskuša zapolniti teoretski in empirični manko s povezovanjem doslej pretežno ločenih področij raziskovanja, da bi lahko bolje razumeli in pojasnili bistvene značilnosti odnosov med politiko in mediji ter posledic, ki jih imajo ti odnosi za sodobno demokracijo.

V nekem smislu lahko projekt označimo za inovativen tudi zato, ker poskuša s primerjalnim pristopom v empiričnem raziskovanju kultur političnega komuniciranja ugotoviti, ali modernizacija in internacionalizacija oz. transnacionalizacija političnega komuniciranja spodbujata konvergenco razvoja političnega komuniciranja v (zahodni) Evropi. Primerjalno raziskovanje kulture političnega komuniciranja se je v precejšnji meri razvilo kot plod kritičnega interesa za pojav »amerikanizacije« tudi na področju političnega komuniciranja (Hallin in Mancini, 2004). Izoblikovala se je domneva, da ključne razsežnosti sodobnega političnega delovanja v svetu konvergirajo oz. se »zgledujejo« po logiki političnega delovanja, ki se je uveljavila v ZDA, ne glede na institucionalne posebnosti, kar bi lahko sodilo v splošen okvir procesov globalizacije. Ideja o konvergenci je bila sicer deležna tudi kritik, zlasti zaradi pretirane pozornosti podobnostim ter zanemarjanja razlik in specifičnih okoliščin, v katerih poteka politično komuniciranje (Pfetsch in

Esser, 2004). Vprašanje (de)nacionalizacije in (de)globalizacije kulture političnega komuniciranja je bilo eno ključnih vprašanj v snovanju projekta, ki naj bi s primerjalnim pristopom poskušal ugotoviti podobnosti in razlike med državami v delovanjih in orientacijah, ki usmerjajo interakcije med politiki, novinarji in komunikacijskimi menedžerji.

Projekt o kulturah političnega komuniciranja je prvi poskus mednarodnega primerjalnega proučevanja kultur političnega komuniciranja, ki naj bi zapolnil pomembno vrzel tako v komunikologiji kot v politologiji. Interdisciplinarnost projekta se izraža v njegovi usmerjenosti na problemsko stičišče različnih raziskovalnih področij in znanstvenih disciplin, kot so politična sociologija, primerjalni politični sistemi, komunikologija (zlasti proučevanje političnega komuniciranja) in primerjalno družboslovno raziskovanje. Projekt tako povezuje teorije komuniciranja in demokracije s primerjalnim empiričnim raziskovanjem političnih in profesionalnih orientacij in stališč. Izhodiščna ideja stališčne podstati odnosov med politiko in mediji usmerja raziskovanje na stališča novinarjev in drugih akterjev političnega komuniciranja. Hkrati pa je projekt usmerjen tudi v proučevanje narave in razvoja množičnih medijev in političnega komuniciranja, ki pomembno vplivata na oblikovanje kulture političnega komuniciranja na individualni ravni. Orientacije akterjev političnega komuniciranja so tako primerjalno obravnavane v kontekstu strukturnih značilnosti političnih in medijskih sistemov.

2 Raziskovalni načrt in metode

Empirični del raziskovalnega projekta, ki je namenjen sistematični predstavitvi temeljnih značilnosti in razlik v kulturah političnega komuniciranja v zahodni Evropi, temelji na približno 2100 intervjujih s politiki, novinarji in strokovnjaki za komuniciranje. V projektu so analizirana stališča političnih elit in novinarjev, ki določajo njihove medsebojne odnose in poklicno vedenje v specifičnih (nacionalnih) okvirih.

Primerjalna naravnanost projekta zahteva jasno identifikacijo nosilcev potencialno specifičnih kultur političnega komuniciranja, torej ključne skupine akterjev političnega komuniciranja v vsaki izmed devetih izbranih držav. Čeprav gre v izhodišču za medkulturno oz. mednacionalno primerjalno raziskovanje, nacionalni okvir pri testiranju hipoteze o konvergenci oz. divergenci kultur nima privilegiranega statusa v primerjavi s specifikami skupin akterjev (politikov, novinarjev), ki (lahko) presegajo nacionalno raven. Vprašanje konvergence kultur političnega komuniciranja torej v enaki meri zadeva preseganje razlike med državami, med različnimi akterji znotraj posameznih držav in med istovrstnimi akterji v različnih institucionalnih (nacionalnih) okvirih.

Ker v projekt ni bilo mogoče vključiti vseh evropskih držav, je bil prvi pogoj zagotoviti strukturno raznovrstnost nacionalnih medijskih sistemov. Za izhodišče smo uporabili Hallinovo in Mancinijevo primerjalno analizo »treh modelov medijev in politike« (2004), čeprav je veljavnost njune tipologije lahko vprašljiva, saj so si države EU po (institucionalnih) značilnostih svojih medijskih in političnih sistemov dokaj podobne. Hallin in Mancini razlikujeta (1) mediteranski ali polarizirani pluralistični model (npr. Grčija, Španija, Italija), (2) severno-srednjeevropski ali demokratično-korporatistični model (Švedska, Finska, Danska, Norveška) in (3) severnoatlantski ali liberalni model (predvsem ZDA in Kanada, pa tudi Irska in Velika Britanija). Kot kaže slika 1, so si evropski modeli podobni predvsem po odstopanju od ameriško-kanadskega liberalnega modela.

SLIKA 1:
Trije modeli medijskih sistemov (Hallin in Mancini, 2004)

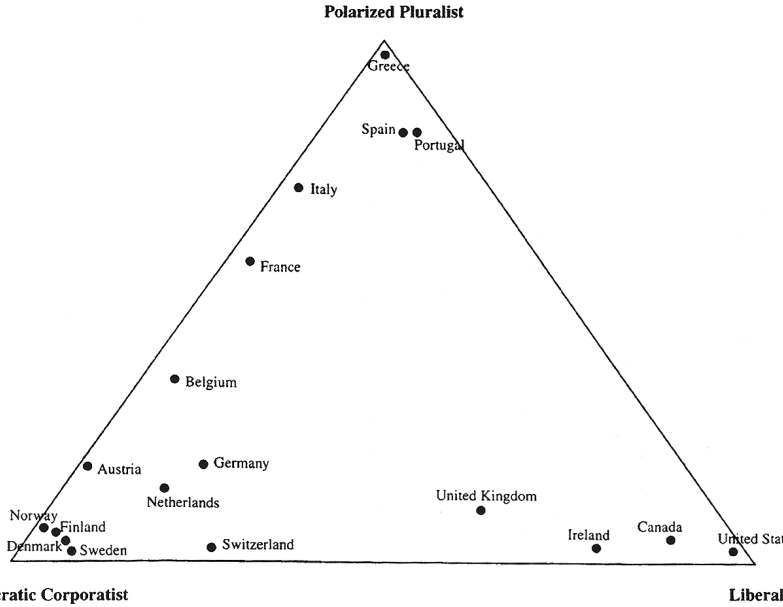

Vir: Hallin&Mancini 2004, p. 70.

Institucionalna podobnost torej velja tudi za države, ki so bile vključene v projekt. Vse so članice Evropske unije in vse so parlamentarne vladavine. V vseh državah igrajo politične stranke zelo pomembno vlogo v politiki. Za medijske sisteme je povsod značilen obstoj javnega servisa.

Pomembne strukturne podobnosti izbranih držav tako vodijo v primerjalni raziskovalni načrt »najpodobnejših sistemov« (»most similar systems design«), ki ga zagovarjata predvsem Arend Lijphart (1971) in Neil Smelser (1976), v nasprotju s predlogom Adama Przeworskega in Henryja Teuneja (1970), ki sta utemeljevala smiselnost načrta »najrazličnejših sistemov« (»most different systems design«). Prvi izhaja iz ideje, da je najboljši temelj za primerjalno raziskovanje čim večja podobnost primerjanih sistemov v čim večjem številu značilnosti. Drugi pa v izhodišče ne postavlja sistema, ampak nižjo raven variabilnosti, na primer skupino ali posameznika, pri čemer sistemskim dejavnikom ni vnaprej pripisana vloga pojasnjevalnih spremenljivk.

> *Prvi korak v tem načrtu je identifikacija tistih neodvisnih spremenljivk v sistemu, ki niso v nasprotju s predpostavko o homogenosti celotne populacije. Čeprav so vzorci zajeti iz različnih sistemov, so sprva obravnavani, kot da bi bila populacija, iz katere so izpeljani, homogena. Če se podskupine populacije iz različnih sistemov ne razlikujejo glede na odvisno spremenljivko, razlike med sistemi niso pomembne za pojasnjevanje te spremenljivke. Če je odnos med neodvisno in odvisno spremenljivko enak znotraj podskupin populacije, sistemskih razlik prav tako ni treba upoštevati.* (Przeworski in Teune, 1970: 35)

Medtem ko raziskave »najpodobnejših sistemov« zahtevajo jasno identifikacijo relevantnih sistemskih dejavnikov, pa »načrt najrazličnejših sistemov« zahteva eliminacijo irelevantnih sistemskih dejavnikov.

Vendar pa strukturna podobnost ne zagotavlja tudi kulturne podobnosti: izbrane države se tako po politični kot medijski kulturi dokaj razlikujejo. Če Francija in Španija (in delno še Slovenija) predstavljajo Hallinov in Mancinijev »mediteranski model« institucionalnega medijskega sistema, vse druge sodijo v »demokratični korporatistični model«, pa vendar v politični in medijski kulturi obstajajo velike razlike med srednjeevropskimi »nemško govorečimi državami Nemčijo, Avstrijo in Švico ter nordijskimi državami Dansko, Finsko in Švedsko«. S predpostavko o pomembnih kulturni razlikah se tako po drugi strani projekt približuje »načrtu najrazličnejših sistemov«, kar je bilo tudi upoštevano pri določanju vzorcev (podskupine).

Nič manj zadreg kot z vzorcem držav je bilo v snovanju projekta z vzorci političnih in medijskih elit. Zbiranje informacij v obliki odgovorov na vprašanja med elitami v osnovi sicer ne odstopa od zbiranja informacij v kateri koli populaciji. Tudi zbiranje informacij na vzorcu članov elite ima za cilj postaviti posplošljive trditve, ki naj bi veljale za vse člane elite. Če raziskovalci lahko dobijo dostop samo do nekaterih vrst respondentov (npr. funkcionarjev določenih političnih strank) ali če določena vrsta elitnih

predstavnikov zavrača sodelovanje, pride do sistematične napake, saj imajo neodgovori za posledico pristranske rezultate.

Bistvena prednost raziskovalcev elit v primerjavi z raziskovanjem na (reprezentativnem) vzorcu celotne populacije državljanov je sicer v tem, da relativno dobro poznajo značilnosti in stališča tistih, ki jih niso mogli anketirati, in torej lahko – vsaj načelno – lažje ocenijo pristranskost dobljenih rezultatov. Vendar ta prednost komaj odtehta precej večjo težavo pri zagotavljanju reprezentativnosti vzorca, saj je predstavnike elit pogosto mnogo težje prepričati, da bi sodelovali, kot običajne državljane, pa že ti vse pogosteje niso pripravljeni sodelovati v anketah.

V analizi 175 raziskav z okrog 200 tisoč anketiranci, o katerih so poročali članki v *Academy of Management Journal, Human Relations, Journal of Applied Psychology, Organizational Behavior and Human Decision Processes* in *Journal of International Business Studies* v letih 1975, 1985 in 1995, je Baruch ugotovil, da je bil povprečen delež odgovorov 55,6 odstotka (leta 1995 samo še 48,4 odstotka). Do največjega odstopanja je prihajalo v raziskavah, ki so vključevale višje menedžerje in predstavnike organizacij, kjer je povprečje doseglo komaj 36,1 odstotka (Baruch, 1999).

Načrti vzorčenja elit naj bi po eni strani zagotavljali reprezentativnost vzorcev, po drugi strani pa funkcionalno ekvivalentnost nacionalnih vzorcev/populacij. V nasprotju z mednarodnimi primerjalnimi anketnimi raziskavami na vzorcih državljanov pri raziskovanju elit naključni vzorec ne pride v poštev, saj ne obstaja formalno določena »populacija« (medijskih in političnih) elit, v kateri bi lahko s pomočjo obstoječih seznamov in podatkovnih baz identificirali relevantne akterje oz. sogovornike v raziskovanju kultur političnega komuniciranja. Tako je bilo treba v vsaki državi definirati, kateri posamezniki sodijo v »politično in medijsko elito«, pravila stratifikacije znotraj političnega in medijskega segmenta ter pravila nadomestne izbire.

Identifikacija ključnih akterjev političnega komuniciranja je v vseh državah (sistemih) potekala v dveh korakih. V prvem koraku so bile določene relevantne politične in medijske organizacije, v drugem koraku pa ključni položaji v teh organizacijah. Po načrtu vzorca naj bi v vsaki državi v raziskavi sodelovalo 300 anketirancev, ki predstavljajo elito v nacionalnem političnem komuniciranju: 150 politikov in 150 novinarjev.

V politične elite so bili vključeni člani nacionalnih parlamentov, kabinet vlade, vodje ministrstev in visoke politične administracije ter vodje političnih strank, zastopanih v parlamentu. Poleg tega smo upoštevali vodilne predstavnike naštetih organizacij za odnose z javnostmi, komunikacijske svetovalce in vplivne socialno-ekonomske skupine, npr. sindikate.

V medijske elite so bili vključeni novinarji na visokih položajih, npr. glavni uredniki, uredniki notranje- in zunanjepolitičnih ter gospodarskih rubrik, vodilni poročevalci iz parlamenta in komentatorji – najpomembnejših dnevnih in tedenskih kakovostnih časopisov, javnih in zasebnih televizijskih in radijskih postaj, v nekaterih državah pa tudi izbranih regionalnih časopisov ter nacionalne tiskovne agencije in vodilnih spletnih časopisov. Osnovni pogoj za vključitev je bil, da medij izčrpno pokriva nacionalna politična dogajanja v parlamentu in zunaj njega.

V Sloveniji so bili v vzorec politikov izbrani poslanci zadnjih dveh sklicev Državnega zbora in Evropskega parlamenta (povabljenih 139, sodelovalo 46), člani vodstev parlamentarnih političnih strank (153 : 77) in sindikatov (20 : 13), župani in podžupani mestnih občin (35 : 5) ter predstavniki za stike z javnostjo v političnih strankah in poslanskih skupinah (povabljenih 13, sodelovalo 11). V vzorec novinarjev so bili zajeti člani Društva novinarjev Slovenije, ki kot novinarji in uredniki poročajo (izključno ali pogosto) o politiki, ter uveljavljeni novinarji, ki niso člani društva. Realizacija vzorcev je bila med politiki 41,6-odstotna, med novinarji pa 21-odstotna (kasneje so bil izločeni tisti, katerih delovno področje ni politika).

Za merjenje mnenj, zaznav, vrednotenj in vzorcev vedenja v raziskavo vključenih akterjev smo oblikovali anketni vprašalnik, ki omogoča sistematičen opis in primerjavo strukturnih značilnosti sistemov političnega komuniciranja, o katerih lahko sklepamo na podlagi spoznanj, vrednotenj in pričakovanj ključnih akterjev političnega komuniciranja.

Vprašalnik je obsegal vprašanja o petih osnovnih problemskih sklopih, in sicer:

(1) stanje in ključni problemi sistema političnega komuniciranja,
(2) značilne strategije in operacije v medijski produkciji novic,
(3) odnosi med novinarji in politiki,
(4) politična usmerjenost akterjev in njihove profesionalne vloge,
(5) širši pomen mnenjskih poizvedb, njihov prispevek k delovanju demokracije in odnos do javnega mnenja ter možni učinki poizvedb na oblikovanje politike, status političnih akterjev, novinarsko verodostojnost in volilno vedenje.

Da bi zagotovili možnost primerjave ocen in usmerjenosti tako med različnimi skupinami akterjev znotraj posamične države kot tudi med državami, je bil največji del vprašalnika sestavljen iz vprašanj z zaprtimi odgovori. Posebna pozornost je bila namenjena zagotavljanju ekvivalentnosti vprašanj in možnih odgovorov v sedmih jezikih.

Zbiranje podatkov je potekalo od aprila 2008 do januarja 2009. Ker so člani medijskih in političnih elit relativno težko dosegljivi za intervjuje, so lahko sami izbirali način sodelovanja. V večini držav so anketiranci izpolnjevali vprašalnike bodisi v telefonskem pogovoru (CATI) ali na internetu, v nekaterih primerih pa so bili uporabljeni tudi natisnjeni vprašalniki ter pogovori iz oči v oči z anketiranci na najvišjih ravneh. Tako so se anketiranci v Franciji (97,0 %), na Finskem (51,3 %), v Nemčiji (72,8 %) in na Švedskem (96,0 %) najpogosteje odločali za telefonski pogovor, na Danskem (62,3 %), v Sloveniji (77,7 %) in Švici (83,2 %) pa je bila najpogostejša oblika spletna anketa. V Avstriji in Španiji, kjer je bilo pričakovati, da bo še posebej težko pritegniti k sodelovanju člane političnih elit, je bil delež anketirancev, ki so odgovarjali po pošti, največji: 53 % v Avstriji in 92,3 % v Španiji. Avstrija je poleg tega imela tudi največ neposrednih intervjujev (22,3 %).

V Sloveniji je anketiranje potekalo od konca novembra 2008 do konca marca 2009. Anketiranci so bili najprej pisno obveščeni o poteku in namenu raziskave, v pismu pa so prejeli tudi naslov spletne strani in svojo osebno kodo za izpolnjevanje spletnega vprašalnika. Vendar so lahko izbrali tudi drugačen način izpolnjevanja vprašalnika; če so želeli, smo jim poslali natisnjen vprašalnik ali pa smo anketiranje izvedli po telefonu. Anketirancem je bila zagotovljena anonimnost.

Posebnost slovenskega dela projekta je bila v tem, da smo v raziskavo edini vključili tudi državljane. Raziskava stališč državljanov je bila razdeljena na dva dela. Računalniško podprto telefonsko anketiranje smo med 17. in 27. novembrom 2008 opravili s 350 naključno izbranimi polnoletnimi državljani Slovenije (realizacija vzorca je bila 31-odstotna). Od 12. novembra do 29. decembra 2008 smo izvajali tudi spletno anketo na spletnih portalih *Dela* (delo.si), *Dnevnika* (dnevnik.si) in 24ur.com, v kateri so lahko sodelovali obiskovalci spletnih strani po svojem izboru. Spletni vprašalnik je izpolnilo 523 obiskovalcev treh portalov; v spletni anketi je sodelovalo bistveno več moških, mlajših, bolj izobraženih in levim strankam naklonjenih respondentov kot v reprezentativni telefonski anketi.

Bistvene sociodemografske razlike med obema vzorcema se pri vrsti vprašanj ne izražajo tudi v odgovorih, pri nekaterih pa izrazito. Tak je primer z oceno vpliva spletnih medijev in sodelovanja državljanov na spletnih forumih na politiko. Po oceni internetnih respondentov je splet po vplivnosti na politiko že premagal klasične medije.

3 Nekaj preliminarnih ugotovitev

Protislovja mnenjskih poizvedb. Kot rečeno, je bil precejšen del empirične raziskave namenjen problematiki javnomnenjskih poizvedb, njihovi vlogi v sistemu političnega komuniciranja, v katerem se prepleta delovanje medijev in politike, ter odnosu do drugih ključnih vidikov kulture političnega komuniciranja.

S stališča primerjalnega raziskovanja je pomembno vprašanje, koliko se podskupine populacije (novinarji, politiki) iz različnih sistemov (držav) razlikujejo glede na zaznane funkcije mnenjskih poizvedb kot odvisne spremenljivke. Rezultati kažejo, da so razlike med podskupinama znotraj držav podobno izrazite kot razlike znotraj iste podskupine (novinarjev oz. politikov) med državami. Zelo malo je funkcij, katerih zaznave med akterji se ne bi značilno razlikovalne niti med politiki in novinarji znotraj države niti med politiki ali novinarji v čezmejnih primerjavah. Od 88 primerjav (pet funkcij krat devet držav krat dve skupini; v Švici ni bilo postavljeno vprašanje o vplivu poizvedb na položaj politikov) so bile pri 44 primerjavah ugotovljene velike razlike med novinarji in politiki v posamični državi (v Tabeli 1 dvojno podčrtano), pri 47 pa velika odstopanja od skupnega povprečja elitne skupine v devetih državah (krepki tisk). V 23 primerih pomembne razlike med skupinama znotraj držav sovpadajo z razlikami med državami znotraj skupine.

V čezmejni homogenosti/heterogenosti ni razlike med novinarji in politiki: od 47 odstopanj jih je 24 pri novinarjih in 23 pri politikih. Pri nekaterih funkcijah čezmejne razlike med politiki sovpadajo z razlikami med novinarji (vpliv poizvedb na volilno vedenje in na položaj politikov v strankah), pri drugih pa je značilna bodisi večja variabilnost med novinarji (koristnost poizvedb za demokracijo) bodisi med politiki (vpliv poizvedb na kredibilnost novinarjev). Od povprečnih vrednosti skupin najmanj odstopajo švedski novinarji (samo enkrat) in politiki (dvakrat) ter nemški politiki in novinarji, slovenski politiki in francoski novinarji (po dvakrat), najbolj pa danski politiki in švicarski novinarji (štirikrat). Podskupine populacije v različnih državah se torej med seboj razlikujejo, toda razlike ne konvergirajo; prav nasprotno. Medtem ko je na primer le 20,5 odstotka anketiranih danskih politikov prepričanih, da mnenjske poizvedbe »predstavljajo resnično mnenje«, kar je bistveno manj od povprečja politikov v devetih državah (33,0 odstotka), pa je več kot dvakrat več (47,5 %) danskih novinarjev prepričanih o prav nasprotnem, in sicer bistveno bolj od povprečja njihovih stanovskih kolegov (36,1 %). Te preliminarne ugotovitve ne dopuščajo sklepa, da tvorijo nacionalne države v Evropski uniji tisti sistemsko-institucionalni okvir, ki bi bistveno vplival na oblikovanje kulture političnega komuniciranja.

Kot kažejo prve analize podatkov, je sicer tako med politiki kot med novinarji dokaj močno razširjeno prepričanje o relativni koristnosti mnenjskih poizvedb za politično demokracijo in o učinkovitosti njihovega vpliva na strankarski položaj politikov, medtem ko se več skepticizma pojavlja glede avtentičnosti predstavljanja javnega mnenja v poizvedbah, njihovega vpliva na kredibilnost novinarjev ter volilno vedenje državljanov (Tabela 1).
47,5 odstotka anketiranih slovenskih politikov je menilo, »da je za demokracijo dobro, da mediji redno poročajo o javnomnenjskih anketah«, in samo 18,6 odstotka, da to ni dobro, 33,9 odstotka pa se jih ni opredelilo. V naklonjenosti mnenjskim poizvedbam slovenski politiki celo prekašajo precej svojih kolegov v zahodni Evropi, med katerimi jih v povprečju 42,9 odstotka presoja poročanje o poizvedbah kot »dobro za demokracijo«, 24 odstotka pa jih meni nasprotno (34,8 % je neodločenih). V Evropi je prepričanje o koristnosti javnomnenjskih poizvedb za demokracijo posebej razširjeno med finskimi in španskimi politiki in novinarji, kjer jih je o tem prepričanih skoraj dve tretjini, največ skeptikov pa je na Danskem (gl. Tabelo 1).[1]

Le tretjina anketiranih novinarjev in politikov v devetih državah je prepričanih, da javnomnenjske poizvedbe izražajo »dejansko javno mnenje«. Še posebej kritični so švicarski in avstrijski politiki in novinarji. Podobno so prepričani tudi slovenski novinarji (32 % jih meni, da poizvedbe ne merijo javnega mnenja), presenetljivo pa ne tudi politiki, saj jih le 12,9 odstotka – skoraj dvakrat manj kot njihovih kolegov v Evropi – ocenjuje, da so mnenjske poizvedbe neveljavne. To prepričanje si delijo z nemškimi politiki ter z novinarji v Nemčiji, na Finskem in Danskem.

Dokaj očiten dvom o veljavnosti mnenjskih poizvedb med novinarji in politiki v vseh državah, v katerih je potekala raziskava, nas pušča v neprijetni dilemi. Utemeljitelji mnenjskih poizvedb kot sredstva za »spremljanje težko opredeljivega utripa demokracije« (Moore, 1995: 357) so vztrajno utemeljevali učinkovitost poizvedb z »natančnim ocenjevanjem javnega mnenja« (Gallup, 1965: 548). Kako pa so lahko poizvedbe »dobre za demokracijo«, če »ne predstavljajo resničnega javnega mnenja«? Kdo potemtakem dejansko »vpliva na položaj politikov«, če se v poizvedbah ne izraža javno mnenje?

---

1. Mnogo bolj kot politiki so o pomembnosti poročanja o rezultatih javnomnenjskih poizvedb prepričani slovenski državljani, saj jih je med 356 naključno izbranimi 78,9 % prepričanih, da je to dobro za demokracijo. Enako meni tudi 73,9 % vprašanih novinarjev in urednikov v Sloveniji. V nasprotju s politiki pa so slovenski državljani z 21,7 odstotka precej bolj zadržani do mnenjskih poizvedb kot veljavnega instrumenta za merjenje javnega mnenja. Žal podobnosti oz. razlik med elitami in državljani ni mogoče primerjati z drugimi državami, ker je vzporedno raziskovanje na vzorcu državljanov potekalo samo v Sloveniji. Gl. Splichal, 2009.

Protislovna stališča anketiranih predstavnikov elit podpirajo tezo, da so mnenjske poizvedbe bolj politični kot znanstveni pojav in jih je zato treba jasno razlikovati od znanstvenih metod zbiranja podatkov v obliki odgovorov na vprašanja in *raziskovanja* javnega mnenja. Dejstvo, da so poizvedbe nastale kot oblika raziskovanja in ne kot oblika institucionaliziranega političnega procesa, medtem ko so volitve in referendumi nastali kot del institucionaliziranega političnega procesa in ne kot način raziskovanja, je pri tem povsem irelevantno. Specifične funkcije poizvedb niso njihove imanentne značilnosti, ampak so odvisne od uporabnikov in opazovalcev, ki jih dejansko določajo. Te funkcije ne obstajajo v poizvedbah kot nekakšna »naravna dejstva« ne glede na družbeni kontekst, ampak so vedno določene relativno glede na opazovalca in kontekst. Na kratko, funkcije v smislu »sposobnosti« določenega družbenega pojava, da dosega učinek, ki bo skladen s postavljenim ciljem, so družbeni konstrukti in zato tudi kulturno specifični. Ni sporno, da so Gallup in drugi s poizvedbami hoteli razviti raziskovalne postopke, s katerimi bi bilo mogoče »meriti javno mnenje«. Toda neposredna vpletenost poizvedb v politični proces je imela za posledico specifične *politične* funkcije, ki so bile pripisane poizvedbam ne glede na njihove morebitne *znanstvene* funkcije (npr. »osvetljevanje stanja javnega mnenja za predstavnike ljudstva«, kot je pisal Gallup; gl. Tabelo 1 za politične funkcije poizvedb, kot jih zaznavajo politiki in novinarji).

TABELA 1:
Percepcija politične relevantnosti mnenjskih poizvedb med politiki in novinarji v devetih državah Evropske unije (2009; delež anketiranih predstavnikov elit, ki se strinja ali močno strinja s posamično trditvijo)

	POIZVEDBE									
Država	vplivajo na volilno vedenje		predstavljajo resnično javno mnenje		povečujejo kredibilnost novinarjev		vplivajo na položaj politikov v stranki		so dobre za demokracijo	
	P*	N*	P	N	P	N	P	N	P	N
Avstrija	32,5	18,0	12,8	12,6	37,7	18,6	67,1	67,4	34,9	35,1
Danska	43,2	27,1	20,5	47,5	8,9	27,3	74,4	70,5	20,0	14,4
Finska	43,3	28,1	41,7	74,5	42,4	30,6	20,2	32,1	52,5	78,3
Francija	25,0	15,3	28,3	41,3	23,3	16,4	61,0	67,3	28,4	18,3
Nemčija	33,0	17,8	49,1	48,4	9,6	9,2	55,7	63,5	46,2	45,0
Slovenija	54,7	35,1	51,1	23,8	25,4	30,8	39,4	48,3	49,2	64,4

Španija	24,1	35,5	41,2	40,4	40,9	45,8	65,2	58,0	65,2	61,1
Švedska	23,8	34,8	26,2	30,5	27,0	29,1	29,8	48,9	35,2	41,6
Švica	34,1	10,2	10,6	16,2	17,5	7,0	–	–	39,8	36,7
Skupaj	35,6	24,0	33,0	36,1	26,5	22,2	46,4	54,0	43,0	46,8

P = politiki; N = novinarji

Že Allport je ugotavljal, da je za politike značilen »dihotomni pogled na javno mnenje« (Allport, 1940). Javno mnenje zanje ni »stopnjevito in merljivo na kontinuumu«, kar je značilnost znanstvenih spremenljivk, ampak »zadeva 'vse ali nič'. Je *za* neko stvar ali *proti* njej«. »Uradne« volitve in »neuradne« mnenjske poizvedbe so orodje v rokah tistih, ki usmerjajo dogajanja in z njimi lahko ugotovijo, ali lahko računajo na ljudsko energijo, potrebno za realizacijo postavljenih ciljev, »orodje za kolektivni nadzor sistema« (Allport, 1940: 253). Taka funkcija poizvedb gotovo ni skladna z znanstvenimi prizadevanji, še zlasti ne s prizadevanji kritične znanosti.

Homofilija med novinarji in politiki. Čeprav se politiki in novinarji glede na svoj položaj v političnem komuniciranju in političnem sistemu precej razlikujejo, pa rezultati raziskave kažejo, da se v mnenjih pogosto tudi ujemajo. Vzrok lahko po eni strani iščemo v tem, da politika in novinarstvo nista medsebojno izključni dejavnosti (profesiji), ampak med njima potekajo intenzivni procesi horizontalne mobilnosti. Kot kaže Tabela 2, ima pomemben delež anketiranih politikov poklicne izkušnje z novinarstvom, pa tudi precej novinarjev je domačih s politiko. Vsekakor je zelo očitno, da mobilnostni tok teče pretežno enosmerno – iz novinarstva v politiko, saj je delež politikov z novinarskimi izkušnjami skoraj dvakrat večji kot novinarjev z izkušnjami v politiki. Novinarji imajo največ poklicnih izkušenj s politiko na Finskem, Švedskem in v Švici (Tabela 2), največ nekdanjih novinarjev v politiki pa je v Avstriji in na Finskem.

Tabela 2:
Deleži anketiranih novinarjev s poklicnimi izkušnjami v politiki in politikov s poklicnimi izkušnjami v novinarstvu v devetih evropskih državah (v odstotkih)

	Avstrija	Danska	Finska	Francija	Nemčija	Slovenija	Španija	Švedska	Švica	Skupaj
Novinarji	12,6	13,7	20,3	3,0	10,3	11,3	7,8	17,2	17,8	13,2
N =	151	73	128	100	184	141	90	157	157	1191
Politiki	33,3	23,8	33,0	3,3	26,8	19,4	10,3	27,2	29,8	24,6
N =	81	42	112	60	97	129	68	125	104	818

TABELA 3:
Deleži anketiranih slovenskih novinarjev, politikov in državljanov, ki imajo poklicne izkušnje z delom v politiki in novinarstvu (v odstotkih glede na anketirance, ki so odgovorili na vprašanje)

Poklicne izkušnje z delom v:	Novinarji	Politiki	Državljani – telefonska anketa	Državljani na spletu
politiki	11,3	–	6,6	22,9
novinarstvu	–	19,4	4,1	28,5
N = 100 %	141	129	349	371

Pomemben razlog za razmeroma visoko stopnjo soglasja politikov in novinarjev lahko iščemo v tem, da socialna in prijateljska omrežja sekajo profesionalne elite, kot kaže primerjalna Tabela 4. V večini proučevanih držav samo četrtina politikov in (več kot) dve tretjini novinarjev nima prijateljev/znancev iz druge profesionalne skupine. Med novinarji je delež bistveno večji le v Sloveniji in Švici; med politiki pa v Nemčiji .

Tabela 4:
Delež novinarjev in politikov z dobrimi znanci in/ali prijatelji v nasprotni poklicni skupini in njihovo povprečno število

	Avstrija	Danska	Finska	Francija	Nemčija	Slovenija	Španija	Švedska	Švica
Novinarji:									
Delež s prijatelji	33,1	11,6	30,0	20,0	35,3	48,7	23,1	26,1	46,6
Povprečno število prijateljev*	2	1	2	–	2	5	1	1	3
Politiki:									
Delež s prijatelji	72,1	36,2	67,5	75,0	80,0	67,6	40,0	50,8	70,2
Povprečno število prijateljev*	6	3	4	–	6	5	4	2	4

* To vprašanje v Franciji ni bilo zastavljeno.

Najbolj so medijske in politične elite – razumljivo – povezane v državah, kjer je mobilnost iz novinarstva v politiko najizrazitejša: v Avstriji, na Finskem, v Nemčiji in Švici. S prehodom iz sfere novinarstva v sfero politike se ne pretrgajo prijateljske vezi, ki so se izoblikovale v zgodnejšem poklicnem udejstvovanju.

Enako seveda velja tudi za sicer redkejši prehod (vračanje?) iz politike v novinarstvo. Vendar je »povezanost« značilna predvsem za politično elito, novinarji pa očitno pogosteje tudi zasebno sledijo maksimi kritičnega nadzorovanja politične oblasti, ki ga lahko prijateljske vezi ogrozijo.

Od tega vzorca pomembno (a v nasprotnih smereh) odstopata le Slovenija in Švedska. Na Švedskem imajo anketirani politiki razmeroma malo prijateljev med novinarji, čeprav je mobilnost iz novinarstva v politiko višja od povprečja v proučevanih državah. Nasprotno je v Sloveniji mobilnost iz novinarstva v politiko med najnižjimi, vendar pa imajo politiki še vedno relativno veliko dobrih znancev in prijateljev med novinarji, medtem ko imajo slovenski novinarji največji prijateljev med politiki v vseh proučevanih državah. Vključenosti novinarjev v socialna omrežja politikov in politikov v socialna omrežja novinarjev sta v Sloveniji v nasprotju z drugimi državami skoraj povsem simetrični in zelo visoki. Delno to odstopanje lahko pripišemo slovenski populacijski majhnosti.

Ugotovitve gredo morda v prid Hallinovi in Mancinijevi tipologiji, v kateri bi bila Slovenija po svoji strukturi in kulturi bliže srednjeevropskim državam Avstriji, Švici in Nemčiji kot pa mediteranskim (Španiji, Portugalski, Italiji, Grčiji). Seveda pa na temelju zgolj preliminarnih eksploratornih analiz trdnejšega sklepa o sistemski določenosti (slovenske) kulture političnega komuniciranja ni mogoče sprejeti. Oba primera – odnos do mnenjskih poizvedb in oblikovanje prijateljskih omrežij med politično in medijsko elito – sta tu uporabljena le za ponazoritev zahtevnosti primerjalnega raziskovanja in pojasnjevanja ter alternativnih strategij maksimiranja podobnosti in različnosti na sistemski in individualni ravni.

12
Mednarodna razsežnost raziskovanja na obramboslovnem področju

MARJAN MALEŠIČ • IZTOK PREZELJ • MAJA GARB

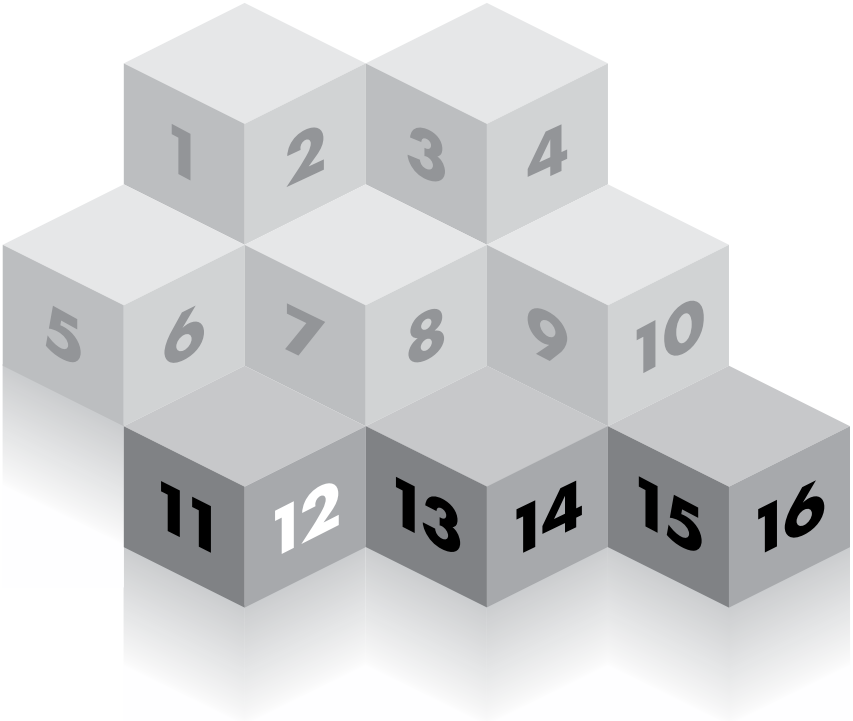

Povzetek

Institucionalizirano raziskovanje na obramboslovnem področju je že od samega začetka izrazito zaznamovano in prežeto z mednarodno dejavnostjo. Raziskovalci smo vključeni v različna znanstvena združenja, ki omogočajo izvajanje skupnih raziskovalnih projektov in so prostor mednarodne predstavitve izsledkov znanstvenoraziskovalnega dela. Odzivnost mednarodne znanstvene in strokovne javnosti na te izsledke je koristno vodilo za nadaljnje empirično poseganje v okolje mednarodne in nacionalne varnosti. Mreženje raziskovalcev omogoča oblikovanje skupnih teoretskih konceptov in metodoloških pristopov, negovanje odprtosti do nekovencionalnih idej, ustvarjanje večje objektivnosti raziskovanja, preko primerjave in verifikacije ter nenazadnje, oblikovanje skupnih raziskovalnih standardov.

Raziskovalci Obramboslovnega raziskovalnega centra smo sicer sodelovali v mnogih mednarodnih raziskavah, v prispevku pa analiziramo sodelovanje v treh pomembnih mednarodnih raziskovalnih akcijah, in sicer v evropskem raziskovalnem programu na področju kriznega upravljanja in vodenja (Project Crisis Management Europe), projektu Človekova varnost, terorizem in organizirani kriminal na Zahodnem Balkanu: vpliv na državo, družbo in izgrajevanje miru (Human Security, Terrorism and Organized Crime in the Western Balkans: Influence on the State, Society and Peace-Building) ter v raziskavi o kulturno-vrednotni raznolikosti vojske in družbe (Project Cultural Gap).

1 Uvod

Vzporedno z razvojem študija 'splošne ljudske obrambe in družbene samozaščite', ki je bil vzpostavljen leta 1975 na tedanji Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo, je vzniknila in se postopno uveljavljala nova veda – obramboslovje.[1] Potreba po mednarodnem utrjevanju in potrjevanju mlade vede se je pojavila že na samem začetku institucionaliziranega raziskovanja, torej ob ustanovitvi Obramboslovnega raziskovalnega centra sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja. Tako je obramboslovje leta 1986 v Toulousu in kasneje na Dunaju preko svojega predstavnika botrovalo ustanovitvi Evropske raziskovalne skupine za proučevanje vojaštva in družbe (European Research Group on Military and Society-ERGOMAS). Druga polovica osemdesetih let je bila značilna tudi po tem, da se je mlajša generacija raziskovalcev dodatno izobraževala in raziskovala na tujih univerzah, in sicer v ZDA, Veliki Britaniji, na Češkoslovaškem oz. na Švedskem.

1. Več o tem gl. v Malešič 2008.

Od tedaj naprej so vse tri ključne dejavnosti obramboslovja – pedagoška, raziskovalna in publicistična – izrazito zaznamovane in prežete z mednarodno razsežnostjo. Na pedagoškem področju je v zadnjih dveh desetletjih obramboslovje kot partner sodelovalo v okviru izobraževalnih projektov Evropske unije ter gostilo več skupin študentov in profesorjev s tujih univerz. Raziskovalci se vključujejo v Mednarodno sociološko združenje (International Sociological Association-ISA), posebej v njegov raziskovalni odbor »Oborožene sile in reševanje konfliktov« (Armed Forces and Conflict Resolution). Prav tako so dejavni v ERGOMAS-u, v Mednarodnem politološkem združenju (International Political Science Association-IPSA), v ameriškem Meduniverzitetnem seminarju o oboroženih silah in družbi (Inter-University Seminar on Armed Forces and Society- IUS) ter v Evropski akademiji za krizno upravljanje in vodenje (European Crisis Management Academy-ECMA). Našteta združenja omogočajo izvajanje skupnih raziskovalnih projektov in so prostor mednarodne predstavitve izsledkov znanstvenoraziskovalnega dela. Odzivnost mednarodne znanstvene in strokovne javnosti na te izsledke je izjemno koristno vodilo za nadaljnje empirično poseganje v okolje mednarodne in nacionalne varnosti. In ne nazadnje, pomembno je tudi dvostransko mednarodno sodelovanje, kjer raziskovalci sodelujemo s tujimi inštituti oz. izvajamo raziskovalne projekte in študije za vlade drugih držav in nekatere mednarodne organizacije.

V zadnjem obdobju smo raziskovalci Obramboslovnega raziskovalnega centra sodelovali v mnogih mednarodnih raziskavah, ki jih na tem mestu ne moremo podrobno predstaviti, zato bomo v nadaljevanju analizirali sodelovanje v treh pomembnih mednarodnih raziskovalnih akcijah, in sicer v evropskem raziskovalnem programu na področju kriznega upravljanja in vodenja (Project Crisis Management Europe)[2], projektu Človekova varnost, terorizem in organizirani kriminal na Zahodnem Balkanu: vpliv na državo, družbo in izgrajevanje miru (Human Security, Terrorism and Organized Crime in the Western Balkans: Influence on the State, Society and Peace-Building) ter v raziskavi o kulturno-vrednotni raznolikosti vojske in družbe (Project Cultural Gap).

2 Krizno upravljanje in vodenje v Evropi

Vsebinska izhodišča raziskovalnega programa. Mednarodnopolitične in varnostne spremembe, ki so značilnost Evrope v zadnjih dveh desetletjih, zahtevajo reformo nacionalnovarnostne politike in prestrukturiranje nacionalnovarnostnih sistemov sodobnih držav. V spremenjenih varnostnopolitičnih razmerah evropske države sicer ne zanikajo pomena vojaških vidikov varnosti,

2. Izsledki te raziskave so dostopni v Malešič 2004.

vendar pa vse bolj poudarjajo nevojaške vire ogrožanja, kar je v celoti skladno z zaznavo virov ogrožanja, ki jo imajo njihovi državljani, in ki se odraža v rezultatih javnomnenjskih raziskav po skoraj vsej Evropi. Slovenija pri tem ni izjema. Evropske države posvečajo pozornost predvsem naravnim, tehnološkim in antropogenim nesrečam, socialnoekonomskim problemom, množičnim migracijam, okoljskim problemom, zdravstveno-epidemiološkim razmeram, organiziranemu kriminalu in prekupčevanju z orožjem, nevarnimi substancami in drogami. V nekaterih evropskih državah je kot vir ogrožanja varnosti poudarjeno zaznan tudi terorizem. Z naštetimi viri ogrožanja tudi povezujemo večino kriz, ki smo jih izkusili v zadnjih letih in zahtevajo celovit, organiziran in dosleden pristop k njihovemu razreševanju. Za vzpostavitev optimalnih ukrepov in učinkovitih odgovorov v vseh kriznih razmerah je torej treba zagotoviti ustrezno usklajevanje dela med različnimi ustanovami, organi in organizacijami, ki so vključene v krizno upravljanje, hiter pretok informacij, informacijsko in logistično podporo strateškemu vodenju ter ustrezno raven informiranja javnosti o posledicah kriz in ukrepih, ki jih oblasti sprejemajo za njihovo odpravo.

Temeljna značilnost velikih kriz, ki jih povzročajo zgoraj našteti viri ogrožanja, je njihova težnja, da učinkujejo preko nacionalnih meja, to pa zahteva učinkovito sodelovanje držav pri odpravljanju vzrokov in posledic kriz. Intenziven proces globalizacije odnosov med državami tovrstni imperativ še bolj izpostavlja, zaradi česar države vse bolj sodelujejo na področju kriznega upravljanja in vodenja, in sicer tako na multilateralni ravni (v okviru programov Združenih narodov, Evropske unije, Nata in regionalnih pobud) kot tudi na bilateralni ravni, preko sklepanja sporazumov med državami o medsebojni pomoči v primeru krize. Poleg praktikov se v tovrstna prizadevanja vključujejo tudi teoretiki in raziskovalci iz različnih držav, tako da v Evropi niso redki primeri sodelovanja znanstvenikov in strokovnjakov z različnih področij pri proučevanju vzrokov, poteka, posledic in obvladovanja kriznih razmer. Eden takih primerov je raziskovalni program Krizno upravljanje in vodenje v Evropi (Project Crisis Management Europe), ki ga vodi švedski CRISMART (Crisis Management Research and Training) ter se izvaja v okviru Evropske akademije za krizno upravljanje in vodenje (European Crisis Management Academy), v katero so se vključili tudi slovenski praktiki, teoretiki in raziskovalci ter ustanove s področja kriznega upravljanja in vodenja, ki jih predstavljajo.

Pričakovanja sodelujočih v obravnavanem evropskem raziskovalnem programu so velika, saj naj bi zmogljivosti kriznega upravljanja in vodenja postale osrednja točka kriznega načrtovanja v posameznih državah. Pri tem ne gre samo za vprašanje oblikovanja strategij kriznega upravljanja, ki bi se ukvarjale zgolj z odzivanjem na izziv krize, ampak gre tudi za vnašanje prejšnjih izkušenj v spoznavni okvir, v katerem se gibljejo načrtovalci in odločevalci, ki se bodo z (naci-

onalnimi) krizami ukvarjali v prihodnje. Še več, pričakujemo, da bo nacionalno krizno upravljanje in vodenje predstavljalo povezovalno žarišče mnogih na videz ločenih področij načrtovanja in priprav v okviru nacionalnovarnostnega sistema, saj krizno upravljanje in vodenje pokriva tako konvencionalna obrambna vprašanja kot tudi nove transnacionalne varnostne probleme, tipične za nemirno evropsko okolje po hladni vojni.

Sodelovanje pri raziskovalnem programu Krizno upravljanje in vodenje v Evropi ima in bo tudi v prihodnje imelo več pozitivnih vplivov na razvoj sistema kriznega upravljanja in vodenja v Sloveniji:

- možnost oblikovanja lobija držav, ki lahko v okviru internacionalizacije in celo globalizacije dejavnosti kriznega upravljanja in vodenja v okviru ZN, EU in Nata odigrajo pomembno vsebinsko vlogo;
- podrobna seznanitev z metodologijo proučevanja različnih kriz in možnost aplikacije metodoloških postopkov na področju civilne obrambe in varstva pred nesrečami v Sloveniji;
- možnost primerjave empiričnih rezultatov, pridobljenih z raziskovanjem slovenskih kriznih primerov, z rezultati v drugih državah oz. možnost identificiranja tipičnih vzorcev ravnanja v krizi, značilnih za vse države, vključene v raziskovalni projekt, in zaznavanja nacionalnih posebnosti kriznega upravljanja in vodenja;
- priložnost, da se učimo iz izkušenj drugih držav, in da druge države bolje spoznajo prizadevanja Slovenije na tem področju oz. priložnost, da se interes drugih držav za naše izkušnje na področju kriznega upravljanja in vodenja občutno poveča;
- okrepitev sodelovanja s švedskimi ustanovami kriznega upravljanja in vodenja ter raziskovalnimi ustanovami, ki koordinirajo raziskovalno delo na evropski ravni, še posebej, ker je bilo to sodelovanje že doslej plodno in koristno.

Raziskovalni program Krizno upravljanje in vodenje v Evropi se osredinja na analizo posameznih kriznih primerov, s čimer se posredno določajo tudi merila in standardi za zagotavljanje varnosti pred vsemi vrstami kriz. Tako so podlaga za načrtovanje in izvajanje optimalnega odzivanja na krizo tudi študije posameznih kriznih primerov iz preteklosti. S proučevanjem kriznih primerov se ustvarja mednarodna baza podatkov, ki imajo posebno vrednost zlasti pri načrtovanju, upravljanju in vodenju ter izobraževanju in usposabljanju človeških virov, ki delujejo na obravnavanem področju.

Iz 'banke primerov kriz', ki so jo oblikovali švedski kolegi s CRISMART-a, je razvidno, da smo raziskovalci iz dvajsetih držav doslej preučili okoli sto različnih kriz, ki so se zgodile v različnih državah sveta in posegajo na različna področja,

od okoljskega, preko socialnoekonomskega, demografskega, političnega, notranjevarnostnega, zdravstvenega, vojaškega do področja naravnih in tehničnih nesreč. Med najbolj zanimivimi primeri najdemo černobilsko jedrsko nesrečo leta 1986, krizo, ki jo je od leta 1996 dalje povzročala bolezen 'norih krav', teroristične bombne napade v Franciji leta 1995, ugrabitev letala v Talinu 1994, poplave v Latviji in na Poljskem leta 1997, umor Olofa Palmeja na Švedskem leta 1986, nesrečo na jezu Boliden v Španiji leta 1998, kosovsko begunsko krizo 1999, osamosvojitveno vojno v Sloveniji 1991 in še bi lahko naštevali.

Namen in vzorec raziskave. Namen raziskovanja je spodbuditi znanstvenike in raziskovalce na eni ter praktike na drugi strani, da se začno celovito in bolj načrtno ukvarjati s področjem kriznega upravljanja in vodenja. Temeljno vodilo pri tem je, da čim širši krog strokovnjakov sprejme nove teoretične podlage in metode raziskovanja, jih uporabi za izdelavo študij in tako pridobi nova spoznanja, kar ustvarja boljše razmere za civilno krizno načrtovanje in krizno upravljanje ter vodenje. V tem duhu so bile oblikovane tudi raziskovalne skupine po posameznih državah, ki so sestavljene iz strokovnjakov iz akademskega okolja in nacionalnovarnostnega sistema, kar dejansko presega klasično naročniško-izvajalsko razmerje pri tovrstnih raziskavah in lajša prenašanje empiričnih izsledkov v vsakdanjo prakso.

Podlaga za načrtovanje in izvajanje vseh oblik odzivanj na posamezne vrste in oblike kriz so dolgoročno usmerjene interdisciplinarne raziskave vzrokov, pojavnih oblik in posledic kriz ter možnih preventivnih ukrepov, priprav in načrtovanja ukrepanja v krizi in sanacije nastalih razmer. Rezultati proučevanja političnih, pravnih, ekonomskih, socialnih, psiholoških, organizacijskih in komunikacijskih vidikov kriz dajejo odgovore na vprašanja o optimalnem ukrepanju v primeru krize.

V Sloveniji je bil raziskovalni proces sestavljen iz oblikovanja teoretičnih izhodišč kriznega upravljanja in vodenja, izbora ustreznih analitičnih metod in izbora tipičnih kriznih primerov, ki so posledica predvsem nevojaških virov ogrožanja, čeprav tudi najhujše krize na ozemlju Slovenije – osamosvojitvene vojne – nismo zanemarili. Sledila je empirična analiza, izsledke pa smo v obliki znanstvene monografije in člankov predstavili strokovni in tudi širši javnosti. V celotnem raziskovalnem procesu smo ves čas enakovredno obravnavali tako upravljavski, operativno-tehnični vidik krize kot tudi njen simbolno-politični pomen.

Raziskovalni projekt je sestavljen iz več študij primerov, ki smo jih proučevali z enakih teoretičnih izhodišč in z istimi metodološkimi postopki. Posamezni primeri, ki smo jih obravnavali kot podprojekte raziskovalnega projekta, so:

- krizno upravljanje in vodenje v osamosvojitveni vojni, 1991,
- kosovska kriza – krizno upravljanje in vodenje v Sloveniji, 1999,

- krizno upravljanje in vodenje ob potresu v Posočju, 1998,
- krizno upravljanje in vodenje ob poplavah, jeseni 1998,
- eksplozija plina v stanovanjskem bloku v Mariboru, 1999,
- razlitje naftnih derivatov iz skladišča v Ortneku, 1998,
- porušitev Kolizeja, 1995,
- požar v podjetju Gorenje, 2000,
- požar v skladišču podjetja DAR v Kopru, 2000,
- problem računalniškega prehoda v leto 2000 (Y2K).

Izbor primerov zasleduje interese vseh v raziskavo združenih raziskovalnih skupin, hkrati pa prispeva specifične dogodke in procese v 'banko primerov kriz', ki omogočajo nadaljnjo sekundarno obdelavo zbranih podatkov in informacij.

Pristop k raziskovanju in uporabljene metode. Naštete primere kriz smo proučili z vidika analitičnih tem, kot so priprave na krizo, odločanje, vodenje, zaznavanje in opredeljevanje krize, konflikt vrednot, politično-organizacijsko sodelovanje in konflikt, krizno komuniciranje in odnosi z množičnimi mediji, internacionalizacija krize, časovni učinki in pridobljene izkušnje oziroma znanje. Seveda vseh izbranih kriznih primerov nismo mogli proučiti z vidika vseh navedenih analitičnih tem, saj po naravi stvari nekateri primeri niso dovolj kompleksni, večina izbranih kriznih primerov pa vendarle omogoča zelo celovito in podrobno obravnavo večjega števila ali vseh analitičnih tem.

V metodološkem smislu gre pri raziskavi za kognitivno-institucionalni pristop h kriznemu odločanju, ki vključuje spoznavno zmogljivost ljudi, ki odločajo v krizi, in institucionalni okvir, v katerem delujejo. Uporabili smo štiristopenjski model proučevanja, in sicer:

- *1. stopnja:* posamezni krizni primer umestimo v ustrezen zgodovinski, politični, kulturni in upravno-sistemski kontekst;
- *2. stopnja:* vzpostavimo časovni okvir in opravimo deskripcijo primera, pri čemer moramo čim bolj natančno opisati dogodek, identificirati akterje in probleme, s katerimi so se ukvarjali;
- *3. stopnja:* krizo razgradimo na posebne okoliščine, ki zahtevajo krizno odločanje oz. na sekvence: a) dogodek-kriza kot spodbuda za ukrepanje, b) opredelitev problema oziroma situacije, v kateri so se akterji znašli, kar je zelo pomembno, saj vsaka odločitev, ki jo sprejmejo, omejuje naslednje odločitve, c) ugotavljanje, kje se je odvijalo odločanje, kdo je bil odgovoren za problem in njegovo reševanje, č) kakšna je bila izbira možnih ukrepov in zakaj so bili izbrani ravno nekateri, d) analiza izvajanja odločitev, pri čemer je pomembno razumevanje procesa, ki pripelje do odločitve;
- *4. stopnja:* opravimo ponoven pogled na krizo v vsej njeni kompleksnosti oz. uporabimo holistični pristop, kar pomeni, da na krizo spet pogledamo

kot na celoto, ki ima svoje značilnosti, te pa niso zgolj seštevek njenih delov oziroma sekvenc.

Kognitivno-institucionalni pristop k proučevanju krize presega običajne odgovore na vprašanja, ki si jih postavimo ob analizi kriz: kaj, kje in kdaj se je zgodilo. V obravnavo je treba vključiti tiste, ki sprejemajo odločitve, tiste, ki upravljajo in vodijo ob krizi ter kontekst, v katerem se ta dejavnost odvija. Kdo so tisti, ki odločajo – so to vnaprej formalno določeni, predvideni posamezniki, ali so vzniknili v času soočanja s krizo? Katere odločitve so bile sprejete, katere bi bile še druge možne odločitve in kam bi preusmerile tok dogodkov? Zakaj so se akterji kriznega upravljanja in vodenja odločili nekaj storiti ali ne storiti? Zakaj so se odločili tako, kot so se in ne drugače, na čem so utemeljili svojo odločitev, kakšne so njihove pretekle izkušnje, znanje, usposobljenost, kakšni so bili načrti ukrepanja, se je ravnalo po njih ali ne in zakaj? Kdo so bili, kdo bi morali biti udeleženi v procesu razreševanja krize, kakšno je bilo njihovo medsebojno usklajevanje ob krizi, so imeli skupne priprave, vaje, načrte, usposabljanja? Katere so bile prednosti? Katere so bile ravni odločanja? Na kakšen način so bile odločitve sprejete? Na katerih točkah v času soočanja s krizo so bile sprejete, ali bi lahko bile sprejete odločitve, ki so, ali bi lahko pomenile spremembo v toku dogodkov? Na katere dogodke v času krize so vodje reagirali, katere so spregledali in zakaj? Kakšne so značilnosti in možnosti preprečevanja obravnavane krize, zmanjševanja njenih posledic, kakšna je pripravljenost na krizo odločevalcev in drugih akterjev kriznega upravljanja in vodenja, kako je z zaznavanjem problemov in oblikovanjem stališč oziroma prepričanj o tem, kar se dogaja? Do kakšnih konfliktov prihaja pri (ne)upoštevanju različnih vrednot vpletenih, kakšno je politično in organizacijsko sodelovanje in konflikt, kakšno je komuniciranje in odnosi z množičnimi mediji ter različnimi javnostmi, kakšne so značilnosti in posledice morebitne internacionalizacije dogodka? Kaj bi se iz dogodka lahko naučili, kaj smo se dejansko naučili, kdo se je naučil, kdo ne in zakaj?

Za izdelavo študij primerov kriznega upravljanja in vodenja v izbranih kriznih primerih smo uporabili različne metode zbiranja in analiziranja empiričnih podatkov, zato jih je smiselno identificirati in na kratko predstaviti. Pri analizi krize ter kriznega upravljanja in vodenja se pojavlja veliko število primarnih in sekundarnih virov, med katerimi so najpomembnejši uradni dokumenti (zapisniki sestankov, poročila o dejavnostih, dnevniki dela, ukazi, sklepi organov, uradna mnenja, analize delovanja sistemov ipd.), sporočila za javnost, objavljene strokovne analize, strokovni ter znanstveni članki, publicistični članki in prispevki na svetovnem spletu, v elektronskih (TV, radio) in tiskanih medijih, v zvezi s proučevano krizo. *Analiza vsebine* naštetih dokumentov je temelj za analizo kriznega upravljanja in vodenja. Izjemno koristno metodo predstavlja *inter-*

vju z odgovornimi akterji kriznega upravljanja in vodenja, katerega rezultate je treba uporabiti kot vsebinsko dopolnitev analize zgoraj omenjenih dokumentarnih virov. V tem smislu je potrebno še posebej izpostaviti neprecenljivo vrednost *skupinskih intervjujev* z akterji kriznega upravljanja in vodenja (oz. 'simpozijev prič'), s čimer je mogoče dejansko pridobiti celovito sliko kriznih razmer, zaznavanja krize, odnosov med akterji ipd. Posamezni akterji vidijo namreč samo parcialno sliko kriznega upravljanja in vodenja, ob njihovem soočenju pa se slika dopolni in izostri. *Deskriptivna in primerjalna metoda* sta nepogrešljivi pri popisovanju, opisovanju in soočanju dogodkov ter procesov, pomembnih z vidika kriznega upravljanja in vodenja. Pomembna metoda je tudi *sekundarna analiza statističnih podatkov*, ki se nanašajo na krizo in njeno reševanje. Za uspešno izvedbo raziskovanja je pomembno, da uporaba različnih metod zbiranja podatkov in informacij, njihove selekcije in interpretacije potekajo skladno z zgoraj omenjenimi analitičnimi stopnjami in temami.

Izkušnje sodelovanja v raziskovalnem programu. Poleg pozitivnih praktičnih učinkov sodelovanja pri raziskovalnem programu Krizno upravljanje in vodenje v Evropi, ki smo jih navedli uvodoma, raziskava omogoča tudi zasledovanje teoretskih, metodoloških in pragmatičnih ciljev, ki smo si jih zastavili ob snovanju projekta:

- pridobiti nova teoretična in praktična spoznanja s področja kriznega upravljanja in vodenja,
- usvojiti raziskovalno metodo za preučevanje kriznega upravljanja in vodenja ter jo uspešno uporabiti pri študijah primerov v Sloveniji,
- izdelati enotno metodologijo za preučevanje kriznega upravljanja in vodenja v različnih kriznih primerih (za izdelavo študij primerov),[3]
- omogočiti primerjavo empiričnih rezultatov in utrditev konkretnih ugotovitev,
- navezati ter poglobiti stike s sorodnimi ustanovami, ki proučujejo krizno upravljanje in vodenje v drugih državah ter izmenjati izkušnje,
- približati krizno upravljanje in vodenje v RS rešitvam v tistih državah članicah Nata in Evropske unije, ki so na tem področju dosegle največji napredek,
- oblikovati konkretne predloge in nasvete za praktično ukrepanje na področju kriznega upravljanja in vodenja.

Največji dosežek obravnavanega raziskovalnega programa pa je oblikovanje že omenjene 'banke primerov kriz', ki predstavlja svojevrstno matriko izbranih držav, kriznih primerov in analitičnih tem ter omogoča nadaljnje proučevanje kriznega upravljanja in vodenja po posameznih državah in primerjalno,

3. Glej več o tem v Malešič 2004, 431–447.

po tipičnih skupinah kriz in znotraj njih (naravne nesreče, teroristični napadi, okoljske nesreče, politične krize ...) ter po različnih analitičnih temah (vodenje in odločanje, krizno komuniciranje, internacionalizacija kriz itd.).

Raziskovanje pa je prineslo tudi nekaj problemov in potencialnih pasti, saj sta teorija in metodologija v času, ko smo se pridružili raziskovanju že obstajali in večje spremembe niso bile mogoče, če smo želeli ohranjati mednarodno primerljivost ugotovitev raziskave. Problem je bila tudi težnja po vseobsežnosti teorije in metodologije, ki v svoji splošnosti želita zajeti vse vrste kriz, ki pa so po svoji naravi izjemno raznolike in od raziskovalcev zahtevajo poznavanje specifičnih znanstvenih področij. Problem se lahko vsaj delno odpravi z interdisciplinarno sestavo raziskovalne skupine. Posebno pozornost pa zasluži sodelovanje praktikov, se pravi uradnikov nacionalnovarnostnih institucij v raziskovalnih skupinah, kar je tuji koordinator programa zelo spodbujal. To je na eni strani koristno, ker se lahko raziskovalci od praktikov veliko naučimo, velja seveda tudi obratno, na drugi strani pa je to potencialna past, ki se lahko izrazi na relaciji objektivnost-subjektivnost presoje dogodkov in procesov, katerih del so bili praktiki (uradniki) tudi sami.

3 Človekova varnost, terorizem in organizirani kriminal na Zahodnem Balkanu: vpliv na državo, družbo in izgrajevanje miru

Koncept in teoretična izhodišča projekta. Terorizem in organizirani kriminal sodita med ključne grožnje v sodobnem svetu, kar je razvidno iz mnogih znanstvenih analiz in empiričnih podatkov. Terorizem predstavlja nasilno doseganje političnih ciljev, kar je potrjeno na mnogih primerih v Evropi po 11. septembru 2001. Organizirani kriminal pa po drugi strani predstavlja nepolitično motivirano izvajanje kaznivih dejanj, kar se lahko izraža v mnogih oblikah. Na tej osnovi se že dlje časa zastavlja vprašanje, kako je z obema fenomenoma na Zahodnem Balkanu kot varnostno najbolj kritičnem delu Evrope. Regija je v intenzivnih procesih konsolidacije, stabilizacije in integracije. Na tej točki je bil oblikovan raziskovalni projekt HUMSEC. Cilji projekta, ki se je izvajal znotraj 6. okvirnega programa Evropske komisije od leta 2006 do 2009, so bili naslednji:

- proučiti povezavo med transnacionalnim terorizmom in organiziranim kriminalom na Zahodnem Balkanu,
- proučiti vpliv terorizma in organiziranega kriminala na države in civilno družbo v regiji in
- oceniti vpliv terorizma ter organiziranega kriminala na procese izgradnje miru v regiji.

Poleg tega se je projekt osredinjal tudi na:

- identificiranje in analiziranje obstoječih evropskih raziskav o vplivu transnacionalnih terorističnih skupin in kriminalnih organizacij na proces izgradnje miru na območju Zahodnega Balkana,
- razvijanje skupne metodologije zbiranja specifičnih podatkov,
- spodbujanje interdisciplinarnega znanstvenega dialoga med strokovnjaki na področju terorizma, kriminologije, varnostnih študij, mirovnih študij, študij konfliktov in človekovih pravic,
- izmenjavo izkušenj in predlogov za pravne in institucionalne reforme,
- proučevanje in razširjanje znanja o stanju človekove varnosti na Zahodnem Balkanu med mladimi strokovnjaki, oblikovalci politik in znanstveniki.

V konzorciju so sodelovale naslednje institucije:

- European Training and Research Centre for Human Rights and Democracy, Avstrija,
- Tilburg University, Nizozemska,
- Ludwig-Maximilians Universität, Nemčija,
- Belgrade Centre of Human Rights, Srbija,
- Max Planck Institute for Foreign and International Criminal Law, Nemčija,
- Human Rights Centre of the University of Prishtina, Kosovo,
- International Criminal Law Center of the University of Toulouse, Francija,
- Danish Institute for International Studies, Danska,
- University of Montenegro – Law Faculty Human Rights Centre – Podgorica, Črna gora,
- Human Rights Centre of the University of Sarajevo, BIH,
- Law Faculty of the University of Shkodra "Luigj Gurakuqi", Albanija,
- Portugese Institute for International Relations and Security,
- University of Ljubljana-Faculty of Social Sciences, Slovenija,
- University of Zagreb-Faculty of Law, Hrvaška in
- Cardiff University, Velika Britanija,
- Karl-Franzens University of Graz, Avstrija.

Gre torej za izredno velik konzorcij, ki pokriva različne dele Evrope in tudi različne znanstvene discipline. Sodelujoče institucije je mogoče razdeliti na štiri skupine (discipline): pravne vede, človekove pravice, kriminologija in varnostne študije (obramboslovje). Tako širok spekter disciplin je bil oblikovan z namenom celovitega pristopa k obravnavi problematike.

Metodološki pristop. Bistvo HUMSEC projekta ni bilo novo izvorno raziskovanje, ampak inovativno kombiniranje že obstoječega znanja partnerskih organizacij. V projektu so se torej soočala spoznanja različnih disciplin iz raz-

ličnih držav glede osnovnih raziskovalnih vprašanj. V ta namen je HUMSEC izvedel naslednje dejavnosti:

- organizacija treh letnih mednarodnih konferenc (Ljubljana 2006, Sarajevo 2007, Beograd 2008) ter zaključne diseminacijske konference (Bruselj 2009), na katerih so sodelovali mnogi znanstveniki in praktiki iz posameznih držav in EU,
- organizacija treh poletnih šol v Gradcu za podiplomske študente s širšega evropskega geografskega območja,
- vzpostavitev znanstvene revije HUMSEC Journal in izdaja treh številk (on-line),
- vzpostavitev spletne strani za komuniciranje z relevantnimi javnostmi (*www.humsec.eu*) in
- vzpostavitev intraneta za operacionalizacijo skupnega dela.

Zgoraj omenjena znanstvena revija se objavlja enkrat letno in zajema 25 člankov s širšega projektnega področja. Pretekle številke zajemajo predvsem članke s področja konceptualnih dilem in raziskovalnih pristopov, financiranja terorizma, organiziranega kriminala, mobiliziranja v smeri terorizma ipd. Mnoge objavljene študije primerov pokrivajo predvsem območje Zahodnega Balkana. Na poletnih šolah je sodelovalo več kot osemdeset izjemnih podiplomskih študentov in predstavnikov nevladnih organizacij iz več kot 20 držav.

Poleg zgoraj navedenih aktivnosti je HUMSEC vzpostavil tudi celovito elektronsko on-line podatkovno bazo pravnih, *policy* in raziskovalnih virov na teme človekove varnosti, terorizma in organiziranega kriminala. Elektronska baza je še dostopna tudi po zaključku projekta, omogoča pa hitro iskanje relevantnih virov na spektralno dokaj širokem področju. V pripravi je tudi knjiga z naslovom Transnational Terrorism, Organized Crime and Peace-Building: the State of the Art in Human Security in the Western Balkans (ur. Benedek Wolfgang, Christopher Daase, Pertus van Duyne in Vojin Dimitrijević, Palgrave Macmillan, 2010).

Izkušnje iz mednarodnega sodelovanja. Projekt HUMSEC je skozi svoje delovanje potrdil pravilnost in hkrati težavnost mednarodnega interdisciplinarnega raziskovalnega pristopa. Človekova varnost se nanaša na širok spekter grožnj posameznikom kakor tudi na širok spekter ukrepov s strani nedržavnih, državnih in meddržavnih akterjev. V tem smislu je bilo možno pristopiti k predmetu proučevanja zgolj na interdisciplinarni način, kar se je odrazilo v razpravah na konferencah. Hkrati pa se je v znanstveni praksi potrdilo, da je interdisciplinarno raziskovanje izjemno težko uresničevati zaradi mnogih težav. Prva težava se nanaša na različen kategorialni aparat znanstvenih disciplin. Tako se zgodi, da v razpravi o isti stvari govorimo v različnih jezikih. S tem povezana težava je

tudi v različnih zornih kotih: pravne vede se zanimajo zgolj za pravni vidik zagotavljanja človekove varnosti, pristopi s področja človekovih pravic se osredinjajo predvsem na načine kršenja in zagotavljanja človekovih pravic, kriminologija se osredinja predvsem na kriminalitetne vidike ogrožanja ali pa na delovanje policije ipd. Posledično je mogoče ugotoviti, da celotni koncept človekove varnosti ni koherenten, kar vodi v veliko nekoherentnost tudi pri njegovem uresničevanju v praksi, kjer deluje veliko število nepovezanih akterjev (Prezelj, 2008). Razvoj skupne metodologije zbiranja podatkov, kar naj bi izvedla posebna delovna skupina, je naletel ravno na zgoraj omenjeno težavo različnih pristopov, zato je raziskovalna skupina ta cilj raje opustila in se preusmerila na plodnejšo interdisciplinarno izmenjavo in primerjavo pogledov.

Razlike med pristopi pa niso bile pogojene zgolj z disciplinami, ampak tudi z nacionalnostjo raziskovalcev. Očitno je bilo, da smo se znanstveniki iz držav EU bolj osredinjali na standarde in primerjavo z višjo stopnjo urejenosti področja pri njih doma, medtem ko so se znanstveniki z Zahodnega Balkana bolj osredinjali na kritiziranje evropskega ali domačega nacionalnega pristopa. Poleg tega so bile očitne tudi jezikovne ovire, s katerimi so se soočali raziskovalci iz držav Zahodnega Balkana. To je prihajalo do izraza v publikacijah in na konferencah, ko je bilo včasih težko pridobiti dobre znanstvenike in strokovnjake z zadovoljivim znanjem tujega jezika. V določenih primerih je bila tudi očitna neizkušenost znanstvenikov z Zahodnega Balkana z dolgotrajnim znanstvenim delom, ki zahteva sozvočje empiričnega raziskovanja in učinkovitega finančnega projektnega upravljanja. V tem smislu je bil oblikovan tudi eden od projektnih zaključkov, da bi bilo treba okrepiti lokalne raziskovalne zmogljivosti, kar pa je seveda možno predvsem z mednarodnim znanstvenim sodelovanjem. Naj še omenimo, da je do izraza prišla tudi neenotnost med pojmovanjem Zahodnega Balkana. Nekatere države iz regije se namreč ne vidijo kot del Zahodnega Balkana, četudi je poimenovanje del uradnih politik držav EU in same EU.

V projektu je bilo dokaj težko ugotavljati dejstva v zvezi s terorizmom, organiziranim kriminalom in človekovo varnostjo na Zahodnem Balkanu. Izkaže se, da so lokalne baze podatkov nepopolne, nepravilne ali celo manipulirane. Po drugi strani pa so tudi mednarodne baze podatkov dokaj nepopolne. Vzrok je med drugim v tem, da ni strokovnega, znanstvenega in političnega soglasja glede določenih izvedenih dejanj, ko naj bi se jih označilo za teroristična ali kriminalna (predvsem na področju gospodarske kriminalitete in korupcije). Poleg tega je lokalna znanstvena zmogljivost dokaj nerazvita, kar tudi posledično vodi k dokaj velikim predsodkom glede stopnje kriminala in terorizma v regiji. V konzorciju je tako prišlo do nesoglasja, koliko terorizma in kriminala sploh obstaja v regiji. Denimo na področju terorizma je očitno, da so bila nekatera neteroristična dejanja označena kot terorizem in obratno.

Naslednja izkušnja je povezana z raziskovalnimi omejitvami v državah, ki se šele demokratizirajo in konsolidirajo v procesih izgradnje miru. Konzorcij je ugotovil, da je ključni problem penetracija organiziranega kriminala v državne in v nekaterih primerih celo v varnostne strukture, kar vodi v neučinkovito državno protikriminalitetno delovanje. Ta tema se torej sama po sebi postavlja kot raziskovalni cilj. Problem pa je v tem, da je ta cilj v takšnih državah zelo težko doseči. Takega problema ni možno zaobiti niti z interdisciplinarnim pristopom.

Iz organizacije treh letnih mednarodnih konferenc in mnogih delavnic je razvidno, da si različne institucije dokaj različno predstavljajo mednarodno znanstveno sodelovanje. Prva očitna razlika je vidna že v sami kakovosti organiziranja takega dogodka, medtem ko se druge razlike kažejo v izboru tem ter v percepciji pričakovane kakovosti predstavljenih izdelkov. Konzorcij se je skupno odločal glede izbora konferenčnih predstavitev, kar je skozi čas privedlo do oblikovanja nekakšnega skupnega standarda pojmovanja znanstvene kakovosti. Podoben razkorak glede kakovosti je bil opazen v procesu urejanja znanstvene revije HUMSEC. Izkušnja konzorcija potrjuje bistveno večjo rigoroznost recenzentov iz držav EU kot pa držav Zahodnega Balkana. Na nekaterih točkah je razkorak tako velik, da bi ga lahko skorajda označili za »nepojmljiv«.

Organizacija poletnih šol v Gradcu za podiplomske študente s širšega evropskega geografskega področja predstavlja izrazito svetlo točko v projektu. Šola je bila mednarodno reklamirana, kar je privedlo do večjega števila prijav. Rigorozen selekcijski postopek je zagotovil sodelovanje izjemno motiviranih in talentiranih posameznikov, kar je v skrajni fazi privedlo celo do vzajemnega učenja ne relaciji (učitelj-učenci). Na šoli je bila uspešno izvedena tudi simulacija vlog v zvezi s poseganjem države v človekove pravice, ki pa je privedla do nepredvidenega rezultata. Izkazalo se je namreč, da so bili v danem scenariju najbolj pripravljeni posegati v človekove pravice ravno najbolj zavzeti zagovorniki človekovih pravic. Takšna ugotovitev konzorcijskemu koordinatorju ni bila preveč všeč, zato je zaključno projektno poročilo tudi ne povzema.

Kot izjemno pozitivno se je izkazala vzpostavitev projektne spletne strani, ki je širši javnosti pojasnjevala namene, cilje in rezultate projekta. Še posebej uporabljana je bila pridodana intranetna povezava, preko katere so si raziskovalci v zaščitenem načinu izmenjevali delovna gradiva. Na tej točki se je potrdilo, da mednarodno raziskovalno projektno upravljanje zahteva tudi dobro domišljeno informacijsko in komunikacijsko platformo. Še posebej koristno je, da se vsa raziskovalna sporočila in poročila postopno nalagajo v obstoječe podatkovne baze, saj je bilo nemalokrat treba pogledati razvoj določenih tez ali procesov za nazaj.

4 Kulturna raznolikost vojske in družbe

Geneza raziskovanja. Problematika družbenih kultur, pravzaprav subkultur, je pogosto predmet sociološkega raziskovanja. Raziskovalci, zbrani v Evropski raziskovalni skupini za proučevanje vojaštva in družbe (ERGOMAS), zlasti v delovni skupini »Vojaška profesija«, in v raziskovalnem odboru Oborožene sile in reševanje konfliktov (RC01) Mednarodnega sociološkega združenja (ISA), smo se v letih 2001–2007 lotili mednarodne raziskave o razlikah med vojaško in t. i. civilno kulturo. Ozadje projekta je proučevanje t. i. razkoraka med vojsko in družbo v Združenih državah Amerike, kjer so na to temo v devetdesetih letih prejšnjega stoletja potekale mnoge razprave in so na podlagi raziskav nastala nekatera dela (npr. Feaver, Kohn 2001a; Feaver, Kohn 2001b; CSIS 2000). Delovna skupina »vojaška profesija« se je proučevanja lotila z dvema empiričnima raziskovalnima metodama, in sicer z anketnim vprašalnikom za vzorec t. i. prihodnje družbene elite in z vprašalnikom za strukturiran intervju z izbranimi pripadniki t. i. aktualne družbene elite. Vprašanja so se nanašala na zunanje- in notranjepolitične cilje države, grožnje nacionalni varnosti, naloge in vloge vojske, zanimanje za obrambnovarnostno problematiko, ugled vojske v javnosti, zaupanje v in vedenje o družbenih institucijah, značilnosti t. i. civilne vzgoje in socializacije v vojski, pripadnost družbenim skupnostim, nekatera družbena in možna osebna načela ter na vprašanja vojne in miru v mednarodni skupnosti. Temeljni cilj raziskave je bilo ugotoviti, ali se stališča vojakov in civilistov do omenjenih tem razlikujejo ali ne. Drugi cilj pa ugotoviti, ali obstaja enotna vojaška kultura, neodvisna od kulture matične družbe.

Akterji in organiziranje raziskovanja. Za raziskovanje je bilo zainteresiranih precej raziskovalnih skupin oziroma posameznih raziskovalcev iz različnih držav, na koncu so raziskavo uspeli izvesti raziskovalci v 13 državah, in sicer v obeh delih (ankete in intervjuji) v Bolgariji, Franciji, Italiji, Južnoafriški republiki, Nemčiji, Poljski, Romuniji, Sloveniji, Španiji, Švici, Švedski in Turčiji, na Nizozemskem pa so do izdaje končnega poročila uspeli izvesti le anketiranje. Raziskovalci oziroma raziskovalne skupine so bile pri izvedbi raziskave dokaj samostojne, samostojne – oziroma odvisne od lastnih virov – so bile tudi pri financiranju raziskave. Raziskovalci so tako v svojih državah po skupnih navodilih pripravili vzorce respondentov za anketiranje in intervjuje, pripravili raziskovalne instrumente za uporabo (prevod vprašalnikov), izvedli delo na terenu ter opravili vnos podatkov v skupno bazo. V naslednji fazi so pripravili poročila o rezultatih nacionalne raziskave, na koncu pa še kratko pisno predstavitev stanja na področju civilno-vojaških odnosov v lastni državi (t. i. *country paper*) za lažje razumevanje in razlago rezultatov raziskave.

Izvedbeni, terenski del raziskave je torej potekal na nacionalnem nivoju, priprava instrumentarija in navodila za izvedbo ter načrtovanje poročil oziroma vmesnih in končnih »proizvodov« pa je potekala na mednarodnem nivoju v ožji skupini raziskovalcev. Ti raziskovalci so se občasno srečevali na delovnih sestankih, na katerih so oblikovali teoretično zasnovo projekta, načrt izvedbe empirične faze raziskave, končna vprašalnika za anketiranja in intervjuje (vsebinska zasnova vprašalnika je nastala na sestanku celotne delovne skupine) ter kasneje tudi vsebinski okvir za poročila. Na mednarodnem nivoju je potekala tudi končna, prečna analiza zbranih podatkov (t. i. *cross-national analysis)* po v raziskavi obravnavanih tematikah (vrednotne orientacije in politična stališča, učinki socializacijskega procesa, mediji in javno mnenje, zaznavanje ogrožanja, demokratični nadzor nad oboroženimi silami, nove misije in značaj vojaške organizacije, integracija žensk v oborožene sile, vrednote).

Pri celotnem delu na raziskavi s(m)o seveda raziskovalci naleteli na vrsto problemov, ki bi jih pogojno lahko imenovali tudi metodološke zagate. Eno najtežjih zagat so povzročali različni sistemi vojaškega in ostalega šolstva, organiziranosti vojaške službe ipd. ter obstoj različnih institucij, saj sta morala biti vprašalnika univerzalna, torej uporabna za anketiranje in intervjuvanje v vseh v raziskavi sodelujočih državah. Kako torej na primer sestaviti vprašanje, v katerem rodu vojske je služil oče respondenta ali kakšen čin je dosegel? Rodovi, ki jih imajo vojske različnih držav, namreč niso povsod enaki, zlasti pa niso v vseh državah razviti vsi rodovi. Tudi lestvica vojaških činov se po državah razlikuje. Rešitev tovrstnih zagat je morala biti takšna, da je hkrati upoštevala stanje po vseh državah (prilagoditev nacionalnih vprašalnikov), hkrati pa omogočala vnos nacionalnih podatkov v skupno mednarodno bazo podatkov (uporaba skupnih šifer za izločanje neprimernih spremenljivk).

Naslednja zagata je bila jezikovna. Delovni jezik na mednarodnem nivoju je bil angleški, v angleškem jeziku so tudi nastajala gradiva, od navodil do vprašalnikov. Različni nacionalni sistemi so se odražali tudi v težavah s terminologijo v vprašalnikih, naknadne težave so nastopale pri prevajanju osnovnega oziroma skupnega vprašalnika v angleškem jeziku v nacionalne jezike, saj so se v terenski fazi raziskave uporabljali vprašalniki v nacionalnih jezikih. Praviloma se mora v takšnih primerih uporabiti t. i. dvojno prevajanje (iz osnovnega jezika v nacionalni jezik in nazaj v osnovni jezik), saj se le na ta način zagotovi, da sta terminologija in pomen nacionalnih vprašalnikov identična z osnovno verzijo vprašalnika.

Veliko težavo je predstavljala določitev raziskovalnega vzorca. Katere ljudi vključiš v raziskavo, če želiš doseči cilje, kot jih je imela ta raziskava? Celotno populacijo in nato posebej šifriraš pripadnike vojske? Neizvedljivo. Ožja raziskovalna skupina se je dogovorila, da je smiselno proučevati stališča t. i. prihodnjih in aktualnih družbenih elit. Raziskava se torej izvede na vzorcu študentov študi-

jev, ki so odskočna deska za vstop med elite. Tukaj se srečamo z razpravo, kateri so ti študiji, in z razpravo o različnih »odskočnih deskah« za vstop med elite po različnih državah. Na koncu razprave je bilo doseženo soglasje, da se vključijo študentje ekonomije, politologije, prava in vojaških akademij, in sicer prvega in četrtega letnika. Vzorec članov aktualnih elit pa vključuje nekaj vidnejših novinarjev, politikov, vojaških častnikov ter gospodarstvenikov. Na izenačenem številu v raziskavo vključenih enot po državah se ni vztrajalo, tako da so končni podatki glede na spremenljivko držav številčno precej neuravnoteženi.

Dodatno se problem vzorca zaplete zaradi neprimerljivosti pridobivanja oziroma izobraževanja vojaških častnikov. V nekaterih državah imajo tako vojaško akademijo, ki je štiriletna, v drugih državah pa študij na vojaški akademiji traja manj let in ni bilo mogoče vključiti študentov oziroma kadetov 4. letnika, v tretjih državah vojaške akademije sploh nimajo (med te sodi tudi Slovenija, kjer se je raziskava izvedla med slušatelji enoletne Šole za častnike, pri čemer pa imajo vsi slušatelji že dokončan dodiplomski študij, kar tudi »kvari« vzorec).

Skupna baza vseh zbranih podatkov je posebna vrednost takšnega raziskovalnega projekta. Seveda pa morajo biti za pripravo skupne baze podatkov izpolnjeni nekateri pogoji, kot so enoten vprašalnik z enotnim sistemom šifriranja, zagotovljene spremenljivke in šifre, ki omogočajo identifikacijo vzorcev in nacionalnih podatkov ter skupna tehnološka osnova (oziroma takšen program za obdelavo podatkov, ki ga uporabljajo vsi sodelujoči v raziskavi). V raziskavi, ki jo predstavljamo, je skupno bazo uspelo pripraviti, raziskovalci pa s(m)o jo za pripravo končnih prečnih poročil tudi uporabili.

Ena najbolj vsebinskih faz raziskovalnega dela je analiza rezultatov in posledično priprava poročila. V raziskovalnem procesu obravnavane mednarodne raziskave je bilo izpeljanih več poročanj. Vmesna poročanja so se vrstila na mednarodnih znanstvenih konferencah oziroma srečanjih, pripravljena (in objavljena) so bila poročila o rezultatih nacionalnih raziskav, za zaključek raziskave pa s(m)o se raziskovalci dogovorili o pripravi tematskih poročil na podlagi prečne obdelave vseh zbranih podatkov ter že omenjenih *country papers* (opisov stanja po državah). Kljub posamičnim pojemanjem energije je celotna delovna skupina uspela zaključiti tudi to fazo raziskave. Raziskava in rezultati so bili tako organizirano obravnavani na mednarodnih konferencah v organizaciji ERGOMAS-a, ISA in IUS-a (*Inter-University Seminar on Armed Forces and Society*) v letih 2003–2006 ter (vsaj) v dveh monografijah pri mednarodni založbi (Caforio, Kümmel 2005 in Caforio 2007). V obeh so s prispevki sodelovali raziskovalci, ki so empirično raziskavo tudi neposredno izvajali.

Izkušnje mednarodnega sodelovanja. Če povzamemo, lahko kot izkušnje in ugotovitve iz izvajanja raziskave izpostavimo naslednje. Mednarodno znanstveno združenje je dober okvir za izvajanje mednarodnih raziskovalnih

projektov, zlasti zato, ker medsebojne povezave raziskovalcev že obstajajo in ker je zagotovljena medsebojna podpora raziskovalcev. Med slabimi stranmi raziskovalnega dela v takšnem okviru pa bi kazalo omeniti problem financiranja, saj si mora zagotoviti finančna sredstva za izvedbo projekta vsak raziskovalec oziroma raziskovalna skupina sama, in pa dolgotrajnost projekta, k čemur med drugim prispevata širina projekta in ohlapnost organizacijske strukture. Za dokončanje takšne raziskave je poleg osebnega angažiranja raziskovalcev pomembno in dobrodošlo vztrajno in odločno vodstvo raziskave.

Nadalje, kljub sorodnim družbenim procesom v »globalni družbi« so med družbenimi skupnostmi razlike. V procesu oblikovanja mednarodnega vprašalnika se nam pokažejo tako sorodnosti kot razlike, kar raziskovalno delo sicer oteži, daje pa mu tudi posebno dodano vrednost. Skupna raziskava lahko predstavlja pomemben dejavnik pri oblikovanju dnevnega reda konferenc in seminarjev in tako raziskovalce dodatno povezuje in motivira.

In ne nazadnje, skupna baza mednarodnih podatkov je velikega pomena za družboslovno znanstveno proučevanje. Po pripravi takšne baze in njeni osnovni izrabi pa se seveda postavi vprašanje, kako za takšno bazo skrbeti naprej. Ena od možnosti je tudi shranitev v katerem od arhivov družboslovnih podatkov, kjer bi bila na razpolago raziskovalcem tudi v prihodnosti. Pri tovrstnem arhiviranju pa se seveda že v samem začetku procesa arhiviranja postavi vrsta vprašanj, eno ključnih pa je, kdo odobri arhiviranje in določi pogoje arhiviranja. Vodja raziskave? Nacionalne skupine raziskovalcev? Mora biti dosežen konsenz delovne skupine? Ta razprava in odločitev sodelavce v mednarodni raziskavi o kulturni raznolikosti vojske in družbe še čaka.

V splošnem lahko sodelovanje v obravnavanem mednarodnem projektu označimo kot izkušnjo velike vrednosti, pri čemer je pomembno vzpostavljanje in ohranjanje mreže raziskovalcev ter možnosti za medsebojno izmenjavo znanj in pristopov, enako pomembne pa so tudi možnosti za primerjavo razvitosti nekega raziskovalnega področja po državah in/ali institucijah.

5 Sklep

Mednarodno sodelovanje je pomembna določilnica raziskovanja na obramboslovnem področju. Skupni mednarodni raziskovalni projekti, projekti, ki jih naročajo nacionalne in mednarodne institucije ter mreženje raziskovalcev v ključnih mednarodnih znanstvenih združenjih, omogočajo raziskovalcem oblikovanje skupnih teoretskih konceptov in metodoloških pristopov, negovanje odprtosti do svežih in nekovencionalnih idej, ustvarjanje večje objektivnosti raziskovanja, preko primerjave in verifikacije ter nenazadnje, oblikovanje skupnih raziskovalnih standardov.

Mednarodno sodelovanje omogoča tudi razvijanje primerjalnih pristopov in interdisciplinarno sestavljenost raziskovalnih skupin. Interdisciplinarni pristop zahteva zapletenost sodobne varnosti, ki pogosto vključuje politične, ekonomske, vojaške, kulturne, pravne, psihološke, komunikacijske, upravne in druge razsežnosti. Primerjalni pristop zahteva čeznacionalni značaj ključih varnostnih fenomenov, ki se napaja v procesih globalizacije in vse večji povezanosti ter soodvisnosti držav in njenih institucij, nevladnih organizacij, gospodarskih subjektov, družbenih skupin in posameznikov. Očitno je, da različni varnostni fenomeni, ki se dogajajo na navidez ozkem področju in v omejenem okolju posamezne države, zelo hitro vplivajo na druge razsežnosti bivanja posameznika in skupnosti in težijo k negativnim čeznacionalnim učinkom.

Mednarodno raziskovalno sodelovanje omogoča tudi doseganje koristnih praktičnih učinkov, kot so oblikovanje skupnih baz podatkov, spletnih strani o raziskavah in njihovih ugotovitvah, organiziranje znanstvenih sestankov in poletnih šol ter odpiranje možnosti za sodelovanje na natečajih za nove mednarodne raziskovalne projekte, še zlasti tiste, ki jih financira Evropska unija. Ne nazadnje, mednarodno raziskovalno sodelovanje se odseva tudi na publicističnem področju. Poleg raziskovalnih poročil in študij velja omeniti prispevke raziskovalcev v zbornikih in monografijah ter mnoge članke v znanstvenih in strokovnih revijah, kar je za obramboslovno vedo priložnost, ki je ne gre zamuditi. Vse naštete pozitivne značilnosti mednarodnega raziskovalnega sodelovanja odtehtajo dejstvo, da je to lahko včasih tudi naporno in časovno zahtevno.

13
Morfološki načrti v primerjalnem raziskovanju

CHRISTOPH BISCHOF • VLADO MIHELJAK
• KARL H. MÜLLER • NIKO TOŠ

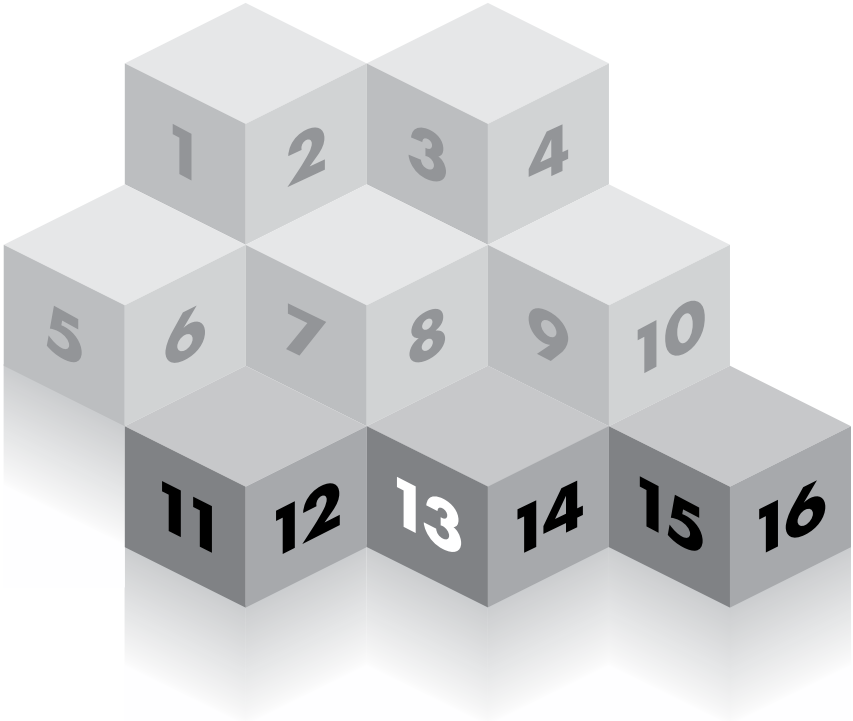

Povzetek

Ta sestavek ponuja orise novih poti, ki bi lahko pri primerjalnih analizah odprle dostop do doslej neuporabljenih podatkov zunaj obstoječih podatkovnih baz. Te podatkovne baze so nastajale in bile doslej analizirane samo znotraj posameznih področij in držav. Ker na drugih področjih ali v drugih državah ni bilo funkcionalno istovetnih zbirk podatkov, doslej niso bile uporabne za primerjalno raziskovanje. Zato raziskave, zasnovane in izvedene za analiziranje ene same populacije (države, področja), označujemo za razpršene podatkovne baze.[1] *Skupine podatkov razpršenih podatkovnih baz so neprimerne za primerjalno raziskovanje, ker manjkajo povezave s podobnimi podatkovnimi bazami z drugih področij. Na tej točki se začne morfološki pristop. Prizadeva si ustvariti mostove med različnimi razpršenimi podatkovnimi bazami in jih poskuša vključiti v prostor primerjalnega raziskovanja. Morfološki pristop z občo kategorijo preoblikovanj podatkov, ki jih je mogoče označiti kot oblikovanje in združevanje, ustvari vrsto morfoloških konstruktov* $\{MK_j\}$. *Te je, kljub raznovrstnosti osnovnih razpršenih podatkovnih baz kot njihove podlage, mogoče uporabiti za primerjalne analize. Proti koncu tega sestavka je podrobneje opisanih več različnih zasnov znotraj tretje poti k primerjalnemu raziskovanju. Vendar pa je glavna pozornost tega sestavka namenjena (tveganemu) preizkusu morfološkega pristopa s ciljem, da dosežemo njegovo uporabnost za primerjalno raziskovanje.*

1 Tradicionalne omejitve primerjalnega raziskovanja

Doslej so imeli razpršene podatkovne baze, torej neposredno neprimerljive mikropodatke različnih regij, za najprepričljivejši argument za generacijo primerjalnih medregionalnih raziskovalnih projektov, kakršni so European Social Survey (ESS), Eurobarometer ali World Value Survey (WVS), European Value Surevy (EVS), International Social Survey Programme (ISSP), itd. Primerjalno raziskovanje praviloma naleti na neprestopne meje, ko se sooči z različnimi vprašanji različnih raziskav v različnih državah. V ponazoritev navajamo vprašanji iz Tabele 1.

Praviloma rezultatov pri V_k (A, D_1) ni mogoče primerjati z rezultati pri V_l (B, D_2). Predpostavimo, da ima pri V_k (A, D_1) dve tretjini ženske populacije

1. Posledično bi lahko molekularne zbirke podatkov uvedli kot verige, ki jih sestavljajo istovetno pridobljene skupine podatkov po regijah, kakor denimo v primeru mednarodnih anketnih programov (SHARE, ISSP, European Value Surveys itd.). V tem sestavku je poudarek na zbirkah podatkov razkropljenih podatkovnih baz. Mutatis mutandis (po potrebnih spremembah) bi lahko iste argumente in strategije uporabili tudi za panelne baze podatkov.

v nasprotju z zgolj tretjino moške velike težave z odprtjem lastnega podjetja, hkrati pa je tri četrtine ženske skupine prej zadovoljnih s svojim delovnim mestom kot nezadovoljnih, to pa velja le za polovico moških respondentov. Vsako sklepanje z V_1 (A, D_1) v državi D_1 z upoštevanjem potencialnih rezultatov pri V_1 ,(B, D_2) – in obratno – bi bilo neutemeljeno in bi zaradi neobstoja neposredno primerljivih podatkov pomenilo nespametno ugibanje brez empiričnih podlag.[2]

Na tej točki se pri morfološkem pristopu začnejo operacije vzpostavljanja povezav oziroma mostov. Vendar pa morfološki pristop ni magični postopek, ki bi ga lahko uporabili za katerokoli vrsto raznolikih podatkovnih baz ne glede na stopnjo (ne)primerljivosti podatkov. Navsezadnje podatki o spremljanju medijev v državi D_1 ne zagotovijo nobenih primerljivih dokazov o zdravstvenem stanju prebivalstva v državi D_2.

TABELA 1:

Dve različni vprašanji iz različnih anket v dveh različnih državah

Vprašanje V_k iz ankete A v državi D_1 [V_k (A, D_1)]:	Odprtje lastnega podjetja
Vprašanje V_l iz ankete B v državi D_2 [V_1 (B, D_2)]:	Zadovoljstvo z urejanjem stvari na delovnem mestu

Morfološki pristop torej temelji na dveh predpostavkah, ki sta (*a fortiori)* potrebni tudi za tradicionalne oblike primerjalnega raziskovanja.

Prva predpostavka je ena izmed najboljših oziroma *zadovoljivih* praks in zahteva, da opravljene razpršene raziskave profesionalno zadovoljivo izpolnjujejo običajne kakovostne zahteve za raziskave. Povedano drugače: razpršene podatkovne baze, uporabljene za morfološke analize, bi morale biti brez resnih pomanjkljivosti, pristranosti in napak, povezanih z vzorčenjem, natančnostjo in vestnostjo izpraševalca itd.

Druga predpostavka je povezana z vsebino in zahteva nekaj skupnih domen izbranih razpršenih raziskav. Te skupne domene je treba razumeti nadvse splošno in jim je zadoščeno povsod tam, kjer je mogoče za vsako izmed izbranih razpršenih raziskav ustvariti enotno shemo razvrščanja (SR). Za morfološki pristop so torej potrebne različne razpršene raziskave o dveh, treh ali več skupnih področjih, denimo o zdravju, političnih stališčih ali delovnih razmerah in podobnem. Neizpolnitev teh dveh pogojev kratko malo pomeni, da ne bo šlo za nobeno obliko primerjalne analize podatkov, ne za morfološko, ne za tradicionalno, ne za kako drugo.

2. Rezultat je mogoče posplošiti iz primera V_k/V_l na splošen primer V_i/V_j, kjer sta i in j navzoča v celotnem naboru raziskovalnih vprašanj.

2 Osnovni koraki pri morfološkem pristopu

Slika 1 ponuja pregled za tretjo pot k primerjalnemu raziskovanju. Morfološki pristop se začne z dvema ali več različnimi razpršenimi raziskavami A, B … v različnih regijskih enotah, denimo mestih ali državah. Pri tem so spremenljivke, pojmi in lestvice v raziskavah A, B … praviloma raznolike – izjema so družbeno-demografske spremenljivke, na primer starost, spol ali velikost gospodinjstva. Raznolikost raziskav pomeni, da so anketna vprašanja osredinjena na različne dimenzije (vidike) znotraj širših področij, da so vprašanja v okviru istih dimenzij opredeljena precej drugače in da se občutno razlikujejo tudi lestvice, uporabljene zanje. V običajnih razmerah se primerjalno raziskovanje konča, če se ankete močno razlikujejo.[3]

SLIKA 1:
Morfološki načrti

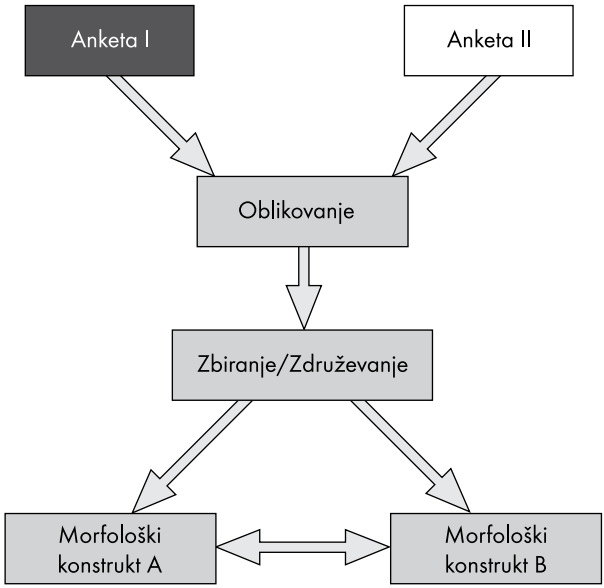

Morfološki pristop se začne z vrsto razpršenih raziskav A, B … in ustvari podniz skupnih področij, ki jih je mogoče homogeno opisati z enotno shemo razvrščanja (SR). Ta klasifikacijska shema (s kratkim seznamom skupnih do-

3. Naj vnovič poudarimo, da morfološki pristop, podobno kot vsaka druga oblika, nujno naleti na nepremostljivo oviro, če je treba anketo o prehranjevalnih navadah v državi D_1 primerjati z drugačno raziskavo, denimo o poklicnem izobraževanju v državi D_2.

men, kot so: starost, nastanitev, kakovost življenja in podobno) pomeni osnovo za morfološki pristop.

Bistvena koraka morfološkega pristopa (slika 1) imenujemo oblikovanje in združevanje.

Oblikovanje pomeni dvojni proces izbiranja.

- Prvi izbor izvedemo z upoštevanjem števila osnovnih oblik, prikazanih na sliki 2.
- Druga selekcija pa zadeva število uporabljenih dimenzij ob pogoju, da je bil izveden izbor elementarnih oblik. Slika 3 izpostavlja razporeditev oblik s štirimi dimenzijami na vsaki skupni domeni.

SLIKA 2:

Osnovne oblike skupnih področij med podatkovnimi bazami razpršenih raziskav

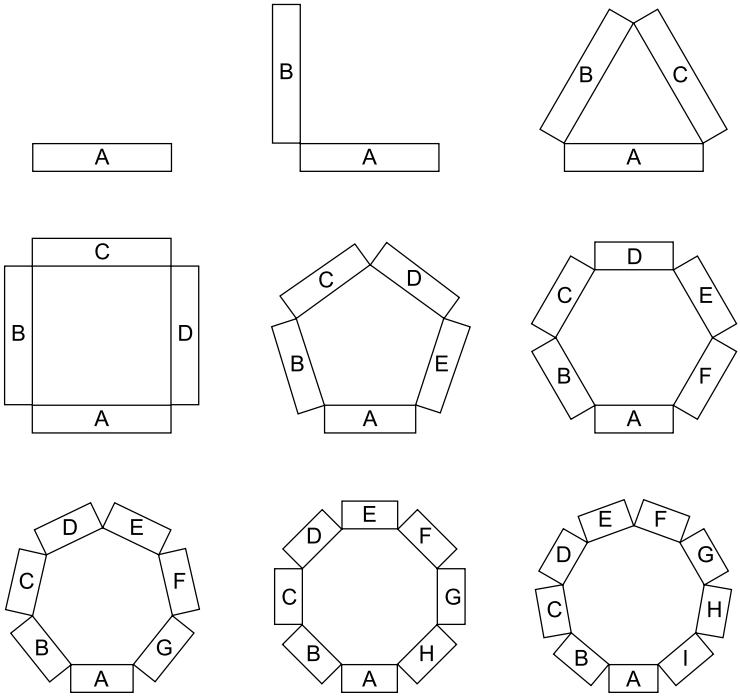

Proces oblikovanja najprej vključuje podroben opis sheme razvrščanja (SR) podatkovnih baz razpršenih raziskav. Ta klasifikacijska shema vodi k določenemu številu (Š) homogenih tem ali področij, skupnih vsem podatkovnim bazam obravnavanih razpršenih raziskav. SR za takšne razpršene podatkovne baze praviloma vključuje široka področja (na primer socialni kapital, partnerstvo in

družino itd.), na katera se je nanašala vrsta različnih vprašanj (sklopOV vprašanj) vsake izmed razpršenih raziskav. Specifikacija vrste skupnih področij vodi k izboru ustreznih osnovnih oblik. Osnovne oblike O_i (i = 1, 2, 3 …) temeljijo na kombinaciji specifičnih pravokotnikov, pri čemer vsak od njih predstavlja posamezno skupno področje med podatkovnimi bazami razpršenih raziskav. Te posebne pravokotnike je mogoče povezovati v osnovne geometrijske konstrukte, denimo trikotnike, kvadrate, peterokotnike, šesterokotnike, osmerokotnike in podobno. Slika 2 povzema te elementarne geometrijske oblike O_i, segajoče od enopodročnih pa vse do oblikovanja z devetimi obsežnimi skupnimi področji.

SLIKA 3:
Osnovne oblike $O_{i,4}$ z i = 1, 2, 3 ..., devetimi skupnimi področji in štirimi dimenzijami

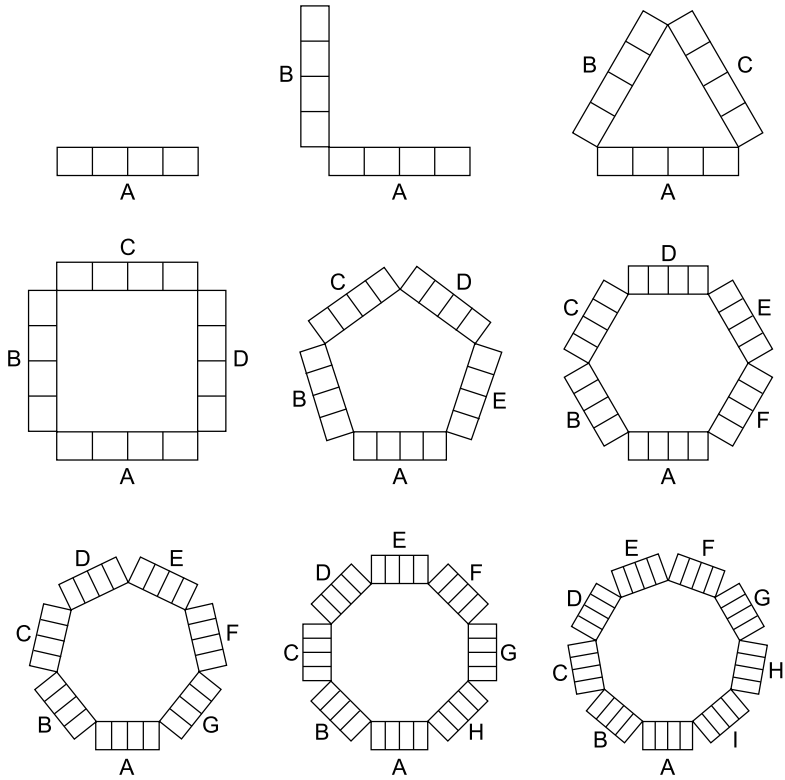

Naslednji korak je seveda izbor skupnega števila spremenljivk ali dimenzij $O_{i,d}$ (d = 1, 2, 3 …), potrebnih za oblikovanje morfoloških konstruktov, ki mu sledi. Praviloma je za vsako od teh skupnih področij na voljo več spremenljivk

oziroma dimenzij. Odvisno od izbranih razpršenih raziskav je treba pozornost nameniti praviloma trem, štirim ali petim in verjetno le redko več dimenzijam. Številke nad sedem ali osem pridejo v poštev ob razpoložljivosti primernih anketnih vprašanj, nižje številke pa povzročijo težave morfološkemu pristopu samemu ali kar smotrom primerjalnega raziskovanja.

Slika 3 prikazuje raznovrstnost osnovnih oblik za $O_{i,4}$ (I = 1, 2 … 9) s štirimi dimenzijami, podobne diagrame pa bi lahko zasnovali tudi za oblike s tremi, petimi ali več dimenzijami. Oblikovanje pomeni v okviru ravnanja s podatki preoblikovanje podatkov iz podatkovne baze razpršenih raziskav z različnimi lestvicami v podpodatkovno bazo z določenim številom skupnih področij, določenim številom dimenzij za vsako od teh področij in – kar je najpomembnejše – s homogenimi lestvicami pri obravnavi vseh dimenzij in domen.

Naslednji korak morfološkega pristopa – po oblikovanju – imenujemo združevanje, usmerjeno pa je k morfološkemu konstruktu MK_i za vsako razpršeno podatkovno bazo posebej. Ti morfološki konstrukti so potem osnova primerjalnih raziskav. Torej se lahko primerjalna analiza, temelječa na morfološkem konstruktu za vsako obravnavano razpršeno podatkovno bazo, osredini na zgradbo morfoloških konstruktov $MK^{A,B \cdots}$ in zaradi razpoložljivosti istovetnega niza spremenljivk za vse razpršene raziskave na družbenoekonomske profile tega morfološkega konstrukta. V okviru ravnanja s podatki se zbiranje najprej osredotoča na integracijo dimenzij in področij, potem pa na oblikovanje horizontalne ali navpične razvrščenosti podpodatkovnih baz, ki so temelj za primerjalne analize.

Izraza morfologija in morfološki pristop sta postala zaradi potrebnega izbiranja in snovanja oblik, značilnih za ta pristop, glavni kategoriji tretje poti k primerjalnemu raziskovanju.

V nadaljevanju bomo podrobneje predstavili oblikovanje testov in uvodni prikaz izvedljivosti te (tretje) poti k primerjalnemu raziskovanju.

3 Zasnova testiranja za morfološki pristop

V tem kontekstu bomo ustvarili preizkusni načrt z namenom, da prikaže uporabnost in sorazmerno zanesljivost morfološkega pristopa. V skladu s sliko 4 bomo izbrali posamezno nacionalno raziskavo in jo razdelili na različni skupini vprašanj A in B. Treba pa je poudariti, da ne gre za razdelitev populacij (kot pri prikazih različnih rezultatov *split ballot designs)*, temveč za razdelitev anketnih vprašanj.[4]

4. Dodati je treba, da morfološki pristop gradi na različnih nizih vprašanj in ne, kot je to pri zasnovah MTMM (multi-trait multi-method = več lastnosti, več metod), na rahlih variacijah enega samega vprašanja. O MTMM na splošno glej Bagozzi/Yi, 1991, Bunting/Adamson, 2000 ali Saris, 2003.

Razlogi za osredotočanje na eno samo raziskavo so preprosti: ko se osredotočimo na eno samo populacijo, ko uporabimo dva različna podniza vprašanj ene ankete in ko izvedemo morfološki pristop z enako populacijo, zlahka primerjamo dobljeni stratifikaciji, in to z upoštevanjem sestave njunih populacij. Tako je mogoče dobiti dve skupini rezultatov.

SLIKA 4:
Zasnova testiranja za morfološki pristop

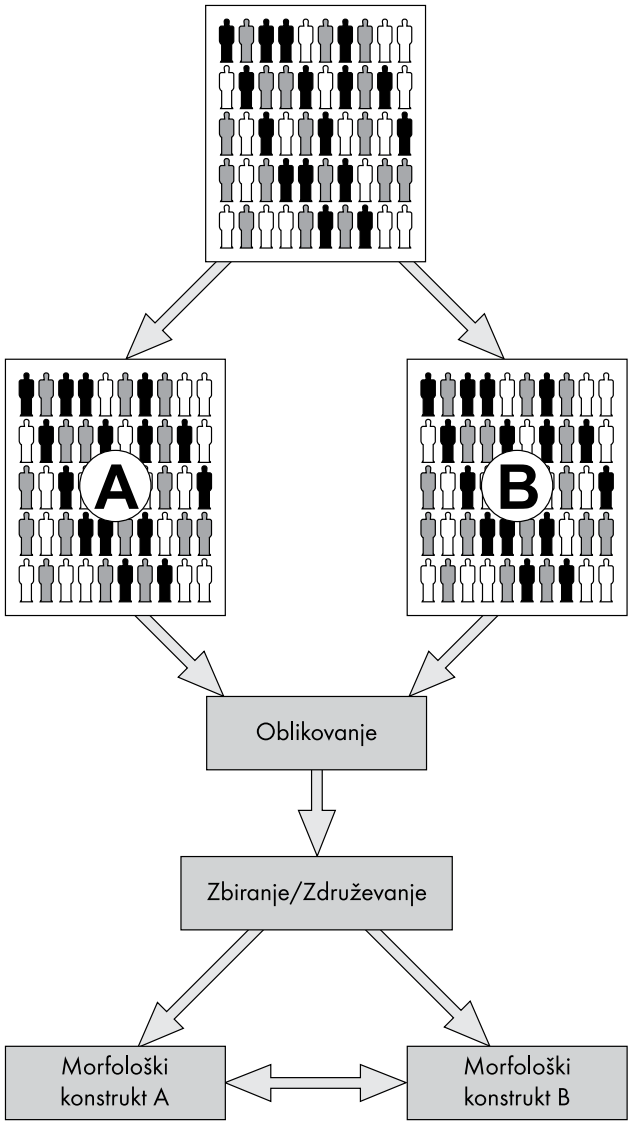

- Če je z oblikovanjem in združevanjem, kljub dvema različnima nizoma raziskovalnih vprašanj, veliko populacij združenih v eno skupino, potem se zdi, da je morfološki pristop uporaben in je tako upravičen naslov tretjega dela knjige Toš/Müller.[5]
- Če pa je populacija stratificirana prek dveh morfoloških konstruktov, in to s potrebnima postopkoma oblikovanja in združevanja na naključen način, je treba morfološki pristop povsem opustiti. (Spet glej Sliko 4)

V okviru podrobnejše razlage zasnove testa je treba reči, da je začetna točka oblikovanje sheme razporejanja (SR), ki razdeljuje raziskavo v majhne nize širših področij ali splošnih tem.

Kot običajno je mogoče postaviti ničelno hipotezo H_0, ki zagovarja neizvedljivost in zmotnost celotnega morfološkega pristopa.

H_0: Morfoloških konstruktov, uporabljenih za primerjalne analize, ni mogoče na noben smiseln način medsebojno primerjati. Morfološki podatkovni konstrukti, uporabljeni za primerjave, so zaradi odsotnosti neposredno primerljivih podatkov umetni in zmotni ter vodijo k napačnim sklepom.

Da bi lahko zavrnili H_0, je treba veljavnost in zanesljivost morfoloških konstruktov (MK) prikazati na naslednji način:

H_A: Morfološke konstrukte, ki jih uporabljamo za primerjalne analize, je mogoče primerjati na številne smiselne načine. Morfološki podatkovni konstrukti, uporabljeni za primerjave, so zaradi odsotnosti neposredno primerljivih podatkov tako veljavni kot zanesljivi, primerjave pa vodijo k empirično utemeljenim rezultatom.

Odlično podporo hipotezi H_0 bi pomenila vrsta primerjav MK^A in MK^B, pri katerih je neprimerna vsaka posamezna razporeditev. To konfiguracijo prikazuje Slika 5, na kateri je ista populacija razporejena v tri plasti (nizko, srednjo, visoko). Ker smo uporabili posamezno podatkovno bazo, je mogoče določiti, koliko se konstrukta MK^A in MK^B razlikujeta drug od drugega. Kot prikazuje Slika 5, je bila ta razporeditev za morfološka konstrukta MK^A in MK^B izvedena na povsem različna načina. V resnici prav noben posameznik v MK^A v konstruktu MK^B ni bil uvrščen na isto raven. V najslabšem primeru (Slika 5) v konstruktih MK^A in MK^B ni prav nihče v populaciji razporejen na enak način. Nasprotno pa odlično podporo za H_A in morfološki pristop prikazuje Slika 6, na kateri morfološka konstrukta MK^A in MK^B izražata istovetno kategorizacijo celotne populacije (P). Tu vidimo vse respondente v okviru morfološkega konstrukta MK^A na istovetnih ravneh morfološkega konstrukta MK^B.

5. Tretji del knjige (N. Toš, K. H. Müller, 2009)

SLIKA 5:
Popolna napaka pri morfološkem pristopu

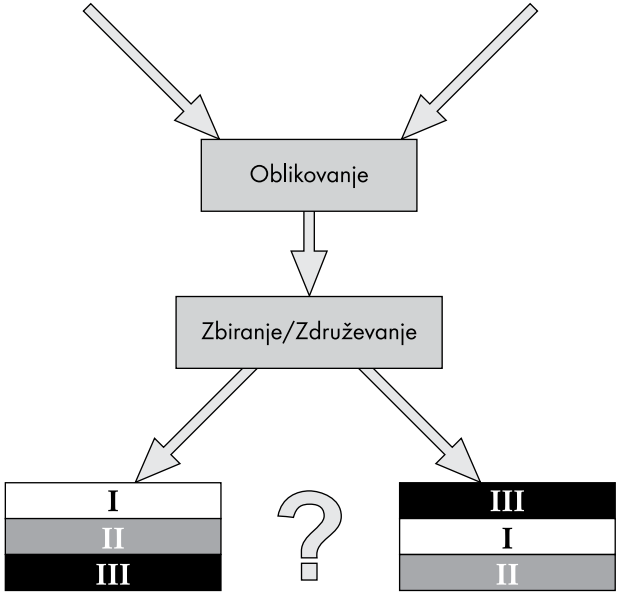

SLIKA 6:
Optimalni rezultat v prid morfološkega načrta

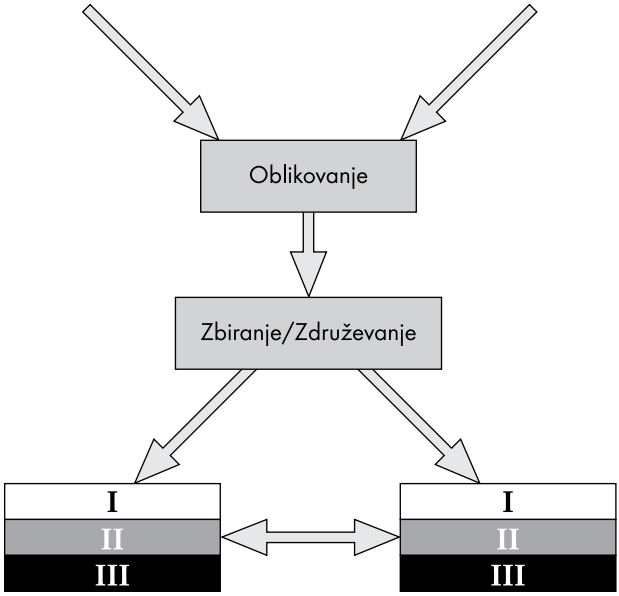

Pri enaki razporeditvi celotnega anketnega vzorca na podlagi dveh različnih nizov vprašanj ustvarimo izredno močan empirični dokaz veljavnosti načrta morfološkega pristopa. V nadaljeanju bomo podrobneje opisali številčne razmejitve, ki (očitno) potekajo nekje med 0 (povsem zgrešena specifikacija) in 1 (popolno ujemanje).

Ob pogoju, da ta pristop omogoča veljavne in zanesljive razporeditve za različna niza vprašanj v okviru ene same podatkovne baze, je naposled mogoče z dokajšnjo gotovostjo sklepati, da je ta pristop učinkovit tudi v primeru dveh različnih raziskav z različnimi nizi vprašanj za različne populacije. Ta induktivni sklep pa je mogoče zaradi sedanjih preizkusnih načrtov z eno samo populacijo izvesti brez vsakršnih okoljskih zmot.

4 Priprava testa

Z uporabo podatkov za ESS kot primarno podatkovno bazo testa smo specificirali shemo razporeditve (SR) s tremi obsežnimi področji. Za vsako teh domen so bile na voljo štiri spremenljivke oziroma dimenzije.[6] Shema razporeditve (SR) je bila sestavljena iz:

- socialnega kapitala (zaupanje v ustanove, splošno zaupanje),
- delovnih razmer,
- demografskih podatkov (dohodek, izobrazba, zadovoljstvo z življenjem itd.).

6. Za zasnovo testa bi lahko izbrali katerokoli anketo z več temami, na primer Avstrijsko družboslovno raziskavo (ADR, 1986, 1993 in 2003) ali raziskavo Slovensko javno mnenje (SJM 1968–1990) ali druge. Odločitev za Evropsko družboslovno raziskavo (ESS) je narekovalo dejstvo, da ESS zaradi dostopnosti za okoli 25 držav dovoljuje tudi ponovitev morfološkega pristopa za nacionalne (avstrijske, slovenske…) podatke ESS za celotno množico podatkov za vse vključene države.

TABELA 2:
Podraziskava A in podraziskava B iz Evropske družbene raziskave (ESS)

Raziskava A	Raziskava B
Zaupanje v ustanove	
Zaupanje v državni parlament	Zaupanje v sodni sistem
Zaupanje v policijo	Zaupanje v politike
Zaupati je mogoče večini ljudi	Večina ljudi te poskuša izkoristiti oziroma nikoli ne moreš biti dovolj previden
Odločanje o političnih vprašanjih	Politiki so na splošno pozorni do tega, kaj ljudje mislijo
Delovne razmere	
Možnost fleksibilnega delovnega časa	Možnost odločanja o organiziranosti dnevnega dela
Možnost vplivanja na delovno okolje	Možnost vplivanja na odločitve o delovni usmeritvi
Možnost zamenjevanja delovnih nalog	Možnost podobne ali boljše zaposlitve pri drugem delodajalcu
Možnost odprtja lastnega podjetja	Zadovoljstvo z urejanjem zadev na delovnem mestu
Splošno	
Skupni neto dohodek gospodinjstva, vsi viri	Najvišja stopnja izobrazbe
Sposojanje denarja, da bi shajali, težko ali zlahka	Mnenje o sedanjem dohodku gospodinjstva
Zadovoljstvo z življenjem	Sreča
Najvišja stopnja očetove izobrazbe	Najvišja stopnja izobrazbe matere

Tabela 2 povzema dve različni skupini podatkov iz vprašalnika ESS, uporabljenih za razdelitev v dve različni podraziskavi, namreč v Raziskavo A in Raziskavo B. Osnovno obliko $O_{3,4}$ kot temelj prikazuje desni element v prvi vrsti Slike 3, ki jo sestavljajo tri skupna področja, vsako s štirimi razsežnostmi.

Postopki s shemo razporeditve (SR) in različnimi dimenzijami niso niti posebno spektakularni niti ni jasno, kako je mogoče novo pot k primerjalnemu raziskovanju opreti na te doslej specificirane osnovne oblike ali dimenzije. Vendar smo s tem naredili šele prvi korak morfološkega postopka, izvedli fazo oblikovanja. Še zmeraj pa manjka drugi korak, označen kot postopek združevanja.

SLIKA 7:
Postopek morfološkega združevanja

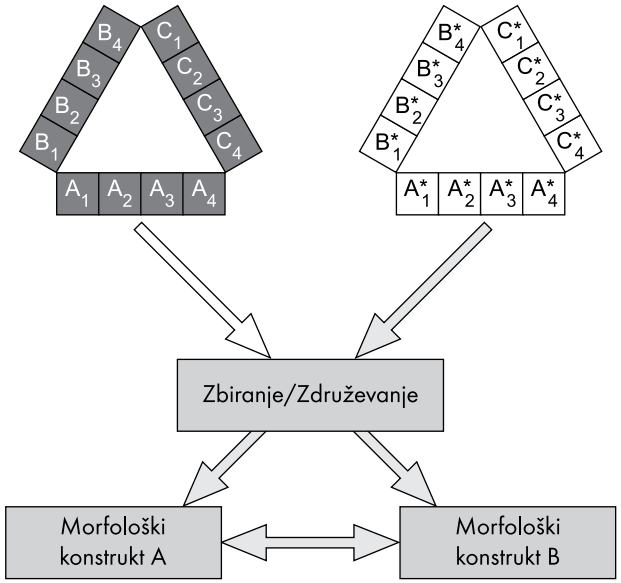

Odločilni korak za morfološki pristop je torej splošni proces preoblikovanja, prikazan na Sliki 7. Pri tem splošni postopek združevanja za dve osnovni obliki ustvari dva morfološka konstrukta MK^A in MK^B, ki sta osnova za primerjalne analize populacije A in populacije B. Da bi dobili morfološka konstrukta MK^A in MK^B, so potrebni naslednji koraki združevanja.

Najprej je treba vsako od dvanajstih dimenzij v obeh množicah podatkov razdeliti v tri segmente ali plasti, na zgornjo, vmesno (srednjo) in spodnjo plast (P^Z, P^V, P^S). Merilo za njihovo ločitev je odvisno od razporeditve (distribucije), pri čemer P^Z zaseda zgornjo tretjino razporeditve, P^V sredino in P^S spodnjo tretjino razporeditve. Tako lahko posamezne dimenzije, denimo fleksibilen oziroma drseč delovni čas ali vtis o dohodku gospodinjstva, porodijo razporeditev z enim samim vrhom, z dvema vrhoma ali več vrhovi. Gornja tretjina razporeditve je neodvisno od oblike distribucije označena kot P^Z, srednja tretjina kot P^V in spodnja tretjina kot P^S.

Potem je, drugič, treba izvesti podatkovno preoblikovanje dejanskih vrednosti v podatkovni bazi v domeno –1, 0 in +1. Pravila preoblikovanja so preprosta: P^Z ustreza 1, P^V = 0 in P^S postane –1.

Na tej točki je, tretjič, vsak respondent v podatkovni bazi označen z vrsto različnih številk –1, 0 in +1. Posledično je potreben postopek združevanja, ki nam prinese eno samo številko za vsakega respondenta v podatkovni bazi. Slika 8 pona-

zarja ustrezen postopek združevanja za dvanajst dimenzij. Z nje lahko razberemo, da je skupno število P^S ali število domen z vrednostjo –1 odšteto od skupnega števila P^Z ali števila področij z vrednostjo +1. Tako denimo prejme respondent s sedmimi segmenti P^Z in dvema področjema P^S splošno vrednost 5, respondent z dvema področjema P^Z in osmimi domenami P^S pa konča z vrednostjo –6.

SLIKA 8:

Preoblikovanje podatkov za tri respondente z 12 dimenzijami v navpično lestvico neenakosti od – 12 do +12

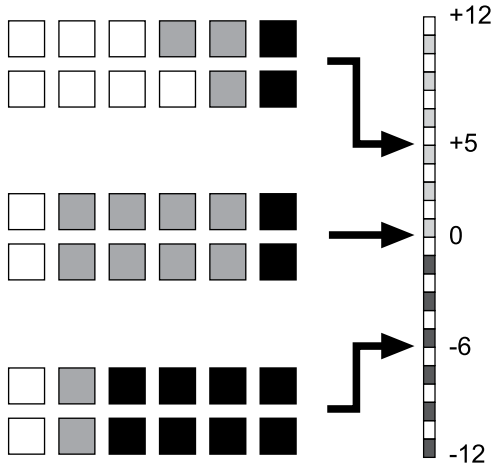

ZP: beli kvadratki; VP: sivi kvadratki; SP: črni kvadratki

Četrtič, ustvariti je mogoče novo lestvico, ki zaradi dvanajstih dimenzij, izbranih za podatkovno bazo A in B, sega od –12 do +12. Pri tem +12 ustreza homogeni razporeditvi samo serije +1, –12 pa zaznamuje nasprotno zaporedje zgolj niza –1. Tako je vsak respondent zaradi izbora dvanajstih dimenzij lociran na eni od različnih točk lestvice med –12 in +12.

Petič, dobljena razporeditev mora biti zaradi tega preoblikovanja podatkov normalna distribucija z $\mu = 0$ in □ = 1. Ta razporeditev je spet razdeljena na tri plasti, in sicer na S^Z (skupina zgoraj), S^V (skupina vmes) in S^N (skupina nizko). S^Z obsega gornjo tretjino populacije, S^V populacijo srednje plasti in S^N spodnjo tretjino razporeditve populacije.

Šestič, ločitev dveh populacij A in B na tri plasti oziroma skupine S^{AZ}, S^{AV} in S^{AN} ter S^{BZ}, S^{BV} in S^{BN} vodi k morfološkima konstruktoma MK^A in MK^B.

Sedmič, morfološka konstrukta MK^A in MK^B je potem mogoče primerjati glede njune družbeno-demografske sestave, denimo spolne in starostne razpore-

ditve, ali z vidika drugih družbeno-demografskih kategorij, pri raziskavah, običajno dosegljivih na istoveten način.

Tako smo zasnovali morfološka konstrukta MK^A in MK^B, opirajoča se na podraziskave na podlagi ESS in – po zaslugi splošne zasnove testov – na isto populacijo.

5 Testni rezultati za morfološki pristop

Sklepni korak pri vzpostavitvi morfološkega pristopa je primerjava morfoloških konstruktov MK^A in MK^B. Ker je ESS razbita na dva sklopa vprašanj z enako populacijo za vsak podrazred ESS, ključno merilo najverjetneje tiči v retencijski stopnji (retentional rate) za skupine S^Z, S^V in S^N. Retencijska stopnja r meri število enako razporejenih primerov (instances) v raziskovalni populaciji P in se osredotoča na podobnosti ali različnosti v sestavi S^{AZ}, S^{AV} in S^{AN} na eni strani in v zgrajenosti S^{BZ}, S^{BV} in S^{BN} na drugi.

Že takoj je mogoče opredeliti tri apriorne posplošitve o izvedljivosti morfološkega postopka:

- prvič, kolikor višja je retencijska stopnja med razporeditvami dveh skupin morfoloških konstruktov MK^A in MK^B, toliko večja je veljavnost konstruktov MK^A in MK^B, s tem pa veljavnost morfološkega pristopa;
- drugič, kolikor višje je število uspešnih testov z ločenimi raziskavami in posameznimi populacijami, toliko večja je zanesljivost morfološkega postopka;
- tretjič, kolikor večji sta veljavnost in zanesljivost konstruktov, toliko bolj je mogoče morfološki pristop uporabiti pri testih z dvema, tremi ali več različnimi raziskavami, izvedenimi bodisi v več časovnih obdobjih ali več regijah.

Retencijsko stopnjo r je mogoče formalno uvesti kot

$$\boldsymbol{r} = \frac{(\Sigma n_i)}{(\Sigma n_i + \Sigma n_k)}$$

kjer števec povzema obče značilnosti raziskav A in B, imenovalec pa je sestavljen iz vsote skupnih elementov in napačno razvrščenih respondentov.[7]

Pričakovana vrednost za retencijsko stopnjo za metodo povsem naključnega razporejanja pri začetni konfiguraciji treh skupin $[s_1, s_2, s_3]$ v novo shemo s tremi skupinami $[s_{1*}, s_{2*}, s_{3*}]$ je nedvomno r = 1/3.[8]

7. Retencijsko stopnjo je mogoče izračunati na dva načina: prvič s populacijo raziskave A kot začetkom in populacijo raziskave B kot nadaljevanjem ter drugič s populacijo B kot začetkom in A kot naslednico.
8. Če gre za razporeditev treh skupin s1, s2 in s3, imamo skupaj devet možnosti s tremi osnutki, ki ohranjajo rang [s1 | s1*; s2|s2*; s3|s3*], in šest možnih napačnih osnutkov.

Naslednje ocene je *a priori* mogoče zapisati z upoštevanjem retencijske stopnje r z vrednostjo blizu 0 do vrednosti zelo blizu 1.

Vrednost $r \approx 0$, kot na Sliki 5, izraža povsem endemično napačno razporejanje pri morfološkem postopku. V tem primeru porodi morfološki postopek nehoten stranski učinek. Zaradi nenaključnosti celotne napačne specifikacije bi bil lahko potreben dodaten razmislek o vprašanju, ali je mogoče razvrstitev z nadvse pomembnim negativnim rezultatom preoblikovati v razporeditev z izredno pomembnimi pozitivnimi rezultati.

Vrednost precej pod $r < 0{,}33$ bi nakazovala na nagnjenost morfološkega pristopa k napačnemu razporejanju. Ker je pričakovana vrednost za povsem naključen postopek razvrščanja pri $r = 0{,}33$, lahko z dokajšnjo gotovostjo domnevamo, da občutno nižja vrednost za retencijsko stopnjo r vključuje sistematično pristranskost, lastno morfološkim konstrukcijam.

Vrednosti $r > 0{,}33$, vendar pa pod $r \leq 0{,}50$, bi pokazale, da se morfološki pristop izkaže rahlo bolje kot povsem naključno razporejanje, le da ni uporaben za primerjalno raziskovanje, saj je stopnja neuspešnosti precej visoka, razpon napak pa kratko malo preširok.

Najzanimivejša in najpomembnejša domena retencijske stopnje leži v razponu $0{,}50 \leq r < 1$. Tu se morfološki pristop nadvse pomembno pokaže daleč proč od postopka povsem naključnega razporejanja. Še več, retencijska stopnja je dovolj visoka, tako da jo je mogoče označiti za takšno, da ohranja vzorec. Ohranjanje (retencijo) vzorca je mogoče opredeliti kot preoblikovanje podatkov $D \rightarrow D^*$, ki pušča splošne podatkovne vzorce, na primer vzpenjajoče se ali padajoče trende, vzorčne skupine (klastre) ali značilne odnose, pretežno neokrnjene, tako da D^* ponazarja tudi te vzorce, četudi z nekaterimi variacijami. Še posebej zanimive so retencijske stopnje blizu ali nad 0,67, ker kažejo, da z morfološkim pristopom dosežemo izredno prepričljive rezultate, ki ohranjajo razporeditev.

Vrednost $r = 1$ ali r, ki je dovolj blizu 1, bi pokazala, da oba morfološka konstrukta pokažeta enake rezultate, čeprav sta zasnovana na različnih dimenzijah in podatkovnih bazah. V tem primeru bi morfološki pristop potekal na skorajda magičen način, saj bi kljub raznovrstnosti in heterogenosti kot svoji osnovi, pokazal (skoraj) popolno homogenost.

Preden se lotimo vprašanj veljavnosti, zanesljivosti in retencijskih stopenj konstruktov (sestav), naj Tabela 3 predstavi povzetek korelacij med vsako dvojico dimenzij, uporabljenih za Raziskavo A in Raziskavo B. Ta pregled je koristen zato, ker pokaže, da med sestavnima paroma dimenzij iz raziskave A in raziskave B ni visoke korelacije. Po drugi strani vsaka izmed treh skupin vsebuje najmanj en par dimenzij z bolj šibko korelacijo. Potem pa se korelacije za tri skupine,

opredeljene kot povprečna korelacija za vse štiri dvojice, prav tako dokaj razlikujejo. Parne korelacije na področju zaupanja v institucije in v ljudi se pokažejo kot najvišje (0,54), na področju delovnih razmer pa se znatno znižajo (0,38).

Ko se zdaj vračamo k vprašanju o tem, ali sprejeti H_0 ali H_A, se lahko opremo na naslednje postopke in pravila.

Glede veljavnosti konstrukta je mogoče razlikovati dva skrajna primera. Predstavljajmo si posamezno podatkovno bazo, razdeljeno na dve podbazi A in B z n (n = 1, 2 …, N) skupnih področij in m (m = 1, 2 … M) kazalcev ali dimenzij za vsako od področij, pri čemer $n_{A,B}$ področij x $m_{A,B}$ dimenzij uporabimo kot empirično osnovo za primerjave. Predstavljajmo si še morfološki postopek oblikovanja in združevanja, ki vodi k dvema sklepnima konstruktoma MK^A in MK^B, ki ločujeta populaciji A in B vsako v $o_{A,B}$ (o = 2, 3 … O) kategorij. Če sta dva neodvisna testa o veljavnosti in zanesljivosti konstruktov uspešna, je H_0 mogoče zavrniti.

Veljavnost konstrukta je mogoče predpostavljati v primeru $0{,}50 \leq r < 1$, in to zato, ker je retencijska stopnja znotraj področja daleč od naključne razporeditve.

V zvezi z zanesljivostjo morfološkega pristopa je mogoče predpostavljati, da se zanesljivost induktivno povečuje s številom uspešnih testov. V tem kontekstu, pri uporabi morfološke testne zasnove za podatke ESS iz Avstrije in tudi za celotno skupino držav ESS, bomo zanesljivost upoštevali z zadržkom, v omejenem obsegu.

Tabela 4 nam daje prvi pregled nad rezultati morfološkega postopka in nad splošnimi retencijskimi stopnjami. Retencijske stopnje smo izračunali za avstrijsko podatkovno bazo ESS in tudi za podatkovno bazo celotne ESS, dobljene iz vseh držav. Tako bi moral izračun za posamezno državo kot tudi za vse države udeleženke ESS dokazovati, da te retencijske stopnje niso sad kakih posebej ugodnih okoliščin v posamezni državi, temveč splošna značilnost celotne množice podatkov ESS. Poleg tega uporaba podatkov ESS za Avstrijo in za celotno skupino držav, vključenih v ESS, vsaj rahlo namiguje na zanesljivost morfološkega pristopa.

TABELA 3:
Korelacije med dimenzijami v Raziskavi A in Raziskavi B (ESS)*

Raziskava A/Raziskava B (ESS)	
Področje I: Zaupanje v ustanove in ljudi	
zaupanje v parlament države/zaupanje v pravni sistem	0.56
zaupanje v policijo/zaupanje v politike	0.43
večini ljudi je mogoče zaupati ali nikoli ne moreš biti dovolj previden/ večina ljudi te poskuša izkoristiti	0.58
oblikovanje mnenja o političnih vprašanjih/ politiki so na splošno pozorni na to, kaj (si) ljudje mislijo	0.60
splošna korelacija za Področje I	0.54
Področje II: Delovne razmere	
možnost fleksibilnega delovnega časa možnost odločanja o organiziranju dnevnega dela	0.56
možnost vplivanja na delovno okolje možnost vplivanja na odločitve o usmerjanju dela	0.62
možnost zamenjavanja delovnih nalog možnost podobne ali boljše zaposlitve pri drugem delodajalcu	0.24
odprtje lastnega podjetja zadovoljstvo z urejanjem stvari na delovnem mestu	0.09
splošna korelacija za Področje II	0.38
Področje III: Splošni viri	
skupni neto dohodek gospodinjstva, vsi viri/ najvišja stopnja izobrazbe	0.17
sposojanje denarja, da bi shajali, težko ali zlahka/ mnenje o trenutnem dohodku gospodinjstva	0.41
zadovoljstvo z življenjem/sreča	0.68
splošna korelacija za Področje III	0.49
splošna korelacija za vsa področja (I, II, III.)	0.47

* Korelacijo smo izračunali za celotno podatkovno bazo ESS iz prvega vala (2002) in ne za avstrijske podatke.

Rezultati, prikazani v Tabeli 4 kažejo, da so retencijske stopnje daleč znotraj odločilnega in vzorec ohranjajočega razpona $0{,}50 \leq r < 1$. Retencijske stopnje se kakor po zlatem pravilu približajo vrednosti $r \approx 0{,}67$, kar v resnici pomeni, da sta približno dve tretjini populacije razporejeni na način, ki ohranja položaj.

Drugi pomembni rezultat je splošna skladnost retencijskih stopenj za posamezno širše področje ali za tri skupna področja. Ta rezultat je še posebej spodbuden, ker dokazuje uporabnost morfološkega pristopa že za osnovne oblike kategorije $O_{1.4}$, $O_{1,5}$, $O_{1,6}$ …

TABELA 4:
Retencijske stopnje za Raziskavo A in Raziskavo B (ESS) (v %)

Retencijske stopnje	Avstrija		Evropa	
	A/B	B/A	A/B	B/A
Retencijska stopnja za Področje I (Socialni kapital)				
spodnja skupina	57.5	65.3	70.6	66.2
srednja skupina	39.8	44.1	46.0	46.7
zgornja skupina	74.8	59.3	64.5	68.3
Retencijska stopnja za Področje II (Delovne razmere)				
spodnja skupina	66.3	71.4	66.6	66.5
srednja skupina	65.4	55.3	63.0	58.1
zgornja skupina	55.0	67.5	57.1	65.6
Retencijska stopnja za Področje III (Splošni viri)				
spodnja skupina	59.3	42.2	80.2	41.0
srednja skupina	48.0	47.6	47.8	33.9
zgornja skupina	54.2	67.0	33.2	86.0
Splošna retencijska stopnja za vsa področja				
spodnja skupina	54.3	72.8	76.6	68.0
srednja skupina	48.3	34.3	53.3	36.3
zgornja skupina	69.4	71.7	59.5	87.4
Povprečna retencijska stopnja za vsa področja	**57.3**	**59.6**	**63.1**	**63.9**

Nazadnje, tretji rezultat opozarja na skladnost posamezne nacionalne raziskave in večje skupine nacionalnih raziskav, ta (skladnost) pa pomeni vsaj rahlo podporo zanesljivosti morfološkega pristopa.

Z retencijskimi stopnjami krepko okoli $r \approx 0{,}67$ in torej z razmeroma visoko veljavnostjo konstruktov in *apriorno* zanesljivostjo morfološkega postopka (ker so si avstrijska in evropske retencijske stopnje podobne), je mogoče z dokajšnjo gotovostjo zavrniti H_0 in sprejeti H_A. Ti rezultati pričajo o splošni veljavnosti morfološkega pristopa in uporabnosti morfoloških konstruktov kot enot primerjav v primeru razpršenih podatkovnih baz.

Uporaba razpršenih raziskav in njihova razdelitev na podrazpršene dele z enakimi populacijami bi celo morala postati neizogibna testna podlaga za raz-

iskovanje in odpravo potencialne šibkosti v postopkih morfološkega snovanja. Preučevanje zasnov testov s posameznimi populacijami bi načelno moralo voditi k dvema oblikama možnih kognitivnih dosežkov.

Prvič, ta testna podlaga razpršenih raziskav in enakih populacij za vsako podraziskavo bi morala dolgoročno pripomoči k izoblikovanju pozitivnih in negativnih hevrističnih pravil za postopke oblikovanja in združevanja v okviru morfološkega pristopa. Tako se je na primer pokazalo, da je tretje skupno področje za ESS s svojo osredinjenostjo na splošne vire ena od domen z razmeroma najnižjimi retencijskimi stopnjami. Ob podrobnejšem pogledu na izbrane vidike in snovalni postopek se pokaže, da je bilo dve izobrazbeni spremenljivki dokaj težko razdeliti na tri enake segmente. Četudi ESS pri skupnem področju splošnih virov ni ponudila druge dvojice dimenzij, je bilo mogoče odkriti šibke elemente postopka oblikovanja in združevanja. Torej morfološki pristop, ki še ni razvit oziroma je za zdaj tako rekoč v začetni fazi, vključuje pozitivno krivuljo učenja.

Drugič, uveljavitev morfološkega pristopa za posamezno podatkovno zbirko bi morala poroditi kopico novega eksplicitnega in implicitnega znanja v zvezi z odvečnimi vprašanji raziskav. Visoke retencijske stopnje za dva podniza vprašanj v okviru iste ankete napeljujejo k sklepu, da je mogoče enega od podnizov nadomestiti s povsem novo domeno in s povsem novim nizom vprašanj in dimenzij.

6 Različne smeri tretje poti primerjalnega raziskovanja

Potem ko smo načelno ugotovili splošno veljavnost morfološkega pristopa, lahko podrobno predstavimo vrsto različnih zasnov znotraj morfološkega okvira. Specifični raziskovalni interesi in raziskovalna vprašanja zahtevajo tako različne morfološke konstrukte kot tudi različne oblike primerjalnih analiz morfološkega stila.

Morfološki pristop je najprej sposoben soočenja z izredno raznolikimi formalnimi strukturami v smislu temeljne sestave in prostorsko-časovnih ravni.

Po eni strani je ta pristop mogoče uporabiti pri različnih populacijah, bodisi da jih sestavljajo posamezni ljudje, gospodinjstva in podjetja, ali pa mesta, države in podobno.[9] V kompozicijskem pomenu ta okvir ni omejen na ustrezne elemente, denimo samo na osebe, temveč ga je mogoče uporabiti za različne segmente sodobnih družb, denimo za nevladne organizacije, raziskovalne inštitute, spletne skupnosti in drugo.

9. Opozoriti moramo, da so morfološki pristop že uporabili za različne nize akterjev, denimo za podjetja, znanstvene inštitute, državne agencije in podobno. Kot primer morfološke analize znanstvenih inštitutov glej Müller in drugi, 2002.

Po drugi strani pa je morfološki pristop mogoče uporabiti za različne prostorsko-časovne ravni, prostorsko segajoče od sosesk do mest, regij, držav, nadnacionalnih območij do globalne ravni, časovne ravni pa vse od dnevnih variacij, mesečnih sprememb, letnih razvojnih skokov do počasnih dolgotrajnih preoblikovanj ipd.

7 Različni morfološki konstrukti

Morfološke konstrukte je mogoče graditi na dva različna načina, in sicer tako, kakor se to počne pri snovanju testov, torej vertikalno, ali pa horizontalno. Odločitev bodisi za vertikalne ali za horizontalne konstrukte je po eni strani odvisna od splošnega raziskovalnega vprašanja in cilja primerjalne analize, po drugi strani pa od dosegljive sheme razporejanja (SR) in dimenzij, izbranih za morfološki konstrukt. Pri nekaterih izpeljavah se lahko pokaže, da bi morali vertikalne (horizontalne) konstrukte podrobno opisati, vendar pa v okviru dostopnih raziskav ni mogoče najti ustrezne SR z nizkim številom vertikalnih (horizontalnih) dimenzij.

Vertikalni konstrukti. Morfološki konstrukti v obliki vertikalnih prikazov odražajo, če se izrazimo skrajno splošno, temeljne razporeditve družbenoekonomske neenakosti. Sheme razporejanja za vertikalne konstrukte bi morale pokrivati bistvena področja družbenih neenakosti, dimenzije pa biti izbrane tako, da je mogoče njihove spodnje konce interpretirati na enega od naslednjih načinov: kot družbenoekonomska tveganja, kot izredno deprivilegiranost, kot izredno prikrajšanost (zapostavljenost), kot znatno marginalizacijo in podobno.[10] Nizki in visoki konci različnih dimenzij morajo tu oblikovati odnos neenakosti. Tako je denimo mogoče razkorak med izredno visokimi družbenoekonomskimi tveganji in nadvse visokimi družbenoekonomskimi življenjskimi priložnostmi videti kot eno od možnih razlag dveh končnih točk lestvice.

Na splošno bi morali pot z vertikalnimi morfološkimi konstrukti izbrati vsakič, ko je raziskovalni interes usmerjen k družbenim neenakostim in vertikalnim razslojenostim. V Tabeli 2 denimo je veliko – če že ne vse – dimenzij močno povezanih z družbeno neenakostjo. Tako je na primer dohodek, stopnjo izobrazbe in tudi različne oblike avtonomije na delovnem mestu mogoče imeti za pomembne oblike družbene neenakosti. Podobno je mogoče visoko stopnjo zaupanja v ustanove ali v lastno družbeno okolje razumeti kot posameznikov vir socialnega kapitala, nizke stopnje zaupanja pa človeka izključijo iz številnih rutin in praks in jih je mogoče videti kot pomanjkanje socialnega kapitala. Zaradi

10. Podobno bi morali tudi gornje konce razlagati na vrsto različnih načinov, denimo kot družbenoekonomske življenjske priložnosti, kot skrajno privilegiranost, znatno ugoden položaj, skrajno sredinskost in podobno.

izbora dimenzij v Tabeli 2 z jasnimi povezavami z družbeno neenakostjo smo izbrali pot z vertikalnimi morfološkimi konstrukti.

SLIKA 9:

Preoblikovanje podatkov za respondente treh anket z dvanajstimi dimenzijami v domeno –1, 0 in +1

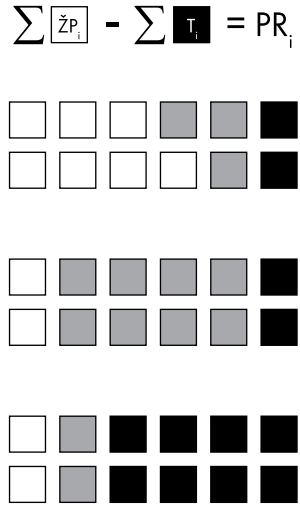

Beli kvadratki: življenjske priložnosti; sivi kvadratki: sredina; črni kvadratki: tveganja
PR_i = položaj respondenta i; ŽP: življenjske priložnosti i-ja; T: družbenoekonomska tveganja i-ja

Če se izrazimo natančneje, postopek vertikalnega prikazovanja najprej vključuje preoblikovanje podatkov za vsako od izbranih razsežnosti iz obstoječe izbire različnih lestvic in vrednosti v eno samo lestvico. Načelno je na voljo več različnih možnosti, denimo nepretrgana lestvica med 0 in 1 ali različne posebne linearne lestvice. Vprašanje lestvičenja je podrobneje obdelano v podpoglavju o nelinearnih lestvicah.

Pri snovanju testov uporabljajo še posebej koristno preoblikovanje, in sicer na podlagi osnovne razporeditve v vsako dimenzijo, pri čemer gre za preoblikovanje distribucije posamezne spremenljivke ali dimenzije v domeno –1, 0 in +1. Tu je bila posamezna dimenzija, denimo »zdravstveno stanje«, na lestvici od 0 do 10 preoblikovana v lestvico (–1, 0, +1), in to na naslednji, od razporeditve odvisen način: spodnja tretjina (nizko) razporeditve SN je prejela vrednost –1, gornja tretjina SG vrednost +1, sredina oziroma vmesni segment (SV) pa vrednost 0. Podobno sta bila preoblikovana dohodek, merjen po dohodkovnih skupinah, ali raven izobrazbe, merjena z leti izobraževanja: spodnja tretjina raz-

poreditve ima vrednost –1, gornja tretjina je kodirana kot +1, sredina pa ima vrednost 0. Slika 9 vnovič prikazuje možno razvrstitev za respondente treh raziskav, temelječih na shemi razvrščanja (SR) s skupaj tremi skupnimi področji in štirimi dimenzijami za vsako.

SLIKA 10:
Postopek vertikalnega morfološkega združevanja

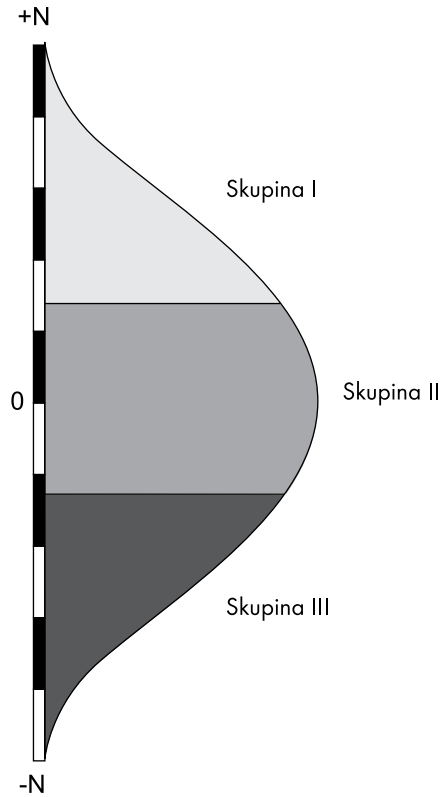

Zaradi splošnega združevanja in seštevka družbenoekonomskih življenjskih priložnosti, ki mu odštejemo število družbenoekonomskih tveganj, je vsak posameznik prejel eno samo vrednost na področju –N do +N, pri čemer N pomeni skupno število dimenzij. Tako bi lahko denimo v testnem primeru vsakega respondenta označili s posamezno vrednostjo na področju od –12 do +12. Zaradi postopka združevanja je splošni rezultat normalna razporeditev, slednjo pa je spet mogoče razdeliti na tri skupine, in sicer na S^Z (skupino zgoraj), na S^V (skupino vmes oziroma na sredini) in na S^N (skupino nizko oziroma spodaj). (Glej tudi Sliko 10)

Za primerjalno analizo z dvema ločenima raziskavama sta minimalni primer za morfološki prikaz z vertikalnimi dimenzijami in lestvicami dva morfološka konstrukta MK^A in MK^B, uporabljena za enoti primerjalne analize. (Glej tudi Sliko 11)

SLIKA 11:
Morfološka konstrukta z vertikalno razporeditvijo A in B

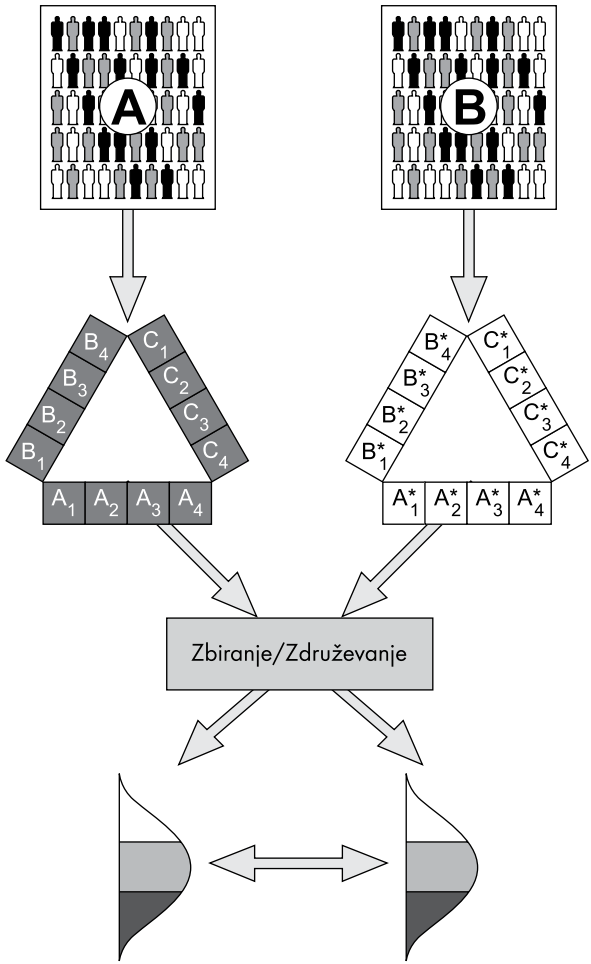

Ta vrsta združevanja ponuja zanimivo pot za horizontalne stratifikacije, še zlasti okrog vrednosti –1, 0 in +1, kakor lahko razberemo s Slike 12.

Vodoravno je mogoče vrednost 0 doseči z dvanajstimi srednjimi mesti ali s šestimi mesti tveganja in šestimi mesti družbenoekonomskih življenjskih priložnosti. Empirične analize so spet pokazale nadvse zanimiva neskladja med sku-

pinami z visokim številom srednjih uvrstitev in skupinami, ki imajo razmeroma številna mesta tveganja in življenjskih priložnosti.[11]

Naposled lahko morfološke konstrukte na vrsto načinov uporabimo kot enote za primerjalno analizo.

Prvič, morfološke konstrukte MKi je mogoče primerjati glede na njihove družbenoekonomske značilnosti, denimo spolno razdelitev v vsaki skupini, starostno razporeditev, raven usposobljenosti itd. Načelno je za primerjalne raziskave mogoče uporabiti vso množico družbenoekonomskih dimenzij, dosegljivih prek raziskav javnega mnenja.

SLIKA 12:
Iskanje različnih horizontalnih razporeditev znotraj vertikalnega morfološkega konstrukta

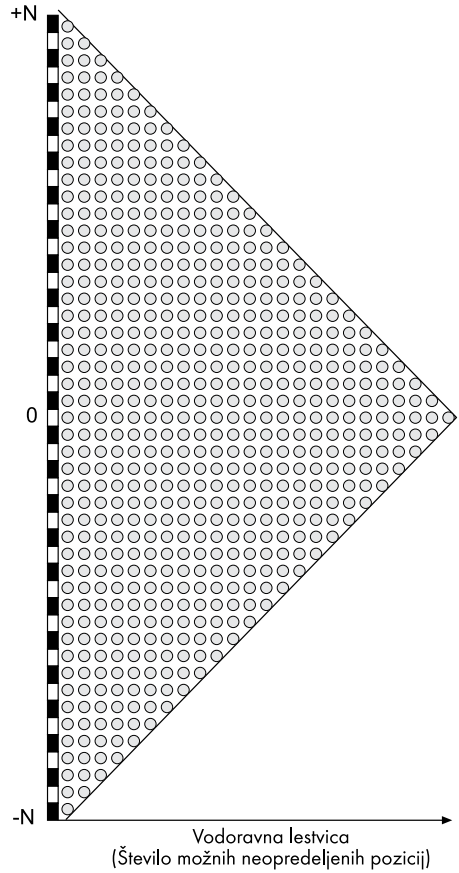

11. Več podrobnosti najdete v Müller/Link, 1997.

Drugič, z dimenzijami skupnih področij ustvarimo novo podlago (platformo) za primerjave. Določanje pogojev in zahtev za uporabo posamezne dimenzije iz Ankete A kot napoved ustrezne razporeditve v anketni populaciji B bo samo postalo fascinantno raziskovalno polje. Razlike v družbeno-demografski strukturi populacij A in B je mogoče uporabiti kot uteži. Največji izziv pomeni določitev stopenj semantične homogenosti med dimenzijami, izbranimi za skupno shemo razporejanja (SR). Ob visoki semantični istovrstnosti, denimo v nizih vprašanj o oblikah zadovoljstva z delom ali o zaupanju v različne ustanove, bi se lahko zgodilo, da bi empirične razporeditve za populacijo A z ustreznim ponderiranjem uporabili tudi za populacijo B.

V tem smislu se lahko ustvari močna povezava med razpršenimi podatkovnimi bazami, ki so bile doslej zunaj meja primerjalnega raziskovanja.

SLIKA 13:
Preoblikovanje treh množic podatkov z dvanajstimi dimenzijami v horizontalno lestvico življenjskega sloga od –12 do +12

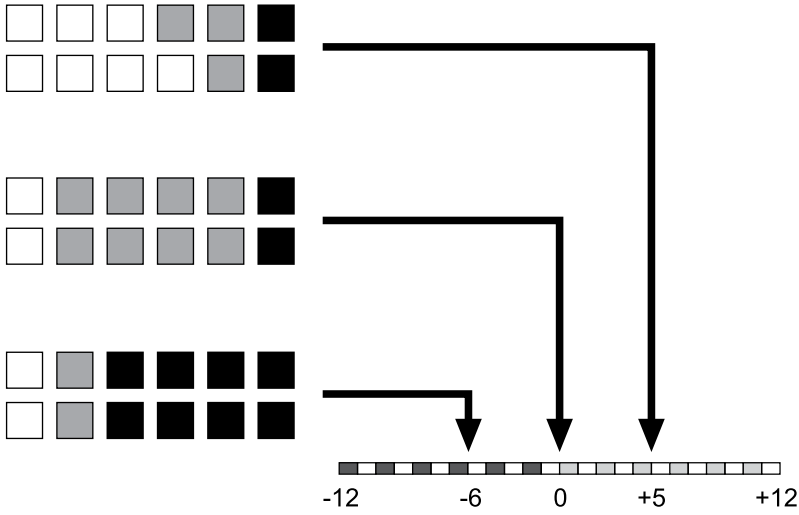

Horizontalni konstrukti. Morfološke konstrukte je mogoče snovati tudi kot horizontalne konfiguracije. Horizontalni konstrukti ustrezajo različnim življenjskim slogom[12] ali različnim življenjskim oblikam (Ludwig Wittgenstein), vendar teh ne bi smeli razlagati kot družbeno neenakost, temveč kot horizontalne stratifikacije. Vzemimo za primer shemo razvrščanja (SR), ki jo sestavljajo

12. Več o pristopih z vidika načina življenja glej Dangschat/Blasius 1994, Otte, 2004, Richter, 2005. Rössel, 2005, ali Schwenk, 1996.

prostočasne aktivnosti, kulturne in umetniške preference ter potrošniške navade. Izbrane dimenzije vključujejo pogostost obiska gledališke predstave ali razstave sodobne umetnosti ali pomen sodobnega oblikovanja pri nakupovanju trajnih dobrin itd. V tem primeru bi lahko spodnje in gornje končne točke izbranih dimenzij razlagali na vrsto različnih načinov, na primer tradicionalno nasproti inovativnemu, enostavno nasproti kompleksnemu itd. Horizontalni konstrukti in horizontalne razporeditve so v nasprotju z vertikalnimi konstrukti s homogeno razlago (v smislu družbene neenakosti) veliko bolj raznoliki, tako da je glede sheme razvrščanja (SR) in razlage izbranih dimenzij potrebna skrajna jasnost.

Sliki 13 in 14 prikazujeta postopek združevanja z uporabo horizontalnih konstruktov.

SLIKA 14:
Morfološki konstrukt o družbenoekonomskih življenjskih slogih z normalno razporeditvijo in združevanjem

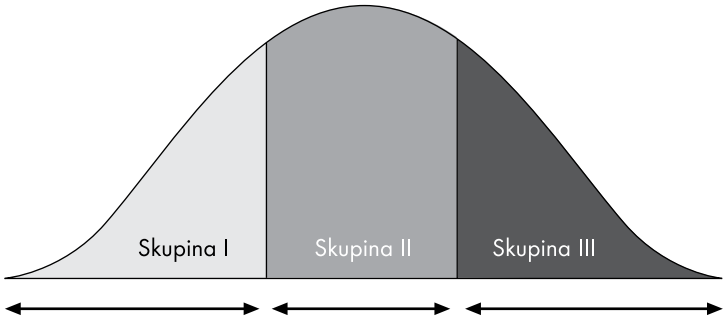

Horizontalni konstrukti in horizontalne razporeditve skupin nesporno postajajo nove enote primerjalne analize takrat, ko pomembna primerjalna vprašanja spet tičijo v družbeno-demografski skupinski strukturi MK^A in MK^B ter v ponderiranju in postopkih prilagajanja za primerljivost v dimenzijah skupnih področij.

Nelinearne lestvice. Dosedanje osnovne lestvice so bile linearne in ločene. Tabela 5 pa nam kaže, da je mogoče za postopka oblikovanja in združevanja podatkov uporabiti celo vrsto lestvic.

TABELA 5:
Različne vrste lestvic pri morfološkem pristopu[13]

	Linearne	Nelinearne
Nezvezne	tip I	tip II
Neprekinjene	tip III	tip IV

Če splošno zadovoljstvo z življenjem merimo na lestvici od nič do deset, ugotovimo, da le malo respondentov oceni zadovoljstvo s pet in manj, hkrati pa se ravno tako izredno malo respondentov uvrsti v najvišjo kategorijo (deset). Vprašljivo je, ali je razdalja med 9 in 10 enaka kot, denimo, med 6 in 7 ali med 0 in 1. Tu bi lahko kot nadomestek uporabili nelinearne oblike oblikovanja lestvic tipa II. V drugih primerih bi se lahko kot dobrodošla oblika izvedbe lestvic pokazale logaritmične lestvice, kar še zlasti velja za primere, ko dimenzije na lestvicah izražajo višje številke, denimo obseg prihodka gospodinjstva, kvadraturo stanovanjskega prostora, leta izobraževanja itd.

Nelinearne lestvice bi lahko povzročile neustrezne vertikalne ali horizontalne konstrukte tudi tam, kjer različne skupine niso razdeljene na podlagi splošne razporeditve populacije, temveč na osnovi vrednostnih lestvic z izredno malo primeri v gornjem delu, z razmeroma majhnim številom primerov na sredini in z veliko večino primerov v skupini spodaj.

Tako postane za oblikovanje morfoloških konstruktov MK_i na voljo obsežna pahljača postopkov: vertikalni, horizontalni, različni tipi lestvic.

8 Zasnove za morfološke primerjave

Če so morfološki konstrukti homogeno in dosledno zasnovani za vrsto različnih razpršenih raziskav, postanejo nove enote primerjalne analize. Najpomembneje pa je to, da je mogoče na podlagi morfoloških konstruktov ustvariti izredno veliko različnih raziskovalnih načrtov, kar bodo pokazale naslednje raziskave.

Primerjave za posamezno enoto skozi čas. Prvi morfološki načrt oblikuje primerjave skozi čas v okviru ene same regije z uporabo vrste različnih raziskav $\{S_{i,t}\}$, kjer t leži v intervalu od t_o, začetnega obdobja do t_k, končnega obdobja. Ta model je še posebej uporaben za snovanje časovnih serij na vertikalnih konstruktih, denimo prikazih skupin tveganja, ali na horizontalnih slojih, na primer skupinah z različnim načinom življenja. Še posebej pomembna je ta zasnova takrat, ko je v okviru posamezne regije na voljo le malo enakih raziskav in so znane ponovitve anket izvedli z večletnimi presledki. V tem primeru bi lahko

13. Nezvezne, nepovezane: discrete; Neprekinjene, nepretrgane: continous.

za vsako manjkajoče leto izbrali vrsto alternativnih raziskav in tako lahko vsaj delno zapolnili vrzeli med manjkajočimi leti.

Zasnova za posamezno enoto skozi čas zahteva običajne korake morfološkega pristopa, in sicer podroben opis primernega niza skupnih področij, oblikovanje dimenzij in njihovo združitev vzdolž vertikalnih ali horizontalnih lestvic. Tako je mogoče denimo ustvariti časovno vrsto o razvoju družbenoekonomskih skupin tveganja in jih globinsko analizirati z vidika njihove spreminjajoče se sociodemografske sestave itd. Poleg tega je to časovno vrsto mogoče primerjati s časovno vrsto, ki jo dobimo z osredotočanjem le na dostopne enake raziskave in za katero smo uporabili linearne ekstrapolacije za manjkajoča leta.

Primerjava za več enot za posamezno točko v času. Drugi morfološki raziskovalni načrt vzpostavi primerjave z večjim številom prostorskih enot, denimo mest ali držav, za posamezno časovno točko. Pri tem je treba najprej izbrati različne raziskave z značilnim številom skupnih področij (domen) in zasnovati shemo razvrščanja (SR). Temu morajo slediti različni koraki oblikovanja in združevanja podatkov, odvisno od splošnega primerjalnoraziskovalnega cilja, sheme razporejanja (SR) in razlage izbranih dimenzij. Ta dejavnik je še posebej pomemben v primeru mest in regij, kjer so v zadnjih letih izvedli veliko razpršenih anket, le da so jih zasnovali brez upoštevanja možnosti za primerjalno raziskovanje. Tu ponuja morfološki pristop dragoceno sredstvo za povezanje teh razpršenih raziskav in za tvorbo novih enot primerjave, bodisi v vertikalnih ali horizontalnih predstavitvah.

Primerjave za več enot skozi več časovnih točk. Naposled je tretji morfološki raziskovalni načrt namenjen primerjavam z naraščajočim številom prostorskih enot in časovnih točk. Ta pristop je najtežji in zahteva veliko število razpršenih raziskav in skrbno specifikacijo splošne sheme razporeditve (SR). Vendar pa daje ta načrt, če ga izpeljemo uspešno, neobičajno visoke rezultate, saj omogoča denimo primerjave socioekonomskih skupin tveganja skozi vrsto prostorskih enot in skozi čas.

Slika 15 povzema različne raziskovalne načrte znotraj morfološke perspektive. Razdeliti jo je mogoče na štiri kvadrante, ustrezajoče različnim, doslej pojasnjenim predstavitvam.

Prvi kvadrant spodaj levo v glavnem zaseda testna zasnova morfološkega pristopa, pri kateri imamo opraviti z eno samo enoto, z enakimi populacijami in z eno samo časovno točko. Drugi kvadrant spodaj desno je prikaz s posameznimi prostorskimi enotami in več časovnimi točkami. Tretji kvadrant zgoraj levo je namenjen predstavitvi z več enotami in eno samo časovno točko. In naposled kvadrant zgoraj desno vsebuje več enot z več časovnimi točkami.

SLIKA 15:
Obseg P (število prostorskih enot) x Č (časovne točke) za morfološke primerjave

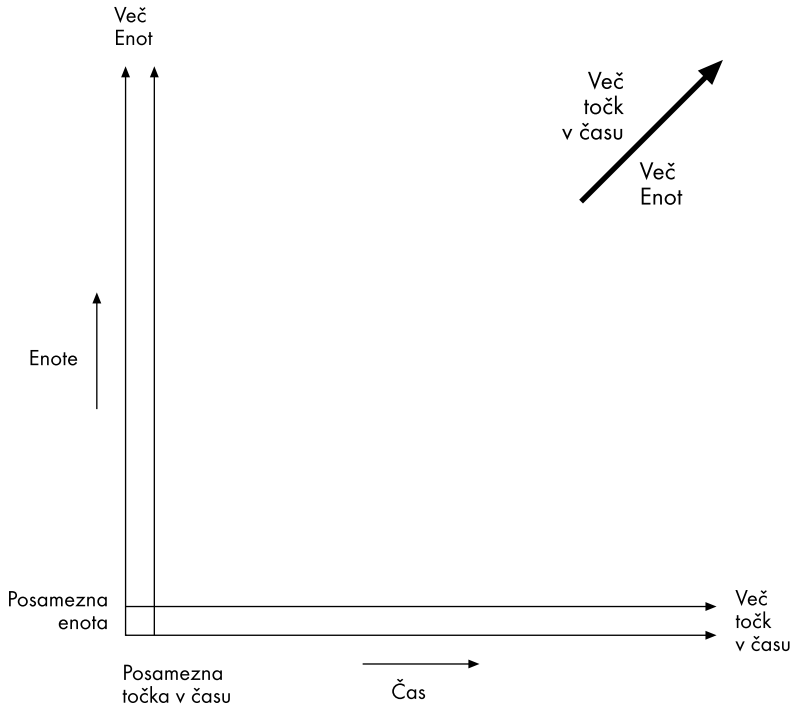

9 Mostovi od morfološkega pristopa k področjem zunaj družbenih ved

Sklepni del bo pokazal dve široki povezavi, od morfološkega pristopa do domen zunaj empiričnega družbenega raziskovanja in celo do področij zunaj družboslovja, in sicer do kognitivnih nevroznanosti na eni strani ter biomedicinskega in zdravstvenega raziskovanja na drugi. Ti dve povezavi bosta zagotovili dodatno kognitivno podporo morfološkemu pristopu in bi morali ponuditi nove spodbude za nadaljevanje in poglabljanje tovrstne morfološke analize.

Most h kognitivnim nevroznanostim. Prva povezava premaga globok prepad med morfološkim pristopom v družbenem raziskovanju in področji kognitivnih nevroznanosti. Z njo je mogoče bolje kognitivno podpreti predpostavljeno enakovrednost morfoloških konstruktov kljub njihovim drugačnim temeljnim dimenzijam. Ta povezava je zgrajena ob pomoči dobro znanega načela v kognitivnih nevroznanostih, imenovanega načelo nediferenciranih ko-

diranj (angl. kratica je PUE). PUE je že leta 1826 postavil Johannes P. Müller, v zadnjih desetletjih pa ga je vedno znova uveljavljal Heinz von Foerster [gl. Foerster, 2002, Foerster/Glasersfeld, 1999] oziroma Ernst von Glasersfeld [Glasersfeld, 1997]. Da bi PUE podrobneje opisali, ga je mogoče razdeliti na tri dele.

Nediferencirano signaliziranje: Prvi del zadeva čutno (senzorično) mejo med akterji in njihovim okoljem ter določa, da mejo med zunanjimi in notranjimi svetovi akterjev prestopajo le homogene količine signalov pri različnih ravneh intenzivnosti, ne pa kakovostno različni signali. Čutni vložki torej vstopajo kot homogene količine in ne kot različne kakovosti.

> *Odgovor živčne celice ne kodira fizične narave dejavnikov, ki so povzročili odgovor. Kodirano je le 'koliko' …, vendar pa ne 'kaj'.* (von Foerster, 2005: 215)

Ločeno signaliziranje: Drugi del PUE poudarja dejstvo, da količine niso kodirane na neprekinjen način, temveč ločeno.

Povezovanje signalov: Naposled tretji element PUE opozarja na nujnost splošnega integriranja čutnih vložkov v obči vzorec oziroma rezultat.

SLIKA 16:
Elementi načela nediferenciranega kodiranja (PUE)

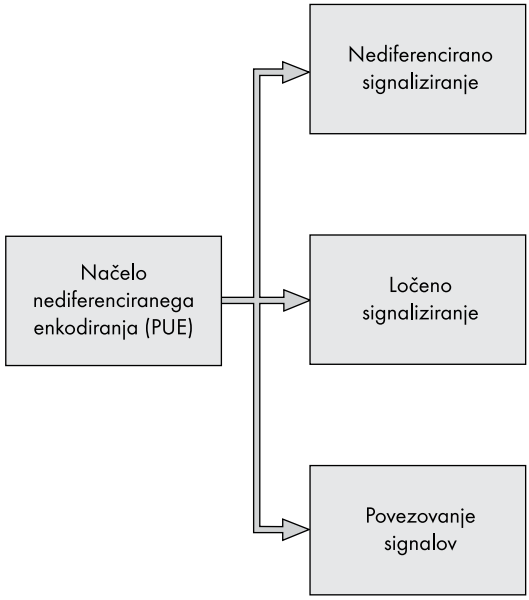

Na prvi pogled ni opaziti skupnih (družinskih) podobnosti, ki bi lahko vodile od načela nediferenciranega kodiranja s kognitivnimi nevroznanostmi

k morfološkemu pristopu. Po premisleku pa odkrijemo naslednje metodološke povezave kot pomoč pri premoščanju prepada med PUE na področjih kognitivne nevroznanosti na eni strani in med morfološkim pristopom v empiričnem družboslovnem raziskovanju na drugi strani.

Zaradi PUE in poudarka na nediferenciranem signaliziranju je mogoče ponuditi znatno podporo za funkcionalno enakovrednost različnih dimenzij znotraj istovetne širše domene. Z raziskavami lahko izberemo le majhen del dnevnih rutin in le deloma ugotovimo njihov vpliv na preference in vrednotenja posameznikov. Podobno so raziskave tudi le skrajno selektivno zmožne prepoznati sposobnosti posameznikov, da se spoprijemajo z ustreznimi problemi. Posamezna raziskava torej ponuja izredno selektivni minimalni vzorec splošnega toka rutin in kognitivnih vrednotenj akterjev.

Na tej točki je pomembno navesti, da dva postopka morfološkega pristopa, in sicer oblikovanje in združevanje podatkov, ustrezata PUE v vseh treh njegovih vidikih. Nediferencirano kodiranje uporabljamo pri obravnavanju različnih dimenzij v okviru skupnega področja kot enakovredno. Ločeno signaliziranje pojasnjuje oblikovanje ločene kvantitativne lestvice za kvalitativno različne vložke. Združevanje signalov pri morfološkem pristopu poteka z uporabo posebnega algoritma za celotno zbiranje izbranih raziskovalnih dimenzij. Zato je mogoče posamezen morfološki konstrukt MK^A pojmovati kot minimalni model, ki izpolnjuje zahteve PUE. Zaradi dejanske neskončnosti možnih dimenzij v okviru niza skupnih področij tudi morfološki konstrukt MK^B, pri katerem so uporabljene različne dimenzije, vodi k vzorcu, ki se vsaj minimalno ujema s PUE. In zaradi PUE lahko oba morfološka konstrukta z vidika svojih splošnih nevrokognitivnih posledic in implikacij veljata za enakovredna. Oba ponujata funkcionalno enakovredno razlago splošnega nevrokognitivnega vzorca nediferenciranih kodiranj, ločenega signaliziranja in združitve signalov kognitivno-živčne organiziranosti akterjev in njihovih družbenoekonomskih okolij.

Most k biomedicinskemu raziskovanju. Drugi most vodi od vertikalne plati morfološkega pristopa k biomedicinskemu in zdravstvenemu raziskovanju. Tudi tu lahko odkrijemo splošno razširjenost globoko nivojskega jezika, s katerim je mogoče področja vertikalnih družbenoekonomskih dimenzij, neenakosti in zdravja izraziti s homogenim besednjakom povzročiteljev stresa in nevro-imunoloških procesov.

Pri tej razlagi je koristno začeti z razvrstitvijo (taksonomijo) različnih vrst povzročiteljev stresa, navajano v ustrezni strokovni literaturi.[14] Pri tem se soočamo z raznovrstno množico, ki jo sestavljajo čutni povzročitelji stresa (močna svetloba, hrup, čutna deprivacija itd.), zaviralni povzročitelji stresa (ki prepreču-

14. Glej Cooper, 1996, Horwitz/Scheid, 1999, ali Sarafino, 2002.

jejo pomembne funkcije, denimo uživanje hrane, spanje, socialne stike in drugo), povzročitelji stresa, ki preprečujejo uspešnost (testi, izpiti, delovne naloge, tudi monotonost pri delu in drugo), socialni povzročitelji stresa (množica ljudi, osamljenost, izolacija itd.), okoljski povzročitelji stresa (hrup, onesnaženost, strupene snovi itd.), povzročitelji stresa, povezani z odločanjem (konflikt ciljev, hitre odločitve, pa tudi majhne možnosti odločanja itd.), ali povzročitelji stresa, povezani s prihodnostjo (bojazen, strah pred prihodnostjo itd.).

Raznovrstnost povzročiteljev stresa očitno spremlja heterogenost odzivov na stresnost, pri čemer se odzivi razlikujejo glede na čas (minute, ure, dnevi, tedni itd.), glede na intenzivnost ali čustva, povezana z vsako stresno reakcijo. Kljub temu je za vse te odzive na stres značilen poskus, da bi zmanjšali neskladje med učinki povzročiteljev stresa in notranjimi ciljnimi vrednostmi (*internal target values*). Poleg tega vsi odzivi na stres vključujejo aktiviranje osi hipotalamus--hipofiza-nadledvična žleza in ustvarijo razmeroma visoke količine endokrinih hormonov, še zlasti kortikosteroidov, pri čemer je najpomembnejši kortizol, in kateholaminov. Podobno se vsi fiziološki odzivi na stres izrazijo s širokim razponom merljivih sprememb, denimo z veliko produkcijo stresnih hormonov, povišanim krvnim tlakom in bitjem srca, hitrejšim dihanjem, galvanskim odgovorom kože ali z velikimi količinami prostih maščobnih kislin.

Splošni vzorec odgovorov na stres vsebuje najmanj dve glavni povezavi s področjem obolelosti in bolezni, in sicer prek njihovih neposrednih učinkov na srčno-žilni sistem na eni strani ter prek njihovih neposrednih vplivov na obrambni (imunski) sistem na drugi strani.

Na podlagi tega kratkega vpogleda v raziskovanje stresa se zdi upravičeno vzpostaviti most od družbenih neenakosti do posebnih vrst povzročiteljev stresa, denimo socialnih, okoljskih in tistih, ki so povezani s prihodnostjo ali odločanjem. Tu je mogoče navesti naslednjo podskupinsko povezavo:

Nizki segmenti (S^N) dimenzij družbenih neenakosti Ì povzročitelji stresa

Ta podskupinska povezava seveda zahteva nadvse podrobno utemeljitev, vendar pa te ni mogoče izvesti v okviru tega prispevka. Je pa mogoče navesti pet glavnih argumentov, ki nakazujejo podskupinsko zvezo med S^N, najnižjo tretjino razporeditve različnih dimenzij družbenih neenakosti, in med povzročitelji stresa.

Prvič, za mesta S^N, ki jih je mogoče podrobno opisati s široko zbirko življenjskih in delovnih razmer, je med drugim značilna njihova sorazmerna stalnost. Torej je mogoče številne S^N-sestavine dimenzij družbenoekonomske neenakosti, denimo nizke, nezadostne ali padajoče dohodke ali nizke stopnje usposobljenosti, označiti kot dolgotrajne ali (v primeru nizke kvalificiranosti) kot skoraj stalne. Zato umeščenost v S^N-predelih praviloma deluje kot stalen povzročitelj stresa in ne kot izjemen, redek ali osamljen dogodek.

Drugič, obstaja nenavadna asimetričnost med jezikom družbene neenakosti, še zlasti pa razlika med socioekonomskimi tveganji in življenjskimi priložnostmi na eni strani ter jezikom fiziološkega stresa na drugi strani. Medtem ko so družbenoekonomska tveganja in življenjske priložnosti uvedene simetrično, pa za področja stresa ni mogoče prepoznati nobene simetrije. Počutiti se negotovega v javnosti (socioekonomsko tveganje/povzročitelj stresa) nima logičnih posledic za življenjske priložnosti v obliki povzročiteljev stresa. Počutiti se varnega v javnosti ne pomeni alternativnega vira povzročiteljev stresa. Podobno hrupno okolje v službi ali doma hkrati vključuje znatno družbenoekonomsko tveganje in okoljskega povzročitelja stresa, tišino na delovnem mestu ali doma pa je mogoče povezati z drugačno skupino povzročiteljev stresa. Torej lahko družbenoekonomska tveganja povežemo s povzročitelji stresa, socioekonomske življenjske priložnosti pa v glavnem implicirajo odsotnost povzročiteljev stresa.

Tretjič, od razporeditve odvisna specifikacija pragov za S^N-dele pomeni dodatno podporo podskupinskemu razmerju med S^N-področji dimenzij družbene neenakosti in povzročitelji stresa. Ker je večina populacije po definicijski nujnosti nad S^N-pragom, se posamezni akterji, ki se znajdejo v specifičnem S^N-delu, praviloma zaznavajo kot razmeroma prikrajšani. Tako je mogoče dostopno literaturo o pomenu relativne prikrajšanosti[15] dodati kot nadaljnji dokaz predlaganih povezav med S^N-deli in stresom.

Četrtič, medtem ko se odzivi na stres razlikujejo po trajanju, intenzivnosti in vključenosti čustev, pa osnovni vzorci fizioloških reakcij ne razkrivajo vzrokov stresa. Povedano drugače: ni »stresne reakcije zaradi slabega šefa«, omejene na posebno območje nevro-imunskega sistema, v nasprotju s »stresno reakcijo na glasen hrup«, ki prizadene druge predele nevro-imunskega sistema. Torej je mogoče večdimenzionalnost bistvenih življenjskih razmer skozi kontekste ali okolja akterjev in skozi njihove kognitivno-čustvene zgrajenosti razumeti kot povzetek vseh pomembnih možnih povzročiteljev stresa, pri čemer obseg in stopnjo celovitosti teh povzročiteljev določajo le omejitve, ki jih vključuje običajno anketno raziskovanje.

Petič, povzročitelji stresa in stresne reakcije seveda niso nespremenljivi, saj so stresne reakcije funkcionalno, in to verjetno kompleksno in nelinearno, povezane s skupnim številom povzročiteljev stresa. To pa spet zagotovi dodatno podporo prepričanju, da je treba morfološki postopek zbiranja razumeti kot neto vrednost skupnega števila družbenoekonomskih povzročiteljev stresa.

Tako je izvedena druga povezava, in sicer povezava od morfološkega pristopa k biomedicinskemu in zdravstvenemu raziskovanju in nazaj. S tem se (ponovno) zastavlja vprašanje, ali je mogoče ti dve povezavi med empiričnim družbenim raziskovanjem in znanostjo o življenju, pojmovano širše, imeti za

15. O tej literaturi glej novejši deli Walker/Pettigrew, 1984, ali Olson/Hafer, 1996.

srečno naključje ali pa lahko prepoznamo splošnejše razloge za sorodnost nove poti k primerjalnemu raziskovanju in kognitivnim nevroznanostim ali biomedicinskemu raziskovanju.[16]

16. Ta sestavek je tekst istih avtorjev v knjigi Toš, Müller, 2009. Prevedel iz angleščine: Leo Petrovič Brecelj.

14
Časovna distanca kot statistična mera v primerjalni analizi

PAVLE SICHERL

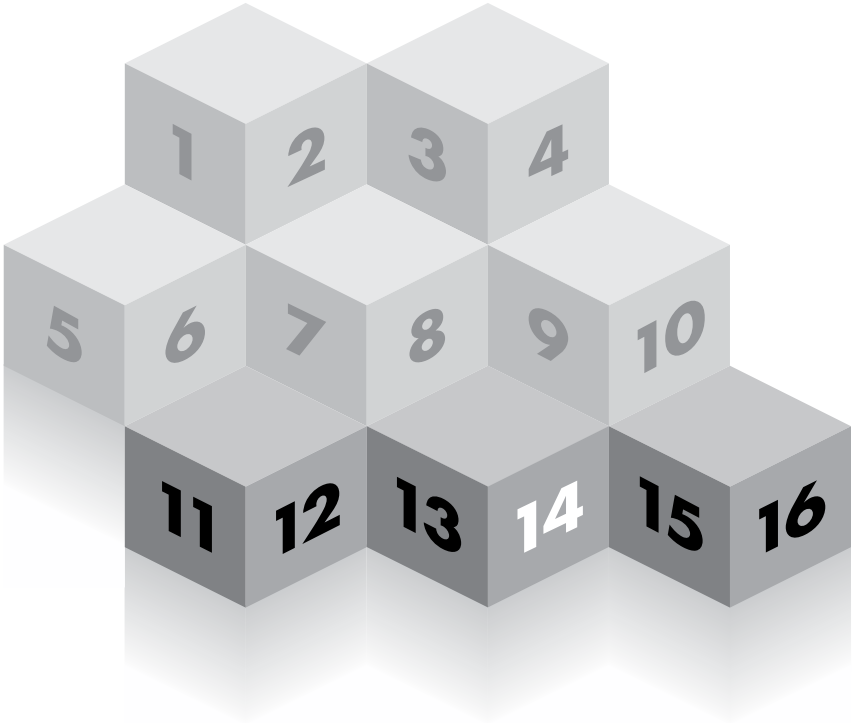

Povzetek

Namen uvajanja časovne distance v analizo razlik v primerjalni analizi ni v nadomestitvi običajno uporabljanih statičnih metod, temveč v njihovi dopolnitvi in razširitvi celotnega teoretskega in metodološkega pristopa, ki naj čim bolj naravno nakaže kompleksnost problema in smiselno vključi tudi njegov dinamični vidik. Poleg definicije obravnavamo dojemanje in pomen merjenja razlik v dveh dimenzijah ter številne primere uporabe časovne distance v primerjalni analizi tako med različnimi enotami kot tudi merjenje razlik med ocenjenimi in dejanskimi vrednostmi. Zaključki obravnavajo vlogo časovne distance za razprave o razvojnih vprašanjih in za metodologijo ocenjevanja razvojnih razlik.

1 Uvod

Količina in dostopnost podatkov, zlasti pa možnosti njihove računalniške obdelave, se spreminjajo z izjemno hitrostjo. Vse bolj jasno pa postaja tudi dejstvo, da je korist za boljše odločanje v kritični meri odvisna od tega, kar bi lahko imenovali 'človeški vmesnik': razumevanje informacije, vsebovane v podatkih in obdelavah, ter komunikacija tega razumevanja. Koncept časovne distance in njegove operativne statistične mere S-časovne-distance lahko koristno uporabimo tudi za boljše razumevanje problemov razvoja in neenakosti. Izražena v enotah časa zaradi intuitivne razumljivosti lahko predstavlja tudi enega od dodatnih pripomočkov za seznanjanje javnosti s temi problemi in za komunikacijo med vladnimi institucijami, gospodarstvom, družbenimi dejavnostmi in civilno družbo.

Na tem mestu se bomo osredotočili predvsem na idejo posebne kategorije časovne distance in na iz nje izhajajočo statistično mero S-časovno-distanco kot analitični in prezentacijski pripomoček, ki omogoča dodaten pogled na problem in vodi do dvodimenzionalnega koncepta razlik v razvoju in blaginji. Sicer pa koncept časovne distance in S-časovna-distanca predstavljata veliko bolj splošen generičen koncept in statistično mero, ki ju lahko apliciramo na številne druge probleme v ekonomiji, politiki, poslovnem svetu in statistiki. Ta koncept in statistična mera sta novost tudi v svetovni literaturi in omogočata nadaljnje razširitve in uporabo na številnih področjih. Tako je eden od vodilnih svetovnih ekonometrikov na področju časovnih serij in Nobelov nagrajenec za ekonomijo, profesor C. Granger, uporabil pojem časovne distance in S-časovno-distanco kot eno od mer za ugotavljanje velikosti odstopanja dejanskih vrednosti od ocenjenih vrednosti ter posledično za izboljševanja napovedovanja časovnih serij (Granger in Jeon, 1997, 2003).

2 Definicija in nov pristop

Časovna distanca je v splošnem razdalja v času med dvema dogodkoma. S-časovna-distanca pa je posebna kategorija časovne distance, ki je definirana za dano raven spremenljivke (indikatorja).[1] V nasprotju s statičnimi merami, ki so definirane glede na določeno časovno enoto, je S-časovna-distanca definirana za določeno raven spremenljivke in meri razliko v času, ko primerjani enoti dosežeta dano raven opazovane spremenljivke. Tako določeno distanco v času (npr. število let, mesecev, dni, itd.) uporabljamo kot dinamično mero neenakosti med opazovanima enotama v istem smislu, kot določeno razliko (absolutno ali relativno) v določenem trenutku uporabljamo kot statično mero razlik med opazovanima enotama.

Ko dve funkciji ali seriji s časovnimi subskripti primerjamo za dano raven spremenljivke X, razlika v času med dobljenima vrednostma za čas t_1 in t_2 predstavlja časovno distanco med tema dvema enotama za dano raven spremenljivke X. Za dano raven spremenljivke X_L, $X_L = X_i(t_i) = X_j(t_j)$, S-časovno-distanco med enoto (i) in enoto (j) za dano raven X_L napišemo kot:

$$S_{ij}(X_L) = \Delta T(X_L) = t_i(X_L) - t_j(X_L) \quad (1)$$

Pri predznaku časovne distance pri primerjavi dveh enot je pomembno razlikovati, ali gre za časovno prednost (–), ali za časovni zaostanek (+) (razumljeno v statističnem smislu in ne kot funkcionalna povezava)

$$S_{ij}(X_L) = -S_{ji}(X_L) \quad (2)$$

Namen uvajanja časovne distance v analizo razlik ni v nadomestitvi običajno uporabljanih statičnih metod in meritev, temveč v njihovi dopolnitvi in razširitvi celotnega teoretskega in metodološkega pristopa. Uporaba koncepta časovne distance in njena operacionalizacija s pomočjo statistične mere S-časovne-distance omogočata kot dodatni instrumentarij k obstoječim metodam analize dodatnega razumevanja problema in izboljšave na dveh področjih, konceptualnem in analitičnem.

Prvič, na teoretski ravni se postavlja problem celovite ocene velikosti razlik oz. neenakosti. Izhaja se iz predpostavke, da ima neenakost svojo statično in svojo dinamično dimenzijo, in da nobena od njiju sama po sebi (bodisi statična razlika ali časovna distanca) ne more predstavljati adekvatne ocene celotne

1. Glej npr. Sicherl (2003a, 2006 ali 2007a).V splošnem gre za raven spremenljivke X, ker je uporaba koncepta S-distance mogoča pri zelo različnih specifikacijah odnosov med enotami in spremenljivkami. Razen pri začetni definiciji bomo v nadaljevanju namesto izraza raven spremenljivke uporabljali izraz raven indikatorja. Sofinanciranje raziskovanja tega problema poteka tudi v okviru raziskovalnega programa P5-0117, ki ga podpira ARRS.

velikosti neenakosti. Ta naj bi bila v splošnem neka ponderirana kombinacija statične in dinamične dimenzije. Drugič, za praktično uporabo ima S-časovna--distanca vsaj dve izredno zanimivi lastnosti. Ker je izražena v enotah časa, je lahko razumljiva vsem, od ministrov in poslancev do najširše javnosti. To je ena od idealnih lastnosti, ki naj jih ima neki instrument prezentacije in komunikacije. Hkrati pa je pričakovati, da bosta imeli zaradi te lastnosti analiza in diskusija časovnih distanc velik vpliv na javnost. Dodatna prednost je lastnost, da vse dosedanje metode in rezultati (ne pa nujno tudi zaključki!) ostanejo nespremenjeni, saj časovna distanca dodaja novo dimenzijo in ne nadomešča drugih pogledov. Širši teoretski pogled in izboljšana semantika sta zanimivi tako za strokovno javnost kot za civilno družbo.

Predlagana metodologija uvaja v literaturo nov pogled na stopnjo neenakosti v razvoju in blaginji in s tem boljšo analitično podlago za vrednostne sodbe, ki jih o svoji relativni poziciji v družbi in svetu oblikujejo posamezniki in skupine na različnih ravneh. V tej svoji vlogi lahko pomembno pomaga kot analitični, prezentacijski in komunikacijski pripomoček pri razumevanju razvojnih procesov in položaja v družbi. Še preden pa se osredotočimo na to vlogo, lahko omenimo splošen pomen koncepta časovne distance in statistične mere S-časovne-distance v smislu učinkovitosti izkoriščanja informacije v obstoječih podatkih.

S-časovna-distanca pomeni v splošnem novi, dodatni pristop k iskanju informacije iz danih podatkov. Bistvo tega pristopa je v tem, da zamenjamo razmerje med časom in vrednostjo indikatorja tako, da ravni vrednosti indikatorja (indikatorjev) opredelimo kot klasifikatorje in čas postane fokus primerjave in 'numeraire'. V dosedanjih pristopih je v primerjavah čas uporabljen predvsem kot informacija o lokaciji posameznega podatka, to je kot koordinata v parametrskem okviru, ki oblikuje koordinatni sistem, ki ga uporabljamo, da organiziramo (indeksiramo) skupino spremenljivk. Z drugimi besedami: čas je igral vlogo deskriptorja, subskripta (indeksa) ali klasifikatorja. V tem pristopu izkoristimo še dodatno informacijo, ki je omogočena s tem, da podatkovno bazo prestrukturiramo tako, da izbrane vrednosti indikatorja prevzamejo vlogo deskriptorja, ali subskripta (indeksa), ali klasifikatorja, čas pa postane 'numeraire', v katerem lahko izrazimo in merimo določene distance med primerjanimi enotami in indikatorji. Ta pristop je mogoče generalizirati na določenem področju tudi na druge spremenljivke razen časa (Sicherl, 1999a). Vendar je časovna distanca za nas najbolj zanimiva zaradi svoje intuitivne narave in pomena časovne dimenzije v semantiki opisovanja različnih situacij v gospodarskem razvoju in družbi ter formiranju naših percepcij o teh dogodkih in položaju v družbi in svetu.

Seveda pa je treba poudariti, da je v dinamični komparativni analizi položaj lahko videti bistveno drugačen kot v konvencionalni statični analizi in

da ignoriranje dinamičnih karakteristik v literaturi in raziskavah lahko pomeni osiromašenje prispevka, ki ga družbene vede lahko dajo k razumevanju razlik v razvoju in problemu neenakosti v družbi in politiki reševanja teh problemov. Ta širši pojmovni in analitični pogled odpira, če že ne more dati dokončnih odgovorov, številna pomembna vprašanja o percepciji razlik v razvoju in neenakosti, o adekvatnosti statističnih mer na tem področju ter o novih načinih povezovanja problemov rasti in problemov neenakosti v teoriji in praksi (ibid).

3 Dojemanje in pomen merjenja razlik v dveh dimenzijah

Za preprost prikaz merjenja razlik v dveh dimenzijah bomo uporabili primer razlik med dvema enotama za dani indikator. Če časovno serijo indikatorja X izrazimo kot $X_1 = f_1$ (t) za prvo enoto in $X_2 = f_2$ (t) za drugo enoto, dobimo kvantitativne ocene statičnih in dinamičnih mer razlik med obema enotama na naslednji način:

1. Če omenjeni dve funkciji primerjamo med seboj ***navpično*** v določenem časovnem trenutku (t), **dobimo statično dimenzijo razlik**. Kvantitativni meri statične relativne pozicije sta v tem preprostem primeru absolutna statična razlika A

   $$A_{12}(t) = X_1(t) - X_2(t) \quad (3)$$

   in relativna statična razlika R

   $$R_{12}(t) = X_1(t) / X_2(t) \quad (4)$$

   ali statična procentualna razlika

   $$P_{ij}(t) = [X_i(t)/X_j(t) - 1]*100 \quad (5)$$

2. Če omenjeni dve funkciji primerjamo med seboj ***vodoravno*** za določeno raven indikatorja X, **dobimo časovno distanco** med obema enotama za to raven indikatorja X. Za določeno raven indikatorja X_L,

   $$X_L = X_L(t_1) = X_2(t_2) \quad (6)$$

   S-časovno-distanco za to raven lahko napišemo kot:

   $$S_{12}(X_L) = Dt(X_L) = t_2(X_L) - t_1(X_L) \quad (7)$$

Včasih je potrebno upoštevati posebne primere[2].

SLIKA 1.
Časovne serije lahko primerjamo v dveh dimenzijah: 1. Statična razlika v določenem času, 2. Časovna distanca za določen nivo indikatorja.

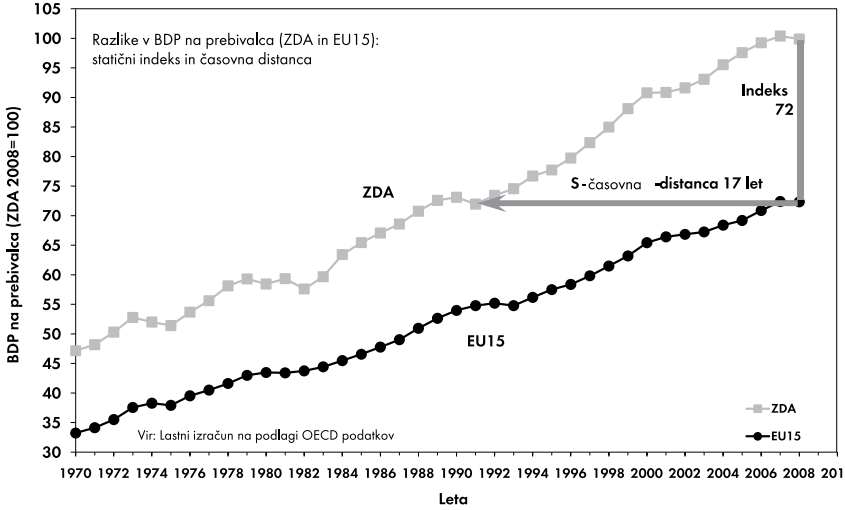

Slika 1 prikazuje obe perspektivi razlik med dvema enotama, v tem primeru med ZDA in EU15 za indikator BDP na prebivalca. Običajno se take razlike opisujejo z relativnimi statističnimi merami, kot so indeksi ali procentualne razlike. V našem primeru bi torej opisali, da je v letu 2008 znašal indeks za EU15 72 (ZDA=100). Iz istih časovnih serij pa lahko opišemo položaj tudi s časovno distanco za določen nivo indikatorja. V tem primeru je bil nivo BDP na prebivalca za EU15 dosežen v ZDA že v letu 1991, to je pred 17 leti. Tako vidimo, da iz istih podatkov (tj. časovnih serij za dve enoti za dani indikator) lahko dobimo dve lahko razumljivi informaciji, ki se med seboj dopolnjujeta in ne nadomeščata.

2. Kjer je T določen z X_L. V posebnih primerih je T lahko funkcija ravni spremenljivke X_L, v splošnem pa lahko pričakujemo, da lahko dobimo več vrednosti za čas T, kadar je bila dana raven spremenljivke dosežena v več časovnih točkah oziroma časovnih intervalih. Takrat je S-časovna-distanca vektor, katerega elementi so poleg ravni spremenljivke X_L povezani tudi s časom. V splošnem je torej S-časovna-distanca med enotama (i) in (j) opredeljena z ravnijo spremenljivke X_L v določenem času (t). Potrebujemo tri subskripte za označitev specifične vrednosti S-časovne-distance: (1 in 2) med katerima dvema enotama merimo časovno distanco in (3) za katero raven spremenljivke X (enako kot uporabljamo časovni subskript za označevanje statičnih mer razlik). V splošnem pa potrebujemo še četrti subskript, ki kaže, glede na katero časovno točko je časovna distanca opredeljena (T_1, T_2... T_n).

Časovna distanca kot nov pogled v analizi časovnih serij lahko služi za različne analitične in prezentacijske namene. V kratkem bi lahko te uporabe formulirali kot 1. deskriptivna statistična mera; 2. koncept multidimenzionalnih primerjav in evaluacije, skupaj s prezentacijo, vizualizacijo in semantiko, ki poleg raziskovanja lahko služi tudi za menedžment in usmerjanje politik; 3. stohastični modeli s S-časovno-distanco (npr. kriterij za evalvacijo modelov predvidevanja kot Granger in Jeon); 4 modeli odločanja (kot dodaten možen element v teh modelih). Prvi dve točki nam pomagata s pomočjo nove dimenzije opazovanja ustvarjati boljšo percepcijo situacije in take uporabe bomo obravnavali v tem članku. Točki 3 in 4 pa nakazujeta možnosti nadaljnjih bolj kompleksnih aplikacij, ki jih bo treba še razviti.

Pri sliki 1 gre za prikaz dveh deskriptivnih statističnih mer, ki jih lahko koristno uporabljamo v primerjalni analizi za številne indikatorje na vsebinsko različnih področjih. Slika 2 prikazuje shemo koncepta celotne stopnje neenakosti, kjer gre za simultano dojemanje in merjenje razlik v dveh dimenzijah (statična razlika v vrednostih indikatorja v določenem času in časovna distanca za določeno raven indikatorja). V dinamičnem kontekstu lahko vidimo, da višje stopnje rasti vodijo do manjših časovnih distanc in imajo tako pomemben vpliv na percepcijo celotne stopnje neenakosti. To sestavljata tako statična razlika kot časovna distanca. Obe meri sta pomembni. Statične mere same so niso zadostne.

SLIKA 2.

Koncept celotne stopnje razlik: simultano dojemanje in merjenje razlik v dveh dimenzijah (v vrednosti indikatorja in v času)

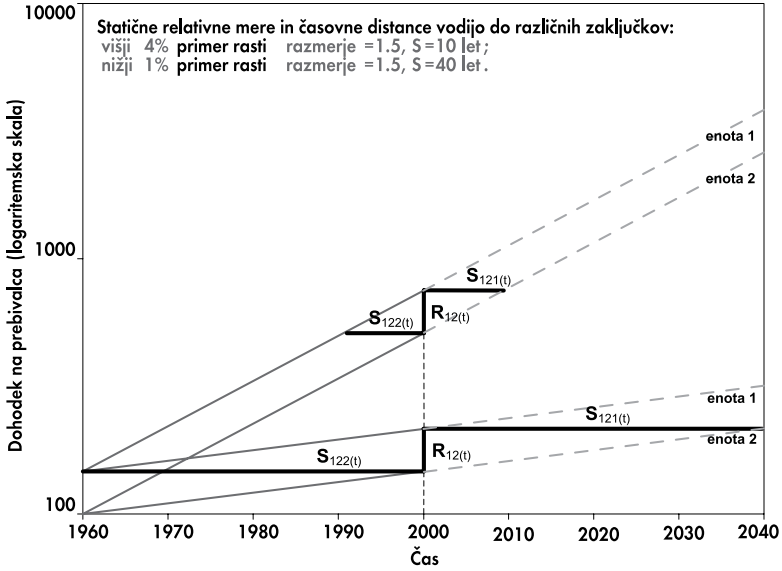

Slika 2 kaže dva primera, pri obeh je vrednost indikatorja za enoto 1 za 50 % večja od vrednosti za enoto 2 za vsa leta opazovanega obdobja. V zgornjem delu slike obe enoti rasteta po letni stopnji rasti 4%, v spodnjem delu pa po 1% letno. Različna stopnja rasti[3] privede do bistvene razlike v oceni situacije pri dvodimenzionalnem konceptu celotne stopnje neenakosti, saj je časovna distanca v prvem primeru 10 let, v drugem pa kar 40 let.

Konvencionalne relativne statične mere neenakosti ocenjujejo obe situaciji kot enako stopnjo neenakosti (statično razmerje 1.5, oziroma 50 %, je v tem primeru iste stopnje rasti obeh enot enako, enako velja za Ginijev koeficient ali Lorenzovo krivuljo za primer več enot), dinamična analiza pa ju ocenjuje kot bistveno različni stopnji neenakosti. Že ta poenostavljeni primer omogoča zaključek, da konvencionalna statična analiza neenakosti ne more zadovoljivo prikazati kompleksne realnosti v današnjem dinamičnem svetu.

Istim vrednostim relativnih statičnih razlik lahko ustrezajo zelo različne vrednosti S-časovne-distance, če se velikost (absolutna vrednost) stopenj rasti za različna obdobja za isti indikator ali med različnimi indikatorji bistveno razlikuje. Vzemimo drug primer, ko se dinamika razvoja v določeni državi spremeni. Naj se stopnja rasti spremeni z 2 % na 4 %. Tri različne mere neenakosti med opazovanima enotama (npr. bolj razvito področje in manj razvito področje) bodo dale tri različne zaključke celo o smeri spremembe. Relativne razlike bodo ostale nespremenjene, časovna distanca bo manjša, absolutne razlike pa večje.

Primer $r_1 = r_2$ je dobra ilustracija kompleksnosti problema pri merjenju razlik med dvema enotama že pri tako poenostavljeni situaciji in to še preden vključimo tudi kvalitativne in normativne vidike tega problema. Ker po predpostavki zaradi preprostosti prikaza za zdaj ni razlike v stopnji rasti indikatorja med obema opazovanima enotama, je lahko sprememba v merah neenakosti le funkcija spremembe v velikosti skupne stopnje rasti indikatorja.

Tako dobimo v tem primeru tri popolnoma različne rezultate (celo glede smeri spremembe):

1. relativna statična razlika $R_{12}(t)$ (in podobne mere, kot so Lorenzova krivulja, Ginijev koeficient koncentracije itd.) je povsem neobčutljiva in ne kaže nobene spremembe;
2. S-časovna-distanca kot mera dinamičnega vidika neenakosti je padajoča funkcija velikosti skupne stopnje rasti;

3. Na obeh slikah je predpostavljena nespremenjena stopnja rasti skozi vse obdobje. To je narejeno samo zaradi tega, da bi bil primer za predstavitev ideje čim bolj preprost. Prav tako to ne pomeni, da metodologija v splošnem temelji na projiciranju sedanjih odnosov v prihodnost.

3. absolutna statična razlika $A_{12}(t)$ je rastoča funkcija velikosti skupne stopnje rasti (Sicherl, 1977).

Relativne statične mere neenakosti so najbolj pogosto uporabljane v literaturi, zgornja analiza pa kaže, da te mere niso zmožne razlikovati med raznimi situacijami glede spremembe velikosti stopnje rasti med različnimi obdobji. Z njihovega stališča, tj. iz statične perspektive, se nič ne spremeni, kadar pride do prehoda iz obdobja nizke stopnje rasti v obdobje visoke stopnje rasti ali obratno. Z drugimi besedami, če opazujemo relativne statične razlike v času, te v danem primeru ostajajo nespremenjene, pa naj gre za rastočo, stagnirajočo ali nazadujočo situacijo. V dinamičnem svetu se ne moremo zadovoljiti samo z opazovanjem relativnih statičnih mer neenakosti, ki ne reagirajo na spremembe v stopnji rasti.

Kompleksne presoje o razlikah v razvitosti in njihovem položaju ljudje ne temeljijo samo na trenutnem položaju, ampak jih prek spomina povezujejo s preteklostjo in prek pričakovanj s prihodnostjo. Problem je torej že v samem konceptualnem pristopu. Razvoj, ki je inherentno multidimenzionalen in dinamičen fenomen, se ne more zadovoljivo obravnavati s statičnimi metodami. Zato je celo časovna vrsta kazalcev razlik v razvitosti (npr. razmerij, indeksov ali Gini koeficientov v primeru več enot) slab nadomestek za resnično dinamičen pojmovni in analitičen okvir, saj implicitno predpostavlja, da so za presojo pomembne le razlike v določenem trenutku. Tak pristop bistveno podcenjuje kompleksnost pojmovanja in ocenjevanja razlik v razvitosti in blaginji.

Ker tak širši pojmovni pristop doslej ni obstojal pri definiranju celotne stopnje neenakosti, ki je tu koncipirana kot neka ponderirana vrednost, sestavljena iz statične in dinamične komponente, so tudi tisti elementi analize razlik v razvitosti, ki so se nanašali na spremembe v času, kot je npr. razlika v stopnjah rasti za opazovani enoti, ostajali izolirani in nedorečeni. Tako je pri nas in tudi v tujini glavni poudarek ostajal na statičnih (relativnih) razlikah, kar je bistveno osiromašilo samo analizo razlik v razvitosti, še bolj pa iskanje povezav med dinamiko rasti in stopnjo neenakosti. Dosedanji pojmovni in analitični instrumentarij ni dajal zadovoljivih podlag za razumevanje stvarne življenjske situacije, tj. da se medsebojni odnosi v dinamičnem kontekstu lahko bistveno razlikujejo od opazovanih statičnih odnosov.

Absolutna velikost stopnje rasti za celo državo in za posamezna območja pa bistveno vpliva ne samo na stopnjo zadovoljevanja potreb na vseh območjih, ampak tudi na občutek neenakosti v družbi in svetu. Visoka stopnja rasti namreč, ceteris paribus, zmanjšuje zaostajanje v času med bolj razvitimi in manj razvitimi območji ali državami, nizka stopnja rasti pa ga povečuje. To je pomembno tako z ekonomskega kot političnega stališča za realistično oceno razlik v razvitosti in boljše razumevanje občutkov ljudi glede teh razlik.

Kar je še bolj pomembno, učinkovitost in neenakost sta po tej teoriji povezani še drugače. Večja učinkovitost omogoča večjo stopnjo rasti pri istih sredstvih, višja stopnja rasti pri dani distribucijski politiki zmanjšuje časovno distanco, to zmanjša eno dimenzijo neenakosti in povečuje kohezijo v družbi, bolj kohezivna družba je bolj fleksibilna pri sprejemanju odločitev za potrebne spremembe, to pa spet vodi v bolj učinkovit razvoj. Lahko si seveda zamislimo začarani krog v obratni smeri. Tako lahko tudi ukrepi, ki izboljšujejo učinkovitost gospodarstva, v določeni meri posredno pomagajo pri reševanju problema neenakosti oziroma neučinkovitost še poslabšuje problem neenakosti. Ta teorija opozarja, da bo treba mnoge stvari gledati v spremenjeni perspektivi.

Lahko si predstavljamo, kako bi razne politične stranke glede na svoje interese lahko isto objektivno situacijo prikazovale na tri različne načine. Tisti, ki bi želeli argumentirati, da se ni nič spremenilo v pogledu stopnje razlik, bi se sklicevali na relativno mero razlik. Drugi, ki bi želeli pokazati, da so se stvari v tem pogledu poslabšale, bi poudarjali absolutne razlike. Tretji bi lahko poudarjali časovno distanco in trdili, da so se razlike zmanjšale. Stroka ima nalogo opozoriti na dejstvo, da je situacija bolj kompleksna kot se običajno prikazuje, da vsaka od teh treh mer kaže na enega od možnih pogledov na dejansko situacijo.

4 Primeri metod izračunavanja vrednosti časovnih distanc

Metode izračunavanja časovnih distanc so lahko zelo različne, od preprostih pri primerjavi dveh enot za stalno rastoče ali stalno padajoče indikatorje do zelo zapletenih pri več serijah s fluktuacijami. Tukaj bomo kratko prikazali najbolj preproste metode.

Pri primerjavi med dvema enotama vzamemo neko določeno vrednost indikatorja, poiščemo v tabeli ustrezni dve vrednosti časa, ko je bila ta vrednost indikatorja dosežena v obeh primerjanih enotah, ter ti dve vrednosti časa med seboj odštejemo. Tako izračunana vrednost časovne distance predstavlja ex post oceno S-časovne-distance, ki se nanaša na časovno zaostajanje v preteklosti. Če bi imeli v tabeli tudi vrednosti indikatorja, ki bi izražale razne scenarije gibanja v prihodnosti, bi lahko tako izračunali tudi predpostavljene vrednosti ex ante S-časovnih-distanc. Pomembno je razlikovati med ex post in ex ante pojmom S-časovne-distance. Glavna razlika je torej v tem, da se nanašata na različni obdobji, preteklost in prihodnost. Ex post S-časovna-distanca pripada domeni statističnih mer, ki temeljijo na znanih dejstvih; ex ante S-časovna-distanca pa je pomembna za opisovanje bodočih sprememb vrednosti časovne distance kot rezultatov alternativnih scenarijev politik in ukrepov za prihodnje obdobje.

Druga metoda je podobna. Približno vrednost časovnih distanc lahko odčitamo z grafikonov, ki prikazujejo časovne serije izbranega indikatorja za primerjane enote. Kot prej, na grafikonu izberemo določeno vrednost indikatorja, nato s pogledom na horizontalni časovni osi odberemo vrednosti časa, ko je bila ta vrednost indikatorja dosežena v primerjanih enotah, in z odštevanjem teh dobimo ustrezno vrednost S-časovne-distance.

Tretja metoda se prav tako nanaša na hiter pregled in oceno z grafikonov, vendar to sedaj velja tudi za dvodimenzionalne grafikone, kjer so za opazovane enote vrednosti dveh indikatorjev (X in Y) za dve ali več enot predstavljene ne kot časovne serije s časom na horizontalni osi, temveč se na abscisi nahajajo vrednosti spremenljivke X, na ordinati pa vrednosti spremenljivke Y, vsaka taka točka pa ima navedeno tudi svojo časovno vrednost. Na tem mestu ni prostora, da bi ta primer podrobneje obdelali. V Sicherl (1999a) je prikazan tak primer za razmerje med BDP na prebivalca in pričakovano življenjsko dobo za ZDA in Japonsko. Tudi tukaj izberemo določeno vrednost indikatorjev (sedaj X ali Y), najdemo vrednosti ustreznih časovnih subskriptov pri točkah za primerjane države in jih odštejemo. To je dodatni dokaz za dejstvo, da novi pristop v n-dimenzionalnem indikatorskem prostoru uporablja še čas kot (n + 1) dimenzijo, na podlagi katere izračunava časovne distance (S-časovne-distance). Običajna regresijska analiza preprosto spregleda, da je skupaj z vrednostmi X in Y v originalnih podatkih povezana tudi informacija o času, in tako ne izkoristi vse informacijske vsebine, ki obstaja v originalnih podatkih (ibid).

V vseh treh zgoraj omenjenih metodah je bila S-časovna-distanca izračunana iz originalnih podatkov (včasih s pomočjo interpolacije ali ekstrapolacije) samo na podlagi informacij o ravneh vrednosti indikatorjev in časa, ko so bile te vrednosti dosežene. To še enkrat potrjuje, da S-časovna-distanca uporablja (n + 1) dimenzijo v multidimenzionalnem prostoru n indikatorjev; možnost uporabe te dodatne dimenzije je vedno obstajala, vendar ni bila prej izkoriščena, ker ni obstajala konceptualna podlaga za ta novi dodatni pogled.

Obstaja tudi četrta metoda, ki izračunava vrednosti S-časovne-distance s pomočjo formule, ki aproksimira razmerje med relativno statično razliko in ustrezno stopnjo rasti indikatorja

$$S_{ij} = R_{ij}(t)/r_i \qquad (8)$$

Ta metoda je posebno primerna za računanje ex ante časovne distance v scenarijih. Predstavlja tudi eno od možnih povezav med statičnimi relativnimi merami razlik, S-časovno-distanco in stopnjami rasti primerjanih enot. Te možne povezave sicer pomagajo pri razumevanju povezav med že običajno uporabljanimi merami razlik v razvoju in pojmom časovne distance. Spet pa je treba poudariti, da ima teoretično S-časovna-distanca svoje izhodišče v primerjavi v

času za dano raven indikatorja in nikakor ni nujno, da bi bila s takimi praktičnimi približki odvisna od relativnih statičnih razlik ali stopnje rasti. Vsaka od teh mer pomeni enega od komplementarnih vidikov kompleksne ocene velikosti razlik.

5 Primeri uporabe časovne distance

Tukaj se bomo omejili na aplikacije na dve relativno enostavni in lahko razumljivi področji primerov uporabe časovne distance: 1. primerjalno analizo razlik med različnimi enotami in 2. merjenje razlik med ocenjenimi in dejanskimi vrednostmi. S tujimi kraticami bi lahko govorili o benchmarkingu in monitoringu. Bolj podroben časovni potek uporabe časovne distance do 2004 in pripadajoča bibliografija je na razpolago v Sicherl (2003a). Metodologija in številne kasnejše aplikacije so na razpolagi na spletni strani Sicentra www.gaptimer.eu.

Časovna distanca v primerjalni analizi med različnimi enotami. Razvoj teorije časovne distance je imel svoj začetek v aplikativni raziskavi regionalnih razlik v Jugoslaviji konec 60. let. V študiji problemov dodeljevanja dopolnilnih sredstev proračunom manj razvitih republik in pokrajin Sicherl et al. (1968) je bilo ugotovljeno, da so bile stopnje rasti za posamezne indikatorje med republikami in avtonomnima pokrajinama zelo podobne, hkrati pa različne za različne indikatorje. Za obdobje 1952–1966 je bila značilna hitra rast gospodarstva, saj je narodni dohodek naraščal po povprečni stopnji rasti okoli 8 % v vseh republikah in avtonomnih pokrajinah. Postavilo se mi je vprašanje, ali so enake stopnje rasti in stabilni statični indeksi v primerjavi s povprečjem za Jugoslavijo res edini način, na katerega je možno predstaviti velikost regionalnih razlik. Miselni preblisk, ki je botroval novi generični meri razlik, je bil v tem, da sem se vprašal, zakaj bi razlike med časovnimi serijami meril samo v navpični smeri, ko se ponuja tudi nova komplementarna mera razlik, ki meri razliko med serijama v vodoravni smeri za dano raven indikatorja in je izražena v enotah časa. Tako je bil uveden pojem časovnega zaostajanja in objavljen primer za oceno razlik v nacionalnem dohodku na prebivalca (Sicherl, 1969), kjer je bil poudarjen izreden pomen dinamike rasti za celo gospodarstvo za zaostajanje v času med regijami. V Sicherl (1970) je metodologija kvantitativne analize statičnih in dinamičnih odnosov v ravni razvitosti že povezana v formalni okvir, prikazani sta dve možni definiciji časovne distance (ex post in ex ante), njene spremembe v času kot negativna funkcija stopnje rasti, implikacije za večdimenzionalno analizo razvitosti, prikazana pa je tudi empirična analiza za več kazalcev. V vseh teh primerih je šlo za razvoj nove metodologije in uporabo te novosti v analizi regionalnih razlik.

Sledi tudi objava v tujini (Sicherl, 1973), ki podaja teorijo časovne distance kot dinamične mere razlik v družbenem in ekonomskem razvoju; empirična ilustracija pa poleg regionalnih razlik vključuje tudi razlike v indikatorjih razvoja med izbranimi državami. Nadaljnji razvoj koncepta in analitičnega instrumentarija, povezanega s časovno distanco, je v glavnem objavljen v tuji literaturi. Sicherl (1977) v metodološkem delu študije za ILO razpravlja o definicijah in elementih za povezave s statičnimi merami za primer več enot in za frekvenčne distribucije.

Aplikativne raziskave razlik na regionalni ravni si sledijo še naprej doma in v tujini. Metodologija in jugoslovanski primer sta bila očitno zanimiva za ILO, svetovni kongres zveze ekonomistov in univerzo v Glasgowu. Najnovejša aplikacija je analiza regionalnih razlik v Avstriji inštituta WISDOM (2010). Časovne distance so bile uporabljene tudi pri analizi razlik v svetu med moškimi in ženskami za razne indikatorje organizacije ZN INSTRAW (Sicherl, 1989) ter za analizo umrljivosti dojenčkov kot primer proučevanja družbene blaginje v Evropi (Rose, 1992).

Pozneje se uporaba časovnih distanc širi na analizo razlik v ekonomskih in socialnih indikatorjih med državami. Sicherl (1990) jo uporablja pri primerjavi indikatorjev razvitosti Slovenije z Avstrijo, Italijo, Jugoslavijo in Madžarsko. Primerjave med Slovenijo, Avstrijo, Irsko, Portugalsko in Grčijo med ekonomijami v tranziciji in EU so podane v Empirical Economics (Sicherl, 1999b). Na podlagi podatkov za BDP na prebivalca za ZDA, Francijo, Španijo, Portugalsko in Grčijo je tudi pokazano, da je treba za oceno konvergence oz. divergence upoštevati obe dimenziji, tako statične razlike kot časovno distanco, ker se zaključki za obdobje 1973–1998 bistveno razlikujejo glede na uporabljeno mero razlik. Analizirane so bile tudi razvojne distance v jugovzhodni Evropi, kjer so merjene časovne distance med Grčijo in Slovenijo na eni strani ter Hrvaško, Bolgarijo, Romunijo, Makedonijo na drugi strani; za nekatere indikatorje tudi za FR Jugoslavijo, Bosno in Hercegovino ter Albanijo.

Strnjen prikaz pomena časovne distance kot nove statistične mere razlik na področju razvitosti in blaginje je predstavljen v Sicherl (1997 in 2004). Analize na podlagi časovnih distanc so v mnogih primerih privedle do kvalitativno drugačnih sklepov, kot so izhajali iz konvencionalne analize relativnih statičnih razlik. Zlasti v zadnjem prispevku je z metodološkega stališča zelo pomembna tipologija procesov, ko so razlike v posameznih indikatorjih med izbranimi državami EU in kandidatkami strukturirane v tipe procesov I, II in III glede na zelo različno velikost stopenj rasti indikatorjev, kar povzroči različna medsebojna razmerja med velikostjo statičnih razlik in časovne distance. Tako so na primer procentualne razlike glede na povprečje EU 15 pri pričakovani življenjski dobi zelo majhne, časovne distance pa velike. Obraten tip procesov so nekateri proce-

si v informacijski infrastrukturi, kjer so statične razlike velike, časovne distance pa zaradi visokih stopenj rasti majhne.

V knjigi Fleksibilnost dela (Sicherl, 2003a) je bila časovna distanca v okviru projekta 5. raziskovalnega programa EU uporabljena predvsem za ponazoritev dolgoročne narave razlike v strukturi zaposlenosti v četrtem poglavju in za ustrezno orientacijo razlik v stopnji gospodarske razvitosti med sodelujočimi državami v petem poglavju. Takratno vrednost Slovenije so Nizozemska, Švedska in Velika Britanija dosegle že v letu 1970, torej je časovna distanca več kot 30 let. Uporaba časovnih distanc pri mednarodni primerjalni analizi kaže, da fleksibilnost dela ni odvisna le od institucij in predpisov na trgu delovne sile, temveč med drugim tudi od stopnje razvitosti in strukture gospodarstva.

SLIKA 3.

Tipologija razvojnih indikatorjev glede na odnos med relativno statično razliko in časovno distanco za države EU27 v primerjavi s Švedsko

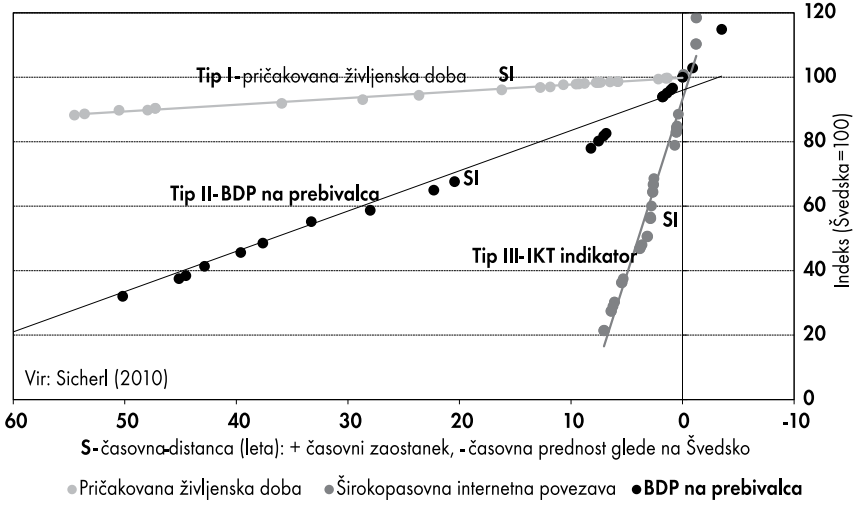

Kot je v metodoloških materialih večkrat poudarjeno, se razlike v rangiranju izbranih indikatorjev glede velikosti razlik lahko bistveno razlikujejo, če te indikatorje rangiramo glede na statično mero razlik ali pa glede časovnih distanc. Po analizi časovnih distanc je v splošnem položaj Slovenije boljši pri manj zahtevnih kot pri bolj zahtevnih področjih. UMAR (2003) je v Poročilu o razvoju za izbrane indikatorje krovnega sistema za spremljanje uresničevanja strategije gospodarskega razvoja pripravil tudi prikaz časovnih distanc.

Združenje evropskih gospodarskih zbornic EUROCHAMBRES je v Bruslju predstavilo študijo o primerjavi evropske in ameriške ekonomije na podlagi

časovnih distanc (2005). Časovne distance so pokazale, da je EU v letu 2003 zaostajal za ZDA npr. za 18 let za per capita proizvod in za 25 let pri stopnji zaposlitve ter da bi doseganje ZDA pri realističnih stopnjah rasti zahtevalo zelo dolga razdobja, kar je odmevalo v svetovnih medijih. Gospodarstvo je tako na sredini dekade lizbonske strategije povedalo evropskim voditeljem, da leporečje in način implementacije ne bosta privedla do uresničitve teh ciljev. V letih 2007-2009 smo njihove zaključke dopolnili na globalnem nivoju še z primerjavo z državami skupine BRIK. Tako se je zaključek za časovne distance glasil, da se Kitajska hitro približuje, ZDA pa ostajajo še vedno spredaj.

Uporaba časovnih distanc za indikatorje informacijske družbe in še posebej za merjenje digitalnega razkoraka med posameznimi državami in svetovnimi regijami je bila prikazana v številnih analizah. V Sloveniji so bile analize pripravljene za Ministrstvo za informacijsko družbo, ki jih je pripravil Sicenter skupaj s FDV. Metodološki koncept je obravnavan tudi v Vehovar, Sicherl, Huesing, Dolničar (2006). Sicherl (2003b) je na podlagi rezultatov projekta SIBIS iz 5. okvirnega programa raziskovanj EU poleg analize razlik med državama pokazal tudi primer, kako se časovna distanca lahko koristno uporabi za ocenjevanje časovne dimenzije digitalnega razkoraka za različne skupine prebivalstva, kot so ženske, starejši od 50 let ter skupine prebivalstva z nižjimi dohodki in nižjo izobrazbo. Najbolj odmevna je bila analiza uporabe časovne distance kot dodatne mere digitalnega razkoraka za izbrane indikatorje za okoli 200 držav in za svetovne regije v publikaciji International Telecommunication Union (2010), ki obravnava merjenje informacijske družbe v svetu.

Slika 4 predstavlja eno od najbolj razumljivih predstavitev položaja Slovenije glede na EU15 za 12 izbranih indikatorjev iz več področij (Sicherl, 2010). Prvi zaključek je jasen: časovno zaostajanje je največje za ekonomske indikatorje. Med njimi izstopajo indikatorji produktivnosti dela; za BDP na zaposlenega znaša časovna distance za EU15 17 let, za BDP na uro dela pa 23 let. V deležu sredstev za raziskave in razvoj v BDP Slovenija zaostaja 28 let. Časovna distanca ne pomeni, da bo Slovenija rabila 28 let da doseže vrednost tega indikatorja za EU15, to bo odvisno od bodočih gibanj za obe primerjani enoti. Pomeni pa, da je vrednost za Slovenijo v letu 2008 bila dosežena v EU15 že v letu 1980 in da je v vsem obdobju po letu 1980 ta vrednost bila višja od sedanje vrednosti za Slovenijo.

SLIKA 4.
Časovno zaostajanje Slovenije v letih za EU15 okoli 2008 za 12 indikatorjev

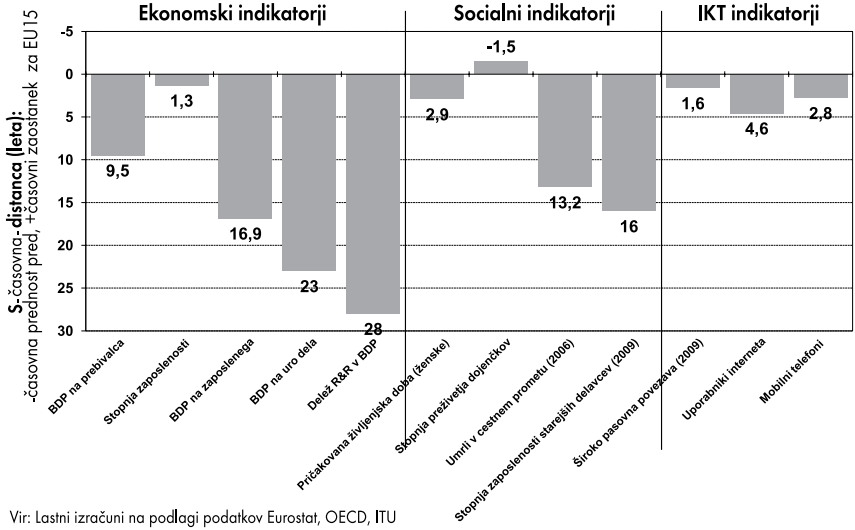

Vir: Lastni izračuni na podlagi podatkov Eurostat, OECD, ITU

Položaj pri izbranih socialnih indikatorjih je boljši. Pri stopnji preživetja dojenčkov je Slovenija boljša od EU15. Pri pričakovani življenjski dobi žensk še vedno zaostaja za tri leta, čeprav je to zaostajanje uspela bistveno zmanjšati. Dva od izbranih socialnih indikatorjev pa kažeta na veliko zaostajanje: pri umrlih v cestnem prometu za okoli 13 let, pri stopnji zaposlenosti starejših delavcev pa 16 let. Pri IKT indikatorjih na 100 prebivalcev so odstotne razlike opazne, časovne distance pa so majhne zaradi visokih stopenj rasti teh indikatorjev. Pri uporabnikih interneta zaostajamo do 5 let, pri mobilnih telefonih do 3 leta in pri širokopasovni povezavi do 2 leti. V tej analizi lahko vidimo velik potencial mere časovne distance, da kot analitični, prezentacijski in komunikacijski pripomoček pomaga pri razumevanju razvojnih procesov in pri percepciji položaja Slovenije.

Časovna distanca in merjenje razlik med ocenjenimi in dejanskimi vrednostmi. Z metodološkega stališča je bila dosežena pomembna generalizacija časovne distance (S-časovne-distance) z razširitvijo na merjenje razlik med ocenjenimi in dejanskimi vrednostmi v regresijah in modelih (Sicherl, 1994, 1997, 1998) in s tem za predvidevanje in monitoring, kakor tudi za analizo gospodarskih ciklov. Ta nova metodologija je bila uporabljena tudi za dve interni poročili za Banko Slovenije. S tem razvojem se je potrdilo, da je S-časovna-distanca generična statistična mera razlik, ki bistveno presega naš tukajšnji interes kot ena

od statističnih mer razlik v stopnji razvoja in blaginje. Med drugim je mogoče koncept razlik, ki ustrezajo ideji S-časovne-distance in so definirane za določeno raven indikatorja, razširiti tudi na druge spremenljivke, razen časa (Sicherl, 1999a), kot je bilo to uporabljeno v primeru časovne distance. Vendar smo se zaradi intuitivne razumljivosti ideje in možnosti uporabe kot vsem razumljivega prezentacijskega in komunikacijskega instrumentarija, za zdaj osredotočili predvsem na razvijanje S-časovne-distance kot koncepta časovne distance. V okviru koncepta časovne distance sta Granger in Jeon (1997, 2003) ta koncept uporabila kot enega od kriterijev za ocenjevanje modelov napovedovanja. V svojih zgoraj omenjenih razpravah predstavita formalizacijo uporabe časovne distance za primer napovedovanja na podlagi vodečih indikatorjev in ugotavljata, da lahko začnemo primerjati modele med seboj tudi s pomočjo časovne distance.

Najbolj pogosta uporaba za monitoring je bila dosedaj napravljena za spremljanje uresničevanja ciljev lizbonske strategije in za milenijske razvojne cilje ZN (MDG). Analiza uresničevanja ciljev lizbonske strategije je podana v Sicherl (2008). Eurostat (2009) v svoji publikaciji za spremljanje uresničevanja trajnostnega razvoja v poročilu za leto 2009 omenja tudi S-časovno-distanco in jo uporablja za izbrane indikatorje. Na povabilo Statističnega urada ZN sem predstavil metodo časovne distance na mednarodni konferenci o statistiki milenijskih razvojnih ciljev v Manili (Sicherl, 2007b). Kako nazorno je možno vizualno naenkrat prikazati rezultate za številne indikatorje na različnih področjih prikazuje primer, ko Philippine National Statistical Coordination Board (2010) uporablja tudi časovno distanco za primerjavo uresničevanja med 23 MDG indikatorji. Primer analize doseganja ciljev zmanjševanja umrljivosti dojenčkov je bil predstavljen tudi na Institute for Health Metrics and Evaluation, University of Washington, Seattle. Najnovejši rezultati za uresničevanje milenijskih razvojnih ciljev za svetovne regije in države v podsaharski Afriki so predstavljeni na Sicentrovi spletni strani *www.gaptimer.eu*.

Sicenter je s finančnimi prispevki Službe vlade za razvoj, Slovenske znanstvene fundacije in EUROCHAMBRES iz Bruslja pripravil prosto dostopno spletno aplikacijo za računanje odstopanja časovnih distanc od linije do ciljev lizbonske strategije na evropskem in nacionalnem nivoju. To orodje uporabljamo tudi za monitoring milenijskih razvojnih ciljev. Poleg tega lahko zainteresirani deležniki vnašajo svoje podatke in izračunavajo ter grafično prikazujejo odstopanja dejanskih vrednosti od predvidene linije do njihovih ciljev. Ta spletna aplikacija je dostopna na *http://www.gaptimer.eu/s-t-d_monitoring_tool.html*

Vloga dodatnega pristopa s pomočjo časovne distance omogoča dodatno informacijo in razumevanje deležnikom pri razpravah in odločitvah. Poleg

znanstvenega pomena kot dodatne generične mere razlik je poudarjen pomen časovne distance kot enega od vrste pripomočkov za razumljivejše prikazovanje razvojnih vprašanj in s tem tudi za uveljavljanje vloge civilne družbe v gospodarskem in družbenem razvoju (Sicherl, 1999c).

6 Pomen časovne distance za razprave o razvojnih vprašanjih in za metodologijo ocenjevanja razvojnih razlik

Pri odločanju o gospodarskem in družbenem razvoju ima pomembno vlogo tudi izbira pojmovnega okvira, izrazov, statističnih mer in indikatorjev, ki izboljšujejo način informiranja javnosti o naravi problemov, možnih alternativnih scenarijih in položaju posameznih skupin v družbi oziroma v širšem okolju v razmerah globalizacije. Treba je povečati dostop do informacij in razviti poenostavljene formate za prezentacijo in obveščanje, ki bi vsem sektorjem v družbi pomagali sodelovati v odločitvah.

V takem širšem okviru je predstavljen pojem časovne distance in statistična mera S-časovna-distanca. Po eni strani gre za generičen koncept in statistično mero, ki je novost tudi v svetovni literaturi in prispeva novo dimenzijo informacije iz obstoječih podatkov. Kot komplementarna mera konvencionalnim meram razlik ima zelo obsežno potencialno uporabo pri analizi časovno opredeljenih podatkov pri primerjavah med raznimi enotami, regresijah, modelih, predvidevanjih in monitoringu. Po drugi strani pa predlagana metodologija uvaja v literaturo nov pogled na stopnjo neenakosti v razvoju in blaginji in s tem boljšo analitično podlago za vrednostne sodbe, ki jih o svoji relativni poziciji v družbi in svetu oblikujejo posamezniki in skupine na različnih ravneh, kakor tudi za nove hipoteze o načinih povezovanja problemov rasti in problemov neenakosti v teoriji in praksi. Ta povezava pa je ena od ključnih točk evropske razvojne paradigme, kot je izražena v lizbonski deklaraciji.

Če strnemo razpravo o nekaterih primerih uporabe časovne distance, nam obravnavani pristop deloma ponuja odgovore, deloma pa sugerira nove smeri raziskovanja naslednjih pomembnih vprašanj:

1. Na deskriptivni ravni analize razlik je sistemizirana časovna distanca (S-časovna-distanca) kot nova statistična mera neenakosti, katere prednosti pri razširitvi in dopolnitvi dosedanjih mer neenakosti so enostavnost definicije časovnega zaostajanja oziroma prehitevanja, ki je lahko razumljiva za vse sloje prebivalstva, hkrati pa čas kot enota mere te distance omogoča primerljivost med različnimi področji in nivoji analize, tako na makro kot na mikro ravni.

2. Na analitični ravni je časovna distanca tisti manjkajoči element, ki sedaj omogoča formalno povezovanje statičnih mer razlik, stopenj rasti in časovne distance v formalno konsistenten dinamični model.
3. Na konceptualni ravni gre za novo pojmovanje celotne stopnje neenakosti oziroma razlik v razvitosti in blaginji, to je za integralno opazovanje statične in dinamične dimenzije neenakosti in iz tega izvedenih konsekvenc za boljše razumevanje ocen ljudi o njihovem položaju v družbi in svetu.
4. Za ekonomsko in socialno politiko je zelo pomemben zaključek, da pri dani razliki v določenem trenutku časovna distanca med analiziranima enotama upada pri povečevanju stopnje rasti kazalca (in obratno, se povečuje, če se stopnja rasti zmanjšuje). V dinamičnem kontekstu povečanje (zmanjšanje) stopnje rasti lahko prek zmanjšanja (povečanja) časovne distance bistveno vpliva na oceno in občutek celotne stopnje neenakosti.
5. Če sledimo tej novi teoriji, potem je pričakovati določene spremembe v stopnji neenakosti, kadar pride do občutnejših sprememb v stopnji rasti najpomembnejših kazalcev razvoja in standarda. Tako prehod z nižje stopnje rasti na višjo zmanjšuje časovno distanco, s tem pa verjetno tudi vpliva na celoten občutek neenakosti in blaži statične razlike. Prehod z višje na nižjo stopnjo rasti je bistveno težji. Povečuje se časovna distanca, s tem pa dolgoročna perspektiva dohitevanja sedanje ravni razvitejših in prek te komponente zelo verjetno tudi celotna stopnja neenakosti.[4]
6. Ta povezava vnaša v splošnem nove elemente v medsebojne odnose med dvema izredno pomembnima vidikoma strategije družbenoekonomskega razvoja – stopnjo gospodarske rasti in stopnjo neenakosti.[5] Prav zaradi tega je ta metodološki pristop zelo primeren za razprave v zvezi z evropsko razvojno paradigmo, ki se zavzema tako za hitrejšo rast kot za večjo kohezijo in je zanjo povezava teh dveh elementov eden od najpomembnejših elementov celotne strategije.
7. Časovna distanca je v malo spremenjeni obliki lahko orodje za monitoring, na primer za odstopanje dejanskih vrednosti od projekcij, ta odstopanja se tudi lahko izražajo v dveh dimenzijah: odstopanje v vrednosti indikatorja v določenem trenutku in odstopanje v času za določeno raven indikatorja. Ima pomembno vlogo tudi pri opisovanju in ocenjevanju razlik med različnimi scenariji razvoja. Če scenarije med seboj primerjamo po drugih

4. Ta teorija je konsistentna z opažanji, da je s padanjem stopnje rasti v 70. in 80. letih prišlo do povečanega trenja, spopadov in zmanjšane strpnosti tako med raznimi skupinami znotraj številnih držav kakor tudi med državami.
5. Odnos med stopnjo gospodarske rasti in stopnjo neenakosti je eden od najpomembnejših in najbolj kontroverznih elementov, ki karakterizirajo posamezne strategije razvoja.

kriterijih, bi bilo vsekakor umestno in koristno, da bi jih primerjali še po enem univerzalnem kriteriju – času.[6] Gre za generičen pristop, ki ga lahko uporabimo na številnih področjih, vključno z odločanjem v podjetjih.

Celo v primeru, da nove teoretske povezave med dinamiko rasti in dvodimenzionalnim opazovanjem stopnje neenakosti in iz njih izhajajoči sklepi za strategijo in politiko razvoja ne bi bili uporabljeni v praksi, bi bilo težko najti argumente, zakaj ne bi časovne distance uporabljali kot izjemno uporaben analitični, prezentacijski in komunikacijski pripomoček za vse socialne partnerje skupaj s civilno družbo pri razumevanju razvojnih procesov in položaja v družbi ter za diskusijo o razvojnih vprašanjih. Izražena je v enotah časa, zato je lahko razumljiva vsem, od ministrov in poslancev do javnosti. To je ena od idealnih lastnosti, ki naj jih ima nek instrument prezentacije, komunikacije in evalvacije. Hkrati pa je pričakovati, da bosta imeli zaradi te lastnosti analiza in diskusija časovnih distanc velik vpliv na javno mnenje. Zato je časovna distanca tudi eden od možnih elementov, ki bi jih uporabljali v zgoraj omenjenih poenostavljenih formatih za prezentacijo in obveščanje. Dodatna prednost je dejstvo, da vse dosedanje metode in rezultati ostanejo nespremenjeni, saj časovna distanca dodaja novo dimenzijo in ne nadomešča drugih pogledov. Zaključki pa so v dinamičnem kontekstu lahko bistveno drugačni, kar so pokazali tudi obravnavani primeri. Zato sta tako širši teoretski pogled kot izboljšana semantika zanimiva za vpliv na javno mnenje in s tem na možnosti za večjo participacijo javnosti pri odločanju ter na večanje odgovornosti za odločitve.

Z ožjega znanstvenega stališča gre teoretsko za radikalno drugačen pogled na odkrivanje dodatne informacijske vsebine, ki obstaja v podatkovnih bazah s časovnimi serijami. Novi pristop menja medsebojni položaj časa in vrednosti indikatorja na način, da raven indikatorja postane identifikator, čas pa postane fokus primerjave. S-časovna-distanca je teoretsko univerzalna in intuitivno razumljiva in tako v razvojnih primerjavah predstavlja generično statistično mero, kot sta to relativna statična razlika ali stopnja rasti. Vsaka od njiju ima svoje prednosti in slabosti. Ta novost je dokaz, da dosedanje metode v ekonomiji in statistiki niso v polni meri izkoristile informacije o določenih elementih časovne dimenzije, ki je bila vedno na razpolago v obstoječih podatkih. Dejstvo, da smo lahko iz istih podatkov – dveh vektorjev vrednosti danega indikatorja s časovnimi subskripti – razvili novo teoretsko univerzalno in praktično relevantno statistično mero, je jasna indikacija, da lahko informacijo, vsebovano v danih

6. Tako bi npr. pri obravnavi alternative, ali več denarja vlagati v ceste ali v šolstvo in informatiko, lahko med seboj primerjali scenarije, kako bi ob istem celotnem obsegu sredstev eno leto zaostajanja v izgradnji cest omogočalo toliko in toliko prednosti v času za omogočanje dostopa do informacijskih povezav.

podatkih, z novim pristopom izkoriščamo bolj učinkovito. V razmerah informacijske družbe je pričakovati, da se bodo novosti, ki dopolnjujejo standardne pristope in pomenijo dodatno relevantno izrabo informacij iz obstoječih podatkov, morale prej ali slej tudi standardno uporabljati glede na njihov pomen na posameznih področjih.

15
Pristranskost zaradi neodgovorov v Evropski družboslovni raziskavi

VASJA VEHOVAR • ANA SLAVEC

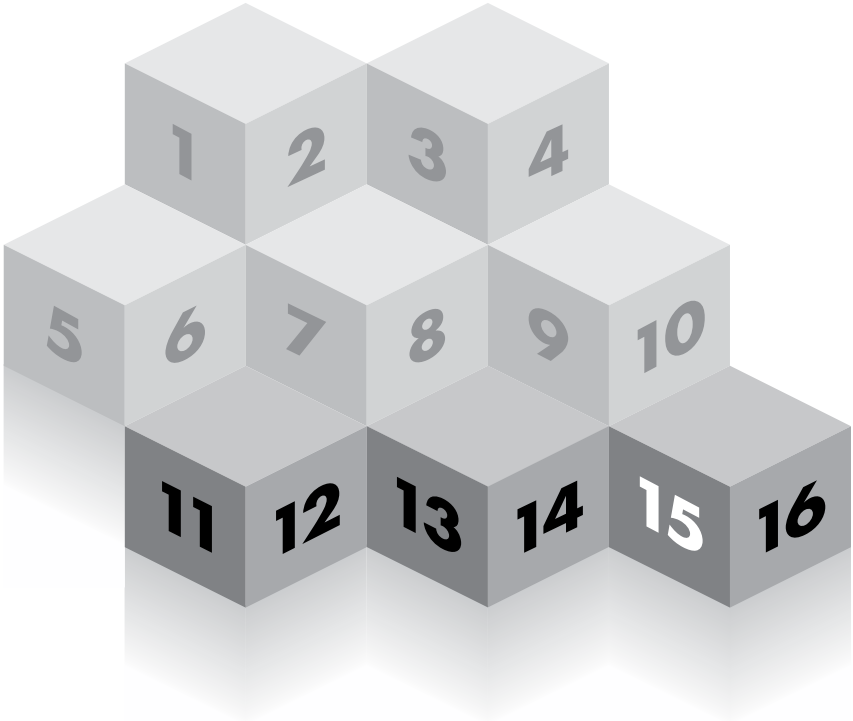

Povzetek

Podatki za 24 držav drugega kroga (R2) Evropske družboslovne raziskave (ESS) so bili uteženi glede na vrednosti na populaciji (v skladu s popisi prebivalstva) po spolu, starosti (tri kategorije) in izobrazbi (tri kategorije). Podatke smo utežili s stratifikacijo ali z iterativnim prilagajanjem (raking), kjer stratifikacija ni bila možna, ter jih primerjali z neuteženimi ocenami (z vključenimi vzorčnimi utežmi, angl. design weight). Razlike smo v celoti pripisali pristranskosti zaradi neodgovorov. Po uteževanju je pripadajoča mediana relativne spremembe (tj. pristranskost/povprečje) znašala okoli 1.4% njihove vrednosti. Nekatere spremenljivke (zlasti tiste, vezane na medije, politiko, religijo) so prikazale znatno večja odstopanja, največja pri branju časopisov. Petina ocen (od 24x45=1080) je imela relativno pristranskost nad 2%, višja od 5% pa je bilo pristranskost pri 6% ocen.

Sprememba v uteženih ocenah je bila pretežno posledica izobrazbe: v večini držav je uteževanje povečalo delež nižje izobraženih, zato so se ocene posledično premaknile bližje značilnostim tega segmenta. Rezultati se skladajo z istovrstnimi izračuni iz prvega kroga ESS.

V primerjavi s standardno napako so pristranskosti zaradi neodgovorov dosegle t=1.2 (mediana) vrednosti pripadajočih standardnih napak. Ponovno so bile vrednosti pri določenih temah (politiki in mediji) občutno višje (»zanimanje za politiko« s t=3.6). Specifične spremenljivke v nekaterih državah so celo drastično presegle vrednost t=5, obenem velja dodati, da so bile ocene relativnih pristranskosti konzervativne, saj je bil v izračunih vzorčne napake privzet vzorec SRS.

Rezultati se med državami bistveno razlikujejo – večji, kot je delež neodgovorov, večje so tudi ocenjene pristranskosti zaradi neodgovorov oziroma razlike med uteženimi in neuteženimi ocenami. Rezultati torej kažejo, da vpliv neodgovorov znotraj ESS obstoji, še posebno pri državah z nižjo stopnjo odgovorov. Obenem se je treba zavedati, da je bil pregledan le en del pristranskosti zaradi neodgovorov, saj smo za prilagajanje uporabili omejeno število kontrolnih spremenljivk (le tri spremenljivke). Poleg tega smo pri tem seveda predpostavili standardno – in nepreverjeno predpostavko – o slučajnosti manjkajočih podatkov (angl. missing at random – MAR).

1 Uvod

Vse več je nasprotnih pogledov na povezavo med pristranskostjo in napakami zaradi neodgovorov. Obstaja celoten spekter komercialnih/trženjskih raziskav, ki so verjetnostno vzorčenje opustile že pred desetletji, zato tudi stopnje neodgovorov zanje nimajo nikakršnega pomena. Spekter teh raziskav se giblje

od verjetnostnih anket z izredno nizkimi stopnjami odgovorov (npr. 10% ali manj) na eni strani in kvotnega vzorčenja ter različnih anket s samoizbiro na drugi strani. Najbolj izpostavljena sodobna različica neverjetnostnih komercialnih raziskav so različne oblike neverjetnostnih spletnih anket in t. i. spletnih panelov.

Glavni vzrok odmika od verjetnostnih vzorcev so seveda stroški. Postavlja se vprašanje, ali lahko z rahljanjem strogih pravil verjetnostnega vzorčenja dobimo podatke, ki jih potrebujemo, in na ta način privarčujemo sredstva. Težava je namreč, da je pri verjetnostnem vzorčenju minimalno sprejemljiva stopnja odgovora vsaj 60% ali celo 80% (npr. US Office of Budget and Management, 2007). Rahljanju zahtev navkljub pri ključnih nacionalnih raziskavah (npr. Anketa o delovni sili) v večini držav stopnja odgovorov praviloma še vedno presega 80%.

Opozoriti pa velja na številne študije, ki kažejo, da se napori pri višanju stopenj odgovorov v verjetnostnih vzorcih ne odražajo nujno tudi v zmanjšanju pristranskosti zaradi neodgovorov (Groves, 2006). Evropska družboslovna raziskava (ESS), ki je tudi predmet pričujočega dela, prav tako pripada skupini raziskav, pri katerih trud za višjo stopnjo odgovorov ni vedno upravičen. Ta akademska raziskava mnenj, prepričanj in vedenj Evropejcev ima zastavljeno ambiciozno ciljno stopnjo odgovorov, in sicer 70%, kar zahteva znatna sredstva in trud.

V tem poglavju na podlagi obstoječih podatkov ESS ocenjujemo obseg pripadajoče pristranskosti zaradi neodgovorov. Omejujemo se le na primerjavo izhodiščnih ocen ter ocen na podlagi utežitve podatkov s poststratifikacijo glede na naslednje spremenljivke: spol, starost in izobrazba. Na podlagi razlik med uteženimi in neuteženimi ocenami smo izračunali absolutno in relativno pristranskost, koeficient variance ter faktor povečanja variance. S tem smo lahko natančneje proučili obseg pristranskosti zaradi neodgovorov ter morebitni vpliv uteževanja po spolu, starosti in izobrazbi na frekvenčno porazdelitev in povprečja.

V drugi krog ESS je bilo vključenih 26 držav. Podatki so bili zbrani z osebnim anketiranjem, ki je trajalo približno eno uro. Vprašalnik sestavljajo temeljni modul in trije rotirajoči moduli, ki obravnavajo posamezno vsebinsko področje ali temo.

Strategija vzorčenja ESS zahteva stroge verjetnostne vzorce na osnovi popolnega pokritja ustrezne populacije nad 15 let. Za 26 držav, vključenih v raziskavo, je bila minimalna velikost neto vzorca 1500 enot.

2 Neodgovori znotraj ESS

Evropska družboslovna raziskava ima stroge kriterije glede vzorčenja, ciljne populacije in posameznih načinov izvedbe. Sodelujoče države ne smejo same izvajati nobenih prilagajanj podatkov na nacionalni ravni.

Med sodelujočimi državami se stopnje odgovorov precej razlikujejo – od 43.6% (Francija) do skoraj 80% (Estonija), kot je razvidno iz podatkov za drugi krog (R2), prikazanih v Tabeli 1.

Ključna posledica neodgovorov je tveganje pristranskosti dobljenih rezultatov. Skladno z znano Kishevo formulo (1965) razlika med respondenti in nerespondenti neposredno ustvarja pristranskost ocene preko faktorja stopnje neodgovorov. Na primer, 50-odstotna stopnja neodgovorov pomeni, da lahko polovico razlik med odgovori in neodgovori pripišemo pristranskosti zaradi neodgovorov.

Za primerjavo rezultatov med različnimi državami je potrebno podatke utežiti po spremenljivkah, ki vplivajo na analizirane spremenljivke. Ker pa je skupna distribucija populacije večine spremenljivk neznana, se naša analiza osredotoča le na uteževanje podatkov po spolu, starosti in izobrazbi za izbrane države (osnovne statistike za skoraj vse države so na voljo v dokumentaciji raziskave). Izbrane tri spremenljivke so že tako pogosto temelj številnih poanketnih korekcij in tudi dostopne za vse ESS-države.

Za korekcijo podatkov zaradi neodgovorov je bila uporabljena bodisi poststratifikacija bodisi metoda rakinga (kjer poststratifikacija ni bila izvedljiva). Posamezna metoda je bila izbrana glede na vrsto podatkov, ki so bili na voljo za določeno državo. Ocenjevanje vpliva uteževanja je potekalo s primerjavo uteženih in neuteženih povprečji, ki jih, če poenostavimo, pripisujemo pristranskosti zaradi neodgovorov.

TABELA 1:

Stopnja odgovorov po državah v ESS, 1. in 2. krog

Država	Stopnja odgovorov R1 (%)	Stopnja odgovorov R2 (%)
Avstrija (AT)	60.4	62.4
Belgija (BE)	59.2	61.4
Češka (CZ)	43.3	55.3
Danska (DK)	67.6	65.1
Estonija (EE)	/	**79.3**
Finska (FI)	73.2	70.8
Francija (FR)	43.1	**43.6**
Grčija (GR)	**80.0**	78.8
Irska(IE)	64.5	62.5
Islandija (IS)	/	51.3
Izrael(IL)	71.0	/

Država	Stopnja odgovorov R1 (%)	Stopnja odgovorov R2 (%)
Italija(IT)	43.7	/*
Luksemburg (LU)	43.9	50.0
Madžarska (HU)	69.9	66.5
Nemčija (DE)	55.7	52.6
Nizozemska(NL)	67.9	64.3
Norveška (NO)	65.0	66.2
Poljska (PL)	73.2	74.4
Portugalska (PT)	68.8	70.5
Slovenija (SI)	70.5	70.2
Slovaška (SK)	/	63.3
Španija (ES)	53.2	54.8
Švedska (SE)	69.5	65.8
Švica (CH)	**33.5**	48.6
Turčija	/	48.5**
Ukrajina (UA)	/	66.6
Združeno kraljestvo(UK)	55.5	50.6

Vir: R2: ESS2-2004 Documentation Report, ed. 3.0.
*Podatki niso na voljo.
**V času izračunov podatki niso bili na voljo na spletu.

Iz Tabele 1 lahko razberemo dinamiko stopenj odgovorov v prvem (R1) in drugem (R2) krogu ESS. Na splošno v državah z nižjimi stopnjami odgovorov v drugem krogu narastejo, medtem ko v državah z izhodiščno višjimi stopnjami odgovorov rahlo upadejo.

3 Metodologija

Uteževanje po treh izbranih spremenljivkah, in sicer spolu, starosti in izobrazbi, smo pričeli z razdeljevanjem spremenljivke starost v tri kategorije (15–34, 35–54, 55 in starejši). Spol ima dve kategoriji. Podatke o izobrazbeni strukturi populacije smo prav tako razdelili v tri kategorije: nižja sekundarna ali manj, višja sekundarna in postsekundarna.

Iz baze podatkov ESS smo uporabili spremenljivko ***edulvla*** (najvišja raven pridobljene izobrazbe – na osnovi ISCED 1997) in jo rekodirali v tri kategorije:

1. *Nedokončana primarna izobrazba, primarna ali prva stopnja osnovne izobrazbe, nižja sekundarna ali druga stopnja osnovne izobrazbe* (po ISCED

1997: brez izobrazbe, ISCED 1, ISCED 2);
2. *Višja sekundarna* (po ISCED 1997: ISCED 3);
3. *Postsekundarna a ne terciarna, prva stopnja terciarne izobrazbe, druga stopnja terciarne izobrazbe* (po ISCED 1997: ISCED 4, ISCED 5, ISCED 6).

Za takšno starostno in izobrazbeno razdelitev smo se odločili, ker smo za poststratifikacijo potrebovali vzorčne celice s frekvenco v grobem nad 10. Že s tem smo pridobili 3x3x2=18 celic, kar pri državah z manjšimi vzorci lahko predstavlja težave. Pregled vzorčne porazdelitve za starost in izobrazbo kaže, da je takšno združevanje najbolj učinkovito tudi zaradi bistvenejših vidikov, te tri skupine namreč ustvarijo največje razlike v ciljnih spremenljivkah. Nadaljnja optimizacija učinka uteževanja bi seveda zahtevala še več pomožnih podatkov od vsake države v obliki bolj podrobnih informacij o izobrazbeni strukturi in morebitnih podatkih o strukturi po regijah. Vendar so koristi tovrstne nadaljnje optimizacije premajhne, da bi upravičile občutno povečan obseg dela. Poleg tega bi nadaljnja optimizacija otežila uporabo standardnega postopka v vseh državah.

Kot smo že omenili, je ESS spremenljivka *edulvla* osnovana na ***Mednarodni standardni klasifikaciji izobraževanja*** (ISCED 1997), ki jo določa UNESCO (***Organizacija Združenih narodov za izobraževanje, znanost in kulturo***). Ta spremenljivka nam je služila kot inštrument za zbiranje, združevanje in predstavljanje statistik o izobrazbi tako na državni kot na meddržavni ravni. Predstavlja namreč standardne koncepte, definicije in klasifikacije izobrazbe.

4 Uteževanje za neodogovore

Obstaja cela vrsta strategij za poanketne korekcije, vendar različne metode uteževanja in vstavljanja vrednosti navadno dajejo zelo podobne rezultate, v kolikor se uporabi vsaj približno enako količino pomožnih podatkov.

Uteževanje za spol, starost in izobrazbo. ESS-bazo smo uteževali po spolu, starosti in izobrazbi. Uteži so bile s poststratifikacijo izračunane za Avstrijo, Dansko, Finsko, Francijo, Nemčijo, Islandijo, Luksemburg, Slovenijo, Slovaško, Španijo, Švedsko, Švico, Ukrajino in Združeno kraljestvo.

Zaradi slabše razpoložljivosti populacijskih podatkov so bile druge države uteževane z metodo iterativnega prilagajanja (raking). Te države so bile Belgija, Češka, Estonija, Madžarska, Grčija, Irska, Nizozemska, Norveška, Poljska in Portugalska.

Večino podatkov o populaciji, ki smo jih potrebovali za izračun uteži, smo za vsako izmed držav pridobili na domači strani Evropske družboslovne razi-

skave (ESS Priloga 1) in iz baze podatkov Eurostat[1] (baza Eurostat). Nekatere populacijske statistike so pridobile tudi posamezne sodelujoče države same.

Uteži so bile izračunane glede na sledeče celice:

- spol: dve kategoriji;
- starost: tri kategorije (15–34, 35–54, 55 in starejši);
- izobrazba: uporabili smo spremenljivko "*edulvla*" – najvišja raven pridobljene izobrazbe; podatke o ravni izobrazbe smo povzeli iz popisov, mikro popisov in uradnih statistik (npr. raziskave o delu) in jih razporedili v 3 kategorije za vsako izmed držav:
  - *nižja sekundarna ali manj:*
  nedokončana primarna izobrazba, primarna ali prva stopnja osnovne izobrazbe, nižja sekundarna, druga stopnja osnovne izobrazbe)
  - *višja sekundarna*:
  12 let izobraževanja (dokončana višja sekundarna izobrazba),
  - *postsekundarna*:
  nad 12 let izobraževanja, (postsekundarna a ne terciarna, terciarna izobrazba – BA, BSc, MA, PhD,…).

Enote smo torej razdelili glede na spol, starost in izobrazbo, da bi tako ustvarili celice, ki so v vseh državah v splošnem večje od deset.

Za vsako izmed kategorij je bila utež izračunana na osnovi razlike med vzorčnimi in populacijskimi vrednostmi.

Izračun uteži. V raziskavi ESS imajo vzorci nekaterih držav EPSEM-načrt, ki celotni populaciji starejši od 15 let daje enako verjetnost izbora. V ostalih državah pa neuteženi vzorci precenjujejo ali podcenjujejo deleže enot na določenih naslovih ali v gospodinjstvih, predvsem v številčnejših gospodinjstvih in na določenih območjih. Te odklone popravlja vzorčna utež, ki jih uravna tako, da imajo enako verjetnost izbora. Z vzorčno utežjo omilimo to neskladje in uporabimo princip EPSEM za uteženi vzorec za posameznike stare nad 15 let. Na tem mestu opozarjamo, da je bila vzorčna utež uporabljena v vseh primerih, tudi ko uporabljamo termin neutežen vzorec.

V primeru vzorčenja v skupinah – ali katere druge komponente kompleksnih vzorčnih načrtov – se pojavlja nova komponenta vzorčne variance, ki jo lahko izrazimo kot učinek vzorčnega načrta (DEFF) oziroma posebej kot faktor povečanja variance (VIF). To je pomembno pri primerjavi ocene pristranskosti zaradi neodgovorov in vzorčne napake, vendar zaenkrat te komponente zanemarimo, četudi so lahko znatne, saj bi to bistveno preseglo obseg dela na tej točki. Še posebej zato, ker bi izračuni zahtevali tudi podrobne podatke o vzorčnem

1. Podatki iz baze EUROSTAT so bili uporabljeni za Avstrijo in Francijo – po ravneh izobrazbe je v Eurostatu uporabljen termin diplomirani namesto najvišja pridobitev.

načrtu v vsaki posamezni državi in ker bi, seveda, potrebovali obravnavo vsake spremenljivke posebej, saj ima vsaka poseben in specifičen vzorčnih učinek ter intraklasno korelacijo. Toda, ker z ignoriranjem vzorčnega učinka podcenjujemo vzorčno varianco, so primerljive ocene napake neodgovora konzervativne v primerjavi z vzorčnimi napakami.

Za oceno učinka uteževanja za spol, starost in izobrazbo smo izračunali koeficient variacije in VIF, posebej za uteževanje po spolu/starosti/izobrazbi, vzorčno utež in ***končno utež**, to pa je* spol/starost/izobrazba × vzorčna utež.

Imamo torej:

- W1 = začetno utež, podano z ESS
- W2 = končno utež, ki je produkt poststratifikacijskih uteži (ali raking uteži) in začetnih vzorčnih uteži

Ena ključnih posledic uteževanja za statistične analize je povečanje vzorčne variance. Ocena povečanja sloni na znani Kishevi formuli za koeficient variacije za utežene spremenljivke:

$$CV(w) = \frac{\sqrt{s_w^2}}{\overline{w}}$$

Tu $CV^2(w)$izraža razmerje med osnovno varianco uteži *w* in kvadratom njene aritmetične sredine. Slednja je vključena v faktor povečanja variance (VIF), ki izraža povečanje vzorčne variance uteženega vzorca v primerjavi z vzorčno varianco (vzorca enake velikosti), kjer uteževanje ne bi bilo potrebno:

$$VIF = 1 + CV^2(w)$$

Posledica uteževanja se izraža kot povečanje vzorčne variance za vrednost VIF:

$$Var(\overline{y}_w) = Var(\overline{y}) \times VIF$$

Spodaj so predstavljene opisne statistike uteži. Končne uteži, ki so presegale vrednost 2, niso bile rezane (Tabela 2).

TABELA 2:
Opisne statistike, CV, VIF za uteži W1, W2 (brez rezanja uteži)

	Uteži	Min	Max	Povprečje	Varianca	CV	VIF
AVSTRIJA	W1	0.42	3.35	1.00	0.25	0.50	1.25
n=2256	W2	0.33	4.40	1.00	0.99	0.99	1.99
BELGIJA	W1	1.00	1.00	1.00	0.00	0.00	1.00
n=1778	W2	0.53	1.86	1.00	0.07	0.26	1.07
ČEŠKA	W1	0.03	4.00	1.00	0.50	0.71	1.50
n=3026	W2	0.01	17.33	1.00	1.81	1.35	2.81
DANSKA	W1	1.00	1.00	1.00	0.00	0.00	1.00
n=1487	W2	0.32	2.48	1.00	0.22	0.47	1.22
ESTONIJA	W1	1.00	1.00	1.00	0.00	0.00	1.00
n=1989	W2	0.17	6.09	1.00	1.18	1.08	2.18
FINSKA	W1	1.00	1.00	1.00	0.00	0.00	1.00
n=2022	W2	0.74	1.41	1.00	0.02	0.15	1.02
FRANCIJA	W1	0.36	4.00	1.00	0.19	0.44	1.19
n=1806	W2	0.09	19.57	1.00	3.02	1.74	4.02
GRČIJA	W1	0.42	3.77	1.00	0.20	0.45	1.20
n=2406	W2	0.19	4.21	1.00	0.31	0.56	1.31
IRSKA	W1	0.03	3.91	1.00	0.31	0.55	1.31
n=2286	W2	0.02	4.61	1.00	0.45	0.67	1.45
ISLANDIJA	W1	1.00	1.00	1.00	0.00	0.00	1.00
n=579	W2	0.19	12.10	1.00	2.03	1.42	3.03
LUKSEMBURG	W1	0.01	5.98	1.00	0.52	0.72	1.52
n=1635	W2	0.01	9.70	1.00	0.82	0.90	1.82
MADŽARSKA	W1	0.03	4.00	1.00	1.17	1.08	2.17
n=1498	W2	0.01	6.63	1.00	1.50	1.22	2.50
NEMČIJA	W1	0.55	1.25	1.00	0.11	0.33	1.11
n=2870	W2	0.39	3.48	1.00	0.25	0.50	1.25
NIZOZEMSKA	W1	0.51	4.00	1.00	0.20	0.45	1.20
n=1881	W2	0.27	7.54	1.00	0.44	0.66	1.44
NORVEŠKA	W1	1.00	1.00	1.00	0.00	0.00	1.00
n=1760	W2	0.49	1.86	1.00	0.17	0.42	1.17
POLJSKA	W1	0.77	1.12	1.00	0.01	0.12	1.01
n=1716	W2	0.58	1.29	1.00	0.02	0.15	1.02

	Uteži	Min	Max	Povprečje	Varianca	CV	VIF
PORTUGALSKA	W1	0.20	5.13	1.00	0.40	0.63	1.40
n=2052	W2	0.16	5.09	1.00	0.42	0.65	1.42
SLOVAŠKA	W1	1.00	1.00	1.00	0.00	0.00	1.00
n=1512	W2	0.25	6.39	1.00	1.05	1.02	2.05
SLOVENIJA	W1	1.00	1.00	1.00	0.00	0.00	1.00
n=1442	W2	0.71	1.40	1.00	0.03	0.17	1.03
ŠPANIJA	W1	0.65	1.52	1.00	0.01	0.10	1.01
n=1729	W2	0.44	2.00	1.00	0.03	0.17	1.03
ŠVEDSKA	W1	1.00	1.00	1.00	0.00	0.00	1.00
n=1948	W2	0.35	5.62	1.00	0.62	0.79	1.62
ŠVICA	W1	0.48	3.20	1.00	0.22	0.47	1.22
n=2040	W2	0.27	4.88	1.00	0.36	0.60	1.36
UKRAJINA	W1	0.05	4.00	1.00	0.73	0.86	1.73
n=2031	W2	0.01	12.25	1.00	2.31	1.52	3.31
ZDRUŽENO KRALJESTVO	W1	0.00	4.00	1.00	0.26	0.51	1.26
n=1897	W2	0.00	9.26	1.00	1.38	1.17	2.38

Na tem mestu ponavljamo dejstvo, da zaradi grupiranja in ostalih komponent kompleksnih vzorčnih načrtov vzorčni učinek tu še ni vključen, zato bi bil končni VIF nekoliko višji, vsaj za večino držav, ki ne uporabljajo SRS-vzorčenja ampak vzorčenje v skupinah. V teh primerih bi pripadajoči učinek vzorčnega načrta v nadaljevanju povečal pripadajočo DEFF-komponento. Vendar v grobem lahko rečemo, da povečanje vzorčne variance zaradi združevanja v skupine, t. i. vzorčni učinek, v splošnem znaša okrog 1.2–1.5 za tip ankete, vendar je pri nekaterih spremenljivkah, povezanih s sosesko, lahko tudi višji od 2 ali celo 3.

Povečan VIF lahko opazimo pri skoraj vseh državah. Zanemarljiv je le pri Finski, Belgiji, Poljski, Sloveniji, Španiji in Portugalski. Manjše povečanje je opaziti pri Danski, Nemčiji in Norveški. Največje povečanje je zabeleženo pri Franciji in Ukrajini.

V splošnem so sicer končni VIF razmeroma zmerni. Po korenjenju končnih VIF interval zaupanja le redko presega 10%.

Opozoriti velja, da med utežema W1 in W2 ni korelacije, kar je presenetljivo, saj začetna strategija vzorčenja nima nikakršne povezave s stopnjo neodgovorov.

V prikazu spodaj lahko razberemo ***VIF končnih*** uteži, urejen po državah. Zlasti prvih osem držav ima izredno visoke vrednosti VIF – uteževanje torej

poveča vzorčno varianco za faktor na intervalu od 1 do 4. Poleg tega lahko k povečanju prispeva tudi DEFF. Še enkrat opomnimo, da kvadratni koren faktorja VIF dejansko razširja intervale zaupanja.

SLIKA 1:
Faktor povečanja variance za končne uteži, kjer uteži niso bile rezane

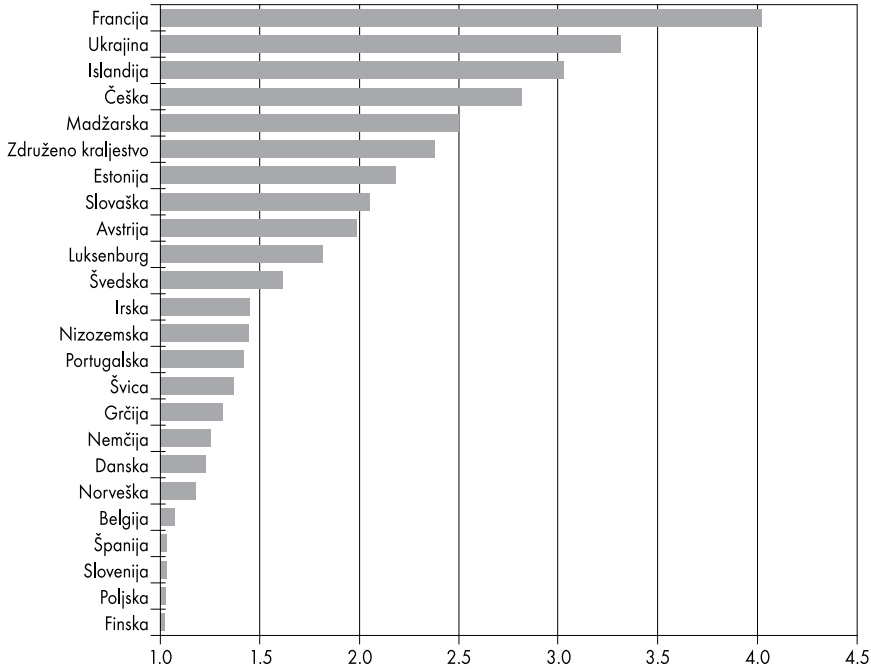

5 Vpliv uteževanja na pristranskost zaradi neodgovorov

Predpostavili bomo, da je razlika med uteženimi in neuteženimi ocenami povsem posledica neodgovorov. Ta domneva je tvegana, saj nimamo podatkov o morebitni pristranskosti zaradi nepokritosti, o napakah pri zbiranju in obdelavi podatkov ter o napakah merjenja. Kljub temu bomo domnevali, da je v primeru ESS bilo poskrbljeno za nadzor nad tovrstnimi vzroki za napake, tako da lahko celoten obseg pristranskosti pripišemo neodgovorom. Opazili smo namreč, da ima ESS (vsaj pri nekaterih državah) znaten delež neodgovorov, poleg tega pa tudi korelacija med stopnjo odgovora in oceno pristranskosti (po uteževanju) ravno tako potrjuje to predpostavko.

Vpliv uteževanja bomo proučevali po posameznih spremenljivkah. Za obravnavo drugega kroga ESS (R2) smo izbrali 45 enot – vključena so vprašanja

iz vsakega dela sorazmerno, skladno s sestavo vprašalnika. Izmed 45 je bilo 24 izbranih vprašanj ponovljenih iz prvega kroga (R1). Enote so bile izbrane subjektivno, glede na njihovo pomembnost oziroma relevantnost in zanimivost. Vseeno je nekaj preverjanj nakazalo, da se spremenljivke iz istega bloka glede neodgovorov običajno obnašajo približno enako.

TABELA 3:
Izbranih 45 spremenljivk za izračune pristranskosti zaradi neodgovorov

MEDIJI	
*TVTOT	Gledanje TV, skupaj v povprečnem tednu.
*NWSPTOT	Branje časopisja, skupaj na povprečni delovni dan.
NWSPPOL	Branje časopisja o aktualnih političnih zadevah na povprečni delovni dan.
ZAUPANJE	
*PPLTRST	Večini ljudi se lahko zaupa/nikoli ne moreš biti preveč previden.
*PPLFAIR	Večina ljudi te skuša izkoristiti/večina ljudi je poštena.
*PPLHLP	Večina ljudi želi pomagati/večina ljudi gleda le na svojo korist.
POLITIKA	
*POLINTR	Zanimanje za politiko.
*TRSTEP	Zaupanje v Evropski parlament.
*LRSCALE	Pozicioniranje na lestvici levo – desno.
*STFLIFE	Splošno zadovoljstvo z življenjem.
*STFECO	Zadovoljstvo s trenutnim stanjem gospodarstva v državi.
*STFGOV	Zadovoljstvo z oblastjo.
*STFDEM	Zadovoljstvo s stanjem demokracije v državi.
STFEDU	Stanje izobrazbe v državi.
STFHLTH	Stanje zdravstva v državi.
GINCDIF	Vlada bi morala zmanjšati razlike v prihodkih.
*IMBGECO	Priseljenci so dobri/slabi za gospodarstvo države.
*IMWBCNT	Zaradi priseljencev je država boljša/slabša.
BLAGINJA, SOCIALNA IZKLJUČENOST, RELIGIJA	
*HAPPY	Kako srečni ste.
*SCLMEET	Kako pogosto se družite s prijatelji, sorodniki, sodelavci.
AESFDRK	Občutek varnosti, ko ponoči sami hodite po soseski.
*RLGDGR	Kako religiozni ste.
*RLGATND	Kako pogosto se udeležujete verskih obredov razen ob večjih praznikih.
*PRAY	Kako pogosto molite razen na verskih obredih.

GOSPODARSKA MORALA	
CTZHLPO	Državljani bi si med seboj morali pomagati.
TSTPBOH	Zaupanje, da javni uslužbenci s teboj ravnajo pošteno.
PYAVTXW	Kako sporno je plačevanje brez računa, da bi se izognili davkom.
IGNRLAW	Nič ni narobe, če občasno zaobideš zakon in delaš, kar želiš.
BSNPRFT	Poslovanje usmerjeno le v profit in ne v izboljšavo storitve/kvalitete.
MUSDOCM	Zlorabljena/spremenjena kartica, da bi z njo pridobili koristi – v zadnjih 5 letih.
DRUŽINSKO DELO IN BLAGINJA DELO-DOM RAVNOVESJE	
SMBTJOBA	Ste dobili podobno ali boljšo službo pri drugem delodajalcu.
WMCPWRK	Ženske bi morale biti pripravljene omejiti svoje plačano delo v korist družine.
MNRSPHM	Moški bi morali pri delu doma in z otroki prevzeti enakovredno vlogo z ženskami.
TRNDNJB	Bi zavrnili bolje plačano službo in raje ostali v organizaciji, v kateri delate.
WRYWPRB	Kako pogosto vas izven delovnega časa skrbijo stvari, vezane na delo.
PFMFDJB	Kako pogosto je vaša družina pod stresom zaradi vaše službe.
SOCIO-DEMOGRAFSKI PROFIL	
*HHMMB	Koliko ljudi dejansko živi v tem gospodinjstvu.
*ESTSZ	Velikost podjetja/organizacije.
*WKHCT	Koliko delovnih ur opravite v svoji glavni zaposlitvi, brez nadur.
*WKHTOT	Koliko delovnih ur opravite v svoji glavni zaposlitvi, vključujoč nadure.
*BRWMNY	Si sposodite denar, da preživite mesec težko/zlahka.
VREDNOTE	
IPEQOPT	Pomembno je, da so ljudje obravnavani enako in imajo enake možnosti.
IPFRULE	Pomembno je delati po navodilih in spoštovati pravila.
IPLYLFR	Pomembno je biti zvest prijateljem in predan bližnjim.
IMPENV	Pomembno je skrbeti za naravo in okolje.

* Spremenljivke ponovljene iz prvega kroga ESS (R1)

Skladno z našo predpostavko definiramo oceno pristranskosti (bias) zaradi neodgovorov na naslednji način:

$$bias\ (\overline{y}) = \overline{y} - \overline{y}_w .$$

Za pristranskost zaradi neodgovorov uporabimo dve napredni meri:

- *Relativna pristranskost* predstavlja mero velikosti pristranskosti v razmerju z oceno samo (vedno uporabimo pripadajočo absolutno vrednost):

$$\text{Rbias} = \text{Relativna pristranskost} = \frac{bias\ (\bar{y}_w)}{\bar{y}_w}.$$

- *Standardizirana pristranskost* primerja pristranskost zaradi neodgovorov s standardno napako ocene, t. i. vzorčno napako. Na tem mestu izračunamo standardno napako pod predpostavko enostavnega slučajnega vzorca (SRS), ki seveda podcenjuje variabilnost vzorčenja za vzorčni učinek in VIF:

$$\text{Sbias} = \text{Standardizirana pristranskost} = \frac{bias\ (\bar{y}_w)}{se\ (\bar{y}_{SRS})}.$$

Nadaljnje podrobnosti o Sbias bi lahko pridobili, če bi vključili vzorčno utež in primeren VIF. Izvedli smo nekaj pilotnih izračunov z vključenim VIF, ki predstavlja le en segment dejanskega povečanja vzorčne variance (brez vpliva vzorčenja v skupinah). Pri tem seveda pride do zmanjšanja Sbias za države z znatnim VIF, torej so naše ocene konzervativne.

Izračuni relativne pristranskosti. Najprej se posvetimo Rbias, relativni pristranskosti (navadno izraženi kot delež pripadajoče ocene povprečja) za vse države in za vseh pripadajočih 45 spremenljivk. Nato izračunamo tudi absolutne povprečne pristranskosti:

- ***absolutna povprečna relativna pristranskost po državah – Arbias –*** za vsako državo po pripadajočih spremenljivkah in
- ***absolutna povprečna relativna pristranskost za enoto – ARbias –*** za vsako spremenljivko po vseh državah.

Opozoriti velja, da v več primerjavah nismo upoštevali vzorčne variance samega Rbias (ki predstavlja razmerje dveh ocen), temveč le vzorčno varianco ciljne ocene.

Osredotočili smo se zlasti na vrednosti nad 2% – mejo smo določili arbitrarno, vendar v skladu z mejami za vzorčne napake, kjer v družboslovnih znanostih običajno potrebujemo 10% za mnenjske spremenljivke oziroma 5% za pomembne spremenljivke (tj. zahteva Eurostata glede natančnosti ocen za stopnjo nezaposlenosti na ravni NUTS II), medtem ko meja 1% ustreza ključnim ciljnim spremenljivkam. Za pristranskost bi morale biti meje seveda nastavljene še strožje kot za vzorčno napako, saj pristranskost prikazuje končno napako, medtem ko vzorčna napaka nakazuje le zgornjo mejo, kjer bi se slučajna napaka

lahko prikazala. Najvišja vrednost ARbias med 24 državami je 4.9% in se nanaša na spremenljivko o branju časopisja na povprečni delovni dan.

Na splošno se utežene ocene približujejo značilnostim segmenta manj izobraženih; na primer, prikazujejo bolj negativen odnos do imigrantov in obenem manj zaupanja v poštenost soljudi ter manjše vsakodnevno branje časopisja in gledanje televizije. Na drugi strani je prikazano večje število delovnih ur, prepričanje, da bi si zlahka dobili enako ali boljšo službo pri drugem delodajalcu ter več stikov s prijatelji, sorodniki in sodelavci. Značilnostim nižje izobraženih pripišemo tudi premik ocen na ravni držav. To velja zlasti za Norveško in Slovaško, kjer so bile višje izobraženim pripisane večje uteži.

Morda pa bi bilo bolj primerno analizirati absolutno povprečno relativno pristranskost, pri kateri lahko opazimo, da je razen pri nekaj izjemah (politika, mediji, religija, gospodarska morala, družinsko delo ter sociodemografski profil) vpliv uteži spol-starost-izobrazba razmeroma šibek. Glede smeri relativne pristranskosti se kaže, da je pogosteje negativna v primeru spremenljivk, vezanih na politiko, vrednote, gospodarsko moralo, razmerje delo –dom, socialno izključenost ter sociodemografski profil. V primeru teh spremenljivk z najvišjo relativno pristranskostjo se negativna smer kaže pri spremenljivkah, vezanih na politiko in sociodemografski profil respondenta. Na drugi strani imajo pozitivno smer relativnih pristranskosti spremenljivke, povezane z mediji. Ugotovitve so večinoma konsistentne za vse države.

Belgija je ena izmed petih držav (ob Avstriji, Češki, Luksemburgu in Združenem kraljestvu), kjer je uteževanje zmanjšalo segment nižje izobraženih in povečalo segment višje izobraženih, zato ni presenetljivo, da Belgijci po uteževanju nakazujejo višjo stopnjo zanimanja za politiko v primerjavi z rezultati pred uteževanjem.

Analizirali smo tudi Rbias-e znotraj držav, pri čemer smo upoštevali, koliko enot ima relativno pristranskost nad 2% (Tabela 4). Med Rbias-i lahko opazimo nekaj znatnih maksimalnih vrednosti.

Izračuni v Tabeli 4 prikazujejo povprečje, izračunano iz absolutnih relativnih pristranskosti.

TABELA 4:
Spremenljivke z najvišjo povprečno relativno pristranskostjo med državami (ARbias)

ARbias	Spremenljivka
0.545	IGNRLAW
0.681	PYAVTXW
0.697	CTZHLPO
0.699	HAPPY
0.751	STFGOV
0.756	PPLHLP
0.783	TSTPBOH
0.785	LRSCALE
0.820	STFLIFE
0.874	IPEQOPT
0.887	STFDEM
0.954	RLGATND
0.963	IPLYLFR
1.008	IPFRULE
1.030	SCLMEET
1.090	BSNPRFT
1.223	MNRSPHM
1.246	TRNDNJB
1.288	STFEDU
1.292	STFECO
1.336	WMCPWRK
1.366	WKHCT
1.388	STFHLTH
1.430	WKHTOT
ARbias	Spremenljivka
1.456	PFMFDJB
1.571	PPLFAIR
1.598	IMPENV
1.618	AESFDRK
1.773	GINCDIF

1.794	BRWMNY
1.839	ESTSZ
1.857	TVTOT
1.898	TRSTEP
1.924	PRAY
1.974	PPLTRST
2.100	MUSDOCM
2.178	RLGDGR
2.440	WRYWPRB
2.533	IMWBCNT
2.626	SMBTJOBA
2.892	IMBGECO
3.037	POLINTR
4.058	NWSPPOL
4.101	HHMMB
4.855	NWSPTOT

Slika spodaj povzema ugotovitve in prikazuje vse države in njihove stopnje odgovorov (*os x*) v raziskavi ESS. Na *osi y* so izračunane povprečne vrednosti absolutnih relativnih pristranskosti (ARbias po državah). Velikost ***mehurčkov*** pa prikazuje, koliko vrednosti (izmed 45 enot) je nad 2%. Estonija ima na primer stopnjo odgovorov 79.1 % (pozicija na x osi), absolutna vrednost ARbias pa je 2.33. Velikost mehurčka je 15, kar pomeni, da ima 15 enot izmed 45 vrednost absolutne relativne pristranskosti nad 2%.

SLIKA 2:
Države, stopnje odgovorov, povprečne absolutne relativne pristranskosti (države ARbias) in število enot (od 45) z ARbias nad 2%

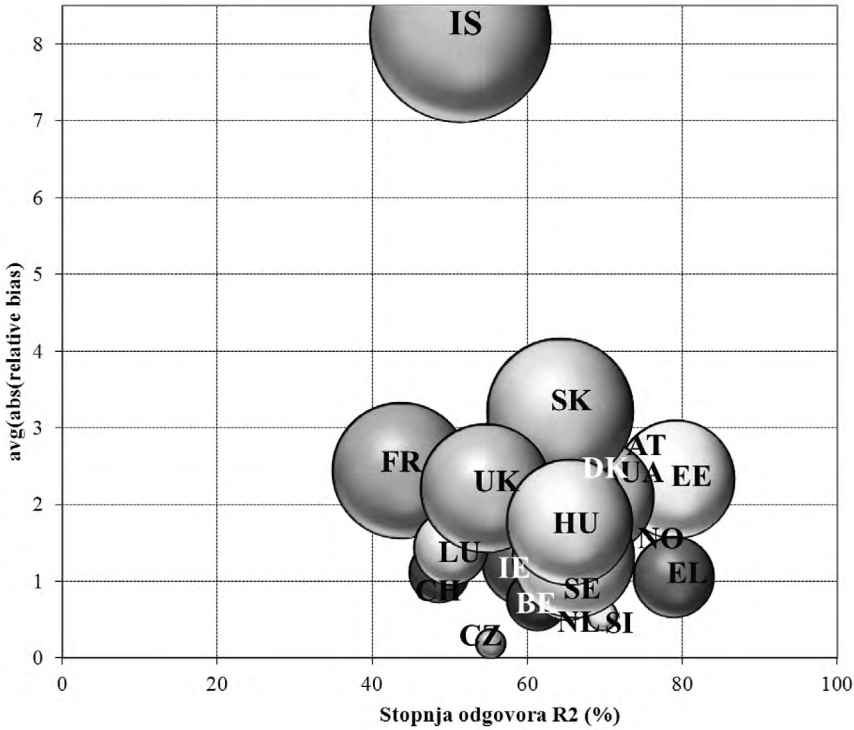

Večji, kot je mehurček, bolj pomembno je za posamezno državo uteževanje. Opazimo lahko, da povezava med neodgovori in višino povprečne absolutne Rbias ni povsem razvidna, razen v primeru Islandije, kjer je zabeležena najvišja vrednost Rbias in hkrati najvišja stopnja neodgovorov.

Standardizirana pristranskost. Kot smo že opisali, standardizirana pristranskost (Sbias) primerja pristranskost zaradi neodgovorov s standardno napako. Uporabimo običajnih 5% stopnje značilnosti in pripadajočo mero t=1.96, ki označuje statistično značilne pristranskosti. Podobno kot pri izračunih Rbias pri preizkusih podcenjujemo variabilnost pristranskosti in jo obravnavamo kot fiksno, da bi se izognili oceni razmerja.

Opazimo lahko, da imamo le šest enot s statistično značilno povprečno vrednostjo Rbias (tj. nad 1.96) – štiri med njimi pripadajo sklopu političnih stališč, medtem ko je večina absolutnih ASbias pod eno standardno napako pripadajoče ocene.

TABELA 5:
Spremenljivke z najvišjo absolutno povprečno standardizirano pristranskostjo (absolutni ASbias)

Abs. ASbias	Spremenljivka
0.555	STFGOV
0.666	PPLHLP
0.676	IPEQOPT
0.737	LRSCALE
0.793	IPLYLFR
0.794	IGNRLAW
0.801	PFMFDJB
0.852	STFDEM
0.864	TRNDNJB
0.865	CTZHLPO
0.901	PYAVTXW
0.988	TSTPBOH
1.002	HAPPY
1.003	BSNPRFT
1.035	MNRSPHM
1.062	STFECO
1.066	STFLIFE
1.100	SMBTJOBA
1.107	IPFRULE
1.166	ESTSZ
1.179	STFHLTH
1.190	MUSDOCM
1.205	TRSTEP
1.255	STFEDU
1.260	IMPENV
1.314	WKHTOT
1.374	TVTOT
1.444	WKHCT
1.474	RLGATND
1.483	AESFDRK
1.505	WMCPWRK
1.506	GINCDIF
1.529	RLGDGR
1.529	PRAY
1.536	PPLFAIR
1.562	PPLTRST
1.602	SCLMEET

Abs. ASbias	Spremenljivka
1.662	WRYWPRB
1.857	BRWMNY
2.077	NWSPPOL
2.082	IMWBCNT
2.189	IMBGECO
2.477	NWSPTOT
3.504	HHMMB
3.646	POLINTR

Z izjemo spremenljivk, vezanih na politiko, medije in sociodemografski profil respondenta, je učinek uteži starost-spol-izobrazba razmeroma šibek. Standardizirana pristranskost se najpogosteje pojavlja v negativni smeri, in sicer pri spremenljivkah, vezanih na politiko, vrednote, ravnotežje med delom in zasebnim življenjem, družinsko delo, sociodemografski profil ter religijo in socialno izključenost. Pri zabeleženih najvišjih Sbias-ih se negativna smer najpogosteje pojavlja pri političnih stališčih in sociodemografskem profilu respondentov. Spremenljivke glede rabe medijev imajo večinoma pozitivno orientiran Sbias. Te vrednosti so prav tako v vseh državah razmeroma konstantne.

Dejstvo, da smo tu pri predpostavljenem SRS-vzorcu privzeli standardno napako, se je izkazalo za zelo praktično, saj bi izračun natančne standardne napake vsake izmed držav terjal preveč truda. Kljub temu smo pa ta postopek v prvem krogu ESS (R1) speljali za Slovenijo, kjer smo imeli na razpolago popolne informacije o strukturi vzorčnih podatkov.

Seveda tudi vrednost ASbias 2 ne potrjuje statistične značilnosti. Prvič, to je le povprečje Sbias po državah in drugič, kot smo že omenili, niso bile uporabljene niti primerno napihnjene standardne napake, zato so tudi vrednosti Sbias tipično precenjene.

Še več podrobnosti lahko opazimo pri natančnejšem pregledu vrednosti po državah. V povprečju je povprečen Sbias države okoli mediane 1.2 z razponom od 0.0 (Grčija) do 4.9 (Islandija). Natančneje, najvišje vrednosti so bile zabeležene pri enotah na teme zaupanja, družinskega dela, medijev in politike z maksimumom okoli 3–6 v standardni napaki. To nedvomno predstavlja zelo visoko pristranskost, celo pri podcenjenih standardnih napakah.

V nadaljevanju sledijo še rezultati po državah v tridimenzionalni predstavitvi (Slika 3).

SLIKA 3:
Stopnje odgovorov po državah, absolutne povprečne standardizirane pristranskosti (ASbias države) in število enot (od 45) z ASbias nad 1.96 (mehurčki)

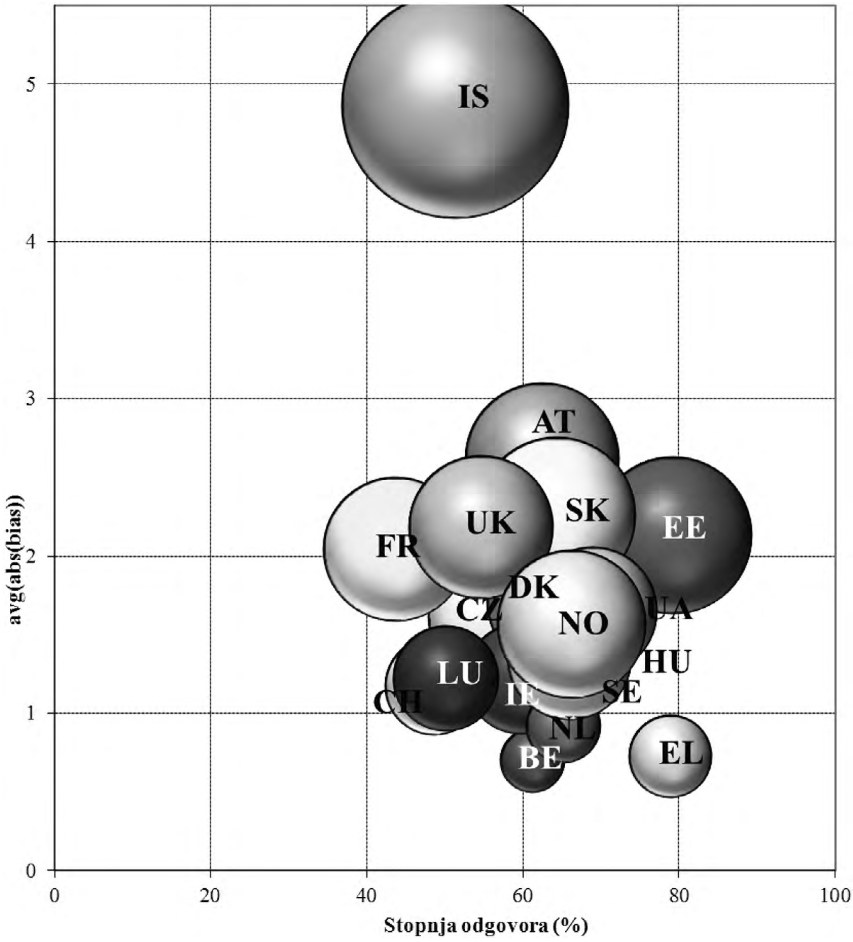

Vidimo lahko nekoliko drugačno sliko kot v primeru relativnih ARbias. Tukaj višja stopnja odgovorov le nakazuje nižje ASbias, saj se pojavljajo številna odstopanja od pravila. Pri velikosti mehurčka (število enot po državah z Sbias nad 1.96) se kaže le rahla korelacija s stopnjo odgovorov, kar gre seveda pripisati tudi velikosti vzorca in podcenjenim standardnim napakam – v nadaljnjih analizah bi le-tem veljalo nameniti več pozornosti.

Vpliv faktorja povečanja variance na standardizirano pristranskost. V naše izračune nismo vključili faktorja VIF. V tem razdelku bomo na kratko

pregledali potencialni vpliv VIF v primeru, da bi ga vključili v izračune. To pa je seveda le ena izmed dimenzij dejanskega VIF, ki izhaja iz variacij fiksnih uteži.

Še vedno nimamo ocene vzorčnega učinka pri vzorčenju v skupine, zato bi bil celotni VIF še nekoliko večji, vsaj za večino držav, ki niso imele enostavnega slučajnega vzorčenja, ampak vzorčenje v skupinah. V teh primerih bi pripadajoči učinek vzorčnega načrta še nadalje povečal pripadajočo DEFF-komponento.

Kot je bilo že omenjeno v razdelku 4.2, faktor povečanja variance (VIF) končnih uteži napihne širino intervala zaupanja. Zato smo opazovali učinek VIF glede na standardizirane pristranskosti pri posameznih državah. Slika spodaj prikazuje povprečne absolutne standardizirane pristranskosti, kjer je VIF upoštevan. Vsi naši izračuni so bili napihnjeni za kvadratni koren VIF, kar jih naredi še bolj konzervativne.

SLIKA 4:

Povprečne absolutne Sbias (VIF vključen) proti povprečnim absolutnim Sbias

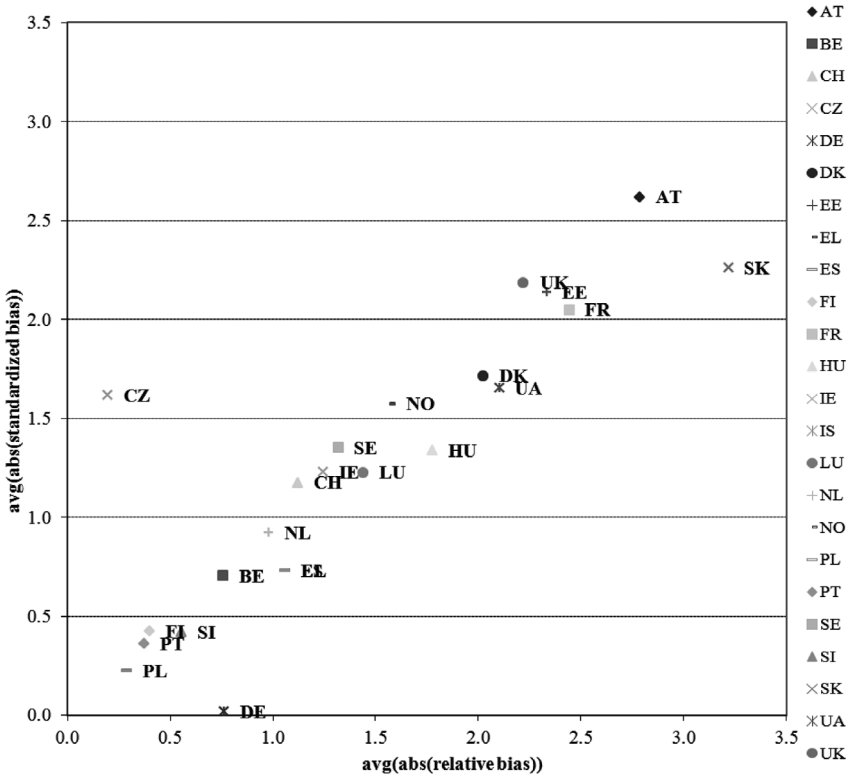

6 Zaključki

Povzamemo lahko naslednje:

- V večini držav ni prišlo do večjih razlik med nacionalnimi vzorci in populacijsko strukturo glede na spol in starost. Izjema je le Avstrija, kjer so starejši od 35 let podcenjeni glede na njihov delež v populacijski strukturi; v Belgiji in Luksemburgu je prav tako podcenjen delež starejših od 55; medtem ko je bil v Španiji, Irski, Nizozemski in v Združenem kraljestvu podcenjen delež starih med 15 in 34 glede na dejansko stanje v populaciji.
- Glede izobrazbene strukture je slika nekoliko drugačna, saj je bila v večini držav vsaj ena izmed celic v nacionalnem vzorcu nepravilno predstavljena v primerjavi s populacijsko strukturo. V Avstriji, Franciji, Islandiji, Luksemburgu, Nizozemski, Norveški, Švedski in Združenem kraljestvu je bil podcenjen delež srednje izobraženih; v Švici, Češki, Nemčiji, Estoniji, Madžarski, Norveški, Sloveniji, Slovaški in Ukrajini so bili nepravilno predstavljeni nižje izobraženi. To je podobno kot v prejšnjem krogu (R1), kjer so bili respondenti v skoraj vseh državah bolj izobraženi, kot je to dejansko v populacijski strukturi. Vsem poprej omenjenim državam so pripisane uteži spol-starost-izobrazba dejansko približale ocene k značilnostim nižje in srednje izobražene populacije in tako smo pridobili mnenja in stališča tega segmenta.
- Glede na relativno pristranskost (ko primerjamo razliko med uteženimi in neuteženimi ocenami z uteženo oceno) lahko zaključimo naslednje:
  - absolutna relativna pristranskost je v povprečju okoli 1,4% (mediana), a lahko preseže tudi 4% ocene (v primeru medijev, natančneje spremenljivke NWSPTOT);
  - približno 21% spremenljivk (od 24x45=1080) ima povprečno absolutno relativno pristranskost nad 2% in 6% vseh spremenljivk ima relativno pristranskost nad 5%;
  - 11 od 24 držav ima vsaj eno spremenljivko s povprečno absolutno relativno pristranskostjo nad 5% in
  - štiri države imajo vsaj eno spremenljivko s povprečno absolutno relativno pristranskostjo nad 10% (najvišja je bila zabeležena pri Avstriji – 37% pri enoti HHMMB).
- Glede na primerjavo pristranskosti s standardno napako:
  - razmerje median absolutne pristranskosti v primerjavi s standardno napako je okoli t=1.2, a pri nekaterih spremenljivkah (vezanih na politiko) presega vrednost t=3;
  - okoli 21% spremenljivk ima vsaj eno značilno pristranskost (z>1.96,

α=0.05) pri predpostavki SRS (čeprav je dejansko z upoštevanjem VIF ta vrednost znatno manjša, okoli 5–10%).

- Smer pristranskosti je večinoma konsistentna za vse države in sledi učinkom nižje in srednje izobraženega segmenta. Na splošno je na agregirani ravni višja stopnja neodgovorov skladna z nižjo pristranskostjo zaradi neodgovorov v relativnem pogledu (močna potrditev) ali s standardiziranim pomenom (šibka potrditev).
- Nenazadnje je, razen v sklopu medijev in politike, učinek uteži spol-starost-izobrazba na ocene razmeroma nizek. Kljub temu se pri spremenljivkah glede izobrazbe pojavljajo številne spremembe, še posebej pri spremenljivkah, vezanih na obnašanje, kot so mediji in družinsko delo. Na stališča pa ni nakazanega večjega vpliva, še najbolj občutljiva med njimi pa so stališča, vezana na politiko.

Kljub razmeroma nizkim pristranskostim in le izjemam, ki niso preveč drastične, se je treba zavedati, da je bil z uteževanjem spol-starost-izobrazba izločen le določen del pristranskosti zaradi neodgovorov. Nadaljnje izboljšave bi lahko dosegli z vključitvijo več kontrolnih in podrobnejših spremenljivk in izvedbo naprednejših tehnik prilagajanja, s čemer bi veliko bolje izkoristili pomožne informacije. Obenem se še vedno lahko občuti izostanek idealnih kontrolnih spremenljivk, ki bi omogočile nadaljnje izboljšave ocen, a niso bile vključene v vzorec. Na drugi strani so tudi pri obstoječih spremenljivkah še možnosti za izboljšavo, saj popis iz leta 2001 postaja vse bolj zastarel.

Zamislimo si lahko tudi mehanizem eksplicitno manjkajočih podatkov, ki jih ne moremo uravnavati s standardnimi vstavljanji (imputacijami) in uteževanjem, saj oboje temelji na predpostavki o naključno manjkajočih podatkih (MAR). Ta predpostavka pomeni, da verjamemo, da o manjkajočih podatkih lahko sklepamo le na podlagi opazovanih podatkov in ne iz manjkajočih podatkov samih. V zadnjem primeru to zahteva modeliranje vsake posamezne spremenljivke, s čimer edino lahko pravilno popravimo naše ocene.

V praksi, še posebno v raziskavah javnega mnenja in trženjskih raziskavah, so eksplicitni ne-MAR mehanizmi le redko uporabljeni. Toda tega nikakor ne moremo vedeti vnaprej, zato so visoke stopnje odgovora eden boljših načinov preprečevanja napačnih ocen zaradi pristranskosti zaradi neodgovorov, zato le z visokimi stopnjami odgovorov lahko najbolje preprečujemo napako pristranskosti zaradi neodgovorov. Kot je bilo že omenjeno, je pristranskost zaradi neodgovorov produkt stopnje neodgovorov in razlike med respondenti in nerespondenti.

Če povzamemo, celotna pristranskost zaradi neodgovorov, ki smo jo opazili s pričujočo metodologijo, ne deluje kritično. Na eni strani sicer nakazuje, da je trud za pridobivanje 70% respondentov večinoma nepotreben, na drugi strani pa zagovarja bolj poglobljene študije neodgovorov, ki bi razkrile celotno razsežnost pristranskosti zaradi neodgovorov.

16
Razvoj in značilnosti telefonskega anketiranja - primerjalni vidiki metode

SLAVKO KURDIJA

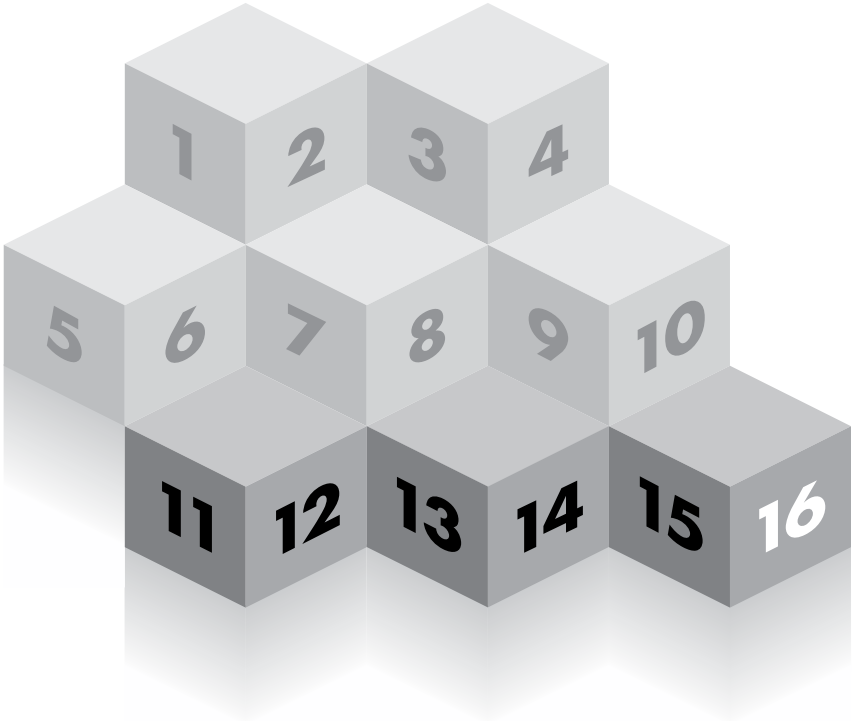

Povzetek

Članek opisuje genezo telefonskega raziskovanja. V kakšnih okoliščinah se je ta metoda zbiranja podatkov razvila in kakšne so bile potrebe in pričakovanja pri njenem razvoju. Besedilo se dotika tako zgodovine njenega nastanka, kot tudi možnih perspektiv tovrstnega raziskovanja v sodobnem empiričnem družboslovju. Poudarjene so povezave med razvojem sodobne komunikacijske in računalniške tehnologije ter možnostmi, ki so odprle vrata tovrstnemu raziskovanju. Prikazane so značilnosti telefonskega raziskovanja ter primerjalne prednosti in slabost glede na druge metode. V nadaljevanju je prikazan del tovrstne raziskovalne prakse na Centru za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij (CJMMK), ki si je z relativno zgodnjim vstopom v sfero telefonskega raziskovanja v Sloveniji, nabral veliko izkušenj in vzpostavil tovrstni pristop kot eno svojih temeljnih, metodološko raziskovalnih infrastruktur.

1 Uvod

Razvojna krivulja telefonsko podprtega raziskovanja je specifična. Njen zgodnji, razmeroma strmi vzpon je v nadaljevanju njene zgodovine umirjen in v nekaterih okoljih se je v zadnjem obdobju pogostost tovrstnega raziskovanja celo nekoliko zmanjšala, oziroma so ga delno nadomestili nekateri alternativni pristopi. Dinamiko razvoja telefonskega raziskovanja določal predvsem razvoj komunikacijske tehnologije, ki se je v zadnjih desetletjih močno spremenila. Ta je za afirmacijo tovrstne raziskovalne tehnike dvojna. Po eni strani jo tehnologija omogoča in utrjuje, po drugi strani ji ta ista tehnologija postavlja tudi ovire. Kratka predstavitev razvoja tega anketnega pristopa bo primerjalno z nekaterimi drugimi pristopi nakazala njegove temeljne značilnosti, metodološki domet in njegove ključne primerjalne prednosti, ki so ga postavile na prvo mesto med raziskovalnimi pristopi po pogostosti uporabe.

Pomemben razlog za predstavitev telefonskega raziskovanja so tudi nekatere značilne raziskave, ki smo jih v okviru Centra za raziskovanje javnega mnenja (CJMMK) na Fakulteti za družbene vede opravili v zadnjem desetletju in več. Število vseh opravljenih raziskav je res veliko, saj v celoti presega število dvesto. Mnoge od teh so vezane na raziskovalni program CJMMK. Predstavitev

relevantnejšega nabora teh raziskav[1] najdemo v drugem delu knjige Vrednote v prehodu IV. (Toš, 2009).

2 Zgodovina

Telefonsko raziskovanje je oblika anketiranja, kjer se podatki zbirajo s pomočjo telefonske komunikacije. Zbiranje podatkov in večji del postopkov vzorčenja temeljita na istih načelih kot pri terenskem, osebnem anketiranju. Tudi pri telefonskem raziskovanju so metodološki cilji: v čimvečji meri realizirati vzorčni načrt, ki sledi načelu reprezentativnosti. Tisto, kar določa specifiko tovrstnega zbiranja podatkov, je predvsem vezano na razvoj in naravo telefonskih komunikacij. Zgodovina telefonskega raziskovanja je tako razmeroma kratka. Njeni zametki so se pojavili v ZDA v sedemdesetih letih in se dodobra utrdili šele v osemdesetih oziroma pozneje. Začetna metodološka operacionalizacija (Dillman, 1978; Blankenship, 1977; Groves, 1988), ki je metodološko legitimizirala sam postopek zbiranja podatkov tudi prek telefona, tudi sega v to obdobje. Pred tem je praktično vse zbiranje podatkov potekalo s pomočjo osebnega anketiranja (»face to face«). Čeprav je splošno poznavanje telefonskih anket v javnosti v glavnem vezano na povpraševanje o volilnih namerah oz. splošneje o političnih opredelitvah ter na marketinško raziskovanje[2], je telefonsko raziskovanje pravzaprav afirmirala potreba po aplikativnem raziskovanju, katerega cilji so bili vsebinsko širši in družboslovno relevantnejši. Sodobna medijska slika dodatno utrjuje omenjeni vtis: prvič, da so domena telefonskega raziskovanja v glavnem meritve politične klime s poudarkom na predvolilnih anketah, ki jih sami mediji pogosto (narobe) razumejo kot poskus, kako objaviti jutrišnjo novico že danes, ali pač – kdo bo zmagovalec prihajajočih volitev; in drugič, da je uporaba telefona za raziskovalne namene bolj ko ne povezana z marketingom – če že ne direktnim, pa s posrednim. To opažamo tudi sami, ko se preko telefonskih anketnih raziskav srečujemo z ljudmi. Velik del javnosti (celo strokovne) ne pozna raziskovalne širine vsebin in problematik, s katerimi se kot raziskovalni center dolga leta ukvarjamo. Vselej odzvanjajo pač medijsko bolj 'atraktivne' tematike. Prej omenjene podatkovne zbirke (Toš, 2009) predstavljajo serijo družboslovno

1. Po eni strani gre za nabor raziskav vezanih na odnos javnosti do dela nekaterih pomembnih državnih ustanov, kot so Policija, Vojska, Komisija za preprečevanje korupcije, Zavod za zaposlovanje ipd. Po drugi strani pa za raziskave, ki vsebinsko pokrivajo del nalog pomembnih državnih ustanov, npr. Klinični inštitut za medicino dela in prej našteti. Dodaten kriterij za navedeni izbor raziskav je tudi longitudinalnost. Gre torej za tiste raziskave, ki poleg vsebinske relevantnosti omogočajo tudi medčasovno primerljivost. (glej: Toš, 2009).
2. Vzporedno s tem se pogosto pojavlja težava nerazločevanja med anketiranjem in neposredno telefonsko prodajo.

relevantnih empiričnih raziskav, ki so v javnosti manj poznane, čeprav so v določenem obdobju (nekatere med njimi) postale del železnega repertoarja raziskav centra (npr. Stališča o korupciji, Stališča o Policiji ipd.)

Predstave in razumevanje vloge telefonskega raziskovanja pogosto nista skladni z dejanskim dometom in obsegom tovrstnega raziskovanja. Zanimivo je, da so že prvi poskusi telefonskega raziskovanja v Ameriki vsebinsko bližje aplikativnim raziskovalnim projektom in ne toliko tistim, ki jih splošna javnost običajno povezuje s telefonskim anketiranjem (marketing, predvolilne ankete ipd.). To so bile denimo teme socialnega položaja specifičnih družbenih agregatov, vprašanja razvoja kmetijstva, vprašanja zdravstvene kulture ipd.

Pojav strokovne literature, ki je ob opredelitvi metodoloških značilnosti dala tudi čisto praktične napotke, kako po korakih, praktično izvesti raziskavo (Groves and Khan, 1979), je dal zagon nastanku neštetih raziskovalnih projektov in vzbudil obenem nastanek velikega števila agencij, ki so začele uporabljati telefon za zbiranje podatkov. V ZDA je tako v osemdesetih prišlo do velikega razmaha tega raziskovalnega pristopa. Ideja se je realizirala z velikimi pričakovanji in vtisom, da bo telefonsko anketiranje nadomestilo večino terenskega osebnega anketiranja. Lahko bi rekli, da se je pokazala priložnost, da tudi male (lokalne) raziskovalne organizacije postanejo velike. Domet malih in srednje velikih raziskovalnih organizacij, ki so bile vezane na osebni kontakt ali pisemsko anketiranje, se je z možnostjo obvladovanja velikih in razpršenih nacionalnih vzorcev izrazito povečal. Problem velikih držav, z veliko razpršenostjo prebivalstva (denimo ZDA), je bil vedno, kako definirati in kako praktično omogočiti dostopnost do respondentov. Razvoj telefonskega raziskovanja je omogočil izvedbo raziskav v širšem regionalnem ali nacionalnem prostoru z bistveno nižjimi stroški.

Izhodiščni vpliv na popularizacijo telefonskega raziskovanja je imel razvoj telefonskega vzorčenja. Spodbudila sta ga predvsem dva elementa: visoka pokritost s telefonskimi priključki v večini razvitih držav (90–95 %) in dostopnost ali možnost numerične rekonstrukcije registra telefonskih številk. Jasno definirana struktura desetmestne telefonske številke (v ZDA v tistem času) je omogočila razvoj tehnike generiranja naključnih telefonskih številk (RDD – random digit dialing), ki so omogočile oblikovanje naključnostnih vzorcev znotraj populacije telefonskih naročnikov. Ta pa je bila glede na veliko pokritost praktično identična s splošno populacijo v družbi. Poleg tega razumevanje strukture telefonske številke omogoča tudi dokaj natančno prostorsko alokacijo respondentov. Tako lahko na podlagi dane številke določimo respondentov kraj bivanja, regijo in še nekatere druge (upravno) prostorske podatke, npr. volilni okoliš, volilno enoto ipd. Podobni razlogi so botrovali širjenju telefonskega raziskovanja v Sloveniji. Pokritost s telefoni je presegala 90 %, sama dostopnost do registra telefonskih

številk v Sloveniji pa je še dodatno poenostavljena. Z obvladljivostjo prostora in do nedavna enim samim ponudnikom fiksnih telefonskih priključkov smo imeli popis telefonskih naročnikov (fizičnih oseb) zbran na enem mestu – telefonskem imeniku, do katerega se je pod določenimi pogoji dalo tudi računalniško dostopati. Načrt za vzorčni dizajn je bil, denimo v primerjavi z RDD, tako precej poenostavljen.

3 Tehnologija

Omenjena elementa sta sprožila idejo o telefonskem raziskovanju, ki se je oblikovala v uporabno metodološko prakso, temu pa se kot naročeno, z vzporednim razvojem, pridruži razvoj računalniške tehnologije. Uporaba računalnika je v istem času kot razvoj telefonije dopolnila tehnološki primanjkljaj za dokončno afirmacijo telefonskega raziskovanja kot dominantne raziskovalne metodologije na mnogih področjih.[3] Uporaba računalnika ni bila dobrodošla zgolj kot učinkovito analitično orodje, kar je sicer nesporno bila, in to v celotnem segmentu podatkovnih analiz tako s področja telefonskega kot drugih oblik raziskovanja, marveč predvsem kot izjemno učinkovito orodje za sam proces zbiranja podatkov. V tem procesu je vloga računalnika izrazito večplastna. Najprej deluje kot naprava, ki nadomešča papir in svinčnik. Z njega anketarji berejo besedila vprašanj ter ostala navodila, potrebna za vodenje intervjuja, obenem pa z njim beležijo (trajno shranjujejo) odgovore. Nadalje, potek intervjuja je možno prilagajati glede na logično zaporedje vprašanj, ki so odvisna od predhodnih odgovorov. Vrstni red vprašanj (routing) je z uporabo programov za urejanje telefonske ankete lahko zelo dinamičen in spremenljiv, tudi zapleten, a v celoti obvladljiv s predhodno definirano strukturo vprašalnika, ki je implementirana v omenjeni program, z vsemi potrebnimi pravili, filtri in preskoki. V takšnem primeru je telefonsko anketiranje v izraziti prednosti pred denimo običajnim osebnim in pisemskim anketiranjem.[4] Podobno ima telefonsko anketiranje še eno specifično prednost, glede na to, da temelji na elektronskem mediju, omogoča namreč naključno[5] spreminjanje vrstnega reda danih odgovorov pri zaprtih ali polzaprtih vprašanjih. S tem se pri anketiranju izogibamo možnim pristrano-

3. Predvsem na področju marketinga, pri raziskovanju volilnih procesov, izrazito v času pred volitvami in ne nazadnje tudi v nekaterih drugih, nacionalnih raziskovalnih programih, za katere se predpostavlja nujnost pokritosti celotne populacije – npr. pri raziskovanju javnega mnenja, pri raziskovanju nezaposlenosti in trga delovne sile ipd.
4. Če ne gre za računalniško podprto osebno anketiranje. To se v razvitih okoljih sicer pojavlja vse pogosteje, a je še vedno povezano z relativno visokimi stroški zaradi potrebne opreme.
5. Lahko tudi specifično določeno zaporednje, če to zahteva raziskovalni pristop (ali eksperiment).

stim zaradi učinka vrstnega reda – prvega navedenega ali zadnjega navedenega odgovora (primacy / recency effect). Ne nazadnje pa lahko tudi naključno (ali nenaključno) izbira omejen nabor možnih odgovorov, kadar imamo opravka z – za anketiranje – prevelikim številom modalitet (denimo pri naštevanju imen ali znamk).

Nemara najpomembnejša vloga računalnika[6] v procesu podatkovnega sondiranja pa je, ob ustrezni programski opremi, njegova zmožnost nadzora celotnega omrežja klientov, na katerem poteka program za upravljanje računalniško podprtega telefonskega anketiranja (CATI – Computer-assisted telephone interviewing). Gre za upravljanje in urejanje pravil dostopa do anketirancev (*call management*). Ta se običajno sicer definirajo vnaprej, možno pa jih je tudi dinamično spreminjati v času samega poteka anketiranja. Prvi nivo upravljanja klicev poteka na vstopni ravni. Ankete se na računalniškem omrežju dodeljujejo prvemu prostemu anketarju na podlagi stopnje prioritete, ki jo ima enota (telefonska številka oz. ciljna oseba na telefonski številki). Enota je lahko brez prioritet (default, pending) in je izbrana naključno v času trajanja anketiranja po tistem, ko se med anketarje samodejno porazdelijo tiste enote, ki imajo glede na stopnjo prioritete prednost; npr. zmenki ali dodeljene zahteve za takojšen klic, ki ga med potekom lahko določi koordinator raziskave. Koordinator lahko pred ali med anketiranjem določi tudi kvote glede na zahtevane vzorčne karakteristike. Ko je kvota za neki podvzorec realizirana (npr. število enot iz določene regije), progam za dodeljevanje čakajočih telefonskih številk teh ne dodeljuje več, marveč daje prednost enotam iz podvzorcev, katerih kvote še niso dosežene. Programski nadzor računalniško podprtega telefonskega anketiranja omogoča veliko število natančnih nastavitev (CATI specifications), ki določajo, kako in pod kakšnimi pogoji bo program dodeljeval telefonske številke anketarjem. Dve od takih, ki ju velja omeniti, sta tudi definiranje anketarske izmene in določanje preusmeritev naknadnega klica, kar v osnovi pomeni, da se glede na »kategorijo« anketarja (znanje, izkušnje in spretnost) lahko dodelijo »zahtevnejši« respondenti boljšim anketarjem.

Ob prikazu nekaterih ključnih elementov upravljanja dostopa do respondenta, ki je določen s strani koordinacije in odvisen od načrta raziskave, je za uspešno vzorčno realizacijo pomembno tudi upravljanje 'zmenkov' (*appointment management*). Te v nasprotju s prej omenjenimi elementi določajo anketarji. Koordinatorji določijo pogoje, časovne intervale ter vrsto zahtevanih informacij za izvedbo zmenka, sami anketarji pa glede na anketirančeve preference beležijo najprimernejši čas za ponovno klicanje. Kakovost izvedbe raziskave je

6. Če odštejemo zgodnje poskuse na mainframe računalniških sistemih sedemdesetih letih, ki so se pokazali za dokaj neučinkovite.

povezana predvsem z doseganjem optimalnih vzorčnih realizacij in urejanje zmenkov ima v tem smislu pomembno funkcijo. Po eni strani omogoča prilagoditev naknadne komunikacije z respondentovimi časovnimi preferencami, po drugi strani pa respondenta nekako zavezuje[7] k sodelovanju vsaj v enem od prihodnjih kontaktov, če že ni prišlo do realizacije intervjuja samega.

Ves postopek koordinacije telefonskega raziskovanja poteka v sferi računalniško informacijskega prostora in torej omogoča določitev mnogoterih mikro nastavitev in elementov nadzora že v izhodišču ter izboljšanje kakovosti zajema podatkov. Še posebej pomembna pa se zdita predvsem sprotno spremljanje in nadzor nad potekom dela anketarjev in dinamiko ter kakovost v procesu zbiranja podatkov, ki je odvisna ne nazadnje od samega raziskovalnega dizajna. Nadzor poteka na ravni izbire ciljnih gospodinjstev, na ravni postopkov izbire ciljnih oseb, v procesu naknadnega klicanja le-teh ter nad potekom izvedbe samega intervjuja. Opazovanje na ravni dinamike poteka pa vsebuje kontrolo števila vseh klicev, kontrolo števila enot glede na prioriteto[8] (npr. število še primernih in dostopnih enot), opazovanje zabeleženih časovnih intervalov vsake operacije pred, med in po anketi ter beleženje števila in vzrokov morebitnih zavrnitev.

4 Praksa telefonskega raziskovanja na CJMMK

Nujen pogoj za kakovost, ko govorimo o sistemih CATI, je ustrezna tehnična opremljenost t. i. anketne delavnice, v kateri poteka telefonski intervju. CJM je v letu 1994 prvič usposobil anketno delavnico, ki je opremljena s sodobno računalniško, programsko in telefonsko opremo. Anketna delavnica trenutno vključuje 32 samostojnih telefonskih linij, 32 opremljenih anketnih delovišč, ustrezen strežnik in delovne naprave za podporo lastnega omrežja, na katerem poteka programska oprema, potrebna za izvajanje telefonskega raziskovanja. V CJMMK se opiramo predvsem na program Blaise, ki je bil razvit posebej za zbiranje in vnos podatkov v empiričnem raziskovanju z dodanim in prilagojenim modulom za izvedbo telefonskih anket.

CJMMK je v okviru znanstveno-raziskovalnega delovanja pomemben del dejavnosti usmerjal v razvoj družboslovne empirične metodologije aplikativnega raziskovanja ter v tem smislu razvil izvirno metodologijo raziskovanja na

7. Kontakt z respondentom (enoto vzorca) je dokončno izgubljen v trenutku, ko ta nespormo zavrne sodelovanje v anketi. Zmenek je tako v primeru anketiranca, ki se še ni odločil za sodelovanje ali pa zares nima časa, pravzaprav uspeh, saj anketiranec, ki je že privolil v zmenek, v naknadni komunikaciji težje izreče nesporno zavrnitev sodelovanja.
8. Ta je v glavnem odvisna od zgodovine klicanja konkretne telefonske številke in tega, kakšni so rezultati predhodnih poskusov, ki se niso končali z opravljeno anketo.

področju delovanja osrednjih državnih institucij. Pomembni okoliščini, ki sta bili izrazit motivator za razvoj aplikativnega telefonskega raziskovanja v CJMMK, sta bili zasnova in pridobitev ciljnega raziskovalnega programa z naslovom Javnomnenjske raziskave o odnosu javnosti do aktualnih razmer in dogajanj v Sloveniji, ki je potekal od leta 1996 do leta 2004. Ta sicer širše zasnovani projekt pa je v konkretni izvedbi temeljil predvsem na raziskavi Politbarometer, ki so jo mediji pogosto povzemali. Raziskava se je razvijala v času intenzivne tranzicije, v času utrjevanja političnega pluralizma, zato so bili podatki raziskave nemalokrat pomemben element pri pripravi strateških vladnih odločitev in ukrepov. Beležila je »utrip in temperaturo« političnih, socialnih in gospodarskih razmer v družbi ter življenjskih razmer državljanov. Zdelo se je, da gre za čas, ko je spremljanje odzivanja javnosti pomembno. Posebej aktualno je bilo raziskovanje stališč državljanov v prehodu po letu 2000, ko je Slovenija pristopala in se pripravljala na vključevanje v EU in NATO.

Prej omenjen nabor raziskav (Toš, 2009) kaže nekatere pomembne raziskovalne projekte, okrog katerih se je oblikovala metodologija raziskovanja: do aktualnih družbenih vprašanj (Ovire pri mobilnosti Slovencev pri zaposlovanju v državah EU), do družbenih in državnih institucij (Stališča slovenske javnosti o policiji) ter do občutljivih družbenih procesov v času tranzicije (Stališča o korupciji). Velika serija raziskave Politbarometer (več kot sto opravljenih meritev) je v kontekstu omenjene edicije namerno izpuščena, ker potrebuje prostor samostojne in posebne izdaje. Tako skozi Politbarometer kot skozi serijo drugih, prej omenjenih telefonskih raziskav, se je izoblikovala metodologija, ki obenem sledi vsem uveljavljenim metodološkim standardom, a je še vedno dovolj specifična. Na primer, po načinu vzorčenja, po komunikacijskem pristopu, pri izbiri in šolanju anketarjev ter pri oblikovanju merskih instrumentov (tipi in vrste vprašanj, ki so postali del železnega repertoarja znotraj mnogih raziskav). Metodologija in tehnika pri oblikovanju ter koordiniranju raziskave je rasla skupaj s potrebami in raziskovalnimi cilji v mnogih izvedenih raziskavah. Sčasoma pa so praktični elementi metodike in potrditev uspešnosti konkretnih rutin pri načrtovanja raziskav prinesli nekatere stalnice, ki so v glavnem zaznamovale večji del telefonskih raziskav.

Večina raziskav je potekala s pomočjo standardiziranega vprašalnika, prirejenega za telefonski anketni intervju. Ciljna populacija (če niso cilji in vsebina raziskave določali drugače) so polnoletni prebivalci Slovenije. Postopek za izbor ciljnih oseb poteka v dveh fazah: najprej se iz baze vseh telefonskih naročnikov fizičnih oseb naključno izberejo kvote telefonskih številk, ki predstavljajo proporce Slovenije, tako glede velikosti naselja kot glede na regijsko pripadnost. V drugi fazi izbora pa se znotraj gospodinjstva izbere naključno osebo, ki spada v populacijo raziskave (najpogosteje gre za polnoletne prebivalce Slovenije). Ce-

loten postopek temelji na naključnosti in zagotavlja, da ima vsaka oseba iz (dostopne) populacije enako verjetnost izbora. Če ciljna oseba ni dostopna, številko gospodinjstva kličemo ponovno v naslednjih dnevih, v času trajanja anketiranja (lahko tudi do osemkrat). Postopek izbire ciljnih gospodinjstev, naknadno klicanje le-teh ter celoten postopek kontrole in upravljanja poteka telefonskih klicev, zmenkov in anketiranja teče s pomočjo programa Blaise. Anketa poteka pretežno v popoldanskem in večernem času, med 16. in 21. uro, v določenih dneh pa z zmanjšano intenzivnostjo tudi dopoldne. Pri ciljani realizaciji, največkrat od 900 do 1000 enot, v časovnem obsegu vprašalnika od 10 do največ 15 minut, to terja običajno tri delovne dni.

Vsebinsko zasnovo in grobo sliko glede obsega akcije dobimo običajno že v okviru razpisa oziroma neposredno od naročnika. Pogosto so v zvezi s tem potrebna dodatna usklajevanja, kjer se išče optimalni razpon obsega vsebine in vzorčnega načrta. Če so podani jasni vsebinski elementi, včasih že konkretne oblike vprašanj, so te predmet metodološke obravnave znotraj raziskovalne skupine, kjer se ponovno pretehta ustreznost predlaganega instrumenta. Po tem se oblikujejo končni predlogi, ki so predmet ponovnega usklajevanja z naročnikom. Naročniku se predstavijo pogoji za uspešno in kakovostno izvedbo meritve (predvsem v smislu časovnega obsega do zaključka raziskave) in standardni pogoji kontrole anketarskega dela, oblika in obseg poročila ter možni načini predstavitve rezultatov. Vse elemente raziskovalnega cikla običajno izvaja raziskovalna skupina centra (CJMMK), glede na zahteve pa so po potrebi v specifičnih projektih vključeni tudi drugi raziskovalci v okviru Fakultete za družbene vede.

Po koncu telefonske ankete se najprej preveri usklajenost strukture realiziranega vzorca s strukturo populacije in po potrebi opravi ustrezno ponderacijo. S tem se omili možna pristranost tako zaradi deleža s telefonom nepokritih kategorij populacije kot pristranosti zaradi neenakomernosti vzorčne realizacije pri različnih kategorijah populacije. Sistem vzorčnih uteži zmanjšuje pristranost in napake v rezultatih, ki so sicer lahko posledica vzorčenja ali nekaterih drugih napak znotraj poteka ankete. Postopek uteževanja spada med običajna orodja v okviru metodologije prikazovanja rezultatov iz anket. Način izpeljave postopka pa je odvisen od posebnosti posamezne ankete tako glede vsebine kot glede njene izvedbe.

5 Kakovost

V skladu z načeli prilagajanja visokim metodološkim standardom in na podlagi dosedanjih izkušenj s telefonskimi anketami smo razvili postopek, ki dodatno korigira rezultate anket. V osnovi gre za postopek uteževanja, ki je priporočljiv vselej, kadar lastnosti vzorca zaradi različnih vzrokov ne posnemajo v

zadostni meri lastnosti ciljne populacije, in spada med običajna orodja v okviru metodologije prikazovanja rezultatov iz anket (na splošno in ne zgolj v primeru telefonskih anket). Zaradi izvedbe ankete s pomočjo vzorca pride do napake v oceni populacijskih parametrov v grobem zaradi dveh zaradi razlogov. Prvi je vzorčna naključna napaka ali vzorčna varianca ocene, katere obseg je znan iz statistične teorije vzorčenja in od tod izhajajočih principov sklepanja iz naključnega vzorca na populacijo. Drugi razlog pa je nenaključna napaka ali vrsta možnih pristranosti, ki so posledica subjektivnih ali objektivnih dejavnikov v procesu izvedbe ankete.

Navedimo nekatere dejavnike, ki lahko povzročajo pristranost rezultata pri telefonskem anketiranju. Omenili smo že slučajno vzorčno napako, ki izhaja iz teorije statistike in je posledica učinka verjetnosti v procesu vzorčenja. To odstopanje ponavadi izražamo z intervalom zaupanja. Pri raziskavi z naključnim vzorcem približno 1000 enot se ta ocena odstopanja giblje okrog 3 %. Rešitev za zmanjševanje tega odstopanja je vselej samo povečanje končnega numerusa raziskave. Interval zaupanja bi lahko zmanjšali na 1 %, če bi raziskava pod pogoji slučajnega vzorčenja dosegla približno 10.000 enot. V praksi je vprašanje kompromisa med stroški in kvaliteto rezultiralo v razumno mero vzorčnega obsega, ki dopušča denimo 2 do 3 % vzorčne napake, kar na splošno pomeni dokaj soliden vzorec in stroškovno obvladljivost raziskovalne akcije. Ob tem velja ponovno poudariti, da ta mera »napake« seveda ne odraža možnih drugih, denimo merskih napak. Na vzorčno napako, čeprav ne gre za isto stvar, se navezuje napaka v strukturi vzorčnega okvira. Ta izhaja iz razlik med populacijo in pokritostjo populacije. Niso vse regije v Sloveniji povsem enako pokrite s telefoni, manjši in odmaknjeni kraji imajo še vedno nekaj manj telefonov, tudi ekonomski položaj in velikost gospodinjstev vplivata na posedovanje telefona ipd. Zagotovo pa velja, da pokritost kot taka že dolgo ni več problem. Težava s pokritostjo se slabša v neki drugi smeri, telefonske priključke v nezanemarljivi meri marsikje nadomeščajo mobilni telefoni. To povzroča specifične težave pri določanju vzorca. Poleg tega se pojavlja t. i. IP-telefonija, katere pokritost in razširjenost ni povsem jasna, kar tudi povzroča težave pri načrtovanju vzorca. Pravzaprav lahko pridemo do zanimive ugotovitve, ki izhaja iz povezanosti razvoja telekomunikacij in razširjenostjo telefonskega anketiranja. Če smo na začetku dejali, da je ravno tehnološki razvoj omogočil razmah tovrstnega raziskovanja, pa je ravno novejša tehnologija postavila ovire za učinkovit dostop do ciljnih oseb. Identifikacija in prikaz klicatelja, zapore številk, nadzor in beleženje klicev – kar vse omogoča že običajna digitalna telefonska povezava, respondentu v veliki meri omogočajo izogibanje anketni komunikaciji. Potencialni anketiranec, ki je bil še nedavno tega »prisiljen« odgovoriti na telefonski zvonec, postaja subjekt nadzora svoje telefonske komunikacije.

Naslednji pomemben vzrok možnih pristranosti je nesodelovanje. Večja ko je stopnja nesodelovanja, več je možnosti za vzorčno neskladje. Težava je izrazitejša, če zaradi narave ankete – pa tudi sicer – sodelovanje značilneje odklanjajo določene kategorije populacije. Zaradi tovrstne selekcije se lahko spreminja tudi karakteristika dobljenih rezultatov. Sistematičnost nesodelovanja se kaže npr. v tem, da se nekateri tipi enot bolj nagibajo k nesodelovanju: moški, mlajši in srednje generacije, ekonomsko aktivni in osebe z višjim socioekonomskim statusom so po izkušnjah za anketiranje težje dosegljive kategorije. Politično manj informirani posamezniki in tisti z bolj ekstremnimi političnimi stališči (zaradi družbene nezaželenosti njihovih stališč[9]) izkazujejo nižjo stopnjo pripravljenosti za sodelovanje. Če gre za vprašanja, ki ne diferencirajo populacije, potemtakem večjega odstopanja ni. Če pa vprašanja populacijo delijo, glede na to, kako so specifične kategorije populacije dosegljive (še posebej v smislu stopnje sodelovanja), potem moramo razmišljati o mehanizmih za blažitev obstoječih pristranosti. Jasno je, da tovrstne napake ne moremo eliminirati s povečevanjem vzorca, marveč zgolj z mehanizmi za splošno povečanje stopnje sodelovanja in ponderacijo.

Stopnjo sodelovanja lahko izboljšamo s povečanjem števila kontaktov (klicev) v času anketiranja. Povečevanje števila klicev je povezano tudi s stroški raziskave in zdi se, da je dobršen del kakovosti med raziskovalnimi organizacijami pojasnljiv prav s pripravljenostjo vložka v element vztrajnosti pri izvedbe raziskave. Stopnjo nesodelovanja, ki je povezan z odklonitvami, pa lahko zmanjšamo tudi z usposabljanjem anketarjev, ki znajo biti prepričljivi, a še vedno korektni in taktni v komunikaciji z respondentom. Na boljše sodelovanje vplivata tudi način in primernost predstavitve vsebine ankete in ne nazadnje izrazito ugled izvajalca – raziskovalne organizacije. Akademsko okolje ter znanstveni in strokovni cilji raziskovalnih nalog pogosto bolje motivirajo respondente za sodelovanje kot komercialne agencije, kjer meja med raziskovalnim delom in tržnim komuniciranjem ali celo neposredno telefonsko prodajo ni vselej jasno določena. Znanstveno raziskovalno okolje CJMMK v tem smislu nesporno prinaša določene prednosti, kar opažamo tako iz odzivov respondentov kot tudi iz deležev vzorčne realizacije v primerjavi z nekaterimi drugimi raziskovalnimi organizacijami in agencijami v Sloveniji pa tudi drugod. Ne glede na vse pa je treba omeniti, da se raziskovalci vsepovsod, zaradi različnih razlogov (npr. marketinški pritisk, razvoj tehnologije, ki omogoča identifikacijo klica, ipd.) soočamo s postopnim upadom stopnje vzorčne realizacije, ki je predvsem posledica manjše pripravljenosti na sodelovanje v anketah (glej Graf 1).

9. V tem kontekstu teorija N. Neumann (1993) govori o t. i. spirali molka.

GRAF 1:

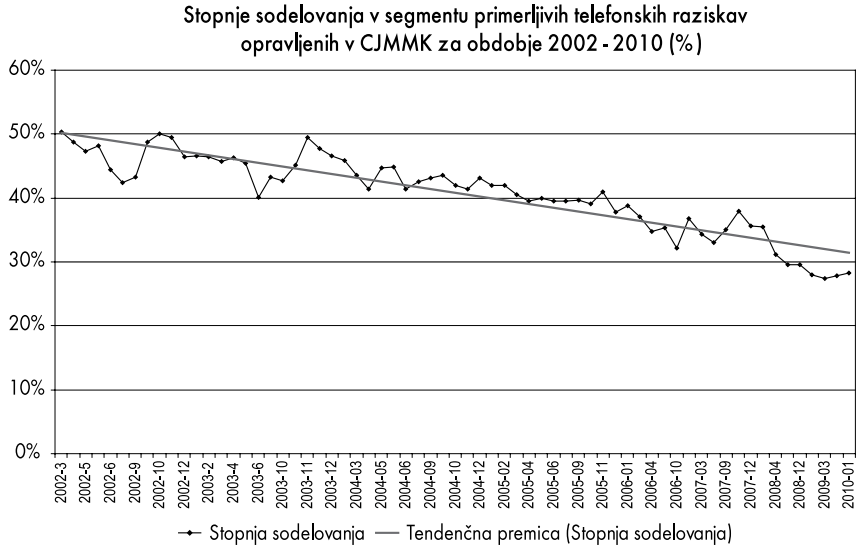

Pomemben mehanizem za zmanjševanje pristranosti iz prej omenjenih okoliščin je stratifikacija vzorca. Ločimo dva načina stratifikacije, predhodno stratifikacijo in poststratifikacijo. Predhodna stratifikacija je optimalna zato, ker nima stranskih učinkov na povečanje variance vzorčnih ocen. Vnaprej predpišemo deleže posameznih kategorij prebivalstva, ki jih hočemo zajeti v vzorec, izbor posamezne osebe pa je še vedno naključen. To pa pomeni, da v vzorec že pred izvedbo ankete izberemo osebe tako, da deleži po kategorijah, po katerih poteka stratifikacija, ustrezajo deležem na populaciji. Omejitev je v tem, da za izvedbo predhodne stratifikacije potrebujemo podatek o vrednosti za izbrano kategorijo na enoti iz vzorčnega okvira. Pri izdelavi vzorcev za telefonsko anketiranje v CJMMK ta postopek apliciramo v primeru velikosti naselja. Utemeljitev postopka predhodne stratifikacije izhaja iz sklepa, da deleži glede na velikost naselja v vzorcih telefonskih naročnikov nikoli ne odražajo točne slike razmerij med velikostnimi kategorijami naselij v Sloveniji. Vzorec po tej korekciji bolje posnema populacijo, s čimer povečamo njegovo reprezentativnost. Stratifikacija potencialno torej lahko pomaga pri blaženju pristranosti tako zaradi razlik v pokritosti populacije kot tudi zaradi neproporcionalne stopnje nesodelovanja znotraj različnih kategorij, ki so predmet predhodne stratifikacije.

Problem predstavljajo kategorije, za katere nimamo podatkov že znotraj vzorčnega okvira. V našem primeru imamo za vsako enoto iz vzorčnega okvira samo podatek o regionalni pripadnosti in pa velikosti kraja. Večina lastnosti, ki so še lahko predmet ponderacijske korekcije, pa zberemo naknadno, s pomočjo

same ankete. Tedaj pride v poštev poststratifikacijsko prilagajanje. Postopek poststratifikacijskega usklajevanja vzorca tehnično poteka s pomočjo izračunavanja uteži za vsako enoto v vzorcu na podlagi pripadnosti določeni kategoriji. Zdi se, da bi bilo najbolje kot kriterije za poststratifikacijo vključiti kar največ spremenljivk. Omejeni pa smo z naslednjimi praktičnimi načeli. Če imamo več spremenljivk v kombinaciji za uteži, se množi število celic, ki jih je treba upoštevati pri določanju uteži. Če bi vključili preveč spremenljivk, bi se število kontrolnih celic močno povečalo in ocene znotraj celic bi kaj lahko postale nezanesljive (zaradi premajhnega števila enot znotraj celic). Zato praktično vključujemo največ tri do štiri različne spremenljivke, pa še te z omejenim naborom kategorij. Slabostim zaradi prevelikega števila spremenljivk se izognemo z verzijo poststratifikacijskega usklajevanja, metodo *raking*, kjer s pomočjo posebnega algoritma iterativno popravljamo uteži za več stratifikacijskih spremenljivk hkrati ob tem, da v čimvečji meri ohranimo razmerje robnih frekvenc vsake od spremenljivk. (Kurdija, S., Štebe, J., 1997)

6 Primerjava med pristopi

Logika empiričnega raziskovanja s pomočjo telefonskega anketiranja je specifična. S seboj prinaša določene težave, pa tudi nesporne prednosti. Če primerjamo tri najbolj relevantne pristope za komunikacijo z respondentom: osebno (face-to-face) anketiranje, pisemsko anketiranje in telefonsko anketiranje, vidimo, da sta resna konkurenta za kakovosten anketni rezultat (tudi z vidika zanesljivosti in veljavnosti) pravzaprav samo: osebno in telefonsko anketiranje. Ta dva pristopa omogočata razmeroma dobro spremljanje in nadzor poteka raziskave v vseh fazah (telefonska anketa še posebej), poleg tega pa sta to pristopa, ki zagotavljata zadovoljivo raven vzorčne realizacije. Razlike med obema pristopoma z vidika kakovosti pogosto niso tako velike, kot je na drugi strani lahko velika razlika v ceni.[10] Med raziskovalci je obstajal določen strah, da bo odsotnost anketirančeve vizualne kontrole nad vprašalnikom vplivala na pristranost pri odgovarjanju, a je praksa ta strah dodobra eliminirala. Metoda je od

10. Dileme glede razmerja med ceno in kvaliteto izpostavlja tudi poročilo (Martin, 2010) za metodološko skupino ESS, v katerem se analizira možnost in domet alternativnih pristopov pri zajemanju podatkov za raziskavo ESS. Celo v okviru omenjenega projekta, ki je metodološko gotovo najbolj dovršen med družboslovnimi empiričnimi raziskovalnimi projekti, se razmišlja o možnosti telefonske ankete, kot oblike mešanega pristopa. Čeprav poročilo ugotavlja, da pri zaostrenih metodoloških zahtevah še vedno ni nadomestila za osebno anketiranje, je dan poudarek tudi na 'učinkovitost glede na strošek' (cost effectiveness). Zastavlja se torej vprašaje: kolikšen del vzorčne realizacije je vredno žrtvovati (ob predpostavki ohranjene reprezentativnosti) ob relativno visokem stroškovnem prihranku.

zgodnjih devetdesetih (v razvitih državah) oz. sredine devetdesetih (v Sloveniji) po številčnosti postala dominantna oblika merskega pristopa v družboslovju na mnogih področjih, celo tam, kjer se »nepokritost« populacije težko tolerira (npr. raziskave za oceno stopnje brezposelnosti).

TABELA 1:

	VRSTA RAZISKAVE		
ZNAČILNOSTI	Poštne ankete	Telefonske ankete	Osebno anketiranje ("Face to face" anketiranje)
	Administriranje		
cena	najcenejše	nižja	visoka
hitrost	najpočasnejša	najhitrejša	počasna – zmerna
dolžina vprašalnika	zmerna	krajša	Dolga
realizacija vzorca	najnižja	srednja	Najvišja
	Nadzor nad raziskavo		
testiranje vprašalnika	ne	da	Da
ciljnost respondenta	ne	da	Da
spreminjanje vrstnega reda	ne	da	Da
zasebnost respondenta	ne	da	Da
vizualni nadzor komunikacije	ne	ne	da
	Uporabnost različnih tipov vprašanj		
vizualna opora	omejeno	ni	da
odprta vprašanja	omejeno	omejeno	da
vprašanja s pogoji	omejeno	da	da
kompleksna vprašanja	omejeno	omejeno	da
občutljiva vprašanja	nekatera	nekatera	nekatera
	Možnost pristranosti		
družbeno zaželeno odgovarjanje	Ne	delno	močno
vpliv anketarja	Ne	delno	močno
anketirančeve bralne sposobnosti	Da	ne	ne

(Vir: Neuman, 2000)

Prednosti računalniško podprtega telefonskega anketiranja so predvsem: *možnost oblikovanja enostopenjskih vzorcev z veliko razpršenostjo*; *hitrost in odzivnost* – raziskave so običajno končane v nekaj dneh; prilagodljivost – admi-

nistriranje in potek anketiranja poteka hkrati in v živo, kar omogoča sprotno prilagajanje elementov raziskave; *anonimizacija* – telefonska komunikacija je pri vprašanjih z občutljivo tematiko v določenih primerih celo v prednosti pred osebno, neposredno komunikacijo, ker daje anketirancu občutek anonimnosti; *dober nadzor* – nad kakovostjo izvedbe anketnega dela; *relativno ugodne vzorčne realizacije* – pod pogoji vztrajnosti in uporabe sistema upravljanja klicev; *hitrost povratnih informacij* – naročnik raziskave lahko dobi prve vtise o raziskavi že med samim potekom raziskave; *relativno nizka cena.* Primerjavo med tremi raziskovalnimi pristopi z njihovimi prednostmi in slabostmi lepo ilustrira Tabela1.

Navsezadnje pa je treba ob vprašanjih kakovosti in izogibanja pastem pristranosti pri telefonskem anketiranju poudariti pomen izkušenj. Te so morda najpomembnejši element kakovosti, ko govorimo o tovrstnem raziskovalnem pristopu. V sedaj že kar dolgoletni raziskovalni praksi telefonskega raziskovanja se je nedvoumno pokazalo, da za zagotavljanje kakovosti nista dovolj samo tehnična usposobljenost in upoštevanje metodoloških standardov. Pogosto sta uspešnost izpeljane akcije in uporabnost dobljenih rezultatov odvisni predvsem od metodološke in praktične izkušenosti raziskovalne skupine, ki projekt izvaja. Večplastnost upravljavskih mehanizmov pri vodenju in načrtovanju raziskav – ki jih v primerjavi z drugimi pristopi omogoča prav telefonsko raziskovanje – in bogata strokovno podpora v vsebinskem pokrivanju raziskovalnih tematik, ki ga omogočajo predvsem akademsko okolje in njegove zahteve po čim višji kakovosti podatkov, zahtevo po nujnosti izkušenj pri tovrstnem delu vselej potrjujeta.

7 Sklep

V širšem raziskovalnem polju, še posebej znotraj tiste sfere, ki jo karakterizira 'stroga znanstvenost', se občasno pojavi očitek o trivialnosti tovrstnega pristopa v odnosu do 'resnega', znanstvenega raziskovanja. Za utemeljevanje metodološke kakovosti tovrstnega pristopa ne gre več izgubljati besed. Dobra osnova za razumevanje dometa telefonskega raziskovanja so prej navedena primerjava med pristopi in njihove metodološke karakteristike. Pomembnejše kot to je pravzaprav razumevanje pomena in razlike med t. i. *temeljnim* in *aplikativnim* raziskovanjem. Čeprav ta delitev nikoli ni povsem jasna in nesporno opredeljiva, gre za sistematično in pogosto tudi formalno[11] razlikovanje med tipom raziskovanja, ki je namenjeno pridobivanju širših splošnih znanj – pomembnih za določeno znanstveno disciplino, oziroma raziskovanju, ki išče rešitve in odgovore na konkretnih raziskovalnih temah (v našem primeru znotraj družboslovja). Prve pojasnjujejo temeljno raven družbene realnosti in osnovne

11. Denimo pri razpisih projektov.

mehanizme družbene dinamike, medtem ko druge odgovarjajo na konkretna, praktična vprašanja. Bodisi da gre za specifična vprašanja, s katerimi se denimo srečujejo pomembne državne institucije (policija, vojska, ustanove zdravstva in socialnega varstva, izobraževalne ustanove, državna uprava, politične, vladne in nevladne organizacije ipd.) pri oblikovanju svojih projektov in politik. Lahko gre tudi za povsem konkretna, aktualna družbena vprašanja, ki so predmet interesa določene raziskovalne skupine, ki sicer spada v akademsko raziskovalno okolje. Pojavljajo se tudi projekti, kjer so interesenti različni, ko se v raziskavi srečujejo tako oblikovalci politik kot raziskovalci.[12] Zanimivo je tudi, da so med naročniki aplikativnih raziskav pogosto tudi raziskovalci, ki primarno delujejo v polju temeljnih raziskav. To kaže na problematičnost rigidne delitve na temeljno in aplikativno raziskovanje.

Zanimanje za aplikativno raziskovanje je v Sloveniji izrazito poraslo v času pridruževanja Evropski uniji. Zahteve po informacijski uskladitvi velikega števila služb, ki so potrebovale povratne informacije o svojem delu, harmonizacija standardov za oblikovanje poročil in nujnost utemeljenosti načrtovanih ukrepov, so insistirali na večanju števila aplikativnih raziskovalnih tem. Državne službe so potrebovale razmeroma hitre in jasne odgovore na konkretna vprašanja, ki so rezultirala v raziskave srednjega ali manjšega obsega. Tako pridobljeni podatki so omogočali praktične rešitve predvsem za kratkoročne projekte. Za projekte, ki so merili na učinek za daljše obdobje, pa so naročniki običajno izoblikovali zahtevo po dolgoročnem, longitudinalnem raziskovanju.

Pri tem se seveda zastavlja vprašanje smotrnosti podatkovne izrabe pri takih raziskavah s strani naročnika kot še posebej ustreznosti in primernosti uporabe podatkov za eventualno izvedbo ukrepov. Poudariti je treba, da je vloga izvajalca v tem oziru izredno pomembna in odgovorna. Izvajalec je dolžan nuditi vso metodološko osnovo za razumevanje pridobljenih rezultatov in poskrbeti, da tako v dokumentarnem kot verbalnem smislu (če gre za predstavitev rezultatov) pojasni, prevede nekatere strokovne elemente projekta – s katerimi je opredeljena metodologija in vsebina raziskave – okolju naročnika ali drugi zainteresirani javnosti. Izvajalec je dolžan opozoriti tudi na omejitve in domet, ki jih ima konkretna raziskava, in preprečiti njene možne napačne interpretacije. Dogaja se, da se naročniki v naglici in želji po čistih in nespornih rešitvah nagibajo h prehitrim in napačnim sklepom oziroma rezultate raziskave hote ali nehote instrumentalizirajo za doseganje svojih 'notranjepolitičnih' ciljev. Izvajalec mora stremeti po svojih močeh, da do takšne izrabe podatkov ne pride.

Omeniti velja še informacijski vidik tovrstnega raziskovanja. Cilj CJMMK, kot izvajalca širokega programa aplikativnih raziskav (za potrebe različnih

12. Primer je raziskava o rabi zdravil.

naročnikov), je bil vselej javnost in dostopnost raziskav in podatkov. Za tip aplikativnega raziskovanja pogosto velja, da je namenjeno ožjemu krogu uporabnikov, predvsem analitičnim službam naročnika, ki rezultate uporabljajo za realizacijo ciljev svojih projektov, možna širša zainteresirana javnost pa do podatkov pride težje ali pa z delnimi omejitvami. Praksa obveščanja o svojem raziskovalnem delu je v CJMMK utečena, saj se za veliko večino projektov skrbi tudi z vidika primerne predstavitve podatkov in obveščanja javnosti. Posebna skrb pa se posveča tudi ustrezni podatkovni in vsebinski hrambi podatkov, za katero skrbi Arhiv družboslovnih podatkov (ADP) na FDV. Gre za pregledno ureditev in hrambo podatkovnih zbirk, ki so primerne za nadaljnjo strokovno in širšo javno rabo.

***

Povezava med CJMMK in odpiranjem prostora telefonskemu načinu raziskovanju v Sloveniji je nesporna. Izkušnje in praksa tovrstnega raziskovanja v navezavi s strokovnim omrežjem kooperacij, v katere sodi CJMMK, so prispevale k temu, da se je ta pristop v Sloveniji že pred časom uveljavil na področju pomembnih aplikativnih raziskovalnih projektov. Začetni dvomi o uporabi takšnega pristopa so kmalu popustili in dobršen del državnih institucij – ki so potrebovale bodisi povratne informacije za izboljšanje dela pri svojih projektih, bodisi odziv državljanov (oz. specifičnih družbenih skupin) za oblikovanje smernic pri uvajanju novih projektov – se je kmalu odzval pozitivno. Uveljavljanje uporabe telefonskega raziskovanja se je potrjevalo skozi 15-letno delo in več sto opravljenih akcij telefonskega raziskovanja v tem času. Tako je nastala vrsta raznorodnih a pomembnih empiričnih raziskav. Veliko opravljenih projektov pomeni tudi metodološko obravnavo mnogoterih tematik in veliko komunikacij z različnimi, specifičnimi naročniki. V tej frekvenci dela so se utrdile tudi mnoge izkušnje, ki so skupaj z zahtevami na izvedbeni ravni, v veliki meri temelj za vzpostavljanje metodoloških standardov na področju družboslovnega aplikativnega raziskovanja v Sloveniji.

Avtorji

Bischof, Christian (1971), sociolog, diplomant Univerze na Dunaju, deluje kot analitik in skrbnik podatkovnih baz na inštitutu WISDOM, Dunaj. Pri svojem delu se osredotoča na metode shranjevanja podatkov in na raziskovanje socialne porazdelitve kulturne participacije in kulturnih okusov.

Garb, Maja (1968), doktorica znanosti, docentka za področje obramboslovja na FDV. Ukvarja se s proučevanjem vojaškega profesionalizma, razmerja med vojaško organizacijo in civilnim okoljem, demobilizacije in družbene reintegracije vojaškega osebja, vodenja v vojski, mirovnih operacij, sodobnih oboroženih konfliktov in postkonfliktne obnove.

Hafner - Fink, Mitja (1957), doktor znanosti, docent za metodologijo družboslovnega raziskovanja na FDV; član projektne skupine SJM od leta 1988, nacionalni koordinator v programu ISSP od leta 2003. Raziskovalni interes: metodološki problemi družboslovnega raziskovanja; problematika družbenega razvoja, demokratizacije, državljanstva in identitete.

Kurdija, Slavko (1964), doktor znanosti, docent za področje metodologije družboslovnega raziskovanja, od leta 1990 član projektne skupine SJM in povezanih mednarodnih projektov ISSP, WVS, EVS, od leta 2008 je nacionalni koordinator ESS. Dejaven je v polju analize podatkov, podatkovnega menedžmenta, v metodološki problematiki raziskovanja stališč.

Malešič, Marjan (1960), doktor znanosti, redni profesor na FDV; predstojnik Obramboslovnega raziskovalnega centra. Njegov raziskovalni interes: nevojaški vidiki varnosti, varnostna politika, krizno upravljanje in vodenje, propaganda in javno mnenje. V zadnjih letih je vodil oz. aktivno sodeloval v raziskovalnih projektih: Nacionalna in mednarodna varnost, Krizno upravljanje in vodenje, Vloga države pri vključevanju civilnih subjektov v mednarodne operacije na kriznih območjih idr.

Malnar, Brina (1964), doktorica znanosti, docentka za metodologijo družboslovnega raziskovanja na FDV; od leta 1990 članica projektne skupine SJM in povezanih mednarodnih longitudinalnih projektov (WVS, EVS, ISSP); od leta 2005 je vodja programa SJM, med letoma 2002 in 2007

nacionalna koordinatorica projekta ESS, od leta 2006 je članica centralne koordinacijske skupine projekta in vodja enega od delovnih področij infrastrukturnega projekts ESSi, ki poteka znotraj 6. okvirnega programa EU.

Miheljak, Vlado (1954), doktor znanosti, izredni profesor za socialno in politično psihologijo na FDV in FF Univerze v Ljubljani. Od leta 1988 je član projektne skupine SJM in povezanih mednarodnih projektov (EVS, WVS, ISSP). Ukvarja se z raziskovanjem javnega mnenja, vrednot in vrednotnih orientacij, s študijem politične socializacije, z raziskovanjem mladinske populacije ter z analizo volilnega vedenja. Kot publicist je od sredine osemdesetih let prisoten v slovenskem medijskem prostoru; v dnevnem ter revijalnem tisku objavlja politične analize in komentarje.

Mlinar, Zdravko (1933), akademik – član SAZU in HAZU, soustanovitelj programa Slovensko javno mnenje 1968. Kot predavatelj in raziskovalec je deloval na številnih univerzah po svetu, je član več uredniških svetov in odborov družboslovnih revij v Evropi in Ameriki ter avtor več kot 20 samostojnih publikacij in prek 600 drugih objav. Področja raziskovanja: družbeno-prostorske spremembe in teorija družbenega razvoja, mesto in podeželje, lokalna samouprava, regionalne študije, informatizacija in globalizacija, prostorsko in urbanistično planiranje, teritorialne identitete in jezikovne spremembe idr.

Müller, H. Karl (1953), doktor znanosti, predstojnik inštituta WISDOM, avstrijskega infrastrukturnega centra za družboslovje in humanistiko, predsednik Mednarodnega društva Heinz von Foerster. Njegovo raziskovalno zanimanje obsega probleme zapletenih družbenih modelov in meddisciplinarnih analiz inovacijskih procesov, znanosti, tehnologije in ekonomije z vidika zgodovine in trenutnega stanja med- in transdisciplinarnega raziskovanja, ki sega do meja kibernetike drugega reda in radikalnega konstruktivizma ter, končno, do novih virov tveganja v sodobnih družbah.

Prezelj, Iztok (1973), doktor obramboslovnih znanosti, zaposlen na Fakulteti za družbene vede, kjer opravlja raziskovalno dejavnost na Obramboslov-

nem raziskovalnem centru in pedagoško dejavnost na Katedri za obramboslovje. Njegovo pedagoška in raziskovalna dejavnost zajema področja nacionalne varnosti, ocenjevanja ogrožanja, terorizem, obveščevalno dejavnost, medresorsko sodelovanje in jugovzhodno Evropo.

Rus, Veljko (1929), akademik, član SAZU, redni profesor za sociologijo dela in organizacije na FDV, zaslužni profesor UL, ustanovitelj in dolgoletni predstojnik Centra za evalvacijske in strateške raziskave na FDV; zasnoval je vrsto podiplomskih programov, predaval in raziskoval na mnogih univerzah v Evropi in ZDA; odločilno je vplival na razvoj raziskovanja in študija sociologije.

Sicherl, Pavle (1935), doktor ekonomskih znanosti, znanstveni svetnik ustanove SICENTER (Center za socialne indikatorje, 1993–), Ljubljana, redni profesor za politično ekonomijo na Pravni fakulteti (1975–2003) v pokoju. Raziskovalni interes: razvoj in neenakost. Uvedel je novo statistično mero S-časovno distanco, ki dopolnjuje obstoječe metode analiziranja razlik na mnogih področjih. Za to idejo je prejel številne štipendije za znanstveno delo in povabila.

Slavec, Ana (1985), diplomantka Fakultete za družbene vede, smer Družboslovna informatika; ukvarja se z metodološkimi problemi anketnega raziskovanja. Vključena je v projekt Evropske družboslovne raziskave (ESS) in v vrsto drugih projektov, ki so osredotočeni na statistično metodološki vidik.

Splichal, Slavko (1947), akademik, član SAZU, redni profesor komunikologije; predstojnik Centra za družbeno komuniciranje. Je avtor več knjig, ki so izšle v ZDA: Media Beyond Socialism (1994), Information Society and Civil Society (urednik, 1994), Journalism for the 21st Century (1994), *Public Opinion: Developments and Controversies in the 20th Century* (1999), Ferdinand Toennies on Public Opinion: Selections and Analyses (soavtor Hanno Hardt, 2001) itd.

Štebe, Janez (1964), doktor znanosti, docent za družboslovno metodologijo na FDV, od leta 1988 sodeluje pri projektu SJM in z njim povezanimi projekti, je predstojnik Arhiva družboslovnih podatkov FDV. Raziskovalno področje: anketna metodologija, epistemologija družboslovnega raziskovanja in primerjalno raziskovanje, družbena struktura, družbena identiteta in stališča, informacijski sistemi za družboslovje, sekundarna analiza podatkov itd. Aktivno sodeluje v mednarodnih omrežjih povezovanja družboslovne raziskovalne infrastrukture.

Toš, Niko (1934), redni profesor za sociologijo na FDV; ustanovitelj in predstojnik CJM; leta 1966 je zasnoval in odtlej vodi temeljni nacionalni infrastrukturni projekt SJM; pobudnik vključitve slovenskega družboslovja v mednarodne kooperativne projekte in prvi član iniciativnih in koordinativnih teles teh projektov (WVS, EVS, ISSP, Ostbarometer, CSES, Aufbruch der Kirchen, ESS, itd.).

Vehovar, Vasja (1958), doktor znanosti, redni profesor, predstojnik Centra za družboslovno informatiko na FDV. Od leta 1996 vodi projekt Raba interneta v Sloveniji (RIS). Bil je partner pri več kot desetih projektih EU. V letih od 2002 do 2005 je koordiniral EU projekt 5. okvirnega programa Web Survey Methodology itd.

Viri

Acham, K. (1974), *Analytische Geschichtsphilosophie. Eine kritische Einführung.* Freiburg: Alber.

Adam, F. (ur.) (1993), Volitve in politika po slovensko: ocene, razprave, napovedi: zbornik. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Adams, F., Aizawa, K. (2008), *The Bounds of Cognition.* Oxford: Wiley Blackwell.

Adorno, T. W. (ed.) (1978), *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie.* 6th Edition. Darmstadt: Luchterhand.

Ajzen, I., Fishbein, M. (1980), Understanding Attitudes and Predicting Social Behavior. The Expectancy-Value Model, in: *Actes du Congres de l'AFM*. Poitiers:w.p., 681–695.

Ajzen, I. (1989), Attitude Structure and Behavior, in: A.R. Pratkanis, S.J. Breckler, A.G. Greenwald (eds.), *Attitude Structure and Function.* Hillsdale:Lawrence Erlbaum, 241–247.

Albrow M. (1987), Sociology for One World, International Sociology, Vol 2, No. 1, March 1987.

Almond, G. in S. Verba (1963), The Civil Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton: Princeton University Press.

Andrews, F.M. (1984), Construct Validity and Error Components of Survey Measures: A Structural Equation Approach, in: *Public Opinion Quarterly* 48, 409–442.

Arts, W. and L. Halman (1999), New directions in quantitative comparative sociology. *International Journal of Comparative Sociology*. Vol. XL, No.1, pp. 1–12.

Bagozzi, R.P., Yi, Y. (1991), Multitrait-Multimethod Matrices in Consumer Research, in: *Journal of Consumer Research* 17, 426–439.

Barnes, S. H., Kaase, M., et al. (1979), Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies. Beverly Hills, Calif.: Sage.

Beckers, T., Birkelbach, H., Hagenah, J. (Hrsg.) (2010), Komparative empirische Sozialforschung. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Bernik, I. (2004), Slovensko javno mnenje povej, kdo srečen v deželi je tej. V: B. Malnar in I. Bernik (ur.): S Slovenkami in Slovenci na štiri oči. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV.

Bernik, I., Malnar, B. (2005), 'Beliefs in state or in the usefulness of state? Attitudes regarding the role of the state in elenev post-socialist societies' v: N. Toš in K. Müller (ur.): Political faces of Slovenia: political orientations and values at the end of the century – outlines based on Slovenian public opinion surveys, (Complexity, design, society, vol. 2): 49–70. Wien: Edition Echoraum.

Bernik, I., S. Kurdija, B. Malnar in S. Uhan (2006), Vrednote in volitve. V: Pogledi na reforme, ur. Niko Toš, 29–41. Ljubljana: Znanstvena knjižnica FDV.

Berting J. (1982), Why Compare in International Research, V: Manfred Niessen and Jules Peschar.

Billiet, J., Koch, A., Philippens, M (2007), 'Understanding and improving response rates' V: R. Jowell in dr. (ur.): Measuring attitudes cross-nationally. Lessons from the European Social Survey: 113–136. London: Sage.

Blankenship, A. B. (1977), Professional Telephone Surveys, McGraw-Hill, New York.

Blalock, H.M. Jr. (1968), The Measurement Problem: A Gap between Languages of Theory and Research, in: H.M. Blalock, A.B. Blalock (eds.), *Methodology in the Social Sciences.* London: Sage Publications, 5–27.

Blalock H. Jr. (1984), The Basic Dilemmas in the Social Sciences, London: Sage Publications.

Blalock, H.M. Jr. (1990), Auxiliary Measurement Theories Revisited, in: J.J. Hox, J. de Jong-Gierveld (eds.), *Operationalization and Research Strategy.* Amsterdam: Swets and Zeitlinger, 33–49.

Blejec, M. (1970), Načrti in analiza vzorcev za ankete "Slovensko javno mnenje" SJM68, SJM69 in SJM70. V: N. Toš: Poročila iz raziskave Slovensko javno mnenje 69. Ljubljana: Visoka šola za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.

Boas, F. (1948), Race, Language and Culture, Macmillan, New York.

Bodenhausen, G.V., Lambert, A.J. (eds.) (2003), *Foundations of Social Cognition. A Festschrift in Honor of Robert S. Wyer.* New York: Lawrence Erlbaum.

Booth, M. (2006), Public Engagement and Practical Wisdom, in: S. Paulin (ed.), *Community Voices: Creating Sustainable Spaces.* Perth: University of Western Australia Press, 12–26.

Bourdieu, P. (2003), Javnega mnenja ni. V: P. Bourdieu: *Sociologija kot politika* (izbor in spremna beseda D. Dejanov), Založba /*cf.*, Ljubljana, str. 105–123.

Boyer, R. (2008), The Quest for Theoretical Foundations of Socio-Economics: Epistemology, Methodology or Ontology?, in: *Socio-Economic Review 6*, 733–746.

Bower, G.H. (1977), Psychology of Learning and Motivation, Vol. 11. Advances in Research and Theory. New York:Academic Press.

Bradburn, N.M., Mason, W.M. (1964), The Effect of Question Order on Responses, in: *Journal of Marketing Research 1*, 57–61.

Bradburn, N. M. in S. Sudman (1988), Polls and Surveys: Understanding what they tell us. San Francisco: Jossey-Bass.

Bunting, B., Adamson, G. (2000), Assessing elaibility and Validity in the Context of Planned Incomplete Data Structures for Multitrait-Multimethod Models, in: A. Ferligoj, A. Mrvar eds.), *Developments in Survey Methodology 15*. Ljubljana: FDV, 37–53.

Caforio, G., ed. (2007), C*ultural Differences between the Military and Parent Society in Democratic Countries*. Elsevier.

Caforio, G., G. Kümmel, eds. (2005), *Military Missions and Their Implications Reconsidered: The Aftermath of september 11th.* Elsevier.

Calvert, G.A., Spence, C., Stein, B.E. (2004) (eds.), *The Handbook of Multisensory rocesses.* Cambridge: MIT Press.

Calvin, W.H. (1996), *The Cerebral Code.* Cambridge: The MIT Press.

Calvin, W.H., Bickerton, D. (2001), *Lingua Ex Machina: Reconciling Darwin and Chomsky with the Human Brain.* Cambridge: The MIT Press.

Campbell, J. (1984), *Grammatical Man. Information, Entropy, Language, and Life.* Harmondsworth: Penguin.

Carson, L., Hartz-Karp, J. (2005), Adapting and Combining Deliberative Designs: Juries, Polls, and Forums, in: J. Gastil, P. Levine (eds), *The Deliberative Democracy Handbook: Strategies for Effective Civic Engagement in the Twenty-First Century.* San Francisco: Jossey-Bass, 120–138.

Converse, J. M. (1987), Survey Research in the United States: Roots and Emergence, 1900–1960. Berkeley: University of California Press.

Cooper, C.L. (1996) (ed.), *Handbook of Stress, Medicine, and Health.* Boca Raton: CRC Press.

Cornelius, R.R. (1996), *The Sciences of Emotion. Research and Tradition in the Psychology of Emotions.* Englewood Cliffs: Prentice Hall.

Couper, M.P. (2000), Web-Surveys. A Review of Issues and Approaches, in: *Public Opinion Quarterly 64*, 464–494.

Cronbach, L.J. (1946), Response Sets and Test Validity, in: *Educational and Psychological Measurement 6*, 475–494.

Crozier, M. J., Huntington, S. P., and Watanuki, J. (1975). The Crisis of Democracy: Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission. New York: New York University Press.

CSIS (2000), *American Military Culture in the Twenty-First Century. A Report of the CSIS International Security Program*. center for Strategic and International Studies (CSIS).

Curtice, J. (2000), The Future of Election Studies: Mid-Life Crisis of New Youth? CREST Working Paper No. 78. London/Oxford: CREST: Centre for Research into Elections and Social Trends. URL: http://www.crest.ox.ac.uk/papers/p78.pdf.

Dahl, R. A. (1989), Democracy and its Critics. New Haven, Conn., and London: Yale University Press.

Dalton, R. J. (1988), Citizen Politics in Western Democracies: Public Opinion and Political Parties in the United States, Britain, West Germany and France. Chatham, NJ: Chatham House.

Damasio, R.A. (1994), *Descartes´Error. Emotion, Reason and the Human Brain.* New York:Grosset/Putnam Book.

Damasio, R.A. (2003), *Looking for Spinoza. Joy, Sorrow, and the Feeling Brain.* London: William Heinemann.

Dangschat, J., Blasius, J. (1994) (eds.), *Lebensstile in den Städten. Konzepte und Methoden.* Opladen: Leske+Budrich.

Davidov, E., Schmidt, P., Schwartz, S. (2007), Bringing Values back in. The Adequacy of the European Social Survey to Measure Values in 20 Countries, in: *Public Opinion Quarterly 3*, 20–445.

Deacon, T.W. (1997), *The Symbolic Species. The Co-evolution of Language and Brain.* New York: W.W.Norton.

Deželan, T., D. Fink Hafner, M. Hafner Fink in S. Uhan (2007), *Državljanstvo brez meja?* Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.

Deutsch, K. W. (1952), Nationalism and Social Communication. Cambridge, Mass: MIT Press.

Diekmann, A. (2007), *Empirische Sozialforschung. Grundlagen, Methoden, Anwendungen.* Reinbek: Rowohlt.

Dillman, D. A. (1978), Mail and the Telephone surveys: The Total Design Method, Wiley--Interscience, New York.

Dillman, D. A. (2000), *Mail and Internet Surveys. The Tailored Design Method.* New York: Wiley.

Dogan M. and D. Pelassy (1984), How to Compare Nations, Chatman House Publishers.

Duijker, J., Rokkan, S. (1954), Organizational Aspects of Cross-National Social Research, The Journal of Social Issues, vol. IX, No. 4.

Durkheim, E. (1963), *Pravila sociološke metode*. Savremena škola, Beograd.

Durverger, M. (1961), Méthodes des sciences sociales, Presses universitaires de France, Paris

Eagly, A.H., Chaiken, S. (1993), *The Psychology of Attitudes.* New York: Harcourt Brace Jovanovich.

Easton, D. (1979), A System Analysis of Political Life. New York.

Edelman, G.M. (1987), *Neural Darwinism.* New York: Basic Books.

Edelman, G.M. (1990), *The Remembered Present. A Biological Theory of Consciousness.* New York: Basic Books.

Edelman, G.M. (1992), *Bright Air, Brilliant Fire. On the Matter of the Mind.* New York: Basic Books.

Edelman, G.M. (2007), *Second Nature. Brain Science and Human Knowledge.* Yale: Yale University Press.

Edwards, J.R., Bagozzi, R.P. (2000), On the Nature and the Direction of Relationships between Constructs and Methods, in: *Psychological Methods 5*, 155–174.

Epstein, J.M. (2006), *Generative Social Sciences. Studies in Agent-Based Computational Modeling.* Princeton: Princeton University Press.

Esposito, J.P., Rothgeb, M. (1997), Evaluating Survey Data: Making the Transition from Pretesting to Quality Assessment, in: P. Lyberg, P. Biemer, L. Collins, E. de Leeuw, C. Dippo, N. Schwarz, D. Trewin (eds.), *Survey Measurement and Process Quality.* New York: Wiley, 541–571.

ESS – Evropska družboslovna raziskava. Dostopno na: http://www.europeansocialsurvey.org/ pridobljeno 30. 6. 2007).

Etzioni, A. (1961), A Comparative Analysis of Complex Organizations, The Free Press, Glencoe, III.

European University Institute (2008), Piredeu Providing an Infrastructure for Research on Electoral Democracy in the European Union. URL: http://www.piredeu.eu/.

Eurostat (2009), Sustainable development in the European Union. 2009 monitoring report of the EU sustainable development strategy. Luxembourg.

EUROCHAMBRES (2005), Time for a fresh start, But time is not on our side: A Comparison of European and US Economies Based on Time Distances, The 2005 Spring Business Forum, Brussels, March 11.

Feaver, P. D., R. H. Kohn. (2001b), *Soldiers and Civilians: The Civil-Military Gap and American National Security*. Triangle institut for Security Studies. MIT Press.

Feaver, P. D., R. H. Kohn (eds.) (2001a), *Armed Forces & Society*, Vol. 27, No. 2, Winter 2001 (Special Issue: Media and Education in the U.S: Civil-Military Gap).

Firebaugh, G. (1997), Analyzing Repeated Surveys; London: Sage.

Fishbein, M., Ajzen, I. (1975), *Belief, Attitude, Intention and Behavior: An Introduction to Theory and Research.* Reading: Addison Wesley.

Flick, U., Kardorff, E.v., Steinke, I. (2005), *Qualitative Methoden.* Ein Handbuch. Reinbek:Rowohlt.

Foerster, H.v. (1984), Principles of Self-Organization in a Socio-Managerial Context, in: H. Ulrich, G.J.B. Probst (eds.), *Self-Organization and Management of Social Systems.* Berlin: Springer, 7–24.

Foerster, H.v. (2003), *Understanding Understanding. Essays on Cybernetics and Cognition.* New York: Springer.

Freedom House, Freedom of the World. Lanhem: University Press of America.

Fukujama, F. (1992), The End of History and the Last Man. New York: The Free Perss.

Gabriel, O. W., Falter, H, (1996), Wahlen und politische Einstellungen in westlichen Demokratien. Bern: P. Lang. S. 1977–203.

Gazzaniga, M.S., Bizzi, E., Black, I.B. (2004) (eds.), *The Cognitive Neurosciences III.* Cambridge: The MIT Press.

Germani, G. (1965), Les effets de la mobilité sociale sur la societé Sociologie du travail, No 4.

Gharajedaghi, J. (1983), Social Dynamics: Dichotomy and Dialectics, Human Systems Management, Vol. 4, No. 1, 7–17.

Gibbs, R.W. (2005), *Embodiment and Cognitive Science.* Cambridge: Cambridge University Press.

Glasersfeld, E.V. (1997), *Radikaler Konstruktivismus. Ideen, Ergebnisse, Probleme.* Frankfurt: Suhrkamp.

Glass, A.L., Lian, A. (2008), Evidence of All-or None Learning from a Repetition Detection Task, in: M.A. Gluck, J.R. Anderson, S.M. Kosslyn (eds.), *Memory and Mind. A Festschrift for Gordon H. Bower.* New York: Lawrence Erlbaum Associates, 123–140.

Goguen,J., Varela, F. (1979), Systems and Distinctions: Duality and Complementarity, in: *International Journal of General Systems 5*, 31–43.

Goldberg, D. (1989), *Genetic Algorithms in Search, Optimization, and Machine Learning.* Bonn: Addison-Wesley.

Goldthorpe, J. H. 81979), Current Issues in Comparative Macrosociology: A Debate on Methodological Issues. Comparative Social Research 16: 163–201.

Gordon, G. and ass (1974), A Contingency Model for the Design of Problem Solving Research Program, Milbank Memorial Found Quart, 184–220.

Granger, C.W.J., Jeon, Y. (1997), Measuring Lag Structure in Forecasting Models – The Introduction of Time Distance. Discussion Paper 97-24. San Diego: University of California.

Granger, C.W.J., Jeon, Y. (2003), A time-distance criterion for evaluating forecasting models. International journal of Forecasting. Vol.19.

Groenendijk, J., Strokhof, M. (1997), Questions, in: J. van Benthem, A. ter Meulen (eds.), *Handbook of Logic and Language.* Amsterdam: Elsevier, 1055–1124.

Groves, R. M., Kahn R. L. (1979), Survey by Telephone Methodology, Wiley-Interscience, New York.

Groves, R. M. et al. (1988), Telephone Survey Methodology, Wiley-Interscience, New York.

Groves, R.M. (2006), Nonresponse Rates and Nonresponse Bias in Household Surveys. Public Opinion Quarterly (POQ), 70, 5, pp. 646–675.

Groß, J., Börensen, C. (2009), Wie valide sind Verhaltensmessungen mittels Vignetten? Ein methodischer Vergleich von faktoriellem Survey und Verhaltensbeobachtung, in: P. Kriwy, Gross C. (eds.), *Klein aber fein!: Quantitative empirische Sozialforschung mit kleinen allzahlen.* Wiesbaden: VS Verlag, 149–178.

Grosser A. (1972), L'explication politique, Paris: Colin.

Habermas, J. (1981), *Theorie des kommunikativen Handelns (Bd. 1: Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung; Bd. 2: Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft).* Frankfurt: Suhrkamp.

Habermas, J. (1984), *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns.* Frankfurt: Suhrkamp.

Hafner-Fink, M. (1994), *Sociološka razsežja razpada Jugoslavije*, (Znanstvena knjižnica, 9). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Hafner-Fink, M. (2005), ‚Nationalism, national identity and European identity: the case of Slovenia from a comparative perspective' v: N. Toš in K. Müller (ur.): Political faces of Slovenia: political orientations and values at the end of the century – outlines based on Slovenian public opinion surveys, (Complexity, design, society, vol. 2): 183–202. Wien: Edition Echoraum.

Hafner-Fink, M. (2006), Values of the Slovenian population: local and collective or global and individual?. V S. Ramet and D. Fink-Hafner (ur.): *Democratic transition in Slovenia*. Texas A&M University Press, College Station, str. 127–147.

Hafner-Fink, M. (2008), Raziskovalni program Slovensko javno mnenje v kontekstu mednarodnih družboslovnih anketnih raziskav: primer ISSP. V: Vrednote v prehodu IV., Slovensko javno mnenje 2004–2008, (Dokumenti SJM, 15), ur. N. Toš, 79–91. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Haller, M.x (ur.), R. Jowel (ur.) & T. W. Smith (ur.) (2009), *The International Social Survey Programme, 1984–2009. Charting the Globe*. London and New York: Routledge.

Halman, L. et all (2001), The European Values Study: A Third Wave, Sorce book of the 1999/2000 European Study Surveys; WORC, Tilburg University.

Hamelink C. (1984), Transnational Data Flows in Information Age, Lund, Sweden: Studeatlitteratur AB, Chajrtwell-Bratt Ltd.

Hantrais, L., Mangen, S. (1996) (eds.), *Cross-National Research Methods in the Social Sciences.* London: Pinter.

Harkness, J.A., Van de Vijver, E.J.R., Mohler, P.P. (2003) (eds.), *Cross-Cultural Survey Methods.* Hoboken: Wiley.

Harkness, J.A. (2007), Improving the comparability of translations. V: Jowell, Roger (ur.), Caroline Roberts (ur.), Rory Fitzgerald (ur.) & Gillian Eva (ur.): *Measuring Attitudes Cross-Nationally. Lessons from the European Social Survey*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: Sage, str. 79–93.

Harkness, J. (2007), Improving the comparability of translations. V: R. Jowell in dr. (ur.): Measuring attitudes cross-nationally. Lessons from the European Social Survey: 79–92. London: Sage.

Helferich, C. (2005), *Die Qualität qualitativer Daten: Manual für die Durchführung qualitativer Interviews.* Wiesbaden: VS Verlag.

Hill R. C. (1984), Transnational Capitalism and Urban Crisis: the Case of Auto Industry and Detroit, v: Ivan Szelengi, ed.: Cities in Recession, London: Sage Studies in International Sociology.

Hoffmeyer, J.H.P., Wolf, C. (2003)(eds.), *Advances in Cross-National Comparison. A European Working Book for Demographic and Socio-Economic Variables.* New York: Kluwer.

Hofstadter, D.R (41982), *Gödel-Escher-Bach. An Eternal Golden Braid.* Harmondsworth: Penguin.

Hofstadter, D.R., Dennett, D.C. (1982) (eds.), *The Mind´s I. Phantasies and Reflections on Self and Soul.* Harmondsworth: Penguin.

Hofstadter, D.R. (1985a), *Metamagical Themas. Questing for the Essence of Mind and Matter.* New York: Basic Books.

Hofstadter, D.R., Fluid Analogies Research Group (1995), *Fluid Concepts and Creative Analogies. Computer Models of the Fundamental Mechanisms of Thought*. New York: Basic Books.

Hofstatder, D.R. (1997), *Le Ton beau des Marot. In Praise of the Music of Language.* New York: Basic Books.

Holland, J.H. (1995), *Hidden Order. How Adaptation Builds Complexity.* Reading: Addison--Wesley.

Holland, J.H. (1989), Using Classifier Systems to Study Adaptive Nonlinear Networks, in: D.L. Stein (ed.), *Lectures in the Sciences of Complexity.* Redwood City: Addison-Wesley, 463–499.

Holland, J.H., Holyoak, K.J., Nisbett, R.E., Thagard, P.R. (1989), *Induction: Processes of Inference, Learning, and Discovery.* Cambridge: MIT Press.

Hollingsworth, J.R., Müller, K.H., Hollingsworth, E.J. (2002) (eds.), *Advancing Socio-Economics. An Institutionalist Perspective*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Hollingsworth, J.R., Müller, K.H. (2008), Transforming Socio-Economics with a New Epistemology, in: *Socio-Economic Review* 3 (6), 395–426.

Hollingsworth, R.J., Müller, K.H., Hollingsworth, E.J., Gear, D.M. (2008), Socioeconomics and a New Scientific Paradigm, in: H. Flam, M. Carson (eds.), *Rule Systems Theory. Applications and Explorations.* Frankfurt: Peter Lang Verlag, 39–56.

Horowitz, L. (ed.) (1967), The Rise and Fall of the Project Camelot, The M. I. T. Press, Cambridge, Mass.

Horwitz, A.V., Scheid, T.L. (1999) (eds.), *A Handbook for the Study of Mental Health. Social Contexts, Theories, and Systems.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hox, J.J. (1997), From Theoretical Concept to Survey Questions, in: P. Lyberg, et al. *Survey Measurement and Process Quality.* New York: Wiley, 47–70.

Human Security in the Western Balkan Region: The Impact of Transnational Terrorist and Criminal Organisations on the Peace-building Process of the Region. 2006. Annex 1 to the project documentation.

Human Security in the Western Balkan Region: the Impact of Transnational Terrorist and Criminal Organisations on the Peace-building Process of the Region. 2009. Final Activity Report.

Hunter, J.E., Schmidt, F.L. (2004), *Methods of Meta-Analysis: Correcting Error and Bias in Research Findings.* London: Sage Publications.

Huntington, S. P. (1993), The Clash of Civilizations? In: Foreign Affairs 72 (3): 22–49.

Inglehart, R. (1988), The Rennaissance of Political Culture. American Political Science Review 82: 1203–30.

Inglehart, R. (1990), Culture Shift in Advanced Industrial Societies: Princeton, NJ: Princeton University Press.

Inglehart, R. (1997), Modernization and Postmodernization: Culture, Economic, and Political Change in 43 Societies, Princeton: Princeton University Press, New Jersey.

International Social Survey Programme (ISSP 1), *General information. History of the ISSP*. Dostopno na: http://www.issp.org/ (12. 1. 2008)

International Social Survey Programme (ISSP 2), *Working principles*. Dostopno preko http://www.issp.org/ (Organisational structure and working principles) (PDF: 6. 8. 2010).

International Telecommunication Union (2010), Measuring the Information Society 2010. Geneva (chapter 3.3 Time-distance analysis).

Jackson R. (1987), Commentary on Peter J. Taylor's: The Poverty of International Comparison...«, Studies in Comparative International Development, Vol. XXII (Spring), No. 1, pp. 47–55.

Jacob P. et al. (1971), Values and the Active Community, New York: Free Press.

Jennings, K.M., van Deth, J.W. (1990), Continuities in Political Action: A Longitudinal Study of Political Orientations in Three Western Democracies, Berlin: de Gruyter. S. 203–234.

Jong, de K.A. (2006), *Evolutionary Computation: A Unified Approach.* Cambridge: The MIT Press.

Jowell, R., M. Kaase, R. Fitzgerald & Gillian E. (2007), The European Social Survey as a measurement model. V: Jowell, R. (ur.), C. Roberts (ur.), R. Fitzgerald (ur.) & Gillian E. (ur.): *Measuring Attitudes Cross-Nationally. Lessons from the European Social Survey*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: Sage, str. 1–31.

Jowell, R. idr. (ur.) (2007), Measuring attitudes cross-nationally. Lessons from the European Social Survey. London: Sage.

Kaase, M. and H. D. Klingemann (1975), »Politische Ideologie und Politische Beteiligung«, Mannheimer Berichte, Mannheim: Universität, 11 (December, pp. 326ff.

Kaase M., Newton, K. (1995), Beliefs in government, Oxford University Pres.

Kiecolt, J., Nathan, L. (1985), Secondary Analysis of Survey Data; London: Sage Kish, L. (1965), Survey sampling. Wiley.

Klinar, P. (1989), Ljudje hočejo nov sistem neznanega imena: okrogla miza: Slovensko javno mnenje 1989. Delo, Sobotna priloga, 145 (24. jun.).

Klinar, P. (1992), Slovenska nacionalna zavest v času osamosvajanja. V: Slovenski izziv I, ur. N. Toš, 19–33. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Klinar, P. (1994), O medetničnih odnosih v Sloveniji po osamosvojitvi. V: Slovenski izziv II, ur. N. Toš, 5–29. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Klingemann, H. D. in Taylor, C. L. (2002), Preface. V: N. Toš, V. Miheljak (eds.): Slovenia Between Continuity and Change, 1990–1997. Berlin, Ed. Sigma, 2002.

Klingemann, H. D. (1977), Ideologisches Denken in der Bevolkerung westlicher Industriegesellschaften, Habilitationsschrift, Mannheim.

König, R, (Hrsg), (1970), Handbuch der empirischen Sozialforschung, 3. Auflage, DVT, F. Enke, Stuttgart.

Koch, A., A. Blom, R. Fitzgerald & C. Bryson (2008), *Field Procedures in the European Social Survey Round 4: Enhancing Response Rates.* European Social Survey (Fieldwork documentation). Dostopno preko: http://www.europeansocialsurvey.org/ (PDF: 6.8.2010).

Kohn, M. L. (1989), Introduction. V: Kohn, M. L. (ur.): *Cross-national research in sociology*. Newbury Park, London, New Delhi: Sage, str. 17–31

Kolsrund, K., Skjak, K. K, Henrichsen, B. (2007), 'Free and immediate access to data' v: R. Jowell in dr. (ur.): Measuring attitudes cross-nationally. Lessons from the European Social Survey: 139–156. London: Sage.

Kotze, H. in Lombard, K. (2003), Revisiting the value shift hypothesis. V: R. Inglehart (ur.): Human values and social change: 183–207. Leiden, Boston: Brill.

Kovačič, M., (2006), *Nadzor in zasebnost v informacijski družbi: filozofski, sociološki, pravni in tehnični vidiki nadzora in zasebnosti na internetu*, (Znanstvena knjižnica, 55). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Koza, J.R. (1992), *Genetic Programming. On the Programming of Computers by Means of Natural Selection.* Cambridge: The MIT Press.

Krosnick, J.A., Abelson, R.P. (1991), The Case for Measuring Attitude Strength in Surveys, V: J.M. Tanur (ed.), *Questions about Questions. Inquiries into the Cognitive Bases of Surveys.* New York: Russell Sage Foundation, 177–203.

Krosnick, J.A., Alwin, D.F. (1987), An Evaluation of a Cognitive Theory of Response-Order Effects in Survey Measurement, in: *Public Opinion Quarterly* 2, 201–219.

Kumar K. (1985), Some Reflections on Transnational Social Science Transactions, International Journal of Contemporary Sociology, XIX, 3–4, 219–234.

Kurdija, S., Štebe, J. (1997), Oblikovanje vzorčnih uteži za telefonsko anketo Politbarometer, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.

Lakoff, G., Nunez, R.E. (2000), *Where Mathematics Comes From: How the Embodied Mind Brings Mathematics into Being*. New York: Basic Books.

Lamnek, S. (2005), *Qualitative Sozialforschng: Lehrbuch,* vierte Aufl. Weinheim:Beltz-Verlag.

Laponce J. A. (1987), Language and Communication: The Rise of the Monolingual State, v: Cioffi-Revilla Claudio, Richard L. Merritt, Dina A. Zinnes (1987), Communication and Interaction in Global Politic, London: Sage Publications.

Lass, J., Saris, W.E., Kaase, M. (1997), Sizes of the Different Effects: Coverage, Mode and Non-Response, in: W.E. Saris, M. Kaase (eds.), *Eurobarometer. Measurment Instruments for Opinions in Europe.* Mannheim: ZUMA-Nachrichten Special Edition, 73–86.

Lasswell, H., D. (1968), The Future of the Comparative Method. In: Comparative Politics 1. 1. 3–18.

Lauth, H. J., Pickel, G., Welzel, C. (2000), Demokratiemessung: Konzepte und Befunde im internationalen Vergleich, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag. S. 242–265.

Leeuw, de E.D., Hox, J.J., Dillman, D.A. (2008) (eds.), *International Handbook of Survey Methodology.* New York: Lawrence Erlbaum Associates.

Lesage M. (1982), Cooperative Comparative Research between Eastern and Western Europe, v: M. Niessen, J. Peschar, 109–118.

Lord, F., Novick, M.R. (1968), *Statistical Theories of Mental Test Scores.* Reading:Addison Wesley.

Loubser J. J. (1988), The Need for Indigenization of Social Sciences, International Sociology, Vol. 3, No. 2, pp.171–178, June.

Luskin, R.C., Fishkin, J.S., Jowell, R. (2002), Considered Opinions: Deliberative Polling in Britain, in: *British Journal of Political Science* 32, 455–487.

Malešič, M. (2008), *Razvoj obramboslovne vede in slovensko vojaško izrazoslovje.* v: Golob Kalin, M., N. Logar in A. Grizold. *Jezikovna prepletanja.* Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Malešič, M., ured. (2004), *Krizno upravljanje in vodenje v Sloveniji. Izzivi in priložnosti.* Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Malnar, B. (1994), »SJM – kodirani pregled vsebin«. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Malnar, B. (2002), Ekološke orientacije – trajne vrednote ali prehodni preplah? Družboslovne razprave XVIII (39): 11–34.

Malnar, B. in I. Bernik (2004), S Slovenkami in Slovenci na štiri oči. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Malnar, B., Bernik, I. (2005), Barriers of democratic consolidation. v: N. Toš in K. Müller (ur.): Political faces of Slovenia: political orientations and values at the end of the century - outlines based on Slovenian public opinion surveys, (Complexity, design, society, vol. 2): 123–147. Wien: Edition Echoraum.

Malnar, B., M. Hafner-Fink, J. Štebe (2006), Zmožnosti mednarodnih anketnih družboslovnih primerjalnih raziskav za oblikovanje subjektivnih indikatorjev razvitosti. V: Tkačik, B. (ur.) & M. Urbas (ur.): *Merjenje razvojne vloge in učinkovitosti javnega sektorja in politik (zbornik s konference)*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, Statistično društvo Slovenije, str. 64–76. Dostopno preko http://www.stat.si/StatisticniDnevi/ (PDF: 27. 8. 2010).

Malnar, B. (2006), Vrednote in reforme. V: Pogledi na reforme, ur. N. Toš, 41–48. Ljubljana: Znanstvena knjižnica FDV.

Malnar, B. (2008), Longitudinalno in primerjalno raziskovanje kot učinkovita strategija opazovanja družbenih pojavov. V: Vrednote v prehodu IV., Slovensko javno mnenje 2004–2008, (Dokumenti SJM, 15), ur. N. Toš, 30–42. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Malnar, B. (2010), Pomen, merjenje in izbira mehkih kazalcev (vrednot, stališč) v procesu političnega odločanja. Referat na posvetu o »merjenju in spodbujanju napredka družb«, OECD in Statistični urad RS, Brdo, 12. 10. 2010.

Malnar, B., M. Hafner-Fink, J. Štebe (2006), Zmožnosti mednarodnih anketnih družboslovnih primerjalnih raziskav za oblikovanje subjektivnih indikatorjev razvitosti. V: B. Tkačik in M. Urbas (ur.): *Merjenje razvojne vloge in učinkovitosti javnega sektorja in politik (zbornik s konference)*. Statistični urad Republike Slovenije, Statistično društvo Slovenije, Ljubljana, str. 64–76

Markič, B. (1992), Zaznave Slovencev o političnem sistemu. V: Slovenski izziv I, ur. N. Toš, 85–95. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Marsh, R M. (1967), Comparative Sociology. A Codification of Cross-Societal Analysis, new York: harcourt, Brace and World.

Martin, J. (1964), Acquiescence – Measurement and Theory, in: *British Journal of Social and Clinical Psychology* 3, 216–225.

Martin, P. (2010), What makes a good mix? Chances and challenges of mixed mode data collection in the ESS ', Centre for Comparative Social Surveys, Working Paper Series, Paper no. 02, February 2011, URL: http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_docman&task=doc_download&gid=855&itemid=80

Maruyama M. (1980), Information and Communication in Poly-Epistemological Systems. In K. Woodward (ed.), The Myths of Information. London: Routledge and Keagan Paul, 28–40.

Maturana, H.R. (1985), *Erkennen: Die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit. Ausgewählte Arbeiten zur biologischen Epistemologie*, second edition. Braunschweig: Friedr. Vieweg&Sohn.

Maturana, H.R. (1985), The Mind Is Not the Head, in: *Journal of Social and Biological Structures* 4 , 308–310.

Maturana, H.R., Varela, F.J. (1987), *Der Baum der Erkenntnis. Die biologischen Wurzeln des menschlichen Erkennens.* Bern: Scherz.

Mayntz, R. (2008), Networks and Self-Organization: Dissecting the Model of 'Complex Networks', in: *Socio-Economic Review* 6, 750–754.

McAllister, I. (1996), Leaders. In: LeDuc, L., Niemi, R.G., Norris, P. (Eds.), Comparing democracies: elections and voting in global perspective. Sage, Thousand Oaks, Ca., pp. 280–198.

McCulloch, W.S. (1980), A Heterarchy of Values Determined by the Topology of Nervous Nets in: W.S. McCulloch, *Embodiments of Mind.* Cambridge: The MIT Press, 40–45.

Menard, S. (1991), Longitudinal Research; London: Sage.

Meuleman, B. in Billiet, J. (2004), Corrections for nonresponse in the ESS round 1: the use of weighting factors.

Michalewicz, Z. (1998), *Genetic Algorithms + Data Structures = Evolution Programs.* Berlin: Springer.

Miheljak, V. in Kurdija, S. (2002), The Changing Slovenian Electorate – Public Perception of the Political Pluralization of Slovenia. V: N. Toš, V. Miheljak (eds.): Slovenia Between Continuity and Change, 1990–1997. Berlin, Ed. Sigma, 2002.

Miheljak, V. (2005), 'Slovenian identity: intersecting landscapes of values and culture' v: N. Toš in K. Müller (ur.): Political faces of Slovenia: political orientations and values at the end of the century - outlines based on Slovenian public opinion surveys, (Complexity, design, society, vol. 2): 71–101. Wien: Edition Echoraum.

Mitchell, M. (1996), *An Introduction to Genetic Algorithms.* Cambridge: The MIT Press.

Miethe, T.D. (1985), The Validity and Reliability of Value Measurements, in: *Journal of Psychology* 119, 441–453.

Mlinar Z. (1986), Protislovja družbenega razvoja, Ljubljana, Delavska enotnost.

Mlinar Z. (1988), Information, Technology and Spatio-Social Restructuring: Globalization and Individualization, referat na konferenci: »Information, Technology and the New Meaning of Space«, ISA, RC for Social Ecology, Frankfurt 1988.

Mlinar, Z. (1989), Razvojne težnje: pluralizem in povezovanje z razvitim svetom. V: Slovenski utrip, ur. N. Toš, 1–9. Ljubljana: FSPN.

Mlinar, Z. in S. Splichal (1988), Primerjalno raziskovanje in razvojni procesi. Družboslovne razprave 5 (6): 33–42.

Mlinar, Z. (2006), Zgodovina Slovenskega sociološkega društva: v spopadanju z logiko izključevanja. Družboslovne razprave XXII (51): 7–28.

Mlinar, Z. (2006), Ali se sociologija razblinja in/ali krepi? Družboslovne razprave XXII (52): 7–33.

Minsky, M. (1990), *Mentopolis.* Stuttgart: Klett-Cotta.

Mochmann, E. (2008), Improving the evidence base for international comparative research. In: International Social Science Journal 59. 193/194, 489–506.

Mohler, P. (2007), What is being learned from the ESS? V: R. Jowell in dr. (ur.): Measuring attitudes cross-nationally. Lessons from the European Social Survey: 157–167. London: Sage.

Molohov, M. (2003), »New Approaches to Sociological Surveys«. In: Nikolai Genov (ed.): Prospects of Sociology in Bulgaria. Sofia: REGLO. ESDS (2008). Forthcoming ESDS events. http://www.esds.ac.uk/.

Mulder, M. (1971), Power Equalization through Participation, ASQ, No. l, 31–40.

Müller, K.H. (1998), *Sozioökonomische Modelle und gesellschaftliche Komplexität. Vermittlung und Designs.* Marburg: Metropolis-Verlag.

Müller, K.H. et al. (2002), *Wissenschaftliche Institute in Österreich: Schlüsselfaktoren für Innovationsgrade und Forschungsperformanzen.* Final Report for the BMBWK. Wien: WISDOM.

Müller, A., Müller, K.H. (2007) (eds.), *An Unfinished Revolution? Heinz von Foerster and the Biological Computer Laboratory, 1958–1976.* Vienna: edition echoraum.

Müller, K.H. (2008), *The New Science of Cybernetics. The Evolution of Living Research Designs, Vol. I: Methodology.* Vienna: edition echoraum.

Müller, K.H. (2008a), A Farewell to Long Waves. Substituting Cyclical Approaches in Innovation and Technology Research with a RISC-Framework , in: *RISC-Research Paper*, Nr.1. Ljubljana: RISCSeries.

Müller, K. H., N. Toš (2009), Towards New Frontiers in Comparative Survey Research. V: Three Roads to Comparative Research: Analytical, Visual, and Morphological, ur. N. Toš in K. H. Müller: Wien: Edition Echoraum.

Mueller, W., Mohler, P., Erbsloeh, B., Wasmer, M. (1990), Blickpunkt Gesellschaft. Einstellungen und Verhalten der Bundesbuerger. Opladen: Westdeutcher Verlag.

Neumann E. N. (1993), The Spiral of Silence, The Univerity of Chicago Press, Chicago and London.

Newton, K., Monero, J.R. (2007), 'Patterns of political and social participation in Europe' v: R. Jowell in dr. (ur.): Measuring attitudes cross-nationally. Lessons from the European Social Survey: 205–237. London: Sage.

Niessen M., J. Peschar (1982), eds., International Comparative Research: Problems of Theory, Methodology and Organization in Eastern and Western Europe, Oxford: Pergamon Press.

Noe, A. (2009), *Out of Our Heads. Why You Are Not Your Brain, and Other Lessons from the Biology of Consciousness.* Hill and Wang.

Norretranders, T. (1998), *The User Illusion: Cutting Consciousness down to Size.* Harmondsworth:Penguin Books.

Norris, P., Davis, J. (2007), 'A continental divide? Social capital in the US and Europe' v: R. Jowell in dr. (ur.): Measuring attitudes cross-nationally. Lessons from the European Social Survey: 239–264. London: Sage.

Nowak, S. (1989), Comparative studies and social theory. V: M. L. Kohn (ur.): *Cross-natioanl research in sociology*. Sage, Newbury Park, London New Delhi, str. 34–56.

Nowotny, H. (2008), Bargaining, not Borrowing: On Problem Choice and Problem Space, in: *Socio-Economic Review* 6 , 754–759.

Olson, J.M., Hafer, C.L. (1996), Affect, Motivation and Cognition in Relative Deprivation Research, in: R.M. Sorrentino, E.T. Higgins (eds.), *Handbook of Motivation and Cognition: The Interpersonal Context,* Vol. 3, New York: Guilford, 85–117.

Otte, G. (2004), *Sozialstrukturanalyse mit Lebensstilen.* Wiesbaden: VS Verlag.

Øyen, E. (1990), The imperfection of Comparisons. V: E. Øyen (ur.): *Comparative Methodology. Theory and Practice in International Social Research*. Sage, London, Newbury Park, New Delhi, str. 1–18.

Painter, J. (2002), Multi level citizenship, identity and regions in contemporary Europe, in: J. Anderson (ed.), *Transnational Democracy. Political spaces and border crossing*. London: Routledge, 93–110.

Palombo, S.R. (1999), *The Emergent Ego: Complexity and Coevolution in the Psychoanalytic Process.* Madison: International Universities Press.

Park P. (1988), Toward and Emancipatory Sociology: Abandoning Universalism for True Indigenization, International Sociology, Vol. 3, No. 2, pp. 161–170.

Payne G. (1973), Comparative Sociology: Some Problems of Theory and Method, The British Journal of Sociology, Vol. XXIV, No. 1.

Perry, R.L., Robertson, J.D. (2002), *Comparative Analysis of Nations. Quantitative Approaches.* Cambridge: Westview Press.

Pfeffer, T. (2001), *Das "zirkuläre Fragen" als Forschungsmethode zur Luhmannschen Systemtheorie.* Heidelberg: Carl Auer.

Philippine National Statistical Coordination Board (2010), MDG Watch. Philippine Progress based on the MDG indicators. www.nscb.gov.ph (July 2010).

Philippens, M. in Billiet, J. (2004), In cooperation with: Loosveldt, Geert, Stoop, Ineke, Koch, Achim: Work package 7. Data-based quality assessment in the ESS; Part 2.: Nonresponse and fieldwork efforts in the ESS: Results from the analysis of call record data

Philippens, M. in Billiet, J. (2004), Monitoring and Evaluating Nonresponse Issues and Fieldwork Efforts in the European Social Survey; Results of the analysis of contact form data

Piatelli-Palmarini, M. (1994), *Inevitable Illusions. How Mistakes of Reason Rule Our Minds.* New York: John Wiley&Sons.

Pickel, S., Pickel, G., Lauth, H. J., Jahn, D. (2003), Vergleichende politikwissenschaftliche Methoden: Neue Entwicklungen und Diskussionen, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag. S. 151–179.

Pickel, S., Pickel, G. (2006), Politische Kultur- und Demokratieforschung. Grundbegriffe, Theorien, Methoden. Eine Einführung. VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Pinker, S. (1997), *How the Mind Works.* Harmondsworth: Penguin.

Pohl, R.F. (ed.) (2004), *Cognitive Illusions. A Handbook on Fallacies and Biases in Thinking, Jusgement and Memory.* Hove: Psychology Press.

Pollock, J.S. (1989), *How to Build a Person: A Prolegomenon.* Cambridge: The MIT Press. Prezelj, I. (2008), Challenges in Conceptualizing and Providing Human Security. *Humsec Journal*, vol. 1, Issue 2.

Przeworski, A. & H. Teune (1970), *The logic of comparative social inquiry*. New York: John Wiley & Sons (Reprint: Malabar, Florida: R.E.Krieger Publishing Company, 1985).

Pruchno, R.A., Hayden, J.M. (2000), Interview Modality: Effects on Costs and Data Quality in a Sample of Older Women, in: *Journal of Aging and Health* 12 , 3–24.

Punch, K.F. (1998), *Introduction to Social Research. Quantitative and Qualitative Approaches.* London: Sage.

Ragin, C. (1989), New directions in comparative research. V: M. L. Kohn (ur.): *Cross-natioanl research in sociology*. Sage, Newbury Park, London New Delhi, str. 57–76.

Ragin, C. (2007), *Družboslovno raziskovanje: enotnost in raznolikost metode*. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.

Ratey, J.R. (2001), *A User's Guide to the Brain: Perception, Attention, and the Four Theaters of the Brain.* New York: Pantheon Books.

Rawlins, G.J.E. (1991), *Foundations of Genetic Algorithms.* San Matteo: Morgan Kaufman Publishers.

Rescher, N. (1998), *Predicting the Future.* Albany: State University of New York Press.

Richter, R. (2005), *Die Lebensstilgesellschaft.* Wiesbaden: VS Verlag.

Robbins, P., Aydede, M. (2008) (eds.), *The Cambridge Handbook of Situated Cognition.* Cambridge: Cambridge University Press.

Rokkan, S. (ed.) (1968), Comparative Research across Cultures and Nations, Mouton, Paris-The Hague.

Rokkan S. (1970), Cross-cultural, cross-societal and cross-national research. V: UNESCO (ed.), Main Trends of Research in the Social and Human Sciences (Part I: Social Sciences). The Hague: Mouton.

Rose, R. (1992), Making Progress and Catching Up. A Time-Space Analysis of Social Welfare Across Europe. Studies in Public Policy. No 208. Centre for the Study of Public Policy, Glasgow: University of Strathclyde.

Rössel, J. (2005), *Plurale Sozialstrukturanalyse. Eine handlungstheoretische Rekonstruktion der Grundbegriffe der Sozialstrukturanalyse.* Wiesbaden: VS Verlag.

Roter, Z. (1992), Premišljevanje o (katoliški) Sloveniji. Teorija in praksa 29 (7–8): 627–636.

Roter, Z. (1994), Sociološki preseki skozi slovensko družbo. V: Slovenski izziv II, ur. N. Toš, 1–4. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Roth, G. (2002), *Das Gehirn und seine Wirklichkeit: Kognitive Neurobiologie und ihre philosophischen Konsequenzen.* Frankfurt:Suhrkamp.

Rus, V. (1971), Naše vrednote. Maribor: Obzorja.

Rus, V. (1992), Lastninski in blaginjski sindrom pri Slovencih. V: Slovenski izziv I, ur. N. Toš, 47–67. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Rus, V., Toš, N. (2005), Vrednote Slovencev in Evropejcev, Analiza vrednotnih orientacij Slovencev ob koncu stoletja, Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV, CJMMK (Dokumenti SJM; 13), str. 461.

Rus, V. in N. Toš (2006), Vrednote državljanov in reforme vlade. Pogledi na reforme, ur. N. Toš, 13–23. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Ryckman, R.M. (2000), *Theories of Personality.* Belmont: Wadsworth Publishers.

Sarafino, E.P. (2002), *Health Psychology. Biopsychosocial Interactions.* New York: John Wiley&Sons.

Saris, W.E. (2003), Multitrait-Multimethod Studies, in: J.A. Harkness, E.J.R. Van de Vijver, P.P. Mohler (2003) (eds.), *Cross-Cultural Survey Methods.* Hoboken: Wiley, 265–274.

Saris, W., Gallhofer, I. (2007), Can questions travel successfully? V: R. Jowell in dr. (ur.): Measuring attitudes cross-nationally. Lessons from the European Social Survey: 53–75. London: Sage

Saris, W.E., Gallhofer, I.N. (2007), *Design, Evaluation, and Analysis of Questionnaires for Survey Research.* Hoboken: Wiley Interscience.

Scheuch, E.K. (1967), Society as a context in cross-cultural comparisons, in: Social Science Information, VI–5.

Scheuch, E. K. (1968), Tha cross-cultural use of sample surveys: problems of comparability. V: Stein Rokkan (ed.): *Comparative research across Cultures and Nations*. Paris, The Hague: Mouton, str. 176–209.

Scheuch, E. K. (1973), Das Interview in der Sozialforschung. In: König (1973): 66–190.

Scheuch, E. K. (1989), Theoretical implications of comparative survey research: Why the wheel of cross-cultural methodology keeps on being reinvented. *International sociology*, Vol. 4, No. 2: 147–167.

Scheuch, E. K. (1990), The development of comparative research: Towards causal explanations. V: E. Øyen (ur.): *Comparative Methodology. Theory and Practice in International Social Research*. Sage, London, Newbury Park, New Delhi, str. 19–37.

Schmidt, J.S. (1987) (ed.), *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus.* Frankfurt: Suhrkamp.

Schmitt, H., Wessels, B. (2005), Meaningful Choices. Under which conditions do general elections provide a meaningful choice set, and what happens if they don't? Revised Draft of a Paper for CSES III, the Third Wave of the Comparative Study of Electoral Systems, to be conducted from 2006 through 2010. Version August 12, 2005.

Schmitt, H. (2006), Comparative Analysis of Party Platforms for the European Election. (The Euromanifestos Project) http://www.mzes.uni-mannheim.de/.

Scholz, E. & M. Heller (2009), *ISSP Study Monitoring 2007. Report to the ISSP General Assembly on monitoring work undertaken for the ISSP* (GESIS-Technical Reports 2009|05). Mannheim: GESIS – Leibniz-Institut für Sozialwissenschaften.

Schwarz, N., Hippler, H.J. (1991), Response Alternatives: The Impact of Their Choice and Presentation Order, in: P. Biemer, R.M. Groves, L.E. Lyberg, N.H. Mathiowetz, S. Sudman (eds.), *Measurement Errors in Surveys.* New York: John Wiley&Sons, 41–56.

Schwarz, N., Sudman, S. (1996) (eds.), *Answering Questions: Methodology for Determining Cognitive and Communicative Processes in Survey Research.* San Francisco: Jossey-Bass.

Schwartz, S. H. (1992), Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. In: Advances in Experimental Social Psychology 25. 1–65.

Schwartz, S. H. (2007), Value orientations: measurement, antecedentes and consequences across nations. V: R. Jowell in dr. (ur.): Measuring attitudes cross-nationally. Lessons from the European Social Survey: 169–203. London: Sage.

Schwartz, S. H. (2007), Kljub globalizaciji se kulturna različnost ohranja. Intervju, Delo, 43 (22. feb.).

Schwartz, S. H. (2008), Raziskovalec vrednot. Ljubljana: Mladina.

Schwenk, O.G. (ed.) (1996), *Lebensstil zwischen Sozialstrukturanalyse und Kulturwissenschaft.* Opladen: Leske+Budrich.

Scott, J., Alwin, D. (1998), Retrospective versus prospective measurement of life histories in longitudinal research. V: J.Z. Giele in G.H. Elder Jr. (ur.): Methods of life course research: 98–127. London: Sage.

Sicherl, P. (1969), Analiza nekih elemenata za ocenu stepena razvijenosti republika i pokrajina, Ekonomska analiza št. 1–2.

Sicherl, P. (1970), Elementi dinamičke analize razlika u stepenu razvijenosti područja, v Stajić, S., Sicherl, P., Bolčić, S., Kriteriji i metodi za merenje stepena razvijenosti nerazvijenih područja Jugoslavije, Institut ekonomskih nauka, Beograd.

Sicherl, P. (1973), Time Distance as a Dynamic Measure of Disparities in Social and Economic Development, Kyklos, XXVI, Fasc. 3.

Sicherl, P. (1977), The Time Distance Approach to the Dynamic Aspects of Inequalities, Working Paper of the Income Distribution and Employment Programme, WEP, ILO, Geneva.

Sicherl, P. (1989), Methods of Measuring Disparity between Men and Women, A Technical Report, United Nations International Research and Training Institute for the Advancement of Women, Santo Domingo.

Sicherl, P. (1994), Time Distance as an Additional Measure of Discrepancy between Actual and Estimated Values in Time Series Models. (Paper presented at the International Symposium on Economic Modelling, The World Bank, Washington D.C.), Sicenter, Ljubljana.

Sicherl, P. (1997), Time Distance Measure in Economic Modelling. (Paper presented at the International Symposium on Economic Modelling in London, University of London, July 23-25), Sicenter, Ljugljana

Sicherl, P. (1998), 'Time Distance in Economics and Statistics, Concept, Statistical Measure and Examples', in Ferligoj A. (ed.), Advances in Methodology, Data Analysis and Statistics, Metodološki zvezki 14, FDV, Ljubljana.

Sicherl, P. (1999a), 'A New View in Comparative Analysis'. IB revija, 1/1999.

Sicherl, P. (1999b), 'Distance in time between transition economies and the European Union'. Empirical Economics 24.

Sicherl, P. (1999c), Časovna distanca – koncept in neenakost v razvoju. v Bohinc, R., Černetič, M. (ur.), Modra knjiga. Civilna družba v Sloveniji in Evropi. Ljubljana: Občanski forum in Služba Vlade RS za evropske zadeve.

Sicherl, P. (2003a), Fleksibilnost dela: primerjalna analiza. (Knjižna zbirka Pravo in gospodarstvo). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Sicherl, P. (2003b), Time distance measure (S-distance). V: Measuring the information society in the EU, the EU accession countries, Switzerland and the US: pocket book 2002/03. Bonn: empirica.

Sicherl, P. (2004), Time Distance Analysis: Methods and Applications. Journal for Comparative Research. e-WISDOM 2a.

Sicherl, P. (2006), Measuring Progress of Societies. 16th Statistical days. Radeneci: November 6 – 8.

Sicherl, P. (2007a), The inter-temporal aspect of well-being and societal progress. Social Indicators Research, Vol. 84, pp. 231-247.

Sicherl, P. (2007b), Tracking the implementation of the MDGs with time distance measure, International Conference on the Millennium Goals Statistics (ICMDGS), October 1-3, Manila: The Philippines.

Sicherl, P. (2008), Delays in delivering Lisbon targets analysed by the novel time distance monitoring method. IB Revija. Vol. XLII. No. 3-4. pp. 74-90.

Sjorberg, G. (ed.) (1967), Ethics, Politics and Social Research, Schenkman Publ. Co., Cambridge, Mass., p. 141–161.

Smelser, N. J. (1976), Comparative Methods in the Social Sciences, Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall.

Smole, J. (1966), Iz ekspozeja predsednika Izvršnega sveta Skupščine SR Slovenije Janka Smoleta: Tudi v Sloveniji uvajati znanstvene metode v proučevanju javnega mnenja. Delo, (21. okt.).

Smith, T. W. (2009), The ISSP: History, Organization and Memebers, Working Principles and Outcomes. An historical-sociological account. V: Haller, Max (ur.), Roger J. (ur.) & T. W. Smith (ur.) (2009), *The International Social Survey Programme, 1984–2009. Charting the Globe*. London and New York: Routledge, str. 2–27.

Sniderman, P.M., Therbiault, S. (2004), The Structure of Political Argument and the Logic of Issue Framing, in: W.E. Saris, P.M. Sniderman (eds.), *Studies in Public Opinion: Attitudes, Nonattitudes, Measurment Error and Change.* Princeton: Princeton University Press, 133–166.

Sornette, D. (2008), Interdisciplinarity in Socio-Economics, Mathematical Analysis and the Predictability of Complex Systems, in: *Socio-Economic Review* 6 , 759–770.

Sternberg, R.J., Wagner, R.K. (1994) (eds.), *Mind in Context. Interactionist Perspectives on Human Intelligence.* Cambridge: Cambridge University Press.

Stoop, I. (2007), If it bleeds, it leads: the impact of media-reported events. V: Jowell, R. (ur.), C. Roberts (ur.), R. Fitzgerald (ur.) & Gillian E. (ur.): *Measuring Attitudes Cross--Nationally. Lessons from the European Social Survey*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: Sage, str. 95–111.

Sturgis, P., Roberts, C., Allum, N. (2005), A Different Take on the Deliberative Poll: Information, Deliberation, and Attitude Constraint, in: *Public Opinions Quarterly* 1, 30–65.

Svallfors, S. (1999), National differences in national identities? An introduction to the International Social Survey Programme. V: N. Toš, P. Ph. Mohler and B. Malnar (ur.): *Modern societies and values: A comparative analysis based on ISSP project*. FSS, University of Ljubljana and ZUMA Mannheim, str. 3–13.

Štebe, J. (2001), List of Slovenian Election Studies. Appendix C. Documentation of Datasets Available for Secondary Analysis. V: Niko Toš, Vlado Miheljak (eds.): Slovenia Between Continuity and Change, 1990–1997. Berlin, Ed. Sigma, 2002.

Štebe, J. (2002), Zmagovalci in poraženci prehoda v demokracijo. Slovenija v primerjalni perspektivi. V: N. Toš in I. Bernik (ur.): Demokracija v Sloveniji. Prvo desetletje: 3–40. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV.

Štebe, J. 2004. »Načrt in analiza vzorca za anketo slovensko javno mnenje – SJM 2000.« V: Niko Toš et al. Vrednote v prehodu III. Slovensko javno mnenje 1999–2004. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV – CJMMK, 2004.

Štebe, J. (2008), Branje in razumevanje podatkov ankete SJM. V: Vrednote v prehodu IV. Slovensko javno mnenje 2004–2008, (prva izdaja), (Dokumenti SJM, 15), ur. N. Toš, 43–54. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Švara, S. (1994), Pregled vsebin vprašanj, ponavljanj vprašanj ter njihovih mest v vprašalnikih »Slovensko javno mnenje«, Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Taylor, K.M. (2004), *The Effects of Overlearning on Long-Term Retention.* Thesis:Dept. of Psychology [College of Arts and Sciences. University of South Florida].

Teune H. (1987), Comparing Nations: What Have We Learned? paper, International Studies Association, April.

Teune, H. (1990), Comparing countries: Lessons learned. V: E. Øyen (ed.): *Comparative Methodology. Theory and Practice in International Social Research*. London, Newbury Park, New Delhi:Sage, str. 38–62.

Toš, N. (1966), Javno mnenje – obvezen instrument socialistične demokracije, Pobuda za pogovor o javnem mnenju in nujnosti njegovega raziskovanja. Delo (22.okt.).

Toš, N. (1966), Programsko-organizacijska skica centra za raziskovanje javnega mnenja v Sloveniji. CJMMK FDV, Ljubljana. Dostopno na: http://www.cjm.si/arhiv/

Toš, N. (1987), Beležka o javnem mnenju, smislu njegovega raziskovanja in rezultatih. V: Slovensko javno mnenje 1987, ur. N. Toš. Ljubljana: Delavska enotnost.

Toš, N. (1988), Metode družboslovnega raziskovanja. Ljubljana: Državna založba Slovenije

Toš, N. (1988), Za prehod v humani socializem. Naši razgledi 37 (13): 408–409.

Toš, Niko (1988; 1991), Dve pismi koordinatorju ISSP dr. Rogerju Jowelu. Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, FDV, Ljubljana. Dostopno preko http://www.cjm.si/arhiv/.

Toš, N. (1989), Dekanova beseda ob otvoritvi 11. študijskih srečanj, t. i. Ziherlovih dnevov na FSPN, Ljubljana, oktober 1989.

Toš, N. (1993), Politične stranke, volilci in njihove idejne orientacije. V: Toš, N. (ur.) (1993). Slovenski izziv: rezultati raziskav javnega mnenja 1990–1991. Ljubljana: IDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.

Toš, N. (ur.) (1993), Ekološke sondaže, Dokumenti SJM. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Toš, N. (ur.) (1993), Slovenski izziv: rezultati raziskav javnega mnenja 1990–1991. Dokumenti SJM. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Toš, N. in B. Malnar (1995), Projekt slovensko javno mnenje – primer infrastrukturne podatkovne baze slovenske sociologije. Teorija in praksa 32 (9/10): 835–846.

Toš, N. idr. (1997), Vrednote v prehodu I. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV

Toš, N. idr. (1999), Vrednote v prehodu II. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV.

Toš, N. (ur.), P. Ph. Mohler (ur.) & B. Malnar (ur.) (1999), *Modern societies and values: A comparative analysis based on ISSP project*. Ljubljana, Mannheim: FSS, University of Ljubljana and ZUMA.

Toš, N. in Miheljak, V. (2002), Transition in Slovenia: Towards Democratization and the Attainment of Sovereignity. V: N. Toš, V. Miheljak (eds.): Slovenia Between Continuity and Change, 1990–1997. Berlin, Ed. Sigma, 2002.

Toš, N. idr. (2004), Vrednote v prehodu III. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV.

Toš, N. in K. H. Müller (2005), Political Faces of Slovenia, Political Orientations and Values at the End of the Century. Wien: Edition Echoraum.

Toš, N. idr. (2009), Vrednote v prehodu IV. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV.

Toš, N. (2008), Razumno prevzemanje bremen. Razmerja med civilno družbo, kapitalom in državo. Dnevnik, Objektiv (19. jan.).

Toš, N. (2008), Zaupanje Slovencev in Slovenk v institucije sistema. V: Pet minut demokracije, Podoba Slovenije po letu 2004, ur. M. Drčar-Murko, B. Flajšman, D. Štrajn, B. Vezjak. Ljubljana: Liberalna akademija.

Toš, N., Müller, K.H. (2009). Three Roads to Comparative Research: Analytical, Visual, and Morphological. Wien: Edition Echoraum.

Uhan, S., Hafner-Fink, M. (2005), Večrazsežnostne lestvice in vplivi konteksta na odgovore v družboslovnih anketnih raziskavah. *Družboslovne razprave*, letn. 21, št. 49/50, str. 65–83.

Uhan, S. (2008), Vplivi konteksta v raziskavah javnega mnenja – primer družbene želenosti in težnje k soglašanju. V: Vrednote v prehodu IV., Slovensko javno mnenje 2004–2008, (Dokumenti SJM, 15), ur. N. Toš, 71–78. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

UMAR (2003), Ljubljana: Poročilo o razvoju.

Underwood, G. (1996), *Implicit Cognition.* New York: Oxford University Press.

Utterbeck, J.N. (1989), *Dynamics of Industrial Innovation.* Ballinger Publishers.

Utterbeck, J.N. (1996), *Mastering the Dynamics of Innovation: How Companies Can Seize Opportunities in the Race of Technological Change.* Harvard: Harvard Business School Press.

Varela, F.J. (1976a), Not One, not Two: Position Paper for the Mind-Body Conference, in: *Co-Evolution Quarterly* 3, 62–67.

Vehovar, U. (1993), Volitve 1992: Slojevska struktura slovenskih političnih strank. V: F. Adam (ur.) (1993). Volitve in politika po slovensko: ocene, razprave, napovedi: zbornik. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče

Vehovar, V. (1999), Substitutions and unit nonresponse. Journal of Official Statistics.

Vehovar, V. (2006), Weighting in ESS-Round 1. Rokopis.

Vehovar V., Sicherl P., Huesing T., Dolničar, V. (2006), Methodological Challenges of Digital Divide Measurement. The Information Society, Vol. 22, No. 5.

Vlada RS (2005), Okvir gospodarskih in socialnih reform za povečanje blaginje v Sloveniji. Ljubljana: Vlada Republike Slovenije.

Walker I., Pettigrew, T.F. (1984), Relative Deprivation Theory: An Overview and Conceptual Critique, in: *British Journal of Social Psychology* 23 , 301–310.

Watzlawick, P. (1981) (ed.), *Die erfundene Wirklichkeit. Wie wissen wir, was wir zu wissen glauben? Beiträge zum Konstruktivismus.* Münchjen: Piper.

Watzlawick, P., Krieg, P. (1991) (eds.), *Das Auge des Betrachters. Beiträge zum Konstruktivismus. Festschrift für Heinz von Foerster.* München: Piper.

Weber, M. (1930), The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism, London, Allen and Unwin.

Weber, M. (1980), *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der Verstehenden Soziologie,* 5th edition. Tübingen: Mohr-Siebeck.

Wegener, B. (1983), Methodenstudie zur internationalen Vergleichbarkeit von Einstellungsskalen in der Allgemeinen Bevolkerungs-umfrage der Sozialwissenschaften. Manheim: Zuma.

Wigand R., C. Shipley and D. Shipley (1984), Transborder Data Flow, Informations, and National Policies, Journal of Communication, Vol. 34, No. 1.

WISDOM (2010), C. Bischof, M. Eigner, K. H. Müller (Koordinator), M. Schreiber, P. Sicherl, Regionale Zeitdistanzanalysen für österreichische Bundesländer auf sozio--ökonomischen und wissenschaftlich-technologischen Feldern. WISDOM-FORSCHUNG. Endbericht/Final Report Nr. 19. August.

Pregled mednarodnih primerjalnih raziskav, izvedenih v okviru programa Slovensko javno mnenje v letih 1991–2011

1. SJM 1991/1: Mednarodna raziskava: Demokratizacija v srednjeevropskih in vzhodnoevropskih državah, I. (Consolidation of Democracy in Central and Eastern Europe I., 1991)
2. SJM 1991/2: Mednarodna raziskava o vernosti in cerkvi, I. (International Social Survey Programme, Religion, I., ISSP 1991)
3. SJM 1992/1: Svetovna in evropska raziskava vrednot, I. (World Value Survey/European Value Survey I., WVS/EVS 1992)
4. SJM 1992/2: Mednarodna raziskava o neenakosti, II. (International Social Survey Programme, Social Inequality II , ISSP 1992)
5. SJM 1993/2: Mednarodna raziskava o okolju, I. (International Social Survey Programme, Environment, I., ISSP 1993)
6. SJM 1993/2: Mednarodna raziskava o družini in spreminjanju spolnih vlog, II. (International Social Survey Programme, Family and Changing Gender Roles II, ISSP 1994)
7. SJM 1994/2: Slovensko-avstrijska raziskava vrednot, 1994 (IFES, Dunaj 1994)
8. SJM 1994/4: Mednarodna raziskava o narodni identiteti, I. (International Social Survey Programme, National Identity I., ISSP 1995)
9. SJM 1995/2: Svetovna raziskava vrednot, II. (World Value Survey, II. , WVS 1995)
10. SJM 1995/3: Mednarodna raziskava volilnih sistemov, I. (The Comparative Study of Electoral Systems I., CSES 1995)
11. SJM 1995/4: Mednarodna raziskava o razumevanju vloge države, III. (International Social Survey Programme, Role of Government III, ISSP 1995)
12. SJM 1996/1+2 Mednarodna raziskava volilnih sistemov, II. (The Comparative Study of Electoral Systems II., CSES 1996)
13. SJM 1997/2: Mednarodna raziskava o veri in odnosu do cerkve, I. (Aufbruch der Kirchen – New Departures I., 1997)
14. SJM 1997/3: Mednarodna raziskava stališč o delu, II. (International Social Survey Programme, Work Orientation II, ISSP 1997)
15. SJM 1998/1: Mednarodna raziskava o vernosti in cerkvi, II. (International Social Survey Programme, Religion II, ISSP 1998)
16. SJM 1998/1: Mednarodna raziskava o neenakosti, III. (International Social Survey Programme, Social Inequality III, ISSP 1999)
17. SJM 1999/1: Demokratizacija v srednjeevropskih in vzhodnoevropskih državah, II. (Consolidation of Democracy in Central and Eastern Europe II., 1999)
18 SJM 1999/2: Mednarodna raziskava o kakovosti življenja (The Euromodule – A New Instrument for Comparative Welfare Research, 1992)
19. SJM 1999/3: Evropska raziskava vrednot, III. (European Value Survey III., EVS 1999)
20. SJM 2000/2: Mednarodna raziskava o okolju, II. (International Social Survey Programme, Environment II., ISSP 2000)
21. SJM 2000/2: Mednarodna raziskava o medčloveških stikih, I. (International Social Survey Programme, Social Relations and Support Systems I., ISSP 2001)
22. SJM 2001/1: Mednarodna raziskava o delovnih aktivnostih (IHS, Dunaj, 2001)
23. SJM 2001/2: Demokratizacija v srednjeevropskih in vzhodnoevropskih državah; III. (Consolidation of Democracy in Central and Eastern Europe III., 2001)

24. SJM 2002/2: Evropska družboslovna raziskava, I. (European Social Survey I., ESS 2002)
25. SJM 2003/2: Mednarodna raziskava o družini in spreminjanju spolnih vlog III. (International Social Survey Programme, Family and Changing Gender Roles, III, ISSP 2002)
26. SJM 2003/2 Mednarodna raziskava o narodni identiteti, II. (International Social Survey Programme, National Identity II, ISSP 2003)
27. SJM 2003/4: Mednarodna raziskava razumevanja vloge državljana, I. (International Social Survey Programme, Citizenship I, ISSP 2004)
28. SJM 2004/1: Evropska volilna raziskava (European Electoral Survey, EES 2004)
29. SJM 2004/2: Evropska družboslovna raziskava, II. (European Social Survey II., ESS 2044)
30. SJM 2005/1: Mednarodna raziskava stališč o delu, III. (International Social Survey Programme, Work orientation III, ISSP 2005)
31. SJM 2005/2: Mednarodna raziskava volilnih sistemov, III. (The Comparative Study of Electoral Systems III, CSES 2005)
32. 2005/3: Svetovna raziskava vrednot, IV. (World Value Surevy IV., WVS 2005)
33. SJM 2006/1: Evropska družboslovna raziskava, III. (European Social Surevy III, ESS 2006)
34. SJM 2006/2: Mednarodna raziskava o vlogi države, IV. (International Social Survey Programme, Role of Government IV., ISSP 2006)
35. Mednarodna raziskava o prostem času in športu, I. (International Social Survey Programme, Leisure and sport I., ISSP 2007)
36. SJM 2008/1: Evropska raziskava vrednot, V. (European Values Study V., EVS 2008)
37. SJM 2008/2: Evropska družboslovna raziskava, IV. (European Social Survey IV., ESS 2008)
38. SJM 2009/1: Mednarodna raziskava o vernosti in cerkvi, III.(International Social Survey Programme, Religion III., ISSP 2008)
39. Mednarodna raziskava o neenakosti, IV. (International Social Survey Programme, Social Inequality IV., ISSP 2009)
40. SJM 2009/2: Mednarodna raziskava volilnih sistemov, IV. (The Comparative Study of Electoral Systems IV., CSES 2009)
41. SJM 2010/1: Evropska družboslovna raziskava, V. (European Social Survey V., ESS 2010)
42. SJM 2011/1: Mednarodna raziskava o okolju, III. (International Social Survey Programme, Environment III., ISSP 2010)
43. SJM 2011/1: Mednarodna raziskava o zdravju in zdravstvu, I. (International Social Survey Programme, Health I., ISSP 2011)
44. SJM 2011/2: Svetovna raziskava vrednot, VI. (World Value Survey VI., WVS 2011)
45. Mednarodna raziskava o zdravju, staranju in upokojevanju v Evropi »50+ v Evropi«, IV. (Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe »50+ in Europe« IV., SHARE 2011)

Stvarno in imensko kazalo

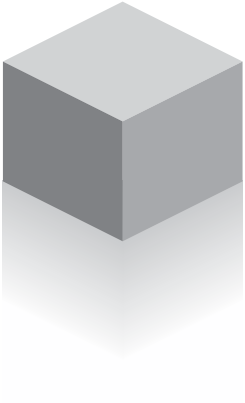

A

Adam, F. 237, 254, 294
Adams, F. 88, 294
Adamson, G. 294
Adorno, T. W. 85
agregiranje 206
agresivni nacionalizem 143
Aizawa, K. 88
Ajzen, I. 73
aktivizem 138
Albrow, M. 47
ALBUSS 123
Allum, N. 113
Almond, G. 19, 27, 28, 30, 156, 227, 250
Alwin, D. F. 58, 59, 110
analiza vsebine 273
analiza, primerjalna 27, 45, 100, 115, 148, 192, 197, 210, 289, 294, 296, 300, 308, 311, 314, 315
Andrews, F. M. 76
anketa za ankete 98
anketa, pisna, spletna 81
anketiranje, osebno 380, 381
anketiranje, telefonsko 183, 381
anketna apatija 78
anketna delavnica 384
anketna interakcija 78, 80, 81, 107, 112
anketno merjenje 74, 75, 103
antična Grčija 23
apatija 138
arhiviranje zbranih podatkov 199, 204
Aristotel 23
Arts, W. 189
asimetrične interakcije 95
ateistične ideologije 145
avantgardna vloga partije 139
Avstro-Ogrska 223
avtonomija naroda 139, 140
avtoritativni sistemi 141, 151

B

Bagozzim, R.P. 76, 294
banka primerov kriz 270, 274
Barbič, A. 31
Barnes, H. 28
baza, podatkov 78, 278, 282, 283, 289, 354, 356
Belgija 63, 134, 166, 173, 196, 223, 353, 355, 364
Believes in Government 19
Bernik, I. 57, 60, 155, 183
Berting, J. 40, 42
Bickerton, D. 89
Billiet, J. 166, 173, 203
Bizzi, E. 89
Black, I. B. 89
Blaginja 129, 158, 159
blaginjski sindrom 143
Blalock, A. B. 37, 76
Blankenship, A. B. 380
Blasius, J. 313
Blejec, M. 124, 126
Bodenhausen, G. V. 88
Boh, K. 31
Booth, M. 81
Börensen, C. 96
Bourdieu, P. 191
Bower, G. H. 101
Boyer, R. 83
Bradburn, N. M. 110, 123
brezposelni 146
Bunting, B. 294

C

Caforio, G. 282
Calvert, G. A. 89
Calvin, W. H. 89
Campbell, J. 89
CAPI 175
Carson, L. 81
CATI 257, 383, 384
Center za raziskovanje javnega mnenja, (CJM) 123, 174, 191, 195
CESDA 30, 229
Chaiken, S. 73
Charles, R. 27, 77
civilna družba 79, 138, 142, 147, 156, 343
Comta, Avgust 21

Converse, J. M. 76, 123
Cooper, C. L. 319
Cornelius, R. R. 107
Couper, M. P. 81
CRISMART 269, 270
Cronbach, L. J. 110
Cross-societal Analysis 27

Č

časovna vrsta 56, 58, 181, 334
Černobil 61
Češka 151, 223

D

Damasio, R. A. 89
Dangschat, J. 313
Davidov, E. 107
Deacon, T. W. 89
dedogmatizacija religiozne zavesti 138
delphi metode 94
demokracija, liberalna 29, 136, 138, 141, 142, 148, 171, 197, 206, 207, 210, 215, 220, 229, 230, 240, 250, 252, 256, 259, 361
demokratičen model 66
demokratičen sistem 141
demokratičen stil vodenja 133
demokratična institucionalizacija 144, 147, 155
Demos 146
denacionalizacija 146
Descartes, R. 19-21, 23, 25, 27, 29-31, 33, 82, 136, 166, 168
dezintegracija, kulturna 217
Diekmann, A. 96
Dillman, D. A. 77, 81, 380
dimenzija, levo-desna 239
disfunkcije socialističnega sistema 128
distanca, časovna 325, 328, 329, 331-333, 335, 337, 339-341, 343-345
Dogan, M. 46
družbena blaginja 171
družbena kriza 48, 121, 137, 159
družbeni eksperimenti 96
družbeni obrat 129, 131, 142
država, avtoritarna 218
države, muslimanske 222
države, pravoslavne 222
države, protestantske, katoliške 222
Durkheim, E. 19-23, 25-27, 29-31, 33, 131, 189, 190

E

e-anketa 81
Eagly, A. H. 73
ECMA 268
Edelman, G. M. 89
Edwards, J. R. 76
egalitarizem 154, 155, 194, 198, 230
Egger, R. 31
Eigenforms 93
ekološka zavest 133, 139
ekonomija 24, 25, 155, 171, 282, 339
ekvivalenca 65, 165, 201
elite, družbene 280
elite, politične 148, 240, 252, 257
enakost 60, 129, 137, 141, 143, 147, 155
enakost med spoloma 147
enakovrednost indikatorjev 199
enakovrednost, merska 199
enakovrednost, pojmovna 200
enakovrednosti 190, 200
enopartijski sistem 137
enota analize 63, 210, 211
enota podatkov 205
enota primerjave 189, 190, 195, 198, 203, 205, 209, 210
epistemologija 87
Epstein, J. M. 94
ERGOMAS 267, 268, 280, 282
Esposito, J. P. 76
etnične identitete 139, 140
Eurobarometer 29, 190, 289
European Value Survey (EVS) 28
European Values Study groupe 28
Eurostat 25, 29, 342, 356
Evropska družboslovna raziskava (European Social Survey – ESS) 165

Evropska unija 20, 284
exit poll 241

F

fatalizem 138
Feaver, P. D. 280
federacija 141
Finska 134, 173, 196, 223, 253, 260-262, 353
Firebaugh, G. 61
Fishbein, M. 73
Fishkin, J. S. 81
Flick, U. 75
Foerster, H. 74, 87, 89, 90, 93, 94, 99, 318
Francija 134, 173, 196, 223, 254, 260-262, 276, 353
Freedom House 26
frustracija 138
funkcionalna enakovrednost prevodov 201
funkcionalno 90, 220, 251, 255, 289, 319, 321

G

Gallhofer, I. N. 64, 74, 76, 78, 81, 95, 112
Galtonov problem 37, 210
Gazzaniga, M. S. 89
generacijska razlaga razlik 59
Germani, G. 217
GESIS 123, 166, 204
Gharajedaghi, J. 45
gibanje 22, 89, 90, 142, 335, 392
Gibbs, R. W. 88
Glasersfeld, E. 87, 318
Glass, A. L. 102
globalizacija 39, 147, 171
Goati, V. 125
Goguen, J. 93
Goldberg, D. 104
Gordon, G. 45, 75
gospodarska rast 220
Grčija 150, 173, 223, 229, 253, 353, 355, 369
Groenendijk, J. 78
Grosser, A. 46
Groves, R. M. 352, 380, 381

H

Habermas, J. 79
Hafer, C. L. 321
Hafner-Fink, M. 131, 134, 167, 184, 187, 195
Halman, L. 229
Hamelink, C. 44
Hantrais, L. 73
Harkness, J. A. 65, 73, 172, 200
Hartz-Karp, J. 81
Hayden, J. M. 81
Helferich, C. 75
Henrichsen, B. 166, 177
hierarhija vrednot 128, 129, 147
Hippler, H. J. 109, 110
Hoffmeyer, J. H. P. 73
Hofstadter, D. R. 89
Holland, J. H. 89, 104-107, 109
Hollingsworth, J. R. 79, 83, 85
Horwitz, A. V. 319
Hox, J. J. 76, 77
Hrvaška 134, 151, 196, 223, 229, 276
HUMSEC 275-277, 279
Hungtingtonov zemljevid 222
Hunter, J. E. 94
Huntington, S. P. 27, 29

I

ideološke indoktrinacije 145
ideološke usedline 159
imperij, komunistični 223
Indija 27, 42
indikator, razvojni 339
individualizem 154, 219
industrializacija 154, 219
inflacija 220
Inglehart, R. 28, 135, 148-150, 154, 215, 218-223, 229, 232, 233

Inglehart/Welzelov kulturni zemljevid sveta 135
inkluzivno 220, 242
institucije 63, 77, 144, 145, 147, 152, 156, 158, 215, 276, 279, 283, 304, 393
Institut for Social Research 135
Inštitut za sociologijo, (IUS) 268, 282
interdisciplinarno 82, 275, 277, 278, 284
Internacional Social Survey Programme (ISSP) 19, 28, 30, 121, 124, 125, 131, 133, 134, 136, 144, 157, 167, 187, 189-209, 211, 215, 233, 289
interpretacija 232
intervju, strukturiran 57, 183, 280, 384, 385
intimno doživljanje sprememb 143
introspektivno poročanje respondentov 77
IPSA 268
Irska 134, 150, 173, 196, 253, 353, 355
ISA 32, 268, 280, 282
Ispitivanje javnog mnenja 123
Italija 27, 145, 263, 280
izčrpne meritve 76
izključenost opazovalca 86
Izrael 63, 134, 173, 196, 223, 353

J

Jackson, R. 46
Jacob, P. 42
Jambrek, P. 125
javna uprava 179, 184
Jerovšek, J. 132
jezik, delovni 281
Jong, de K. A.
Jowell, R. 66, 81, 166, 169
Jugoslavija 27, 32, 42, 48, 63, 121, 130, 141, 157, 192, 193, 209, 210

K

Kaase, M. 28, 29, 76, 136, 165
kakovost anketnih podatkov 81
kakovost merskega inštrumenta 201
kakovost življenja 131, 171, 184
Kanada 134, 196, 222, 253
kapital, socialni 25, 181, 182, 298, 308
kapitalistični sistem 146
Kardorff, E. 75
Kavčič, B. 31, 32
kazalci, objektivni 219
Kiecolt, J. 60, 64, 65
Kish, L. 353, 357
klasifikacija, socialno ekonomska 181
klasifikacija, standardna mednarodna 242
Klinar, P. 124, 140, 141, 143, 233
Klingemann, H. D. 28, 233, 237
Koch, A. 173, 202
kognitivna znanost 78, 101
kognitivne kompetence 104
kognitivni holizem 86, 89
kognitivni modeli 101
kognitivni procesi 89, 90
Kohn, M. L. 210, 211, 280
kolonizacija, gospodarska 217
komuniciranje, politično 249-251
komunistični blok 223
koncept primerjalnega družboslovja 20
konec zgodovine 220
konformnost javnega mnenja 137
konstrukt, morfološki 294
konstrukti, horizontalni 313, 314
konstrukti, vertikalni 308
kontekst, evropski primerjalni 95, 96, 106, 200, 203, 249
konvergenca 223, 251
konvergiranje vrednot 216
konzorcij 176, 183, 276, 278
korporativistični 108
korupcija 153, 240, 278, 380
Kotze, H. 59
Kovačič, M. 173
Koza, J. R. 104
Krieg, P. 87
kriminal 220, 269
kritična zavest 138
kriza 128, 137, 156, 157, 193, 271, 272
Krosnick, J. A. 76, 77, 110
kultura, družbena 280
kultura, nacionalna 217

kultura, vojaška 280
Kumar, K. 40, 41, 43, 47
Kümmel, G. 282
Kurdija, S. 136, 183, 237, 390
kvantitativne 165

L

Lakoff, G. 89
Lambert, A. J. 88
Lamnek, S. 75
Laponce, J. A. 44
Lass, J. 76
Leeuw, de E. D. 77
legitimna oblast 141, 142
legitimnost sistema 147, 156
Lesage, M. 40
lestvice, nelinearne 314, 315
Lian, A. 102
liberalizem 147
Litva 151
Lombard, K. 59
longitudinalna raziskava 55
longitudinalni projekt 119, 123, 125, 127, 129-131, 133, 135, 137, 139, 141, 143, 145, 147, 149, 151, 153, 155, 157, 159, 191
Lord, F. 76
Loubser, J. J. 47, 48
Luskin, R. C. 81

M

Madžarska 145, 151
makroraven 29, 240, 242
Malešič, M. 265, 267, 268
Malnar, B. 26, 53, 125, 127, 132, 136, 155, 163, 166, 183
Markič, B. 124, 144, 233
marksistični 108
Martin, J. 47, 110, 390
Marx, K. 19
Mason, W. M. 110
Maturana, H. R. 87, 88
Mayntz, R. 83
McAllister, I. 239
McCulloch, W. S. 91, 109
medčasovne primerjave 130
meddružbene primerjave 130
mediji 81, 179, 184, 249-252, 259, 272, 273, 281, 351, 361, 364, 373, 380, 385
mednacionalni spori 141
mednarodna primerjalna analiza 153
merska lestvica 111
meta analiza 94
metahrono 19
metoda korelativnih sprememb 21
metoda nesoglasja 21
metoda osebnega intervjuja 175
metoda ostanka 21
metoda posrednega eksperimenta 21
metoda soglasja 21
metodološko poročilo 242
Michalewicz, Z. 104
Miethe, T. D. 76
Miheljak, V. 73, 87, 183, 237
Milić, V. 22-24
Minsky, M. 89
mixed metode 174, 183
Mlinar, Z. 31, 32, 39, 125, 233
mode effects 175
Mohler, P. P. 66, 73, 123, 166, 168, 233
Molohov, M. 238
monitoring 337, 341-344
monopol partije 137
moralna pravila 22
mortifikacije kritične sociologije 137
Možina, S. 32
mreža raziskovalcev 283
Mulder, M. 217
Mulderjev učinek 217

N

nacija 125, 210, 215
nacionalna država 43, 63, 143, 258
nacionalna nestrpnost 143
nacionalni ekspert 64
načrtovanje, krizno 269
napaka pri merjenju 76, 103
napake, vzorčne 351, 356, 363, 387

napovedovanje 82, 84, 90, 327, 342
napovedovanje volitev 81
napredek 80, 129, 158, 274
narkomanija 157
narodna identiteta 147
narodna sprava 147
ne-stališča 76
neenakost 65, 66, 127, 143, 146, 155, 157, 158, 184, 194, 205, 301, 308, 314, 319-321, 327-330, 332-335, 343-345
nehierarhična organiziranost 133
Nemčija 63, 134, 166, 173, 196, 222, 223, 260-262, 276, 354
netočnost priklica 58
netrivialni načrt 98
nevroznanost, kognitivna 317, 322
Newton, K. 29, 181
Niessen, M. 41, 42
Noe, A. 88
Norveška 150, 166, 174, 237, 253, 354, 355
nostalgična refleksija 159
notranji opisi 95
Novick, M. R. 76
novinar 249, 251, 252, 256, 258-263
Nowak, S. 189
Nowotny, H. 83
NSD 166, 176
Nunez, R. E. 89

O

običaji 22, 24
objektivnost 85, 275
obramba, civilna 270
obramboslovje 267, 268, 276
odgovornost, družbena 240
odtujenost od politike 239
Olson, J. M. 321
operacionalizacija 199, 328, 380
opozicija 142, 148
Organizacija združenih narodov 26
organizacijska zasnova 65, 67
osamosvojitev 31, 141, 143, 158, 209, 215
osnovno znanje 85-87, 91, 95, 98
Otte, G. 313
ovire, jezikovne 278
Øyen, E. 131, 189

P

Palombo, S. R. 87
pandemonij 112
panelne meritve 56
PAPI 175
Park, P. 44, 47
parlament 142, 256
participacija, politična 67, 206, 239
participatorni socialni sistem 142
Payne, G. 46
Pelassy, D. 46
percepcija 89, 90, 128, 239
Perry, R. L. 73
Peschar, J. 42
Pettigrew, T. F. 321
Pfeffer, T. 94
Philippens, M. 173
Piatelli-Palmarini, M. 84
Pinker, S. 89
plebiscitarna podpora 142
podatek, agregatni 26
podatki, družboslovni 30, 124, 134, 135, 227, 242, 283, 394
podatki, statistični 25, 274
podjetništvo 140, 155
podobnost, kulturna 254
podobnost, strukturna 254
pogojenost, ideološka 237
Pohl, R. F. 84
poizvedba, mnenjska 256, 258-260, 263
Politbarometer 385
Political Action 28
politična kultura 28, 250
politične orientacije in vrednote 122
politične stranke 124, 133, 135, 142, 148, 155, 254-256
politične vede 171
politika 158, 179, 184, 194, 256, 261, 361, 364

Poljska 134, 150, 151, 174, 195, 196, 229, 354, 355
Pollock, J. S. 89
Portugalska 134, 150, 174, 194-196, 354, 355
posameznik 56, 240, 242
postmaterializem 215, 219, 222
povezovanje, kulturno 217
povezovanje, politično 216
pravice, človekove 138, 139, 227, 240, 276, 278, 279
Pravila sociološke metode 21
pravna država 29, 142, 156
prednost, časovna 328
prevajanje 201
prevod, formalno ekvivalenten 242
primerjalen 199-201, 204, 205, 290
primerjalna metoda 19-27
primerjalna sociologija 23, 189
primerjalna anatomija 24
primerjalni raziskovalni načrt 254
primerjalno raziskovanje 31, 35, 37-39, 41, 43, 45, 47, 49, 50, 55, 57, 59, 61-63, 65, 67, 68, 73, 98, 114, 148, 189, 191, 209, 213, 217, 219, 221, 223, 225, 227-229, 231, 233, 250-252, 254, 289, 291, 303
primerjalno ustavno pravo 24
primerjave, medčasovne 380
primerjave, mednarodne 191
primerljivost podatkov 191, 199, 203
pripadnost, strankarska 144
pristop, anketni 26
pristop, holistični 272
pristop, kognitivno-institucionalni 273
pristop, morfološki 290, 291, 297, 319
pristop, primerjalni 21, 26, 284
pristranost 207, 290, 386-389, 391, 392
privatni sektor 127
projekt, raziskovalni, aplikativni 381
prospektivni dizajn 57
Pruchno, R. A. 81
Przeworski, A. 19, 27, 28, 30, 32, 191, 198, 227, 254
psihologija 75, 89, 124, 171
Punch, K. F. 94

R

racionalistično 19
Ragin, C. 27, 195, 211
rast, porabe 219
rast, prebivalstva 219
Ratey, J. R. 89
ravni, kombiniranje različnih 205
Rawlins, G. J. E. 104
raziskava 28, 66, 165, 192, 232, 351
raziskava o nacionalni varnosti 132
raziskave, mednarodne primerjalne 32, 42, 56, 125
raziskovanje, anketno 30, 73, 74, 80-82, 85, 86, 91, 95, 98, 101, 107, 190, 206, 211, 321
raziskovanje, aplikativno 384, 394
raziskovanje, biomedicinsko 319, 322
raziskovanje, longitudinalno 123
raziskovanje, telefonsko 379-382, 384, 385, 392, 394
razlaga razlik v mednarodnih raziskavah 64
razlike, percepcija 330
Razredna bit sodobne jugoslovanske družbe 32, 125, 130
razredna pripadnost 169
razvoj 19-21, 26, 28-31, 47, 122, 130, 131, 140, 144, 146, 149, 152, 170, 182, 190, 222, 316, 327, 329, 330, 336, 338, 339, 343, 379
razvojne vrednote 132
RDD, random digit dialing 381, 382
realizacija, vzorčna 173, 386, 388, 390
realni socializem 140
referendum 148
religija 24, 55, 194, 196, 197, 222, 361, 364
religioznost 145
reprezentativni vzorec 32, 56, 132
reprezentativnost 202, 255, 389
retrospektivna zasnova 58
revščina 153, 157
režim, komunistični 223
Richter, R. 313
RKC 145

Robbins, P. 88
Roberts, C. 73, 113
Robertson, J. D. 73
Rokkan, S. 40, 41, 49
Rössel, J. 313
Roter, Z. 124, 145, 233
Roth, G. 76, 89
Rothgeb, M. 76
Rus, V. 31, 32, 61, 63, 134, 135, 143, 149, 154, 167, 174, 233
Ryckman, R. M. 87

S

Safari model 41, 65
samomorilnost 22
samoupravnost 137
Sarafino, E. P. 319
Saris, W. E. 64, 74, 76, 78, 81, 95, 112, 166, 170, 294
Scheid, T. L. 319
Scheuch 26, 46, 131, 195, 199, 209, 210, 227, 233
Schmitt, H. 240, 241
Scholz, E. 202, 203
Schwartz, S. H. 59, 107, 159, 167, 232
Schwarz, N. 107, 109, 110
Schwenk, O. G. 313
Scott, J. 58, 59
sekularizacijski procesi 138, 151, 223
serije, časovne 331, 336
shema razporeditve 298, 299
Sicherl, P. 228, 229, 237, 241, 243
simetrično součinkovanje 79
sindrom 218, 220
sistem vzorčnih uteži 386
sistem, politični 28, 29, 121, 127, 128, 147, 238
Skjak, K. K. 177
Slovensko javno mnenje, (SJM) 55, 57, 59, 61, 121, 123, 167, 187, 189-192, 209, 215
Smelser, N. J. 27, 39, 45, 254
Smith, T. W. 191, 196, 200
Smole, J. 123, 126
socialistični sistem 128, 137, 159, 223
socializem 140, 147, 158, 159
socialna država 79, 130, 142-144, 146, 159, 215
socialna varnost 130, 137, 142, 146
socialne razlike 158, 159
socialni položaj 153, 169
socialno ravnovesje 143
sociologija 19, 23, 24, 31, 47, 121, 124, 127, 137, 171, 189-192, 238
Sokrat 24
sondiranje javnega mnenja 127
soodločanje ljudi 220
Sornette, D. 83
Sovjetska zveza 222
Spence, C. 89
spletna anketa 81, 352
Splichal, S. 133, 228, 247, 259
split ballot design 294
spomin 89, 90, 101, 102, 112, 334
spremenljivka, demografska 134, 167, 196, 240
spreminjanje vrednot 135
Srednja in Vzhodna Evropa 142
Stalin 223
stališča 23, 26, 28, 37, 39, 55-59, 61, 62, 64, 67, 68, 73, 75-77, 90, 91, 96, 103, 107, 109, 121, 123, 126-128, 130, 132, 135, 136, 138, 143, 147, 154, 155, 157, 165, 166, 169, 170, 179, 182-184, 189, 191-195, 197, 198, 202, 204, 211, 215, 240, 251, 252, 255, 257, 258, 260, 273, 280, 281, 290, 334, 338, 341, 345, 367, 369, 372, 373, 381, 385, 388
standardi, raziskovalni 66, 166, 172, 204
standardizirana raziskava javnega mnenja 75
standardizirani vprašalnik 132
Stein, B. E. 40, 75, 89
Steinke, I. 75
Sternberg, R. J. 89
Stoop, I. 64, 166, 180, 204

stopnje sodelovanja 172, 173, 202
strankarski pluralizem 144
stratificirani vzorec 126
Strokhof, M. 78
strpnost 143, 150, 154, 219, 344
Sturgis, P. 113
subjektivne zaznave 136
Sudman, S. 107, 123
Supek, R. 123
suverenost 140
svinčena leta 137
svoboda govora 220

Š

Šiberl, I. 125
Štebe, J. 60, 135, 167, 173, 390
študije primerov 274
študije, monografske 24
Švara, S. 127
Švedska 64, 222, 249, 250, 257, 261, 263, 267, 271

T

Tannenbaum, A. 32
tehnologija, komunikacijska 81, 379
teorem o zaprtosti 93
teoretično osnovno znanje 83
teorija demokracije 133
teorija modernizacije 154, 218
terminologija 281
terorizem 157, 267-269, 275, 278
testiranje hipotez 26
Teune, H. 7, 19, 27, 37, 191, 205
težnje, racionalne, iracionalne 219
The Civic Culture 19
The Logic of Comparative Social Inequiry 27
tipologija 339
tipologizacije sodobnih družb 148
Tito 193, 223
Toš, N. 13, 67, 121, 124, 125, 149, 153, 154, 157, 159, 165, 183, 233, 237
Trampuž, C. 233
trivialni akterji 86
trivialni raziskovalni načrt 98
trivialno delovanje 86
tržni sistem 129
tržno raziskovanje 81

U

učinek dobe 61
učinkovitost, demokratična 240
učinkovitost, ekonomska 240
Uhan, S. 184, 208
Underwood, G. 102
upravljanje, krizno 267-271, 273, 274
urbanizacija 154, 219
usmeritev, racionalna, vredonotna 220
usmeritev, sekularna, religiozna 154, 219
usmerjenost, nacionalistična 222
usmerjenost, politična 239
uteži, vzorčne 357, 386
Utterbeck, J. N. 74

V

Varela, F. J. 87, 92
varnost, človekova 278
varstvo pred nesrečami 270
Vehovar, V. 183
veljavnost 57, 58, 65, 78, 170, 199, 259, 298, 303, 304, 306, 390
Verba, S. 27
verbalni input 104
vir ogrožanja 157, 269
Visoka šola za politične vede 123
vizualne ankete 113, 114
vključenost opazovalca 86, 101
vladavina ljudstva 142
vloga cerkve 131, 146
vodenje, krizno 267-271, 273, 274
vojaška profesija 280
volitve 81, 121, 133, 140, 142, 151, 189, 235, 237-242, 380
vprašalnik 26, 56, 57, 65, 66, 97, 124, 126, 127, 135, 167, 169-171, 176, 178, 183, 198-201, 203, 204, 239, 256, 257, 281, 283, 299, 361, 382, 385, 386, 391

vrednosti, notranje, ciljne 320
Vrednote Slovencev in Evropejcev 213, 215-217, 219, 221, 223
Vrednote v prehodu 121, 122, 124, 125, 137
vrednote, personalne 221
vrednotenje 89, 90, 96, 107, 129, 137, 143-145, 230, 319
vrednotenje družine 146
vrednotenje preteklosti 145
vrednotne 148, 149, 154, 157, 158, 160, 169, 215, 219-221, 223, 228, 281
vrste meritev 76
vzorci, kulturni 217
vzorci, vedenjski 61, 219
vzorčenje 55, 57, 66, 168, 172, 202, 205, 255, 352, 356, 359, 363, 371, 380, 381, 385-387
vzorčna meritev 56, 62
vzorec 202

W

Wagner, R. K. 89
Walker I. 321
Watzlawick, P. 87
Weber, M. 79
Wegener, B. 123
Wessels, B. 240
Wigand, R. 44
Wolf, C. 73, 277
World Value Survey (WVS) 131, 134, 229, 289

Y

Yi, Y. 294

Z

zadovoljstvo z delovanjem demokracije 240
Zahodni Balkan 276-279
zakoreninjena kognicija 86
zanesljivost 78, 170, 199, 206, 303, 304, 306, 390
zaostanek, časovni 328
zasebna lastnina 137
zaupanje v ustanove sistema 156
ZDA 27, 28, 31, 32, 41-43, 56, 60, 63-66, 123, 134, 135, 149, 167, 178, 181, 191, 194-196, 203, 222, 228, 229, 237, 251, 253, 267, 331, 336, 338, 340, 380, 381
združevanje 206
zemljevid sveta, vrednotni 220
zgodovinska metoda 21
zmanjšanje tveganja 67
Znanost II 82, 83, 86, 87, 91, 92, 98
znanstvena disciplina 85, 392
znanstvena področja 179
znanstveni sistem 82
zunanji opisi 95

Ž

življenski cikel 60

DOKUMENTI SJM

Fakulteta za družbene vede

50 let

FDV

Center za razikovanje
javnega mnenja
in množičnih komunikacij